

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

На правах рукопису

**Яковенко Наталя Леонідівна**

УДК: 94(420): 327 "19/20"

**ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ  
БРИТАНІЇ ТА МІЖНАРОДНІ ЧИННИКИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ  
(друга половина XX – початок XXI ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора  
історичних наук**

Науковий консультант  
**Гончар Борис Михайлович,**  
доктор історичних наук, професор

Київ – 2004

## ЗМІСТ

<b>Вступ.....</b>	<b>7</b>
 <b>Розділ 1. Концептуально-теоретичні засади, джерельна база та історіографія дослідження.....</b>	<b>19</b>
1.1. Концептуально-теоретичні засади, методи та методологія дослідження .....	19
1.2. Джерельно-документальна база та історіографія проблеми .....	35
 <b>Розділ 2. Еволюція концептуальних засад політики Великої Британії щодо європейської інтеграції в другій половині XX століття.....</b>	<b>71</b>
2.1. Концептуальне підґрунтя розвитку британського євроскептицизму .....	72
2.2. Британська багатоконцептуальність щодо питань євроінтеграції та чинники її формування .....	90
 <b>Розділ 3. Зовнішня інтеграційна політика Великої Британії в Європі в другій половині XX – початку XXI ст. ....</b>	<b>115</b>
3.1. Вступ Великої Британії до Європейського співтовариства та його зовнішньополітичні чинники.....	116
3.2. Головні етапи членства Великої Британії у ЄС (ЄЕС) .....	143
3.2.1. Експериментальний етап (1973-1979) .....	144
3.2.2. Період тетчеризму (1979-1990) .....	151
3.2.3. Ратифікація Маастрихтської угоди та поглиблення "особливої" позиції Великої Британії щодо інтеграційних процесів ЄС (1990-1997) ...	169
3.2.4. Стадія "третього шляху" (з 1997 р.).....	183
3.3. Велика Британія та європейська валютна система .....	211

3.4. Британська роль в європейському співробітництві в галузі безпеки та оборони.....	238
---	-----

## **Розділ 4. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та її відносини з США в другій половині XX – початку XXI ст. .... 269**

4.1. Еволюція взаємовідносин між США і Великою Британією в другій половині XX століття .....	270
4.2. Внесок Великої Британії в діяльність НАТО .....	292
4.3. Англо-американська взаємодія у боротьбі з міжнародним тероризмом .....	307

## **Розділ 5. Співдружність націй і європейська політика Великої Британії в другій половині XX – початку XXI ст. .... 326**

5.1. Історична еволюція Співдружності націй як чинника зовнішньої політики Британії в другій половині XX століття .....	327
5.2. Чинник Співдружності націй щодо вступу Великої Британії до ЄЕС.....	349
5.3. Роль Співдружності націй в зовнішній політиці Великої Британії в другій половині XX – початку XXI ст. ....	365

## **Розділ 6. Політика Великої Британії щодо пострадянських держав (на прикладі незалежної України) .... 385**

6.1. Формування політико-правових засад двосторонніх відносин Великої Британії та України .....	386
6.2. Розвиток і перспективи багатогалузевого британсько-українського співробітництва.....	402

## **Висновки ..... 416**

## **Список використаних джерел і літератури ..... 428**

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

**АКТ** Країни Африки, басейну Карибського моря і Тихоокеанського регіону

**АСЕАН** Асоціація країн південно-східної Азії

**АТР** Азіатсько-Тихоокеанський регіон

**Бенілюкс** Економічний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу

**БСН** Британська Співдружність націй

**БЯС** Багатосторонні ядерні сили

**ВВП** Валовий внутрішній продукт

**ВКЄС** Військовий комітет ЄС

**ВНП** Валовий національний продукт

**ВР** Верховна Рада

**ВШЄС** Військовий Штаб ЄС

**ГА ООН** Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй

**ГАТТ** Генеральна угода з тарифів і торгівлі

**ГСП** Генералізована система преференцій

**ЕВС** Економічний і валютний союз

**ЕКОФІН** Рада міністрів економіки та фінансів

**ЕКЮ** Європейська валютна одиниця

**ЄАВТ** Європейська асоціація вільної торгівлі

**ЄАО** Європейська агенція озброєнь

**Євратом** Європейське співтовариство атомної енергії

**ЄВС** Європейська валютна система

**ЄЕС** Європейське економічне співтовариство

**ЄЄА** Єдиний європейський акт

**ЄК** Європейська комісія

**ЄМОК** Європейський механізм обмінних курсів

**ЄОВС** Європейське об'єднання вугілля і сталі

<b>ЄОЕС</b>	Європейська організація економічного співробітництва
<b>ЄОПБ</b>	Європейська оборонна політика і політика безпеки
<b>ЄОС</b>	Європейське оборонне співтовариство
<b>ЄПС</b>	Європейське політичне співробітництво
<b>ЄРО</b>	Європейська розрахункова одиниця
<b>ЄС</b>	Європейський Союз
<b>ЄСБО</b>	Європейський союз з безпеки та оборони
<b>ЄСВС</b>	Європейське співтовариство вугілля та сталі
<b>ЄСФ</b>	Європейський соціальний фонд
<b>ЄСЦБ</b>	Європейська система центральних банків
<b>ЄСШР</b>	Європейські сили швидкого реагування
<b>ЄЦБ</b>	Європейський центральний банк
<b>ЄФВС</b>	Європейський фонд валютного співробітництва
<b>ЄФРР</b>	Європейський фонд регіонального розвитку
<b>ЄЦБ</b>	Європейський центральний банк
<b>ЗЄС</b>	Західноєвропейський союз
<b>ЗМІ</b>	Засоби масової інформації
<b>КПБ</b>	Комітет з політики та безпеки
<b>КРП</b>	Комітет з регіональної політики
<b>КФОР</b>	Сили у Косові
<b>ЛПВ</b>	Лейбористська партія Великої Британії
<b>МО</b>	Міністерство оборони
<b>МОК</b>	Механізм обмінних курсів
<b>МПС</b>	Міжпарламентський союз
<b>МУК</b>	Міжурядова конференція
<b>НАНУ</b>	Національна академія наук України
<b>НАТО</b>	Організація Північноатлантичного договору
<b>НБСЄ</b>	Нарада з питань співробітництва й безпеки в Європі
<b>НТК</b>	Науково-технологічний комплекс

<b>ОАЄ</b>	Організація африканської єдності
<b>ОБСЄ</b>	Організація безпеки і співробітництва в Європі
<b>ОЕСР</b>	Організація економічного співробітництва й розвитку
<b>ООН</b>	Організація Об'єднаних Націй
<b>ПАРЄ</b>	Парламентська Асамблея Ради Європи
<b>ПАРС</b>	Північноатлантична рада співробітництва
<b>ПДВ</b>	Податок на додану вартість
<b>ПС</b>	Принцип субсидіарності
<b>СЗПБ</b>	Спільна зовнішня політика і політика безпеки
<b>СОТ</b>	Світова організація торгівлі
<b>СП</b>	Спільне підприємство
<b>ССП</b>	Спільна сільськогосподарська політика
<b>СФОР</b>	Сили стабілізації
<b>ЦШАП</b>	Центральний штаб аналізу політики
<b>ASEAN</b>	Association of South-East Asia Nations
<b>CoR</b>	Committee of the Regions
<b>ERM</b>	Exchange Rate Mechanism
<b>ESDU</b>	European Security and Defence Union
<b>GCPF</b>	Global Conflict Prevention Fund
<b>HMS</b>	Her Majesty Ship
<b>SACEUR</b>	Supreme Allied Commander Europe
<b>UNPROFOR</b>	United Nations Protection Force
<b>VAT</b>	Value Added Tax

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Історія Великої Британії за новітніх часів означена глибоким впливом глобальних процесів і кардинальних трансформацій. Протягом попередніх етапів свого історичного розвитку ця країна впевнено відігравала провідну роль в світовій політиці з поступовим занепадом свого глобального значення після Другої світової війни. В повоєнні роки британська зовнішня політика здебільшого розглядалася за допомогою доктрини "трьох кіл" або "трьох сфер впливу", запропонованої У.Черчиллем в 1948 році. Ключовим положенням цієї доктрини був англоцентризм, який демонстрував не лише унікальність міжнародної позиції Великої Британії з огляду на її приналежність до трьох "сфер" (Співдружність націй, Сполучені Штати, Європа), а наголошував на тому, що Британія посідала центральне місце на перетині цих "сфер" і виступала зосередженням великого світового простору.

В другій половині XX століття під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників трисферний вимір британської зовнішньої політики поступово набуває нового окреслення з наголосом на європейській складовій. Європейський континент поступово набуває першочергового значення для Сполученого Королівства, стає зоною зосередження британських зовнішньополітичних зусиль і сферою втілення тої нової ролі, яку держава мала для себе визначити після втрати імперії.

В цьому контексті для Великої Британії не було важливішої та актуальнішої проблеми, ніж європейська політика, на формування якої справляли вплив як внутрішні, так і зовнішні чинники. Британський шлях до Європи був непростим та неоднозначним. Протягом вже майже півстоліття британські експерти та політики намагаються відшукати оптимальні варіанти для реалізації європейського вибору країни. Йдеться

про комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних питань, що не лише вимагають нагального вирішення, а й набувають першочергового значення з огляду на амбіційність і винятковість британської позиції на континенті. Європейський Союз може стати своєрідним плацдармом для Британії в реалізації її стратегічних намірів щодо реанімування статусу провідної потуги.

Особливого значення набуває вивчення міжнародних чинників, що сприяли формуванню європейської інтеграційної політики Великої Британії протягом другої половини XX – початку XXI століть.

Незважаючи на те, що вивченню новітньої британської історії присвячено чимало наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних вчених, тема європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування залишається актуальною. Її цілісного дослідження потребує, перш за все, вітчизняна історіографія. Зарубіжні монографії та дослідження щодо сучасної британської історичної проблематики не дають нам українського погляду на проблему. Нам потрібне таке її висвітлення, що може бути використаним та застосованим на практиці в здійсненні зовнішньополітичного курсу нашої держави, а також врахованим при розвитку двосторонньої українсько-британської взаємодії.

В даному дослідженні розглядаються історичні аспекти взаємовідносин Великої Британії та ЄС у тісному поєднанні з аналізом концептуальних засад британської інтеграційної європолітики, та їх змін, що відбулися протягом другої половини XX – початку XXI століть. Авторка виокремлює і досліджує міжнародні чинники формування європейської політики Великої Британії. По-перше, це регіональний або континентальний чинник, тобто сукупність зовнішньополітичних європейських факторів (історичних, економічних, політичних, соціальних та ін.), що обумовлювали еволюцію британських підходів до формування державної європолітики впродовж другої половини XX – початку XXI



століть. По-друге, це атлантичний чинник, що охоплює комплекс аспектів англо-американських взаємовідносин, які здійснюють певний вплив на формування європейської політики Великої Британії в зазначений період. По-третє, це чинник Британської Співдружності, який авторка називає чинником довкілля.

Актуальність обраної теми зумовлена не лише особливістю позиції Великої Британії на континенті, а насамперед нагальністю глибокого вивчення європейських інтеграційних процесів, враховуючи офіційно проголошену стратегічну мету нашої держави.

В контексті європейської інтеграційної політики Великої Британії в дисертації окремо розглядається британсько-український вектор відносин, котрий не тільки відображує особливості зовнішньополітичного курсу Лондона на сучасному етапі розвитку, а має важливе значення для подальшого формування української держави та реалізації її стратегічного вибору – входження до європейської спільноти.

Важливість дослідження британської європейської політики для України також зумовлена певним прогресом розвитку багатобічних британсько-українських відносин, особливо в галузі безпеки, економіки, науки, освіти. Незалежна Україна ще має пройти свій власний шлях наближення до західноєвропейських стандартів у всіх сферах державної діяльності. Через те особливої ваги набуває потреба вивчення міжнародного досвіду, зокрема, досвіду інтеграції країн-членів Європейського Союзу, який може значною мірою прислужитися Україні для розробки власної стратегії входження в європейську сім'ю народів. Сприяння поширенню (а не поглибленню) євроінтеграційних процесів, які неминуче зменшуватимуть наднаціональний тиск і збільшуватимуть єдиний європейський ринок, вирізняє Сполучене Королівство як потенційно надійного союзника України в її прямуванні до Європи.

Євроінтеграційні прагнення України збігаються з баченням Великою Британією місця України в сучасному геополітичному просторі.

Відтак, актуальність зазначеної теми впливає з необхідності ґрунтовного дослідження місця і ролі самої Великої Британії в європейській інтеграційній політиці та на європейському континенті; визначення зовнішньополітичних факторів, що обумовили її особливий статус в інтеграційних процесах; розроблення на основі нових концептуально-теоретичних та науково-методологічних підходів рекомендацій для сучасної України щодо розвитку багатобічних зв'язків з європейськими державами з метою втілення офіційно проголошеного зовнішньополітичного курсу.

Представлена вище актуальність теми роботи окреслила *наукову проблему*, що вирішується в дисертації: визначення особливостей та закономірностей еволюції зовнішньої політики Великої Британії від партнерсько-атлантичної до атлантично-європейської і до інтеграційно-європейської під впливом міжнародних чинників протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть. *Практичною проблемою* виступає можливість використання Україною досвіду і уроків європейської інтеграційної політики Великої Британії. Зазначене дослідження базується на такій *науковій концепції автора*: остаточна зосередженість зовнішньої політики Великої Британії на європейському континенті як першочерговій сфері своїх зовнішньополітичних інтересів та неординарність і винятковість її позиції серед інших європейських партнерів було обумовлено впливом головних зовнішньополітичних чинників в особі "особливих відносин" зі Сполученими Штатами та Співдружності націй; еволюція європейської інтеграційної політики Великої Британії базувалась і базується на двох постійних постулатах: атлантичному і європейському вимірах, при цьому лідерство Великої Британії, як і цілісність Співдружності, ніколи не ставилися її урядами поза сумнівом.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тема дисертаційної роботи відображає один з напрямків комплексної програми науково-дослідних робіт Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Розбудова державності України" (номер державної реєстрації 01961U015204), є складовою частиною комплексної програми науково-дослідних робіт Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Розробка міжнародно-правових, політичних та економічних основ розбудови Української держави" (номер державної реєстрації 01971U003322), науково-дослідної теми ІМВ "Міжнародні правові, політичні та економічні засади розвитку України (номер державної реєстрації 01БФ048-01).

**Мета і завдання дослідження** визначені з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідженості. Оскільки в існуючих вітчизняних наукових розробках зазначена тема комплексно та всебічно не розглянута, а також з огляду на відсутність виразної концептуальної домінанти, автор поставив за *мету* визначити особливості та закономірності еволюції зовнішньої політики Великої Британії від партнерсько-атлантичної до атлантично-європейської і до інтеграційно-європейської під впливом міжнародних чинників її формування впродовж другої половини XX – початку XXI століть, а також виявити можливість використання Україною досвіду і уроків європейської інтеграційної політики Великої Британії.

Для реалізації поставленої мети автором були визначені такі *завдання*:

- дослідити еволюцію концептуальних засад та історичний зміст політики Великої Британії щодо європейської інтеграції;
- з'ясувати позицію та місце Великої Британії в європейських інтеграційних процесах протягом другої половини XX – початку XXI століть;

- з'ясувати причини багатоконцептуальності британських підходів щодо європейської інтеграції;
- проаналізувати комплекс чинників щодо вступу Великої Британії до європейських співтовариств;
- дати періодизацію європейської інтеграційної політики Великої Британії;
- визначити практичні підходи Сполученого Королівства щодо реформування сучасного ЄС;
- визначити роль континентального (регіонального) чинника в зовнішній політиці Великої Британії на новітньому етапі історичного розвитку;
- розкрити зміст європейського напрямку зовнішньої політики Британії як пріоритетної сфери її міжнародних відносин на сучасному етапі;
- проаналізувати позицію Англії щодо впровадження єдиної євровалюти;
- розглянути і проаналізувати процес еволюції взаємовідносин між Великою Британією та США протягом другої половини XX – початку XXI століть;
- розкрити причини започаткування, формування та тривалої стабільності британсько-американських "особливих відносин" та дослідити роль чинника англо-американських "особливих відносин" в британській позиції щодо європейського співробітництва в галузі безпеки та оборони;
- дослідити вплив "особливих відносин" США – Британія на розвиток трансатлантичного партнерства;
- показати роль чинника Співдружності націй в шістнадцятирічному (1957-1973 рр.) утриманні Великої Британії від приєднання до європейських інтеграційних об'єднань;

- запровадити періодизацію еволюції Співдружності націй як чинника британської інтеграційної європолітики;
- розкрити вплив членства Великої Британії в ЄС на відносини з країнами-членами Співдружності націй, що розвиваються;
- висвітлити сучасні відносини Сполученого Королівства з країнами-членами Співдружності націй з середньорозвинутою та перехідною економікою в контексті британського членства в ЄС;
- з'ясувати британську позицію щодо реалізації євроінтеграційного курсу України.

*Об'єктом дослідження* є зовнішня політика Великої Британії в новітній системі міжнародних відносин впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

*Предметом дослідження* є вплив міжнародних чинників на еволюцію європейської інтеграційної політики Лондона в другій половині ХХ – на початку ХХІ століть, їх характер та особливість на процес її формування.

*Хронологічні рамки дослідження* охоплюють другу половину ХХ століття – початок ХХІ століття, – проміжок часу, що характеризується кризою британської великодержавності і вміщує період формального членства Великої Британії в ЄС (раніше ЄЕС, Спільний Ринок), тобто, в теоретичному розумінні, весь період доктринальної еволюції від черчіллевої доктрини про "три сфери впливу" до остаточної реалізації концепції "зони зосередження". Нижня хронологічна межа дисертації визначена 1947 роком, коли Сполучене Королівство вперше зіткнулося з проблемою втрати власних колоніальних володінь в особі Індії та Пакистану, та було змушене переглянути свої зовнішньополітичні пріоритети і визнати неминучість розвеликодержавлення та втрати провідної ролі в світовій політиці.

**Методи та методологія дослідження.** Складність та багатовимірність проблематики дослідження зумовили авторську методологію. Методологічну основу дисертаційної роботи складають загальнонаукові принципи дослідження. Принцип історизму уможливорює розглядання процесу розвитку європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування в другій половині XX – на початку XXI століть як логічний результат зміни зовнішньополітичних реалій міжнародного середовища держави за новітніх часів. Принцип наукової об'єктивності слугує здійсненню неупередженого всебічного розгляду та аналізу історичних фактів та процесів.

Застосування принципів детермінізму, взаємодії зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного сприяло визначенню внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків і причинної зумовленості явищ досліджуваного періоду, всебічному вивченню зовнішньополітичних чинників, що суттєво впливали на формування європейської інтеграційної політики Великої Британії.

Зазначені принципи реалізовані в роботі шляхом застосування як загальнонаукових методів – системного, функціонального, логіко-аналітичного, з притаманним їм аналізом, синтезом, індукцією та дедукцією, так і конкретно-історичних методів – проблемно-хронологічного, порівняльного, ретроспективного і синхроністичного.

В роботі застосовано структурно-функціональний метод дослідження. За допомогою цього методу автором використано аналітичну схему, згідно з якою держава (Велика Британія) функціонує в структурних рамках новітньої системи міжнародних відносин, коли чинники останньої визначають (ідентифікують, окреслюють) моделі зовнішньополітичної поведінки першої.

При класифікації та аналізі історіографічних джерел та літератури використано історичний, хронологічний, інституційно-порівняльний, логічний та емпірико-аналітичний методи дослідження.

**Наукова новизна одержаних результатів** зумовлена як сукупністю й масштабністю поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання. Вперше у вітчизняній історіографії на основі залучення і комплексного аналізу широкого кола джерел та літератури здійснено цілісне, всебічне дослідження європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування в другій половині XX – на початку XXI століть. Подано авторську концепцію постійності двох базових постулатів еволюції європейської інтеграційної політики Великої Британії – атлантичного та європейського вимірів, при константі британських урядових підходів щодо лідерства Сполученого Королівства та цілісності Співдружності.

У межах проведеного автором дослідження отримано наступні результати та сформульовано і розкрито наукові положення, які мають наукову новизну:

- вперше у вітчизняному історичному дослідженні, присвяченому європейській інтеграційній політиці Великої Британії, розглянуто і проаналізовано міжнародні чинники її формування в особі чинника "особливих відносин" з США та чинника Співдружності націй;

- з нових концептуальних позицій досліджено проблему європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування;

- вперше у вітчизняній історичній думці проаналізовано місце, роль і значення британських підходів до проблем євроінтеграції;

- вперше визначено причини багатоконцептності британських підходів щодо європейської інтеграції;

- запроваджено авторську періодизацію європейської інтеграційної політики Великої Британії;

- визначено особливості, тенденції і характер ролі "особливих відносин" США – Велика Британія у формуванні міжнародної та європейської політики Сполученого Королівства;

- вперше досліджено еволюцію чинника Співдружності націй в європейській інтеграційній політиці Великої Британії;

- вперше запроваджено періодизацію еволюції чинника Співдружності націй;

- охарактеризовано особливості підходів Великої Британії до проблеми європейської інтеграції України.

**Теоретичне і практичне значення отриманих результатів** полягає в тому, що основні положення дисертаційної роботи, її висновки розкривають закономірності еволюції зовнішньої політики Великої Британії в контексті європейських інтеграційних процесів, можуть стати відправним пунктом для подальшого вивчення історії Сполученого Королівства другої половини XX – початку XXI століть, а також подальшого дослідження британсько-українських відносин періоду незалежності України.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що авторка дисертаційної роботи розробила і творчо застосувала теоретичні і методологічні положення історіософського вирішення проблеми європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування в другій половині XX – початку XXI століть.

Практичне значення роботи визначається тим, що результати дослідження можуть бути використані в роботі керівних урядових структур, зокрема МЗС України, в розробці узагальнюючих праць з історії Великої Британії, історії міжнародних відносин, в підготовці відповідних нормативних та спеціальних навчальних курсів у вузах з питань



міжнародних відносин, європейської інтеграції, зовнішньої політики України.

**Апробація результатів дисертації.** Основні результати роботи пройшли апробацію і були оприлюднені у виступах на міжнародних і республіканських наукових конференціях, у тому числі на: міжнародній науковій конференції "Європа-98" (1-10 червня, 1998 р., Мадрид – Брюссель – Лондон), 365-й сесії міжнародного Зальцбурзького семінару "Трансатлантичний порядок денний XXI століття" (20-27 березня, 1999 р., м. Зальцбург), міжнародній науковій конференції "Україна: перспективи інтеграції в Європу напередодні президентських виборів" (19 листопада 1999 року, Париж), міжнародній науково-практичній конференції "Соціал-демократична ідея в українському та європейському політичному просторі" (9-10 лютого 2001 року, м. Київ), міжнародній науковій конференції "Поширення ЄС: проблеми та перспективи" (12-15 вересня, 2002 р., м. Брно), республіканському "Тижні британської творчості" (м.Київ, Британська Рада, 22-29 травня 2003 р.), міжнародній науково-практичній конференції "Моделювання міжнародних відносин" (29-30 квітня 2004 року, м. Київ), міжнародній конференції "Університети – інформаційне суспільство – ЮНЕСКО" (2-3 грудня 2004 р., м.Київ), регулярних "круглих столах" Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, щорічних наукових конференціях Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, наукових семінарах кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також при викладанні автором нормативних та спеціальних курсів "Велика Британія: історія та сучасність", "Багатостороння дипломатія", "Зовнішня політика США в XX столітті", "Інтеграційні об'єднання та процеси на пострадянському просторі", "Міжнародні організації".

**Публікації.** Результати дисертації опубліковано в індивідуальній монографії автора (14,19 д.а.), а також у публікаціях у наукових журналах та збірниках наукових праць, виданих в Україні і за кордоном, загальною кількістю 23 статті. Результати дисертації також опубліковано в матеріалах і тезах кількох науково-практичних конференцій.

**Логіка і структура дисертації.** Складність проблем, які підлягають дослідженню, та їхня різноплановість зумовили загальну логіку і структуру роботи. Логіка роботи підпорядкована проблемі, темі та завданню дослідження. Структура роботи обумовлена логікою та складається зі вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (774 найменування на 80 сторінках). Повний обсяг тексту дисертації складає 507 сторінок, з них основного тексту – 427 сторінок.

## РОЗДІЛ 1

### КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

#### 1.1. Концептуально-теоретичні засади, методи та методологія дослідження

Вирішення наукової та практичної проблеми дисертації вимагає від автора визначення методологічної основи, методів дослідження та розробки авторського категоріального апарату. Враховуючи те, що робота виконана на стику історичної та політологічної наук, особливого значення набувають елементи міждисциплінарного підходу.

Класифікація та аналіз історіографічних джерел вимагали застосування історичного, хронологічного, інституційно-порівняльного, логічного та емпірико-аналітичного методів дослідження.

При виконанні роботи авторка використовувала також структурно-функціональний метод дослідження, слушність використання якого зазначена у вступі дисертації [361, с. 206, 407; 260, с. 78-85; 271]. На основі даного методу доцільним є застосування аналітичної схеми, згідно з якою суб'єкт (держава) функціонує в структурних рамках певної системи міжнародних відносин, яка діє на нього і визначає моделі його зовнішньополітичної поведінки. На наш погляд, така схема має найкращим чином сприяти висвітленню особливостей та закономірностей еволюції зовнішньої політики Великої Британії від партнерсько-атлантичної до атлантично-європейської і до інтеграційно-європейської та вивченню міжнародних чинників її формування, тобто загалом – вирішенню наукової та практичної проблеми дослідження.

Так, суб'єкт (Велика Британія) авторка розглядає вміщеним в певну структуру – новітню систему міжнародних відносин, якій властива

сукупність сталих зв'язків, що рамково тиснуть на суб'єкт, обмежують і, певною мірою, формують його поведінку засобами певних чинників. З іншого боку, внутрішня будова суб'єкта (тобто внутрішній державний устрій Великої Британії) визначає його функції, їхній характер функціонування, а структура її суспільства і суспільних зв'язків визначають її зовнішню політику. Під зовнішньою політикою мається на увазі взаємодія із міжнародним середовищем.

Таким само чином можна розглядати і європейську спільноту, де вона може виступати в ролі суб'єкта, вміщеного в зазначену структуру (новітню систему міжнародних відносин), а її внутрішні складові – держави-члени ЄС, включаючи Велику Британію, – визначатимуть функціонування і поведінку європейської спільноти на світовому просторі.

Методологічний підхід автора ґрунтується також на декількох основних принципах. Перш за все, це – принцип наукової об'єктивності, який слугує здійсненню неупередженого всебічного розгляду та аналізу історичних фактів та процесів. Дотриманню принципу об'єктивності сприяє незадіяність і віддаленість у просторі автора дисертаційної роботи від локалізації подій та процесів, що досліджуються.

Ключовим методологічним принципом даного дослідження виступив принцип історизму, використання якого дозволило автору послідовно прослідкувати еволюцію європейської політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування в динаміці, а також запровадити авторську періодизацію європейської інтеграційної політики цієї держави.

За допомогою принципу історизму слід уточнити зміст самої назви "європейська" інтеграційна політика Великої Британії": під терміном "європейська" мається на увазі лише зовнішня політика стосовно західного регіону континенту, а, точніше, – тих країн, які безпосередньо брали участь в історичному започаткуванні європейських інститутів в повоєнні роки, пов'язаних з розвитком інтеграційних процесів Західної Європи.

Таке обмежування предмету дослідження автор пояснює тим, що Східна Європа являє собою якісно інший регіон в історико-політичному розумінні через певні події та процеси, які не були типовими для решти людства, і, згідно з авторським теоретичним підходом, віднесена до маргінальної зони міжнародного середовища Сполученого Королівства.

Важливим методологічним принципом, що доповнює загальну методологію даного дослідження, є принцип комплексності. Він дозволяє довести, що вивчення європейської інтеграційної політики Великої Британії неможливе без з'ясування всього механізму її внутрішніх та зовнішньополітичних чинників, а також розглянути розвиток європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування з позицій їхньої комплексної взаємозалежності. Внутрішні чинники містять комплекс економічних, ідеологічних, політичних і соціальних проблем британського суспільства. Серед зовнішніх, передовсім, суттєво вирізняються два – це "особливі відносини" зі Сполученими Штатами і, по-друге, – багатосторонні зв'язки з Британською Співдружністю націй та збереження там Британією домінуючої ролі. Зроблена спроба проаналізувати взаємодію обох зовнішніх чинників.

Наступним методологічним принципом є принцип структурності. Він передбачає виділення в зовнішній політиці Великої Британії постійних і сталих зв'язків, які є визначальними в відтворенні моделі зовнішньополітичної поведінки держави.

Принцип системності знаходить свій вияв у припущенні існування трьох історично послідовних систем міжнародних відносин [315, с. 27, 45; 522, с. 63-64], які задавали різні структури зовнішньополітичного середовища Великої Британії і її різні стратегічні імперативи. Для кожної з систем характерними були власні впорядкувальні принципи та правила, які вирізняли її з середовища і не давали в ньому "розчинитися".

За авторським припущенням, впродовж нової та новітньої історії послідовно існувало три системи міжнародних відносин – "балансу сил", біполярності та новітня (або сучасна) система, яка на сьогодні лише проходить стадію формування. Принцип організації першої полягав в підтриманні владно-силової рівноваги. Геополітично система "балансу сил" була локалізована в Європі, а період її історичного існування охоплював проміжок часу від Вестфальської мирної угоди 1648 року до Першої світової війни. Систему "балансу сил" можна вважати багатополюсною, а точніше – п'ятиполюсною, полюсами якої виступали Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Велика Британія та Франція.

Оскільки діяльність держави відбувається в певному середовищі, держава, що вміщена до системи "балансу сил", має нейтральне, недиференційоване середовище. Це означає, що інші країни розглядаються водночас і як потенційні вороги, і як потенційні союзники. У Великій Британії принцип підтримання балансу сил був традиційною історичною основою європейської політики, хоча вперше зафіксований в дипломатичних документах (тексті Утрехтської мирної угоди) в 1713 р., але офіційно прийнятим вважається протягом 1814-1914 рр. [129, с. 60]. Пошук балансу сил спрямовував тогочасну державну політику на ведення превентивних війн та утворення різноманітних союзів.

Наступна історична система міжнародних відносин (система біполярності) була двополюсною і мала за основу принцип біполярності. Опозиційні блоки, очолені ядерними наддержавами – СРСР та США – з антагоністичними ідеологіями, визначали ступінь багаторівневого системного протистояння протягом декількох десятиліть XX століття. Відтак держава, вміщена до системи біполярності, має двоскладове "контрастне" середовище та має зовнішньополітичне сприйняття в залежності від приналежності до одного з глобальних антагоністичних блоків.

Третя історична система міжнародних відносин – новітня, і на сьогодні вона ще проходить стадію формування. Новітня система міжнародних відносин є переважно однополюсною – атлантичною, а також певною мірою американоцентричною. За авторським підходом, Велика Британія розглядається в цій системі, сприймаючи такі основні її тенденції: глобалізація, зміна парадигми безпеки, регіоналізація, особлива інтенсивність інтеграційних процесів. Виходячи з теоретичних положень, авторка розглядає глобалізацію (інтернаціоналізацію) як наскрізну (транссистемну) характеристику світової політики від доби Відродження та Реформації, яка на сьогодні набагато інтенсивніше себе виявляє. Виникнення регіональних суспільних форм типу ЄС є історично безпрецедентною подією. Рушійною силою зазначених тенденцій новітньої системи міжнародних відносин вважається інтеграція. При цьому ми враховуємо, що лише в регіоналізмі інтеграційні процеси вже значною мірою оформлені і погоджені, що саме через щабель регіоналізації глобалізація стала досяжною, а в рамках регіональних об'єднань зникла загроза воєн. Корінним чином змінена парадигма безпеки (або уявлень про безпеку) – зникла загроза глобальної війни, разом з тим поширюються локальні конфлікти, прояви тероризму, зростає роль "м'яких" невійськових загроз (імміграція, відмивання грошей, організована злочинність), особливого значення набуває домінування системи колективної безпеки: міжнародна безпека виступає вагомішою за національну.

Взагалі теорія світових систем пояснює динаміку систем міжнародних відносин (система "балансу сил", система біполярності, новітня система) з історичної та структурної перспектив з наголосом на економічних підосновах. Вона також допомагає з'ясувати поступовий процес розвитку домінування західних держав та причини недостатнього рівня економічного розвитку в багатьох інших географічних регіонах.

При урахуванні зазначених особливостей комплексне переплетіння сучасних міжнародних відносин Великої Британії можна спробувати подати в системі, що має трисферний вимір, застосовуючи гіпотетичну аналітичну схему. Згідно з такою схемою, в нинішній системі міжнародних відносин міжнародне середовище Британії є трискладовим та складається з регіону, докілья та маргінальної зони. Перша сфера (регіон) – це регіональне об'єднання, частиною якого є держава, в нашому випадку – Європейський Союз. Друга сфера (докілья) – це ті країни, що мають іншу регіональну приналежність, проте зв'язки з якими є життєво необхідними (як Сполучені Штати та країни Співдружності для Великої Британії). Третя сфера (маргінальна зона) охоплює тих акторів, які не складають з даною державою одне регіональне об'єднання і не мають для неї життєво необхідного значення. У випадку Великої Британії, до маргінальної зони її міжнародного середовища можна віднести країни СНД (за винятком Росії), ряд ареалів Латинської Америки, Азії та Африки. До маргінальної зони міжнародного середовища Сполученого Королівства належить і Україна.

Слід наголосити, що започатковані раніше процеси, які охопили зараз Європу, сприймаються неоднозначно і супроводжуються непередбачуваними колізіями. Реалією сьогодення став натиск глобалізації під пресингом науково-технічного прогресу, який охопив практично всі сфери людської діяльності. На його тлі сучасна Європа являє собою складне переплетіння інтеграційних процесів, що супроводжуються структурними перебудовами та функціональними перетвореннями європейських інститутів водночас з суттєвим поширенням на схід. Формування і подальший розвиток європейських співтовариств, становлення значно збільшеного Європейського Союзу потребують постійного пошуку найбільш ефективних та сприятливих моделей розробки адекватної гнучкої стратегії щодо реалізації ідеї континентальної єдності. Як протипоказ, спостерігається прагнення країн зберегти свою



національну або регіональну ідентичність, історичну і культурну спадщину, формати національної самобутності. В цьому зв'язку Велика Британія чітко вирізняється з-посеред інших європейських держав. Гострота і актуальність проблеми співвіднесення аспектів "національного" та "наднаціонального" у Великій Британії поряд з низкою інших важливих чинників зумовили її неординарне сприйняття всього ходу європейської інтеграції, спричинили формування її "особливої позиції" в ЄС та закріпили за нею статус "незручного партнера" в Європі.

В зв'язку з цим, на думку автора, доцільно з'ясувати певні категорії, використання яких в роботі є необхідним для якомога глибшого аналізу європейської інтеграційної політики Великої Британії та міжнародних чинників її формування.

Так, слушним виступає пояснення трактовки означень та розмежування таких категорій як "суверенітет", "деволюція", "наднаціоналізм", "федералізм", "конфедералізм", "міжурядовість", "субсидіарність", "особливі відносини".

Категорію "суверенітет", за авторським підходом, слід розглядати в двох вимірах.

Концепція парламентського суверенітету обґрунтована історичною традицією верховенства Парламенту Сполученого Королівства і впевненості в його непідзвітності будь-якому іншому інституту, тобто зосереджена на внутрішньому аспекті суверенітету. Згідно з концепцією парламентського суверенітету, Парламент може утворювати й ліквідувати підзвітні структури управління.

Безпосередню загрозу парламентському суверенітету являють деволюції, які, за визначенням британських дослідників, є проявом децентралізації і означають законодавче надання права прийняття рішень в деяких сферах територіальним асамблеям, які в такому випадку стають місцевими урядами [260, с. 265]. Тим не менш, Вестмінстер не вважає

назване явище ані загрозою, ані підривом цілісності Сполученого Королівства, оскільки "суверенітет заснований на Вестмінстері, тому що *ми* (курсив наш. – *Н.Я.*) надаємо деволюції – керування місцевими послугами ... Це не є сепаратизм" [335, с. 155].

Окрім зазначеної, вирішено ще дві проблеми, спричинені деволюціями: перша – це наявність не одної, а якнайменш чотирьох деволюцій у Великій Британії; друга – небезпечні наслідки деволюцій, результатом яких може бути фрагментація і конфлікт з унітарною державою [335, с. 155].

Проблема деволюцій виступає особливо актуальною для Сполученого Королівства на сучасному етапі в зв'язку з проведенням модернізаційних заходів новолейбористським урядом Тоні Блера всередині держави, проведенням ним конституційної реформи, пов'язаної з наданням ширших повноважень сформованим законодавчим та виконавчим органам Шотландії, Північній Ірландії та Уельсу (детальніше про це буде сказано в Розділі 3 дисертації). Підходи лейбористів до вирішення проблеми деволюцій базуються на політичному прагматизмі, і, згідно з їхніми програмними положеннями, спрямовані на "посилення та натхнення унітарного характеру британської держави, і не є перехідним етапом на шляху сепаратизму або федералізму" [349, с. 250-251]. На європейському рівні вирішення проблеми деволюцій безпосередньо пов'язане з концепцією "Європи регіонів", спрямованою на визначення місця регіонів в Європейському Союзі. Сучасні британські деволюції означені регіоналізацією ЄС, діяльністю Комітету регіонів ЄС, прямими виборами до Європарламенту. Як вважає казахський дослідник І.Бурнашов, в контексті європейського регіоналізму британська деволюція має подвійну природу : з одного боку, вона може призвести до розколу СК, а з іншої – здатна пожвавити сучасний Європейський Союз [467].

Згідно з авторським визначенням, деволюція – це децентралізація влади з делегованими владними повноваженнями в певних галузях від вищих органів влади органам нижчого рівня на місцях, що має результатом розвиток місцевого самоврядування та регіональної автономії особливого виду. На думку автора, проблема деволюцій додає до поляризації підходів щодо європроблем, подальшого поглиблення опозиційно налаштованих опіній стосовно участі Великої Британії в євроінтеграційних процесах, внутрішньопартійних дебатів як консерваторів, так і лейбористів, зосереджених навколо Європи. Тим не менш, на наш погляд, деволюції не призведуть до зруйнування Сполученого Королівства як унітарної держави і не виступають новітнім явищем в Британії. Вони є історично притаманною рисою британської держави, де прикладом можуть слугувати як процес деколонізації Британської Імперії та її трансформація в Співдружність націй, так і наявність парламенту в Північній Ірландії до 1972 року, низка островів у Великій Британії (наприклад, о. Мен, о. Джерсі, о. Гернсі), які мають повне самоврядування щодо внутрішніх справ, включаючи оподаткування. Тому сучасна конституційна реформа Блера з вирішенням проблеми деволюцій навряд чи спричинятиме загрозу парламентському суверенітету.

Але британська концепція парламентського суверенітету є лише одним з двох вимірів суверенітету (інший вимір представлено концепцією національного суверенітету). Остання зосереджена на зовнішньому аспекті, навколо вивчення проблеми обмеження повноважень Великої Британії як держави-нації, ступеня її самостійності в прийнятті політичних рішень, законів, незалежності від впливу зовнішніх інститутів ЄС. Прихильність до цієї концепції поряд з неприйняттям наднаціональних теорій сприяли розвиткові ідеології євроскептицизму і єврофобії, і, починаючи з 1973 року, всі дебати навколо ЄЕС зосереджені на питанні збереження суверенітету, причому, на перший план виступає політичний

вимір суверенітету, а не економічний. На думку М.Тетчер, фундаментальним атрибутом суверенітету є право емітувати валюту і керувати нею [235, с. 413].

Збереження суверенітету передбачає міжурядове політичне співробітництво. Зміст концепції міжурядовості полягає в дотриманні такої форми співробітництва держав в міжнародних організаціях, коли рішення приймаються на основі принципу одностайності, а спеціалізовані технічні органи організацій підпорядковані урядам держав-членів. Міжурядовість виключає будь-які прояви наднаціоналізму.

Концепція наднаціоналізму як один з основоположних принципів процесу євробудівництва, виявилася саме тією першопричиною, що гальмувала розвиток європейського напрямку британської зовнішньої політики. Навколо проблеми функціонування та впливу наднаціоналізму на подальше поглиблення європейських інтеграційних процесів до цього часу ведуться постійні дискусії серед експертів [310, с. 47, 52, 85-90, 99-100; 332, с. 49-59; 331, с. 14-15, 81-82].

За трактовкою автора, наднаціоналізм передбачає відрив базових функцій як, наприклад, прийняття рішень, від національних урядів і передачу їх наднаціональним інститутам. В цьому сенсі сучасний Європейський Союз, що містить такі автономні від національних урядів інститути як Європейська Комісія, Європарламент та Європейський суд, є унікальною міжнародною організацією.

Вже в 60-ті роки Європейське співтовариство було угрупованням з вираженими наднаціональними тенденціями, які на той час офіційний Лондон був не в змозі реально сприйняти. Більш того, з трьох структурних форм наднаціоналізму, що визначені західною науковою думкою (конфедералізм, консосіейшенелізм, федералізм) [331, с. 11-12], лише конфедералізм міг бути взятим до уваги тогочасним британським істеблішментом.

Дослідники доводять, що, починаючи з кінця 50-х років, всі політичні еліти Великої Британії – як консерватори, так і лейбористи, на тлі дебатів стосовно приєднання до континентального об'єднання послідовно виступали за певну розпливчасту конфедерацію, де національні уряди зберегли б у своїх руках вирішальну долю повноважень в галузі внутрішньої та зовнішньої політики, на відміну від проектів наднаціональної федерації [227, с. 70-71]. Водночас, слід підкреслити, що, на переконання Дж.Маккорміка, конфедералізм вважається формою наднаціоналізму [331, с. 11].

Таким чином, конфедералізм передбачає відмову учасників від кількох владних функцій на користь правлячого органу. На конфедеративній основі працюють, наприклад, більшість міжнародних неурядових організацій, використовуючи правлячий орган для координування діяльності та для свого представництва у співпраці з іншими структурами при збереженні власного контролю над власними справами. Інтеграційні процеси в конфедеративному об'єднанні розвиваються лише в тих напрямках, де збігаються інтереси усіх країн-членів. Багато конфедеративних рис є в діяльності сучасного Європейського Союзу.

Консосієшенелізм – форма, що запропонована для використання в суспільствах з широкою соціальною, релігійною, культурною, расовою або лінгвістичною різноманітністю. Ця форма потребує впровадження коаліційного уряду з представництвом різноманітних груп суспільства. Право прийняття рішень по можливості надається групам, влада і ресурси пропорційно розподіляються між групами, меншини захищені правом вето.

Федералізм – це така структура, де учасники відмовляються від суверенітету на користь керуючого органу, але при цьому залишають багато незалежних владних функцій. Найвідданіші прихильники

європейської інтеграції мають на меті створити федеративний устрій майбутніх Сполучених Штатів Європи з наданням національним урядам прав органів місцевого самоврядування. Однак, сьогодні говорити про реальність такого проекту занадто рано. Підтвердженням цього слугує складний процес ратифікації Маастрихтської угоди 1992 року країнами-членами ЄС і труднощі, з якими зіткнулися держави, зокрема Велика Британія, під час цього процесу. Невизначеним залишається і майбутнє сприйняття громадянами держав-членів ЄС Конституції для Європи та кінцевий результат щодо ухвали цього документу. Доведено, що британське негативне сприйняття європейської федералістичної ідеї великою мірою обумовлене американським чинником. До цього часу проект утворення європейської наддержави викликає аналогію зі Сполученими Штатами Америки, про що, зокрема, зауважує М.Тетчер [235, с. 389].

Маастрихтська угода 1992 року (ст. 5, колишня ст. 3b) [4, с. 49], підписана і ратифікована Британією за часів головування консервативного уряду Джона Мейджора, проте, містила принциповий елемент федералізму – субсидіарність, який було ухвалено саме завдяки зусиллям прем'єр-міністра і який трактувався офіційним Лондоном як закріплення такого становища, коли в проблемах, що виходять за рамки компетенції ЄС, його органи починають діяти лише в тих випадках, коли країни-члени не можуть досягти поставленої мети власними зусиллями. На принципі субсидіарності наголошували три голови Єврокомісії: Франсуа-Ксав'є Ортолі (1975 р.), Рой Дженкінс (1977 р.) та Жак Делор, який наполягав на його включенні до тексту Маастрихтської угоди. Слово "федеративний" взагалі не було вжите в тексті угоди, а наголошувалося лише на тім, що підписання угоди означає новий етап в процесі утворення тіснішого союзу народів Європи [4, с. 16].

В науковій та документальній літературі, включаючи офіційні документи Європейського Союзу, єдиного визначення субсидіарності не існує. Принцип субсидіарності (ПС) іноді виступає окремою наднаціональною концепцією [312, с. 555] і трактується як невід'ємний елемент федералізму, оскільки субсидіарність стоїть на перешкоді централізації у прийнятті рішень і зводить функції європейських інститутів до вирішення тих проблем, які члени об'єднання не в змозі вирішити самотійно. Дж.Маккормик визначає субсидіарність як "концепцію, яка обумовлює передачу відповідальності Європейському Союзу лідерами Європи лише в тих галузях політики, де поєднана діяльність є ефективнішою, ніж діяльність відокремлена" [331, с. 87].

Досліджено, що в Сполученому Королівстві субсидіарність вважається гальмом для централізації влади в Брюсселі та поглиблення інтеграційних процесів загалом. Принцип субсидіарності покладено в основу концепції "Європи регіонів", що не відповідало принципам організації ієрархічної влади у Великій Британії. Варто наголосити, що в офіційних документах ЄС немає єдиного визначення поняття субсидіарності. За висловом Ж.Делора, "в будь-якій федеральній системі, подібної до Європейського Союзу, принцип субсидіарності слугує постійною протиположністю механізмам перенасичення, які прагнуть в складному світі надто завантажити центральну владу" [221, с. 244].

Російська дослідниця Т.Фадєєва наголошує на тому, що сама ідея субсидіарності укорінена в основах християнського соціального вчення, і оскільки поняття субсидіарності має давні традиції в європейській історії, воно допомагає визначити критерії розподілу компетенцій між територіальними спільнотами, суб'єктами федерації та федеративним центром. Закріплення цього принципу в Маастрихтській угоді частково компенсує відсутність прямих згадок про федералізм [602, с. 26-27]. Російський дослідник І.Хохлов визначає субсидіарність як принцип, "що

лежить в основі розподілу повноважень та компетенцій між акторами, які розташовані на різних рівнях піраміди влади. Принцип субсидіарності (ПС) передбачає, що керування відбувається на якомога нижчому рівні, коли це є доцільним; при цьому європейський рівень виступає як додатковий до національного" [609, с. 95]. На думку Л.Бурнашова, "принцип субсидіарності має функціонувати в якості своєрідної Феміди в урегулюванні дискусійних проблем між двома сторонами" [150, с. 55].

Українська наукова думка визначає під субсидіарністю "принцип універсального застосування владних повноважень інституціями комунітарного, національного та субнаціонального рівнів управління на інших рівнях, що застосовується для повнішої реалізації прав та свобод громадян країн-членів ЄС у відповідності до вимог національного законодавства конкретної країни" [711, с. 30]. З усіх проаналізованих означень таке визначення принципу субсидіарності є, на наш погляд, найбільш точним. Єдине, що можна додати, – це те, що принцип універсального застосування владних повноважень, про які йдеться, є узгодженим державами, що його використовують.

Аналіз показав, що для розкриття теми дослідження, зокрема зовнішньополітичних чинників, що впливають на формування європейської інтеграційної політики Великої Британії, необхідно звернутися також до поняття і терміну "особливі відносини". Саме термін "особливі відносини" набув ужитку в 1946 році, після відомої промови У.Черчілля в Фултоні, і свідчить про неординарність і певну специфіку взаємовідносин між двома країнами. Згодом він став загальноприйнятим означенням британсько-американського співробітництва (головним чином в галузі безпеки) після Другої світової війни, під час якої вони й були започатковані і згодом виокремилися з-поміж звичайних міждержавних відносин і досягли якісно вищого рівня двосторонньої співпраці.



Змістом зазначеного терміну є історично особлива роль цього двостороннього альянсу, який ще називають "англосаксонським", в формуванні новітньої системи міжнародних відносин. В політичному сенсі для Британії загалом стан "особливих відносин" зі США мав неабияке значення, з огляду на втрачену можливість самостійно впливати на вирішення міжнародних проблем.

Відомі ідеалістичні теорії і моделі, спрямовані на поєднання "ангלו-саксонської раси", відтворення величі Британії шляхом возз'єднання Сполученого Королівства зі Сполученими Штатами, утворення "Більшої Британії" [653, с. 187-208]. Історики Х.К.Аллен, Г.Дж.Ніколас, К.Белл висувають припущення про те, що "особливі відносини" або "незафіксований альянс" зі Сполученими Штатами існували завжди, і простежуються навіть з битви під Йорктауном (1781) або з часу проголошення доктрини Монро в 1823 році [193, 56-57]. Ми не можемо поділяти такі припущення, адже можна зауважити, що ще за далеких імперських часів британці висували ідеї утворення неформальних оборонних об'єднань саме з континентальними державами, а можливими союзниками, зовнішнім "оплотом" британської безпеки називалися Бельгія, Голландія, Данія та Швеція, тобто ті країни, яких не задовольняло посилення Пруссії та Америки в другій половині XIX століття [369, с. 17]. Справедливим, однак, є те, що "особливі відносини" з Америкою є результатом тривалого історичного розвитку багатопланової взаємодії обох держав. "Історичне коріння наших (англо-американських) відносин є різноманітним, – зазначає М.Тетчер. – Спільна мова, спільна література, спільна законодавча база, спільна релігія та тонке переплетіння звичаїв і традицій з того самого моменту, коли дві наші нації відокремились одна від одної. Навіть коли засновники цієї великої республіки дійшли до висновку, що хід розвитку історії вимагає ліквідації політичної залежності від Великої Британії і набуття незалежного і рівного положення в низці

інших держав земної кулі згідно з законом природи та Бога, це наші Локк та Сідні, наші Харрінгтон та Коук показали вашим Генрі, Джефферсону Медісону та Гамільтону правильний напрямок" [235, с. 46].

За висловом М.Перссона, "англо-американські відносини є фундаментальною віссю, навколо якої обертається західний блок з часів Другої світової війни" [341, с. 10].

Теоретичне підґрунтя "особливих відносин" [297, с. 261-263] визначає три складові:

1. Партнери мають спільну історію, або виявляють особливу інтенсивність в налагодженні двосторонніх зв'язків.
2. Такий стан відносин поділяється громадськістю.
3. Кожний з партнерів взаємно відчуває потребу підтримання постійних ділових зв'язків.

Навіть поверховий аналіз цих складових дає підстави зробити висновок, що характер двосторонніх відносин між Сполученими Штатами та Великою Британією відповідає кожному із зазначених елементів.

В дослідженні С.М.Пик вирізнено наступні характерні риси англо-американських "особливих відносин", як то: глибока взаємозалежність держав у різних галузях співпраці; високий рівень довіри між партнерами; особистий вплив керівників держав на двосторонні відносини; унікальна співпраця в галузі ядерних технологій; взаємодопомога і координація зусиль дипломатичних і розвідувальних служб; спільність мови, історії, традицій, культурних і духовних чинників; взаємопов'язаність національних інтересів обох держав і взаємовигідність співпраці для їх реалізації; формальна незадекларованість цих відносин [720, с. 13].

Аналіз показав, що "особливі відносини" набули особливого значення на сучасному етапі в контексті боротьби з тероризмом.

Відтак, на думку авторки, "особливі відносини" слід розглядати в атлантичному вимірі, а чинник "особливих відносин" в формуванні

європейської інтеграційної політики Великої Британії можна визначити як атлантичний. В цьому контексті "особливі відносини" виступають практичним виявом атлантизму, який поступово набуває рис одного з майбутніх центрів світового устрою.

Звичайно, трактовки зазначених категорій та понять не вичерпують повністю всіх аспектів теми дисертації, але вони, на наш погляд, є найбільш необхідними для з'ясування певних явищ та підходів в проведенні дослідження. Визначені вище категорії слугуватимуть в виконанні поставлених в дисертації завдань.

## **1.2. Джерельно-документальна база та історіографія проблеми**

Проблема еволюції європейської політики Великої Британії під впливом зовнішньополітичних чинників є багатовимірною і знайшла відображення в численних документальних та науково-теоретичних публікаціях, певна частина яких використана автором в процесі написання дисертаційної роботи в друкованому та електронному вигляді. Список використаних джерел та літератури, опрацьованої автором, містить 774 назви.

За авторською класифікацією, джерельну базу дослідження складають документи та матеріали шести груп:

1. Урядові та міжнародні документи [1–96]: такими виступають тексти міжнародних двосторонніх та багатосторонніх угод. До цієї групи також можна віднести тексти документів історично послідовних Європейських співтовариств, що передували формуванню Європейського Союзу (ЄС), колишнього ЗЄС, НАТО, виступи, заяви та промови британських керівників та офіційних осіб, Білі книги британського уряду, щорічні офіційні статистичні урядові звіти, меморандуми Міністерства закордонних справ Великої Британії (Форін офісу) з різноманітних

зовнішньополітичних питань, урядові листівки. Особливої уваги заслуговують численні виступи прем'єр-міністра Тоні Блера стосовно його бачення майбутнього Британії. Багато з них присвячено проблемі "суспільства співучасті", зокрема в опублікованому ним збірнику промов під назвою "Нова Британія. Моє бачення нової держави" (Лондон, 1996) три з них стосуються названої теми, хоча тематика збірника пов'язана переважно з розвитком "держави добробуту" [264].

2. Парламентські документи [97–99]: найважливішим джерелом інформації безумовно виступають Парламентські дебати Палати громад британського Парламенту, які містять стенограми дискусій, результати голосування з різноманітних питань, письмові відповіді представників виконавчої влади на запити депутатів Парламенту. Парламентські дебати надають змогу ознайомитися з позицією уряду та опозиції щодо важливих проблем, прослідкувати процес прийняття рішень та біллів в різних політичних галузях, дослідити не лише думку британської політичної еліти з конкретної проблеми, а й з'ясувати, наскільки важливою є ця проблема для Великої Британії. До важливих парламентських документів належать також законодавчі акти, доповіді у Палаті громад.

3. Документи політичних партій та громадських організацій [100–112]. Важливий матеріал містять партійні документи, зокрема передвиборчі програми, маніфести консервативної, лейбористської та ліберально-демократичної партій, де коротко викладена їхня передвиборча платформа і позиція щодо вирішення важливих міжнародних проблем, матеріали щорічних конференцій політичних партій Великої Британії.

4. Статистичні та довідкові матеріали [122 –126; 132– 134]. Важливим джерелом інформації слугували британські збірники офіційної статистики

5. Періодична преса – як зарубіжна, так і вітчизняна.

В ході написання дисертаційної роботи авторка постійно зверталася до англійських газет та щотижневих часописів – "Файненшл таймс",

"Економіст", "Гардіан", "Обсервер", "Індепендент", "Нью Стейтсмен", "Таймс", "Сан", "Британські Обрії: видання посольства Великої Британії в Україні", видань Британської Ради "Творчість. Освіта. Суспільство: Вісник Британської Ради в Україні", "Вісник британсько-української професійної мережі", періодичних видань США – "Нью-Йорк Таймс", "Вашингтон пост", "Тайм", "Ньюсвик", "Дейлі мейл", періодичних видань європейських інституцій – "Євро-Бюллетень: Інформаційний Бюллетень Представництва Європейської Комісії в Україні", "Европейский обзор: Ежемесячный бюллетень информации о Европейском Союзе", "Ньюслеттер" Інституту проблем безпеки ЄС, офіційні періодичні видання Росії – "Независимая газета", та України – "Урядовий кур'єр", "Вечірні вісті", "День", "Дзеркало тижня", "Київський вісник" та ін.

6. Мемуари та книги державних діячів Великої Британії та інших держав, так чи інакше пов'язаних з розвитком континентальної інтеграції та формуванням британської позиції в цьому процесі: вони становлять винятково важливе та цінне коло історичних джерел, що дозволяє з'ясувати глибинну, особисту мотивацію сприйняття історичних подій, хоча вимагають урахування суб'єктивного фактору. В цьому сенсі окреме місце, безумовно, належить мемуарам Маргарет Тетчер – "Роки Даунінг Стріт" (Лондон, 1993) [120] та "Шлях до влади" (Лондон, 1995) [121], в яких колишній британський прем'єр-міністр розкриває власне бачення тогочасних процесів світового розвитку, обґрунтовує та аргументує свою позицію в вирішенні державних та міжнародних проблем. Наступна книга М.Тетчер "Мистецтво керувати державою. Стратегії для світу, що змінюється" (Лондон, 2002) [235] – містить риси, притаманні мемуарній літературі, і водночас виступає глибоким комплексним науковим дослідженням, що окреслює чотири кола проблем. Перш за все, це оцінка підсумків тої епохи, що стала надбанням історії, – роздуми про уроки "холодної війни", колишньою та теперішньою роллю Сполучених Штатів

Америку в світі. По-друге, – це оцінка шляхів розвитку Росії, Китаю, Індії та країн Далекого та Близького Сходу. По-третє, М.Тетчер відстежує сучасні загрози миру та визначає стратегії, здатні протистояти таким загрозам, як: нестабільність на Балканах, "держави-ізгої", ісламський екстремізм та міжнародний тероризм. І нарешті, М.Тетчер висвітлює процес інтеграції в Європі, який вважає небезпечним для незалежності національних держав через непомітне посилення влади міжнародних інститутів. При висвітленні останньої теми М.Тетчер намагається з'ясувати причини напруги у відносинах між ЄС та Великою Британією, прогнозувати варіанти розвитку подальших подій. Як теоретик консерватизму, М.Тетчер наголошує, що саме система поглядів, яка викладена в книзі, і становить консерватизм. При використанні матеріалу названої книги авторка враховувала євроскептичні підходи колишнього британського лідера і суб'єктивне ставлення М.Тетчер до процесів, що відбуваються.

Висвітленню і аналізу поглядів колишнього прем'єр-міністра присвячена інформативна збірка мемуарів відомих політиків, членів Кабінету міністрів Великої Британії, членів Парламенту, журналістів під назвою "Спогади про Меггі" (Пер. з англійської, Москва, 2003) [113]. Це мемуари про тріумфи і поразки М.Тетчер, її послідовне відстоювання британських національних інтересів на міжнародній арені, теплі спогади про людські якості "залізної леді" та її ставлення до представників різних верств британського суспільства.

Автор дисертаційної роботи використала також мемуари колишнього президента Франції Шарля де Голля "Мемуари надій 1958-1962" (Пер. з французької, Москва, 2000) [114], які є важливим внеском в розробку теорій європейської інтеграції, зокрема слугують джерелом вивчення голлістської концепції "Європи націй", власного бачення тодішнім французьким президентом майбутнього інтеграційного облаштування і,

звичайно, для з'ясування тих історичних причин, що явили результатом подвійне вето де Голля (в 1963 та 1967 рр.) на первісні спроби приєднання Великої Британії до європейських співтовариств.

Суттєвим внеском в дослідження англо-американських "особливих відносин" і розуміння тодішніх міжнародних відносин стало використання авторкою мемуарів колишнього президента США Дж.Буша-старшого та його радника Б.Скауक्रфта [119]. Велику допомогу в розробці теми дисертації надало знайомство з мемуарами колишніх радянських послів в Сполученому Королівстві І.М.Майського, А.А.Громика [115–117].

Решта наукової літератури стосується широкого кола проблем і різниться як за змістом, так і за характером висвітлення матеріалу. Авторка головним чином використовувала праці вчених-істориків та політологів, серед опрацьованої літератури є також роботи економічного, правознавчого, країнознавчого та географічного характеру.

Застосування історичного, хронологічного, інституційно-порівняльного, логічного та емпірико-аналітичного методів дослідження при аналізі цих історіографічних джерел зумовило авторське вирішення класифікувати історіографію проблеми дослідження по трьох різних напрямках. Перший напрямок містить теоретичне підґрунтя дослідження, яке складають історіографічні матеріали, присвячені розробкам та обґрунтуванню різноманітних концептуальних підходів щодо британської європолітики в другій половині XX – на початку XXI століть та міжнародних чинників її формування, інтеграційних моделей майбутньої Європи, гіпотетичного визначення британської ролі в формуванні континентального устрою.

Другий шар історіографічних матеріалів складають наукові роботи, присвячені історико-політичному аналізу проблем європейської інтеграції, функціонування, трансформації і ролі євроінтеграційних об'єднань, зокрема Європейського Союзу, в формуванні "нової Європи". В цьому

зв'язку важливим виступає також і звернення до періодичного наукового часопису "Европейский Союз: факты и комментарии / Под ред. Борко Ю.А., Журкина В.В., Шемятенкова В.Г. – Институт Европы РАН. Ассоциация Европейских исследований (АЕВИС). – Москва [754], та періодичних наукових англomовних видань "Форін Ефферз", "Хісторікал ресерч", "Політікс Рев'ю", "Парліментарі Ефферз", "Рев'ю оф Інтернешнл Стадіз", "Юропіен Джорнал оф Інтернешнл Рілейшнз" та ін. В Україні цей шар матеріалів містять наукові часописи "Розбудова держави", "Віче", "Історичний журнал", "Український історичний журнал", "Політична думка". В Росії такими науковими журналами є "Новая и новейшая история", "Мировая экономика и международные отношения", "Международная жизнь", "Новое время".

Третє коло літератури охоплює зарубіжні та вітчизняні історичні та політичні розвідки, які репрезентують розробку проблематики саме британської інтеграційної європолітики та міжнародних чинників її формування, обґрунтовують її еволюцію та остаточну переорієнтацію на Європу та більш вузькі за змістом наукові роботи, статті, присвячені окремим аспектам проблеми, що досліджується.

Щодо історіографічної літератури, віднесеної автором до "першого напрямку", слід зазначити, що британська історіографія проблеми європейської інтеграції презентована ґрунтовними розробками і докладним вивченням майже всіх її теоретичних аспектів. Багато праць [322, 260, 281, 254, 310, 344] присвячено дослідженню федералізму як однієї з головних теорій, покладеної в основу наднаціонального проекту єдиної Європи. Досліджено, що діяльність англійських федералістів досить активно виявлялася ще в довоєнні часи і позначена відомими роботами таких вчених як Е.Херріт, Л.Роббінс, Л.Куртіс, І.Дженнінгс, Р.Маккей, В.Темпл, британський посол в США Лорд Лотіан.



Протягом повоєнного періоду європейські федералістичні теорії інтеграції отримали подальшу наукову розробку в працях британських дослідників, чому передусім сприяло спільне прагнення до збереження миру. На думку відомого теоретика європейської інтеграції Ж.Моне, "союзники мають виграти не лише війну, а також виграти мир" [270, с. 4]. І на сучасному етапі федералізм залишається одною з впливових, хоча і дещо ідеалістичних теорій європейської інтеграції, збагаченої саме британськими дослідженнями.

Проте, за висновком І.С.Піляєва та інших дослідників, чітко сформованої академічної школи європейського федералізму взагалі не існує, і там немає таких визнаних наукових світил, як Д.Мітрانی у функціоналістській або Е.Хаас – у неофункціоналістській школах європейської інтеграції [209, с. 36]. І все ж, всебічне висвітлення цієї теорії відображено у працях сучасних британських науковців М.О'Нейлла, Л.Леві, К.Арчера, П.Кінга, Б.Коксхелла, Л.Роббінса, М.Бургесса, А.Боскоу, Р.Харрісона, Ч.Пентланда, Ф.Білі, М.Форсита, С.Джорджа, Х.Уоллес, У.Уоллеса та ін. [254; 322; 308; 340; 260; 295; 300; 301; 302; 340; 344; 347; 679; 684; 657; 658].

Федералізм як теорія, зазначає британський дослідник М.Форсит, є привабливим для прихильників європейської інтеграції в трьох аспектах: перш за все, це успадкування ідей, пов'язаних з іменем І.Канта, який вважав розширення федерації конституційною гарантією проти загрози воєн. Другий аспект стосується елементів демократичної теорії у федералізмі, що забезпечуватимуть ефективне демократичне правління через наближення влади до людей. Третій аспект – це академічне вивчення і аналіз процесів та напрямків, сприятливих для федерації [657, с. 33-35].

В британських наукових розробках ґрунтовно досліджуються різноманітні підходи й положення федералістичної теорії. П.Кінг, наприклад, в своїй роботі "Федералізм та федерація" (Лондон, 1982) [322]

виокремлює три напрямки федералістичої теорії – централістський, децентралістський та збалансований, що свідчить про широку варіабельність тлумачення федералізму, від ідей створення єдиного світового уряду до анархізму.

Саме в цьому плані лондонський професор К.Браун пояснює загальну відмінність британського від континентального сприйняття федералістської ідеї. Британське розуміння федералізму, за визначенням дослідника [271, с. 139], базується на досвіді федералізму Сполучених Штатів, який розглядається як процес централізації, впродовж якого федеральний уряд поступово заповнучатиме владу, що першочергово належала державам. Тому федералізм в Європі сприймається як такий, що призведе Британію до статусу Массачусетсу або Колорадо всередині ЄС. На відміну від цього, в Німеччині федералізм розглядається в світлі руху від Другого та Третього Рейху до Федеративної Республіки Німеччини, тобто як процес децентралізації.

В дослідженнях Ч. Пентланда вирізняє соціологічний та конституційний відправні пункти федералістських підходів, які започаткували низку течій федералізму, і зазначено, що наднаціональна державність виступатиме єдиним результатом федералістичних проєктів [340, с. 147-149]. Водночас запроваджений Д.Піндером термін "неофедералізм" [680, с. 41-54; 268, с. 210-212] спричинив тривалу політико-філософську дискусію між "комунітарщиками" та "космополітами" щодо майбутнього "нової Європи".

На тлі варіабельних теоретичних розробок федералізм знайшов своє практичне втілення в інституційній структурі сучасного Європейського Союзу, членом попередніх об'єднань якого Велика Британія стала з 1 січня 1973 року, і який, згідно зі справедливим доведенням М.Форсита та К.Брауна, є "слабкою", але все ж федеративною системою [271, с. 139]. Визначальна риса федеративної системи, підкреслює М.Форсит, полягає в

тому, що федеральна влада має такі повноваження, які може ефективно використовувати без звернення до нижчих рівнів, тобто до національних урядів, і саме ця характеристика є притаманною Європейському Союзу [347, с. 56].

На противагу федералістичним підходам в британській історіографії ґрунтовно опрацьована теорія функціоналізму, яка започаткована в 1940-х роках. Функціоналістичну теорію інтеграції та особливо її принципи та підходи, що покладені в основу пізнішого теоретичного напрямку – неофункціоналізму, розробляв Д.Мітрані – визнаний засновник цієї теорії, та його послідовники К.Браун, Ф.Паркінсон, П.Тейлор, А.Грум, Дж.Най, К.Мітчелл, М.Бенкс та інші [333; 334; 690; 675; с. 235–251; 271]. Слід підкреслити, що сам Девід Мітрані не був прихильником регіональної європейської інтеграції [333; 334]. Регіоналізм, на його думку, виступає лише засобом відтворення недоліків системи держав, але в збільшеному вимірі. Крім того, регіоналізм залишає недоторканими структури прийняття рішень державами-членами, сприяє домінуванню найпотужніших держав і зростанню потенціалу міжрегіональних антагонізмів. Тому, по-перше, інтеграцію, на погляд Мітрані, варто розглядати в світовому вимірі. "Між концепцією континентальних союзів і концепцією світової ліги є різниця не просто за ступенем, а й по суті. Перша продовжує старий шлях визначення території, а друга йде шляхом визначення функцій; коли вказані союзи визначатимуть свою територію засобом розрізнення між власними членами та чужинцями, ліга відбиратиме і визначатиме функції з протилежною метою інтегрування з урахуванням інтересів всіх" [333, с. 116]. А по-друге, вважає Мітрані, слід знайти не ідеальну форму міжнародного співтовариства, а розкрити ті функції, які воно має виконувати. Ключові формули функціоналізму – "форма слідує за функцією" та створення "світу по частинах" – відображають якісно відмінне від федералізму розуміння побудови

світоустрою "знизу" шляхом заохочення міждержавного галузевого співробітництва, тобто "функції". Д.Мітрانی цілком прозорливо передбачив неминучість послаблення національної держави як такої майже за півстоліття до того, як цей процес набув реально відчутної форми, і передрікав, що співробітництво функціонального типу приведе до виникнення нового міжнародного суспільства. Він вірно окреслив появу численних спеціалізованих міжнародних організацій, зорієнтованих на виконання конкретних завдань.

В цьому сенсі такі спеціалізовані європейські інституції як Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) та Європейське співтовариство атомної енергії (Євратом) з притаманною їм функціональною логікою, на відміну від Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), отримали визнання Мітрані. ЄОВС як інтеграційна інституція наведено також П.Тейлором в якості прикладу набуття конкретними економічними та технічними проблемами справді географічного виміру [355, с. 20-21].

За визначенням П.Тейлора, функціоналізм є "інтелектуальним предвісником" не лише неофункціоналістської теорії інтеграції, а й сучасних підходів до вивчення міжнародного порядку, таких як теорії глобального суспільства, режиму, взаємозалежності [690, с. 125].

Звичайно, відмова від принципу територіальності сприяла популяризації функціоналістичних ідей в контексті глобалізації, хоча їхня аполітичність і технократизм суттєво обмежували можливості функціоналістської теорії загалом. Саме тому Ч.Пентланд доводив неспроможність функціоналізму і дійшов до висновку, що функціоналістична ідея про інтеграцію як "поступовий тріумф раціонального і технократичного в політиці" виявилася помилковою дихотомією [679, с. 551].

Водночас функціоналізм став теоретичною основою розвитку неофункціоналістських концепцій політичної інтеграції. Ця теорія домінувала в інтеграційних дослідженнях протягом 50-60-х років минулого століття, оскільки була масимально наближена до дійсності, але через об'єктивні причини дещо втратила свою популярність в 70-х роках. Занепад неофункціоналізму, як пояснено його теоретиками, був наслідком неспроможності передбачення і досить слабким рівнем прогнозування.

Неофункціоналізм являв подальшу розробку і удосконалення теорії Д.Мітрані, і, як наукова теорія, невід'ємно пов'язаний з іменем американського професора Ернста Хааса [305; 306; 660]. Британська історіографія неофункціоналізму представлена роботами Д.Аллена, А.Форстера, М.Холланда, М.О'Нейлла, С.Джорджа, Н.Хіткота та ін. [656; 300; 362].

Основною тезою неофункціоналізму є необхідність дотримання експансіоністської логіки інтеграції, тобто таких спільних дій в одній галузі, які створюватимуть нові потреби і проблеми, і спричинятимуть започаткування розвитку взаємодії в інших галузях. Так, експансія європейської інтеграції з вугільно-сталеварної галузі в діяльності ЄСВС на більш розгалужені сфери Спільного ринку дали підстави Е.Хаасу дійти до висновку про динамічне поглиблення європейської інтеграції, яке підтверджувало тезу неофункціоналізму. Цю функціоналістичну тезу названо концепцією "переливу" (spillover), яка була використана головним чином для теоретичного обґрунтування "методу Монне", і яка містить три різновиди такого "переливу" – функціональний, технічний та політичний [331, с. 17].

Функціональний "перелив" полягає в неможливості ізоляції та відокремлення окремих економічних секторів держав в разі дво- або багатостороннього міждержавного співробітництва. Логічним результатом стає утворення низки міжурядових організацій для управління

"ланцюговою реакцією" інтеграції, що поступово призведе до занепаду національних урядових інституцій. Технічний "перелив" передбачає вирівнювання стандартів, технічних та законодавчих показників держав, що інтегрують, їхню адаптацію до оптимальнішого рівня розвитку. Політичний "перелив" засновано на аргументі, що з інтеграцією різних функціональних секторів групи інтересу поступово переорієнтують свій вплив з національних урядів на новостворені регіональні інститути і отримуватимуть нові власні владні повноваження. Ці зацікавлені групи запобігатимуть відступу від інтеграції, оскільки відчуватимуть її переваги.

Низка нових варіацій "переливу" описана в 1971 році Ф.Шміттером [687, с. 242]. Вони включають "розлив" (spillaround), що передбачає розширення функціональної сфери діяльності інтеграційного об'єднання без відповідного посилення його компетенції; "поступове будівництво" (buildup), що означає зростання компетенції інтеграційного об'єднання та автономії в прийнятті рішень без відповідного збільшення сфер діяльності; "скорочення" (retrenchment), тобто зростання значення спільних арбітражних функцій держав-членів в випадку кризи або тимчасового скорочення повноважень центральних органів; "відлив" (spillback), або повне припнення повноважень у функціональній сфері.

На відміну від функціоналізму, неофункціоналізм більш схиляється саме до регіонального, а не глобального співробітництва. "Європейська інтеграція розвивається набагато швидшими темпами, ніж світова інтеграція. Крім того, регіони з дуже мінливими факторами середовища навряд чи здатні успішно імітувати європейський приклад" [209, с.60].

Хоча неофункціоналісти активно розвивали тезу наднаціонального та політичного характеру інтеграційного процесу, особливо після перших успіхів діяльності "Спільного ринку", обмеженість їхньої схеми "переливу" прагматичними категоріями ставила під сумнів можливість переходу до політичної інтеграції. Саме схема "переливу" головним чином спричинила

негативну реакцію на неофункціоналізм і його критику у вигляді міждержавних підходів до вивчення європейської інтеграції, як протиположності неофункціоналістському запереченню центральної ролі національних держав в інтеграційному процесі. Але чуттєва криза неофункціоналістичної теорії була спричинена прийняттям Єдиного Європейського Акту у 1986 році, в основу якого було закладено комбінацію внутрішніх та зовнішніх інтеграційних факторів.

За авторською класифікацією використаних історіографічних матеріалів, другий їхній шар становить література, присвячена загальним проблемам європейської політики і зокрема європейської інтеграції, її історії та дослідженню діяльності сучасних євроінтеграційних об'єднань. В цьому зв'язку більш кількісно масивною і ширшою за хронологічними рамками є зарубіжна історіографія проблем європейської інтеграції, значна частина якої заучена автором дисертації до вітчизняного наукового обігу вперше.

Серед змістовних прикладів зарубіжної історіографії варто назвати монографію Х.Мієлла "Формування нової Європи" (Лондон, 1993) [332], де послідовно охарактеризовано історичні етапи розвитку міжнародних відносин континенту, починаючи з Віденського конгресу 1815 року. Сучасні євроінтеграційні процеси проаналізовано з позицій еволюції самої держави як такої, об'єднуючого фактору спільного ринку, та націоналізму як роз'єднуючого фактору інтеграції. Певну увагу приділено аналізу процесів Східної Європи після закінчення "холодної війни". Автор намагається співвіднести названі фактори з сучасними процесами якісної зміни міжнародного середовища в Європі та за її межами і пропонує три гіпотетичні сценарії майбутнього європейського порядку: фрагментарна Європа, монолітна Європа, ширша Європа. На нашу думку, цьому дослідженню бракує впевненості та ґрунтовних аргументів щодо спроби

прогнозування. До того ж, наведені в книзі дані на сьогодні вже не є актуальними.

Суттєво поглиблює розуміння сучасних процесів європейської інтеграції книга К.Арчера "Організація Європи. Інститути європейської інтеграції" (Лондон, 1994) [254]. В зазначеній монографії автор намагається дати стислу історію європейської інтеграції з повоєнних часів та коротко характеризує низку міжнародних інтеграційних об'єднань, що розвивалися. К.Арчер не обмежується характеристикою лише ЄС та його історично започаткованих складових, а й описує діяльність таких організацій як Рада Європи, ЄБРР, РЕВ, ЗЄС, ОБСЄ, НАТО та ін. Дана книга є цінною, перш за все, своєю інформативністю та намаганням автора висвітлити діяльність міжнародних організацій в комплексі, на тлі сучасних процесів міжнародного розвитку. Монографії, однак, бракує аналітичності, і до того ж, викладений матеріал може лише опосередковано слугувати дослідженню теми дисертації.

Книга С.Хоффмана "Європейський Сизиф: есе з питань Європи 1964-1994" (Оксфорд, 1995) [310] в хронологічній послідовності досліджує наріжні моменти та кризи в історії європейської інтеграції. Особлива увага зосереджена на проблемі європейської ідентичності, концепції наднаціональності, концепції європейського лідерства. Автор наголошує на низці протиріч всередині ЄС, забюрократизований механізм його керування, неузгодженості держав-членів щодо подальшої взаємодії. Загалом С.Хоффман, про що свідчить і назва монографії, дає негативний прогноз майбутньому розвитку ЄС. Вчений наголошує на зростанні почуття "ностальгії за незалежністю", що стало типовим для більшості держав-членів ЄС, зокрема для Франції та Сполученого Королівства. "Для Британії воно (Співтовариство. – *Н.Я.*) виглядає кліткою, з якої держава намагається звільнитися" [310, с. 310].



Книга Г.Ейвері та Ф.Камерона "Поширення Європейського Союзу" (Шеффілд, 1998) [256] являє багатобічний та аналітичний погляд на процес поширення ЄС стосовно країн Центральної та Східної Європи та Середземноморського регіону. Окремий розділ присвячено проблемі поширення НАТО, де дослідники намагаються прослідкувати розвиток елементів взаємовпливу ЄС та Північноатлантичного Альянсу. Автори наголошують на історичній місії ЄС, яка полягає в об'єднанні континенту, штучно розподіленого, на їхню думку, попередніми протистояннями.

Неодноразово перевидана книга Дж.МакКормика "Європейський Союз: політика і політичні заходи" (Оксфорд, 1999) [331] є аналітичним нарисом історії, формування інститутів та розвитку політичних процесів ЄС. Аналізуючи структуру та функції ЄС, автор намагається продемонструвати й довести, що Європейський Союз докорінним чином змінив обличчя Європи і якість життя європейців. Дж.МакКормик також розглядає перспективи поширення ЄС і окреслює майбутні тенденції розвитку цього інтеграційного об'єднання в ХХІ столітті. Автор не виокремлює Сполучене Королівство з-посеред інших держав-членів. "Неординарна поведінка" Великої Британії в діяльності інтеграційного об'єднання здебільшого не аналізується, а має описовий характер. На наш погляд, Дж.МакКормику бракує впевненості щодо обґрунтування оптимістичних прогнозів для майбутнього розвитку ЄС, які він намагається презентувати. "Потяг залишив станцію давно (мається на увазі потяг європейської інтеграції. – *Н.Я.*), і навіть хоча подорож виявлятиметься неспокійною, пункт призначення – неясним, конструкція двигуна – неточною, взаємодія між інженером, охоронцями та пасажиром – такою, що лише формується, вже надто пізно будь-кому залишати експрес" [331, с. 285].

Колективна монографія "Європа сьогодні: національна політика, європейська інтеграція та європейська безпека" (Оксфорд, 1999) за

редакцією Р.Тірскі [292], що тематично розподілена за національною, загальною та інституційною проблематикою, розглядає низку актуальних питань щодо ролі провідних європейських країн, включаючи Велику Британію, в євроінтеграційних процесах, утворенні нової архітектури європейської безпеки, поширенні ЄС на схід. В книзі також розглядається роль оновленого НАТО в Європі, дається короткий історичний огляд європейської інтеграції. На жаль, висновкам, які роблять автори, бракує чіткості. Наголошується на застереженні щодо майбутніх можливих небезпек для континенту. "... вибіркове поширення НАТО та Європейського Союзу не повинно знов оновити небезпечний поділ Європи. Європа майбутнього зіткатиметься з великими викликами ..." [292, с. 448].

Варто особливо наголосити на колективну роботу за редакцією Хелен Уоллес та Уільяма Уоллеса "Формування політики в Європейському Союзі (Оксфорд, 2000)" [344], яка неодноразово перевидана. Ця книга надає сучасну всебічну інтерпретацію європейських політичних процесів і аналізує широке коло європейських політичних та економічних проблем – від Спільної сільськогосподарської політики та політики охорони навколишнього середовища до політики Економічного і валютного союзу (ЕВС) та Світової організації торгівлі (СОТ). Представлено аналітичний огляд загальних інтеграційних континентальних процесів, європейських інститутів та прогноз щодо майбутнього ЄС. Окремий розділ присвячено аналізу політики ЄС щодо країн Центральної та Східної Європи. Матеріали книги містять і фрагментарні дані про діяльність Сполученого Королівства в Європі, що інтегрується.

Монографія Ф.Тоді "Нарис історії Європейського Союзу" (Київ, 2001) [230] – це хронологічно викладена коротка політична історія європейської інтеграції від 1950-х років. Автор подає також короткий контекстуальний огляд історії Європи з XVII століття, виявляє спільне

підґрунтя світових політичних процесів. В книзі викладені головні історичні, економічні та політичні події, які супроводжували становлення Європейського Союзу, висвітлені основні сфери діяльності ЄС. Водночас, названа книга є скоріше фактологічною, ніж аналітичною розробкою, яка може прислужитися при вивченні проблем європейської інтеграції.

Останнім часом підсилено увагу до вивчення євроінтеграційних процесів в Україні, Росії, інших пострадянських державах, що обумовлено не лише науковим інтересом, а й важливістю та актуальністю проблеми, необхідністю практичного використання зарубіжного досвіду і урахування при обґрунтуванні і розробці власної політичної спрямованості.

Так, вивченню євроінтеграційних процесів присвячена колективна монографія російських вчених за редакцією Ю.А.Борка та О.В.Буторіної "Європейський Союз на порозі XXI століття: вибір стратегії розвитку" (Москва, 2001) [170]. Автори цього дослідження всебічно розкривають проблеми західноєвропейської інтеграції на межі XX-XXI століть. В роботі виявлено найважливіші тенденції та протиріччя в розвитку Європейського Союзу. На базі проведеного аналізу прогнозується динаміка європейських інтеграційних процесів на період до 2010-2015 років. Водночас слід зазначити, що автори висвітлюють проблеми євроінтеграції крізь призму Росії, намагаючись визначити місце і роль своєї держави в названих процесах згідно з її національними інтересами.

В роботі В.Г.Шемятєнкова "Європейська інтеграція" (Москва, 2003) [247] всебічно розглядається історія та сутність європейської інтеграції, а також право, інститути та політика Європейського Союзу. Велику увагу приділено новітнім досягненням інтеграції – Єдиному внутрішньому ринку, Економічному та валютному союзу та подальшому розширенню ЄС. Об'єктивно проаналізовано комплекс відносин між ЄС та Росією.

В українській історіографії аналізу та історії сучасного стану європейської інтеграції присвячена монографія В.В.Копійки та

Т.І.Шинкаренко "Європейський Союз: заснування і етапи становлення" (Київ, 2001) [186]. В історичній послідовності подано характеристику основних етапів становлення комунітарного економічного, валютно-фінансового, політико-правового та соціального простору. Певною мірою відстежена позиція Великої Британії щодо розвитку інтеграційних процесів в Європі. Належна увага приділена проблематиці входження України до Європейського Союзу.

Монографія В.Посельського "Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції" (Київ, 2002) [216] знайомить з політичною, інституційною, правовою та фінансовою побудовою Європейського Союзу, аналізує історичні витоки ідеї континентальної єдності. Автор у стислій формі наводить огляд низки проектів об'єднаної Європи, починаючи з IX століття, серед яких вирізняє експансіоністські і тоталітарні. Окремо розглянуто витоки та хід повоєнної європейської інтеграції в історичній перспективі. Проаналізовано європейське будівництво з історичної, політологічної, цивілізаційної перспектив. Детально аналізуються ті зміни, які внесла до Установчих угод Ніщцька міжурядова конференція 2000 року.

Монографія В.В.Копійки "Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу" (Київ, 2002) [185] є комплексним дослідженням історичних та сучасних аспектів розширення Європейського Союзу, де висвітлено стан та перспективи його розширення на Схід. Здійснено ґрунтовний політологічний аналіз основних етапів розширення ЄС та їх впливу на комунітарні інтеграційні процеси, а також на еволюцію європейського інтеграційного процесу в цілому. Виявлено найважливіші тенденції та протиріччя, викликані інтенсивними та екстенсивними напрямками розвитку Європейського Союзу. Певну увагу приділено аналізу класичних теорій та сучасних моделей і концепцій європейської інтеграції. Книга є політологічним дослідженням проблем євроінтеграції.

В монографії І.С.Піляєва "Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі" (Київ, 2003) [209] обґрунтовано активний вплив цієї організації на політичну архітектуру континенту і досліджено процес формування в рамках Ради Європи спільного політико-правового та культурно-цивілізаційного простору. Дану роботу можна визначити як суто політологічне дослідження, де наголос робиться на теоретичних підосновах євроінтеграції, а її історія викладена коротко. Автор здебільшого не акцентує увагу на діяльності окремих європейських держав, зосереджуючись саме на Раді Європи, її структурі та механізмах діяльності.

Аналіз літератури, що використана в процесі роботи над дисертацією, показав, що зазначені роботи є найбільш відомими та ґрунтовними науковими розвідками щодо загальної проблематики євроінтеграційних процесів, віднесеними за авторською класифікацією, до "другого шару" матеріалів. Вони, однак, не вичерпують кола літератури, опрацьованого авторкою, але є показовими і типовими прикладами висвітлення євроінтеграційної проблематики вітчизняними та зарубіжними вченими.

Проблематика безпосередньо британської інтеграційної європолітики та міжнародних чинників її формування висвітлюється наступним широким колом наукових робіт британських та зарубіжних вчених. Вивчення цього третього "шару" історіографічної літератури дозволяє сформувати комплексне уявлення про неординарність британського шляху до європейської інтеграції, з'ясувати причини, що надали державі імідж "незручного" партнера, а також відстежити роль зовнішньополітичних чинників, які зумовили формування "особливої" британської європолітики.

Британська література з питань зовнішньої політики і міжнародних відносин є великою за обсягом і надто різноманітною за змістом. Серед

дослідників зовнішньої політики Великої Британії останніх десятиліть – імена С.Джорджа [300; 301; 302; 658; 362], Дж.Янга [371], Х.Янга [370], Д.Бейкера [269], Д.Сірайта [269], Ф.Нортон [312; 313; 337], А.Селдона, [312; 313], Е.Семпсона [352], Д.Денвера [287; 274], А.Гембла [269; 288; 289; 290], Д.Каванага [312; 313; 316; 317; 318], К.Пілкінгтона [342; 343], Р.Роуза [351] та інших. Певна кількість опрацьованої автором літератури залучена до вітчизняного наукового обігу вперше.

Особливо прислужилися дослідження власне європейського курсу Великої Британії, здійснені вченим університету Шеффілда С.Джорджем у книгах "Політика британських урядів за часів членства в Європейському співтоваристві" (Оксфорд, 1993), "Незручний партнер. Британія в Європейському Співтоваристві" (Оксфорд, 1994) [302], "Британія і Європейська інтеграція з 1945 року" (Оксфорд, 1995) [301] та низці наукових статей. В роботах С.Джорджа особливий наголос робиться на особливостях політичних традицій Великої Британії, її відмінностях від континентальних держав. В монографії "Британія і Європейська інтеграція з 1945 року" С.Джордж робить докладний послідовний аналіз динаміки європейського вектору зовнішньої політики держави щодо поглиблення інтеграційних процесів, розглядаючи позиції всіх повоєнних урядів, досліджує проблеми ефекту повного членства Великої Британії в ЄС на інші політичні сфери. У книзі "Незручний партнер" автор розкриває сутність політики, що спричинила набуття Британією такого іміджу в Європейському Співтоваристві, і розглядає роль, яку історично послідовно відігравали повоєнні британські уряди в становленні ЄЕС. Дослідник наголошує на важливості впливу внутрішніх та зовнішніх чинників на формування офіційного політичного курсу, аналізує головні політичні причини, що обумовили "незручність" Великої Британії, недооцінюючи водночас значення економічних перетворень всередині держави. На думку авторки, в дослідженнях С.Джорджа цінним є принцип історизму, яким

керувався дослідник при написанні робіт. Однак, в названих роботах відсутній аналіз міжнародних чинників формування "особливої позиції" Сполученого Королівства в євроінтеграційних об'єднаннях.

Колективна монографія "Британія та ЄЕС" за редакцією Р.Дженкінса (Лондон, 1986) [268] надає можливість вивчити підходи відомих британських науковців Дж.Піндера, Ф.Нортеджа, Дж.Дентона, Д.Уолла, Ф.Кріппса та ін. щодо оцінки переваг та недоліків британського понад десятилітнього членства в ЄЕС. Вчені єдині в думці щодо дискусійного характеру проблеми, яка розглядається. Цінним є те, що експерти торкаються практично всіх головних проблем, пов'язаних з відносинами Британії та ЄЕС на той час. Важливим є також і те, що певна увага зосереджена на чиннику Співдружності націй та наслідках британського приєднання до ЄЕС для країн "третього світу" [268, с. 178-206]. На жаль, монографія вже не є сучасним виданням і залишається цікавою для вивчення історичної еволюції британських підходів до європейського питання. Крім того, автори роблять акцент на економічному аспекті проблеми.

Монографія відомого британського вченого Д.Каванага "Британська політика. Континуїтет та зміни" (Оксфорд, 1990) [318] зосереджена на висвітленні британської політичної системи та формуванні політичного курсу держави. На жаль, назване дослідження також не є новітнім. Авторка дисертації використовувала названу книгу для вивчення британської зовнішньої політики за часів урядів М.Тетчер та її попередників. Дослідженню тетчеризму як феномену присвячена й інша книга Д.Каванага – "Тетчеризм та британська політика. Кінець консенсусу?" (Оксфорд, 1987) [317], а також відповідний розділ в його монографії "Політика та особистості" (Лондон, 1990) [316]. Названі роботи вченого є глибокими за змістом, але не виокремлюють міжнародних

чинників формування британської євроінтеграційної політики, і не дають комплексного уявлення про роль та місце Британії в сучасному світі.

Суттєвий внесок в розуміння сучасної історії та політики Великої Британії зробила монографія відомого британського дослідника Ф.Нортон "Британська політика" (Нью Йорк, 1996) [337]. Автор головним чином зосереджується на висвітленні історичних витоків сучасного політичного курсу держави, парламентської демократії, процесу прийняття рішень, протистояння головних політичних партій. Назване дослідження не охоплює повною мірою широкого спектру зовнішньополітичних проблем, обмежуючись на короткому огляді діяльності Британії в Європейському співтоваристві. Можна зазначити, що монографія носить переважно політологічний характер, і для свого часу явила вагоме слово в науці, але на сьогодні є дещо застарілою.

Колективна монографія "Британія "за" та "проти" Європи" під редакцією Д.Бейкера та Д.Сірайта (Оксфорд та Нью Йорк, 1998) [269] присвячена різноманітним аспектам європейської політики Великої Британії, зокрема її історичним витокам, концептуальному дискурсу, ставленню різних політичних партій і тред юніонів Великої Британії до європейської проблеми, реагуванню британської преси на процеси континентальної інтеграції, а також висвітлює зовнішній погляд на європейську політику Британії з боку її європейських партнерів. Висновок, до якого доходять автори, полягає в констатації наявності постійної європейської проблематичності для британських інститутів, незалежно від результатів виборів [269, с. 4]. Названі вчені також не приділяють достатньої уваги вивченню зовнішньополітичних чинників, які вплинули на формування визначеної ними "постійної європейської проблематичності" для Британії.

Дослідження вченого з університету Брістоля М.Гарнетта "Принципи та політика в сучасній Британії" (Лондон та Нью-Йорк, 1996) [299]



присвячене розвитку основних тенденцій британської політики в 1970-1995 роках і зосереджене на проблемі впливу теоретичних підходів різноманітних політичних сил на формування сучасного політичного курсу. Особлива увага приділена аналізу ідеологічних платформ політичних партій і партійних лідерів. Дослідник, однак, не розглядає питання щодо зовнішньополітичних чинників формування британської політики.

Спорідненій проблематиці присвячена і книга К.Пілкінгтона "Проблеми британської політики" (Лондон, 1998) [343], де зосереджена увага як на актуальних внутрішніх британських проблемах, широко відомих британському електоратові – оподаткування, безробіття, охорона здоров'я, освіта, та ін., так і на питаннях зовнішньополітичних – оборона, співпраця в Європейському Союзі, широкомасштабна конституційна реформа уряду Т.Блера. Розглядається також динаміка їхнього вирішення впродовж останнього півстоліття, починаючи з повоєнного консенсусу, подальшої еволюції під впливом тетчеризму та суттєвої конкретизації урядом нових лейбористів. В своїй попередній книзі "Британія та європейська єдність сьогодні" (Манчестер, 1995) [342] К.Пілкінгтон зосереджує увагу на економічному чиннику інтеграції, наголошуючи на економічній кризі під час вступу Великої Британії до ЄЕС. Водночас, на думку авторки, К.Пілкінгтон розглядає економічні чинники всередині держави і на європейському інтеграційному просторі дещо відокремлено, не відслідковуючи їхнього взаємозв'язку.

Книга Б.Кокселла та Л.Робінса "Сучасна британська політика" (Лондон, 1998) [281] пропонує всебічний аналіз політичних проблем та шляхів їх розв'язання урядовими інститутами Великої Британії, показує сучасний механізм формування зовнішньополітичних рішень. Автори окремо, але дещо поверхово, розглядають політичні питання, пов'язані з Європейським Союзом, і водночас дають вичерпну характеристику

початкового етапу політики "нових" лейбористів, зосереджуючись на зовнішньополітичному її аспекті. Загалом названа монографія зосереджена на висвітленні внутрішніх чинників формування британської політики, і автори здебільшого концентрують увагу на внутрішніх проблемах британського суспільства. Зовнішні чинники формування британської інтеграційної європолітики не розглядаються.

Монографія "Нова британська політика" (Нью Йорк, 1998), що написана групою британських дослідників з університету Ессекса – І.Будж, І. Кру, Д.МакКей, К.Ньютон, є спробою представити всі головні аспекти сучасного політичного курсу держави. Автори наголошують на стримуючих факторах формування британської зовнішньої політики, спричинених розвитком глобалізації та європейської інтеграції. В монографії робиться наголос на висвітлення британських підходів (а не лише підходів Вестмінстера) до формування зовнішньої політики країни. Увага також приділена альтернативним підходам щодо реформаторського курсу уряду Т.Блера. Вчені, однак, випускають чинник Співдружності в висвітленні зовнішньополітичної діяльності держави. Дослідникам бракує аналітичності та глибини висвітлення матеріалу. Надто багато описовості в зображенні сучасних подій. Роль чинника "особливих відносин" з США показана недостатньо. І все ж, названа монографія може прислужитися для формування загального всебічного уявлення про сучасну зовнішньополітичну діяльність держави та її місце в світі.

Колективна монографія "Політичні проблеми в Британії сьогодні" під редакцією Б.Джонса (Манчестер, 1999) [346] – багатобічне дослідження низки важливих проблем сучасної політики Сполученого Королівства. Автори простежують еволюцію британської політики протягом останнього десятиліття, наголошують на внесках тетчеризму і блеризму як провідних спадкоємницьких ідеологій в її формування. Монографія містить аналіз модернізаційного підходу "нових" лейбористів

та їхнього лідера Тоні Блера до проблем сучасності. Окремі розділи присвячені обговоренню ефекту членства Великої Британії в ЄС на власну політику та питанню впровадження єдиної європейської валюти. В монографії, однак, не проаналізовано, а лише зазначено про наявність зовнішньополітичних чинників формування британської інтеграційної європолітики.

Книга лондонського політолога Х.Янга "Цей освячений сюжет. Британія та Європа від Черчилля до Блера" (Лондон, 1999) [370] є фундаментальним історико-політичним дослідженням проблеми складності та суперечності британського сприйняття європейської ідеї. З одного боку, вважає автор, вступ Британії до Спільного Ринку можна розглядати в якості політичною поразки через втрату незалежності і лідерства, на відміну від інших членів Європейської спільноти, особливо безпосередніх початківців інтеграційного руху, для яких приналежність до ЄЕС була предметом гордості. З іншого боку, вступ Британії до європейської сім'ї народів був історичною долею держави, зазначає Х.Янг, тою закономірністю, якої марно намагалися уникнути численні британські уряди, наробивши низку помилок і прорахунків у реалізації своїх зовнішньополітичних курсів. Водночас дослідник лише поверхово висвітлив наявність чинника "особливих відносин" та його вплив на формування британської інтеграційної європолітики.

Монографія професора університету Лестера Джона Янга "Британія та європейська єдність, 1945-1999" (Лондон, 2000) [371] – своєрідний історичний огляд британської зовнішньої політики щодо проблеми європейського об'єднання. Важливим є те, що вчений показує калейдоскопічну різноманітність відтінків сприйняття європейської ідеї різними політичними силами країни, еволюцію їхніх поглядів на проблему. Водночас не висвітлено зовнішньополітичний вплив на проблему.

В колективній монографії "Нові лейбористи в уряді" за редакцією С.Лудлема та М.Дж.Сміта (Лондон, 2001) [335] подано аналітичну оцінку багатобічної політики сучасного уряду, його ідей та вміння керувати державою. Відправним моментом дослідження є наголос Т.Блера на тім, що перемога лейбористської партії на виборах в 1997 році була по суті загальним обранням "нових" лейбористів, і подальше лейбористське правління виступатиме владою "нових" лейбористів. Автори намагаються пояснити зміст поняття "нові лейбористи" і дослідити, наскільки фактично "новими" вони є для сучасної Британії, з'ясувати ступінь їхнього відмежування від попередників – "старих" лейбористів – і ймовірність використання політичною спадщини урядів Тетчер та Мейджора. Зроблена спроба дати відповідь на питання, чи не є оголошений новий "третій шлях" Тоні Блера звичайним удосконаленням попередніх політичних підходів.

Певний інтерес становлять сучасні британські збірники як, наприклад, "Британія та Європа. Вибір, що стоїть перед нами" за редакцією М.Розенбаума (Оксфорд, 2001) [267] та "Євро-дискусія. Переконавання людей" за редакцією Р.Бітема (Лондон, 2001) [357], що презентують своєрідну дискусію з проблем європейської тематики і надають можливість ознайомитися з підходами і аргументами відомих експертів, економістів, політологів, державних діячів (серед яких Т.Блер, У.Хейг, Р.Проді, Дж.Редвуд, М.Елліотт, Дж.Куртіс, А.Міссіролі, Ч.Кеннеді, Н.Кіннок, К.Лівінгстоун, Дж.Стівенс, Р.Лі, Д.Кларк та ін.), щодо широкого кола європейських проблем, актуальних для сучасного Сполученого Королівства.

Вагомим внеском у вивчення політики сучасного лейбористського уряду є ґрунтовна праця британського дослідника Джона Рентоула "Тоні Блер. Прем'єр-міністр" (Лондон, 2001) [348], присвячена детальному вивченню біографії теперішнього лідера Сполученого Королівства, який, на думку автора, з другою перемогою на виборах вже вписав свою

сторінку в британську історію. Дж.Рентоул хронологічно досліджує багатоаспектну реформаторську діяльність Тоні Блера, зосереджуючись на його особистих підходах до вирішення нагальних проблем держави, особливу увагу приділяючи аналізу демократичної риторики "нових лейбористів", яку називає "соціальним моралізмом" і показує недостатність її практичного впровадження. В центрі уваги дослідника зосереджені такі важливі проблеми, як "особливі відносини", впровадження євро, "третій шлях" Блера та інші.

Становлення "нових" лейбористів як оновленої політичної сили, послідовні кроки лейбористського уряду і особисто Тоні Блера в процесі налагодження контролю і координації функціонування усіх суспільних сфер, включаючи засоби масової інформації, показано в книзі Н.Джонса "Примхи контролю. Як нові лейбористи просуваються власним шляхом" (Лондон, 2002) [314]. Автор аналізує, наскільки заходи, що уживані урядом Блера, сприятимуть розвитку демократії і відповідатимуть громадським інтересам суспільства. названа книга, однак, не висвітлює ролі зовнішньополітичних чинників на оновлення партії лейбористів, що перебуває при владі.

Книга Д.Ослера "Лейбористська партія. Нові лейбористи як партія бізнесу" (Единбург, 2002) [338] демонструє процес ідеологічної трансформації правлячої партії і доводить відмінність сучасних лейбористів від їхніх попередників. Автор наголошує, що за часів Тоні Блера лейбористська партія не лише отримала прихильників в сфері крупного бізнесу, а і претендує на визнання себе як партії бізнесу. Д.Ослер намагається показати, яким чином відбулося зазначене кардинальне перетворення, і передбачити можливі наслідки для розвитку демократичних процесів в Британії та її міжнародного статусу. Автор не висвітлює значення впливу зовнішньополітичних чинників на процес трансформації правлячої партії.

Колективна монографія "Центральні дискусії в британській політиці" за редакцією Д.Фішер, Д.Денвера та Дж.Беньйона (Лондон, 2003) [274] спрямована на висвітлення британської політики в контексті соціальних, економічних та інституційних змін, що відбуваються. Певна увага приділена і аналізу сучасного зовнішньополітичного курсу держави, зокрема її відносин з Європейським Союзом. Цінним в зазначеному дослідженні авторів є те, що ключові проблеми книги, як то деволуції, відносини з ЄС, парламентська реформа та ін, висвітлено в хронологічній послідовності з наголосом на теоретичному підґрунті. Однак, авторам, на наш погляд, бракує аналітичності в підходах та, до того ж, зовнішньополітичні аспекти висвітлені досить схематично і поверхово.

В монографії Н.Фергусона "Імперія. Як Британія утворила сучасний світ" (Лондон, 2003) [298] зроблено детальний історичний огляд розвитку Британської Імперії з часів її започаткування до теперішнього часу, показано процес трансформації імперії в Британську Співдружність націй (Співдружність). Ключовою ідеєю книги є виправдання колоніальної політики Великої Британії, яка базується на теорії цивілізаторської місії розвинутих держав-метрополій. Цінність книги Н.Фергусона полягає в історичному висвітленні головних подій та процесів, що відбувалися в Британській Імперії. Недостатньо уваги, однак, приділено висвітленню сучасних проблем Співдружності та його ролі як зовнішньополітичного чинника на формування зовнішньої політики сполученого Королівства.

Аналіз літератури за темою дослідження показав, що при вивченні історії міжнародних відносин Великої Британії не слід нехтувати і матеріалами радянської історіографії, яка представлена роботами всесвітньо відомих вчених і являє великий інформативний шар, глибокий за змістом та багатий презентацією історичних фактів. Незважаючи на ідеологічно-пропагандистський аспект цих джерел, вони є цінним внеском в розвиток британознавства. Досягнення радянського британознавства

певною мірою висвітлював науковий збірник "Проблеми британської історії" (Москва) [394 – 401], де опубліковано багато статей радянських науковців.

Так, радянська брітаністика представлена іменами Ф.Д.Волкова [154; 155], В.О.Горбика [159; 160; 161; 162], І.І.Жигалова [174; 498], О.І.Жигаліної [173], Н.К.Капітонової [180; 514], Г.В. Колосова [183; 184] А.А.Лебєдєва [191], С.В.Мадзоєвського [557], В.А.Матвєєва [195; 196; 197], Г.С.Остапенко [571; 719], С.П.Перегудова [207; 208], В.І.Попова [213; 214;], М.В.Стрежневої [227], В.Г.Трухановського [233; 234], Є.С.Хєсіна, І.Н.Щєлокової [249] та ін., багато з яких продовжують наукові дослідження в пострадянські часи.

З огляду на розвиток британо-російської взаємодії в багатьох галузях, дослідження наукових проблем сучасного британознавства завжди було актуальним в Росії. Це залишається справедливим і для сучасного етапу. На розвиток історико-політичної думки Росії суттєво вплинув тетчеризм. Однак, на середину 90-х років науковий інтерес до британської проблематики дещо зменшився. Скоротилася кількість наукових публікацій, присвячених Великій Британії, а вихід монографій став більш рідкісним явищем.

Після загальних виборів 1997 року у Великій Британії та президентських виборів в Росії ситуація змінилася на краще. Теперішній прем'єр-міністр Великої Британії Тоні Блер, подібно до М.Тетчер у 80-ті роки, проявив ініціативу в налагодженні двосторонніх відносин з новими російськими урядами. Пожвавлено інтерес Великої Британії в науковому співтоваристві Росії. Велику наукову роботу в розробці британської проблематики веде Центр британських досліджень Інституту Європи РАН. Відновлено видання наукових збірників, зокрема "Росія та Британія. В світі англійської історії" [403]. Зокрема, певну увагу приділено вивченню проблем соціально-економічного розвитку Великої Британії та його уроків

для Росії; еволюції політичної системи Великої Британії в контексті світових політичних процесів; місця Великої Британії в системі міжнародних відносин та світових економічних зв'язків; розвитку британо-російських двосторонніх відносин; британської та російської регіоналістики; значення "нового лейборизму" та моделі "третього шляху" для Росії.

Російська історіографія минулого десятиліття порушує широкий спектр проблем і збагачена роботами відомих дослідників-британістів – С.П.Перегудова [208; 573–581], Г.С.Остапенко [571], В.А.Матвєєва [558], В.І.Попова [215], Н.К.Капітонової [514]. Протягом останніх років поряд з невеликими за обсягом статтями в періодичних виданнях (наприклад, статті Н.Міліна [560], регулярні огляди розвитку британської економіки Є.Хесіна [605–608], В.Сорокіної [594; 595], А.Громика [484–487] та ін.), з'явилась низка цікавих монографій, присвячених вивченню актуальних проблем британської історії та політики.

В цьому зв'язку особливе місце посідає книга російського вченого і дипломата, колишнього посла СРСР у Великій Британії В.І.Попова "Маргарет Тетчер: людина і політик. Погляд радянського дипломата" (М., 1991) [213], де автор, поряд з цікавими біографічними сторінками колишнього прем'єр-міністра Великої Британії та своїми особистими враженнями, аналізує діяльність М.Тетчер і намагається з'ясувати витоки її величезного політичного успіху на посаді прем'єр-міністра та лідера партії торі, розкрити сутність тетчеризму як феномену ХХ століття.

Серед новітніх видань привертає увагу книга московського вченого О.А.Громика "Політичний реформізм у Великій Британії (1970-1990-ті роки)" (М., 2001) [163], що порушує проблеми основних політичних рухів в сучасній історії Британії – "неоконсерватизму" та "нового лейборизму". Досліджені їхні витоки, розвиток, спільні та відмінні риси. Йдеться також про вплив тетчеризму та концепції "третього шляху" Тоні Блера на



суспільство, економіку, партійну систему та державний устрій. Окрема частина присвячена "третьому шляху" в європейському контексті. Зазначена книга є новаторською за характером та глибокою за змістом, але носить переважно політологічний характер.

Фундаментальне дослідження відомого російського британознавця С.П.Перегудова "Тетчер і тетчеризм" (М., 1996) [207], що містить всебічний аналіз британської версії неоконсерватизму, присвячене внутрішній політиці консервативних урядів у 80-90-ті роки минулого століття. Однак, С.П.Перегудов не поділяє підходів ні тих дослідників, які вважають тетчерезм особливим стилем, ані тих, які схильні розглядати тетчеризм в якості особливої ідеології. Автор розуміє тетчеризм як особливий інструмент, за допомогою якого здійснено зміни, втілені кабінетом в головні сфери суспільно-політичного життя та систему політичної влади в державі. В монографії використано історичні та політологічні підходи до вивчення політичних реалій Великої Британії кінця 70-х – початку 90-х років. В названій монографії С.П.Перегудов демонструє континуїтет політики правлячих кіл Великої Британії окремим розділом книги, присвяченим розвитку тетчеризму "без Тетчер", тобто діяльності уряду Дж.Мейджора. Автор також торкається європейської проблематики у зв'язку з аналізом гострої внутрішньопартійної боротьби між торі, які поділилися на "євроскептиків" та "єврооптимістів".

Цікавою є й наступна робота С.П.Перегудова – "Тоні Блер" (М., 1999) [208], в якій досліджується проблема "нового" лейборизму як основного напрямку сучасного політичного курсу Великої Британії. Увага автора зосереджена на вивченні внутрішньополітичних реформ уряду Блера і низки зовнішньополітичних проблем, зокрема, проєвропейського напрямку розвитку. Автор, однак, на момент написання книги, не наважився дати спробу прогнозу та всебічну оцінку модернізаційних намірів та ефективності "третього шляху" лейбористів.

Заслуговує уваги монографія Н.К.Капітонової "Пріоритети зовнішньої політики Великої Британії (1990-1997 рр.)" (М.,1999) [180], де мова йде про головні напрямки зовнішньої політики держави в період влади уряду консерваторів на чолі з Дж.Мейджором. Авторка аналізує відносини між Великою Британією та США, розкриває особливості британського підходу до процесів поглиблення інтеграції в ЄС і характер відносин Британії з головними європейськими партнерами – Францією та Німеччиною. Окремий розділ присвячено англо-російським відносинам в 90-ті роки.

Книга російського дослідника М.О.Алексєєва "Палата Лордів Британського Парламенту: від Суду Короля Егберта до революції Прем'єра Т.Блера" (М., 2003) [144] – історичне дослідження конституційно-правової еволюції унікального законодавчого органу – Палати лордів. Автор відслідковує історичні та економічні передумови виходу Палати громад з Палати лордів, відстежує появу спадкових перів в Палаті лордів і їхнє скасування Актом про Палату лордів 1999 р. М.О.Алексєєв наголошує на значенні конституційної реформи уряду Т.Блера для політики Сполученого Королівства, що і зумовило його звернення до історії британського Парламенту. Названа книга є внеском в розуміння сутності сучасних модернізаційних перетворень новолейбористським урядом. Об'єкт цього дослідження, однак, обмежено переважно юридичним аспектом теми.

Серед британістів країн СНД відоме ім'я І.Л.Бурнашова (Казахстан) [143; 463–468], котрий докладно досліджує проблеми британської європолітики, зосереджуючись на проблемі приєднання Великої Британії до Економічного та валютного союзу, та інші аспекти діяльності держави. В 2004 році вийшла монографія названого автора "Велика Британія – член Європейського Союзу" (Алмати, 2004) [143], де проаналізовано роль і значення Великої Британії в Європейському Союзі з позицій, за словами

І.Л.Бурнашова "здорового євроскептицизму" [143, с. 6]. В контексті європейської інтеграції розглянуто політику Великої Британії та її особливу позицію в становленні політичної ідентичності ЄС. Дослідник, однак, висловлює впевненість в непослідовності Британії щодо євроінтеграційного проекту і намагається обґрунтувати ймовірність подальшого розвитку британського "реалістичного прагматизму" щодо членства в ЄС.

Суттєвим внеском в розвиток вітчизняної британістики є дві монографії, видані в 2003 році – монографія Н.Л.Яковенко "Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство" (Київ, 2003 р.) [253] та монографія В.Ю.Крушинського "Британська Європа чи Європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах" (Київ, 2003) [188]. Остання присвячена дослідженню особливостей формування і реалізації політики Великої Британії щодо європейської інтеграції, де значне місце посідає аналіз державної доктрини та концептуально-теоретичних підходів до ролі європейської інтеграції в європейській політиці держави, зроблено наголос передусім на політичний зміст "британської поведінки". Варто наголосити, що в своїй книзі В.Ю.Крушинський зробив досить вдалу спробу показати і поетапно проаналізувати складний і тривалий політичний процес розвитку відносин Великої Британії з Європейським Союзом (ЄЕС, Спільним Ринком) протягом всього періоду перебування держави в зазначених інтеграційних структурах. Приділено увагу аналізу британо-українських двосторонніх відносин і водночас висвітлено позицію нашої держави в сучасному світі. Монографія В.Ю.Крушинського, однак, носить винятково політологічний характер і головним чином зосереджена на вивченні політичних тенденцій.

В українській історіографії періоду незалежності проблематика зовнішньої політики Великої Британії наприкінці ХХ століття висвітлена

також низкою статей і розділами близьких за тематикою монографій вітчизняних дослідників. Частково розкриті окремі її аспекти, наприклад, у працях відомого історика професора Б.М.Гончара, присвячених висвітленню розвитку англо-американських "особливих відносин" [479; 480]. В монографії професора О.В.Зернецької "Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини" (Київ, 1999) [177] в окремому розділі досліджено проблеми медіа-дипломатії та зовнішньої політики Великої Британії. Заслуговують уваги і окремі статті Ю.Н.Барабанова [455], М.М.Білоусова [457], С.Г.Головка [478], Ю.Б.Гончар [479; 158], О.В.Зернецької [506–508], В.Ю.Крушинського [528–546], Т.Козак [518], С.В.Кононенка [522], О.А.Неприцького [563–568], М.В.Пічугіної [585; 586], С.М.Пик [587], С.В.Толстова [597; 598], Н.Л.Яковенко [617–635], Л.М.Ямпольської [636–640] та інших вітчизняних науковців з проблем реалізації та формування британського зовнішньополітичного курсу.

Протягом періоду незалежності в Україні захищено декілька дисертацій, присвячених британській проблематиці, як, наприклад, дисертації: Гогунської Т.О. "Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М.Тетчер на європейському та американському напрямках (1979-1990 рр.)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Одеса, 2003) [699]; Головка С.Г. "Політика "нових торі" щодо тред-юніонів (1980-1990 рр.)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Київ, 1999) [700]; Горлянського С.П. "Профспілковий рух у Великобританії (кінець 1970-х – початок 1990-х років)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Запоріжжя, 1997) [702]; Дударьова В.В. "Зовнішня політика середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України)" на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (Київ, 2003) [704]; Єремєєвої І.А. "Політика урядів

Великобританії щодо профспілок у 50-80-і рр. XX ст. (еволюція форм, методів, засобів)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Дніпропетровськ, 2002) [705]; Неприцького О.А. "Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Харків, 2003) [716]; Пик С.М. "Особливі відносини" США і Великобританії: сутність, еволюція, сучасний стан" на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (Київ, 2004) [720]; Черевко О.С. "Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979-1990 рр.)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Київ, 2002) [724]; Шаповала В.Н. "Британська конституція (політико-правовий аналіз)" на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Київ, 1992) [725]; Ямпольської Л.М. "Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973-1997 рр.)" на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Харків, 2004) [727]; Крушинського В.Ю. "Великобританія в європейських інтеграційних процесах" на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук (Київ, 2004) [711].

Вивчення цього широкого кола наукових джерел і літератури дає можливість отримати чітке уявлення про цілеспрямований поступ Великої Британії до позиції провідної європейської держави, простежити континуїтет парламентських рішень, курсів усіх повоєнних урядів і керівників цієї держави, спрямований на відродження колишньої величі Британії в новітніх умовах. Зазначені джерела свідчать, що на сучасному етапі британська зовнішня політика набула регіональної зосередженості при збереженні тісних зв'язків зі Сполученими Штатами та Співдружністю. При цьому Європейський Союз стає ареною складного змагання за лідерство на континенті.

І все ж, не дивлячись на численні публікації з проблем історії та політики Великої Британії, багато питань залишається невирішеними. На

сьогодні Сполучене Королівство стало державою з протирічним євроіміджем. З одного боку, Британія є потенційним лідером ЄС, беручи до уваги і популярність "нового лейборизму" на континенті. З іншого боку, Велика Британія залишається державою євроскептиків, слабкої підтримки євроінтеграційного проекту, невизначеної перспективи приєднання до простору євро.

Для розв'язання складного британського питання і аналізу своєрідної позиції держави європейська інтеграційна політика Сполученого Королівства має бути висвітлена в комплексі з її зовнішньополітичними чинниками, має бути розкрита їхня роль у формуванні сучасного проєвропейського курсу держави, обґрунтована історична укоріненість та важливість для становлення британської позиції щодо європейської інтеграції. Українське британознавство потребує висвітлення саме вітчизняного погляду на проблему, визначення її практичного значення для нашої держави, що і намагається зробити автор даної дисертації.

## РОЗДІЛ 2

### ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Велика Британія – унікальний і, безперечно, вагомий член європейської сім'ї народів, проте її відносини з "новою Європою" в другій половині ХХ століття, безумовно, були досить складними. Цей період ознаменувався окресленням і фіксуванням новітнього трискладового міжнародного середовища держави, його кардинального реструктурування. Перетворення Західної Європи на першу сферу – "регіон" – виявилось болючим процесом усвідомлення і сприйняття британського розвеликодержавлення.

Запізнілий з приєднанням до ЄЕС і особливий партнер, Британія постійно гальмувала курс спочатку на утворення, а пізніше – і згуртування Європейського Союзу. Британська непокірливість і погордливе ставлення до решти континенту міцно закріпили за державою особливий статус так званого "незручного партнера" в Європі. Водночас було об'єктивно зрозуміло, що і Велика Британія, і Європа загалом лише б взаємно виграли завдяки активнішій та своєчасній британській участі у втіленні регіонального європейського проекту.

Адже Британії є що запропонувати своїм континентальним партнерам з власного історичного досвіду. Англійці відомі своїм прагматизмом, здоровим глуздом, традиційністю, педантизмом, дотриманням букви закону, суворим адмініструванням і унікальним всебічним досвідом в міжнародних справах. Велика Британія була піонером в багатьох процесах світового значення, як, наприклад, індустріальна революція, і володіла найпотужнішим науковим потенціалом. Вона першою з європейських держав створила такі

демократичні інститути, як масові політичні партії, представницький парламент, публічну пресу, тред-юніони, міжнародні біржі та ринки. З іншого боку, і Європа теж приваблива для Британії своїм спільним ринком, найбільшим у світі, найзахищенішою екологією, високим рівнем охорони здоров'я, безпеки. Загальновизнаним є те, що кожна країна, яка є членом Європейського Союзу, стала більш спроможною і впливовою у світі саме через свою приналежність до ЄС. "Хоча деякі з наших традицій може й відрізняються від традицій інших держав-членів, базові інтереси є однаковими, – зазначає "Таймс". – Разом з європейськими партнерами ми поділяємо такі самі цілі безпеки й процвітання для своїх громадян. Хоча ми маємо всі характеристики острівної нації, Британія є частиною європейської традиції. Ми прихильники європейської ідентичності, бо лише через співробітництво в Європі зможемо найкращим чином задовольнити інтереси британців. Це означає, що треба якомога ефективніше використати наше членство в Європейському Союзі"<sup>1</sup>.

## **2.1. Концептуальне підґрунтя розвитку британського євроскептицизму**

У Великій Британії зміст терміну "європейська інтеграція", як правило, пов'язувався з інтеграцією національних економік. Для більшості ж країн континентальної Європи економічна інтеграція розглядалась лише як підґрунтя для подальших об'єднавчих процесів – політичних, соціальних тощо [301, с. 1]. Таке неоднозначне сприйняття процесів європейської інтеграції стало наріжним каменем непорозумінь у відносинах між Лондоном та Брюсселем. Велика Британія до недавнього часу була "незручним партнером" Європейського Союзу, демонструючи це

---

<sup>1</sup> The Times. – 1997. – January 23.



і під час своїх головувань (за винятком головування 1998 р.) в Раді ЄС. Зрозуміло, що в будь-якому питанні британці мають власний підхід, власну думку, з якими неможливо не рахуватися. По великому рахунку, саме завдяки цьому Велика Британія завжди вирізняється з-посеред інших, навіть провідних континентальних партнерів регіонального об'єднання, демонструючи свою неординарність.

Головною рисою євроінтеграційної позиції Великої Британії є відсутність постійної довготривалої політичної концепції щодо європейської сфери, якою б керувався офіційний Лондон протягом кількох минулих десятиліть. Факт браку єдиної ідеологічної доктрини, чітко сформульованої теорії як підґрунтя діяльності тієї чи іншої політичної сили (і не лише у сфері європолітики) доведений, наприклад, російським британістом В.М.Матвєєвим і вітчизняним вченим В.О.Горбиком. Перший вирізняє Е.Ідена як найпослідовнішого опонента наукових розробок зовнішньополітичних проблем і вважає, що суттєві прорахунки англійської дипломатії можна частково пояснити відсутністю наукової бази в дипломатичному відділі, підкреслюючи, що в Англії нехтування теорією завжди мало гіпертрофований характер і підносилося майже до добродетності [196, с. 103-104, 147]. Винятком можна вважати концепцію "колоніального розвитку", розроблену за часів коаліційного уряду Черчілля і викладену в документі консерваторів під назвою "Імперська політика" (1949 р.). Але названа концепція головним чином слугувала розвиткові колоніальної стратегії і, до того ж, проіснувала до 60-х років.

Ситуація дещо змінилася за часів прем'єрства Е.Хіта, який приділяв певну увагу питанням програмування політики та ініціював формування Центрального штабу аналізу політики (ЦШАП) в 1970 році [239, с. 50]. Крім того, В.О.Горбик водночас показав наявність й іншого типового явища – своєрідної "традиції" перехоплення ідей своїх політичних опонентів, започаткованої ще з ХІХ століття, коли прем'єра Б.Дізраелі

(одного з "столпів" торизму) звинувачували "в крадіжці одягу вігів" [161, с. 97-98]. "... ми живемо в політичному вакуумі, – писав часопис "Нью стейтсмен енд нейшн" напередодні 1956 року. – Неминуче співпадіння поглядів обох партій в міжнародних питаннях, батскеллізм (іронічна комбінація з імен консерватора Батлера та лейбориста Гейтскелла) всередині держави – двом монополістам більш нема про що сперечатися ..." [174, с. 50].

Цим обумовлена друга типова риса британської європолітики другої половини XX – початку XXI століть – континуїтет політичних курсів як лейбористських, так і консервативних правлячих урядів з відповідними тактичними корективами, спадкоємність їхніх завдань, спорідненість намірів із заповітною метою посісти лідерство на континенті. "Коли я охоплюю поглядом ті десятиліття, що пройшли з моменту вступу Великої Британії в ЄЕС в 1973 році, – погоджується М.Тетчер, – мене вражає та спільність, яка була у всіх британських урядів, включаючи і мій. Значення її, мабуть, тим більше, чим очевидніше відмінності" [235, с. 410]. На близькості позицій політичних партій і їхньому партнерстві наголошує британський дослідник Дж.Гілмур: "В двопартійній системі партії – опоненти, але вони також є і партнерами" [481, с. 201].

Еволюція європейського курсу Лондона є складовою багатовимірною, неоднозначною та часом суперечливого процесу реструктурування міжнародного середовища, що поряд із зазначеною "традицією" обумовило розвиток багатоконцептуальності британських підходів до європейської проблематики і міцно закріпило за Британією репутацію "незручного партнера" в ЄС.

Складність і неоднозначність сприйняття інтеграційних підходів відбивають типові риси британської позиції протягом двох основних етапів європейської інтеграції – економічного, що тривав сорок років після закінчення Другої світової війни, і політичного, позначеного підписанням

Єдиного європейського акту в 1986 році, Маастрихтської угоди в 1992 році, Амстердамського договору в 1997 році та Ніщцької угоди в 2000 році. Тривалі дискусії були зосереджені як навколо широкого кола концептуальних проблем стосовно типу європейського об'єднання, що влаштовуватиме Британію, так і загалом вимагали конкретної відповіді на незмінне запитання: чи варто Британії там залишатися? За словами британського історика Е.Гембла, "Європа, як проблема, ніколи не зникала з горизонту Сполученого Королівства" [269, с. 11]. Уряди, політичні партії і кабінети, що змінювали один одного при владі, фактично постійно вирішували питання європейського облаштування.

Обидві головні політичні партії (лейбористи й консерватори), уряди і кабінети (діючі та тіньові) продемонстрували багаторічне невпевнене вагання щодо свого ставлення до "європейського дому" і згодом "помінялися місцями". Історично анти-європейською партією сприймалася партія лейбористів, а партія торі традиційно виступала в ролі "партії Європи", змагаючись з опонуванням більшості лейбористів, але не лейбористської партії загалом. І все ж, існує думка, що у своєму ставленні до "Спільного ринку" ще протягом 1956-1962 років консерватори продемонстрували справжнє "сальто-мортале" [147, с. 213], тобто поворот на 180 градусів – від загального заперечення ідеї вступу до її прийняття. Як слушно зазначив В.Ю.Крушинський, члени обох партій підтримували європейське інтеграційне спрямування Великої Британії, коли їхні партії були при владі і реалізовували відповідну державну політику, але виступали проти інтегрування Великої Британії в Європейське Співтовариство тоді, коли партії переходили в опозицію [188, с. 35]. Такий висновок є цілком справедливим і для сучасного етапу, коли при владі є лейбористська партія, а торі черговий раз перебувають в опозиції, гальмуючи про-європейське прямування політики Т.Блера.

Впродовж всього періоду, що передував вступу, між керівниками лейбористів і консерваторів точилася напружена полеміка з приводу приєднання до ЄЕС. Обидві головні політичні партії Великої Британії мали спільну ідею про вирішальну роль Імперії в наданні економічної та політичної могутності держави, формуванні її ідентичності. Звідси інстинктивно Європа розглядалася в якості потенційно конфліктогенного регіону або в ролі економічного суперника. Лідери обох партій, Г.Макміллан та Х.Гатскелл, а згодом Г.Вільсон та Е.Хіт, звинувачували один одного в непослідовних підходах до проблем Європи. Водночас лейбористи опонували першій спробі вступу до Європейського Економічного Співтовариства, і лише меншість членів цієї партії, хоча й досить впливових (Д.Браун, Р.Гантер, Д.Хафтон та ін.) дотримувалися на початку 60-х років чіткої позиції приєднання до ЄЕС. Першою ж (ще в 50-і роки) за вступ Британії до Європейського Співтовариства офіційно виступила ліберальна партія [351, с. 365], але в XX столітті вона була при владі лише протягом 1905-1916 років (уряди Г.Баннермана та Г.Асквіта), і тому не могла серйозно вплинути на вирішення цієї проблеми.

Міжнародна політика континентальної Європи сприяла розвитку теоретичних проектів об'єднання, яке б керувалося спільними інтересами держав. Слід зазначити, що загальні теорії та проекти європейської інтеграції намагалися довести необхідність утворення нового європейського і світового порядку та визначити найбільш сприятливий шлях до знищення військової загрози. Вони розвивалися на тлі двох паралелей концептуальних полярних підходів щодо її подальшого поглиблення:

- реалізм – федералізм – функціоналізм – неофункціоналізм;
- міжурядовість – наднаціоналізм;

і, відповідно, двох вертикально означених напрямків: реалізм – міжурядовість і федералізм – наднаціоналізм. Наднаціональні теорії,

грунтовані на трьох останніх компонентах першої паралелі і зосереджені на одному з полюсів вищезазначених паралелей концептуальних підходів, передбачають обмеження національного суверенітету в процесі інтеграції і виступають альтернативою міжурядовості.

Привабливість федералістичних теорій довоєнних та повоєнних часів, як і інтеграційних теорій загалом, була зумовлена розчаруванням в Вестфальській системі держав-націй та неспроможністю Ліги Націй зберегти мир в Європі і сприяла популяризації ідеї про спільний могутній уряд, здатний виконати таке завдання.

Британський рух під назвою "Федеративний Союз", який наприкінці 30-х років об'єднував десятки тисяч прихильників ідеї європейської федерації і знайшов таких навіть серед правлячої консервативної партії, сприяв формуванню британської традиції федералізму. Ця традиція означена в довоєнних уявленнях про імперську федерацію та можливий федеративний устрій самої Великої Британії, враховуючи відносне уособлення її складових та внутрішні розбіжності між Англією, Шотландією, Уельсом та Північною Ірландією [371, с. 5]. Однак, перші спроби втілення федералістських ідей на континенті були невдалими. Достатньо зауважити невдачу утворення ЄОС в 1954 році і провал обох проєктів Фуше в 60-х роках. "Люксембурзький компроміс", узгоджений в січні 1966 року, переконливо продемонстрував кризове становище європейської інтеграції, яке можна частково пояснити несвоєчасними спробами впровадження федералістських ідей, зіткнення протилежних підходів щодо інтеграційного розвитку.

Поряд з федералістичною, в британській історіографії представлено і інші інтеграційні теорії. Як висвітлено у підрозділі 1.2. даної роботи, функціоналістичну теорію інтеграції розробляв засновник цієї теорії Девід Мітрані та його послідовники К.Браун, П.Тейлор, А.Грум, Дж.Най та ін., чий напрацювання [271: 354; 355; 690; 675] слугували практиці формування

Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) в 50-х роках XX століття.

Принципи функціоналістичної теорії покладено в основу наступного теоретичного напрямку – неофункціоналізму, який схилявся саме до регіонального співробітництва і домінував у вивченні процесів західноєвропейської інтеграції протягом 50-60-х років, наголошуючи на аналізі внутрішніх елементів інтеграції. На той час неофункціоналізм прогнозував неспинне просування євроінтеграційних процесів, не передбачаючи перешкод та криз, які виникали на шляху розвитку європейської інтеграції. З 70-х рр прихильники неофункціоналізму, навпаки, вважають саме зовнішній фактор одною з центральних складових політичної інтеграції. Серед британських дослідників неофункціоналізму відомі імена Д.Аллена, А.Форстера, М.Холланда, М.О'Нейлла, С.Джорджа, Н.Хіткота та ін [656; 302; 303; ].

Загалом здійснені британськими вченими розробки федералістських, функціоналістських та неофункціоналістських теорій інтеграції, історіографія яких представлена в підрозділі 1.2. дисертації, є вагомим внеском у формування сучасних підходів і створення новітніх моделей європейського інтеграційного об'єднання. Докладніший аналіз їхніх результатів виходить за рамки даного дослідження, оскільки, за авторським висновком, формування британської теоретичної позиції щодо європейської інтеграції відбувалося переважно вздовж першої означеної концептуальної вертикалі, базуючись і зосереджуючись на реалізмі з наголосом на міжурядовості як принциповій основі діяльності інтеграційних об'єднань. Як буде показано нижче, позитивне сприйняття лише окремих елементів федералізму з'являтиметься в британських підходах значно пізніше – в 90-х роках минулого століття. Невипадково під час обговорення Маастрихтської угоди 1992 р. про утворення Європейського Союзу Велика Британія спромоглася вилучити термін

"федеративний" з тексту майбутньої угоди, замінивши його більш розпливчастим означенням "все тісніший союз" [4, с. 16].

Водночас, реалізм залишається головним теоретичним підґрунтям британського бачення європейського інтеграційного розвитку. Представники реалізму розглядають міждержавне співробітництво як взаємодію між суверенними державами на основі взаємної поваги суверенітету та невтручання у внутрішні справи одна одної.

Відтак базовою концепцією реалістичних підходів є державоцентризм: за основу беруться держави як головні актори в міжнародних відносинах з чітким розмежуванням внутрішньої та зовнішньої політики. Анархічна глобальна система ґрунтується на діяльності держав, що використовують конфлікти та співробітництво з метою забезпечення своєї безпеки шляхом підтримування балансу сил. Схильність Лондона до переоцінки своїх реальних можливостей щодо контролювання міжнародної ситуації на континенті і дотримання традиційного принципу "балансу сил" виявилась в утворенні в 1960 році, за ініціативою Британії, Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) як протипаги "Спільному ринкові", що тоді вже успішно розвивався.

За реалістичним підходом, держава формулює свою зовнішню політику, виходячи виключно з власних національних інтересів. Прихильники реалізму намагаються також побачити завуальовані наміри та цілі правлячих урядів і партій та викрити справжні, реальні мотиви їхніх дій, які далеко не завжди співпадають з офіційно проголошеним курсом чи політичною стратегією (як, наприклад, навіяна макмілланівським "вітром змін" [327] британська добровільна відмова від власної великодержавності і надання незалежності колишнім колоніальним володінням). Реальною, але офіційно не проголошеною метою британських урядів другої половини XX – початку XXI ст. було забезпечення лідерства Великої Британії в Західній Європі, а точніше – формування підґрунтя для такого лідерства.

За авторською концепцією, лідерство Великої Британії ніколи не ставилося її урядами поза сумнівом.

Західноєвропейські інтеграційні процеси, на думку реалістів, зумовлені та водночас обмежені реальною політикою держав, яка стримує їхній розвиток. Британським реалістичним концепціям інтеграції властивий прагматизм, що традиційно виступав пріоритетом теоретиків консерватизму, але притаманний майже всім політичним силам, і виражає, з одного боку, небажання бути пов'язаними наднаціональними обмеженнями, які впроваджуються новоутвореними договірними інститутами, а з іншого – прагнення до влади або наявних повноважень з метою отримання відповідних дивідендів. Прагматичні підходи до вирішення питання "бути чи не бути" Британії членом європейського об'єднання, дискусії навколо умов її вступу до ЄЕС властиві всім політичним силам держави, починаючи з ранніх етапів євроінтеграції. Як справедливо зазначив С.Джордж, "Прагматичний" підхід до європейської інтеграції, що прийшов на зміну "антиінтеграційному" підходу, який домінував в британській політиці в 50-х роках, було сформульовано ще у час подання першої заявки Великої Британії на вступ до Європейського Співтовариства" [300, с. 31].

Пізніше британський прагматизм у сфері інституційного будівництва ЄЕС отримав назву прагматичного мінімалізму, де наголос робився на утриманні від штучної активізації інтеграційних процесів, сприянні їх спонтанній еволюції, а не на реформуванні інститутів Співтовариства [227, с. 75], що реально запобігало поглибленню федералістських тенденцій.

Британський прагматизм в підходах до європейської проблематики виявився в запровадженні урядом Д.Мейджора формули "Європа за вибором", спрямованої на максимальне використання переваг членства та право брати участь в діяльності європейського інтеграційного об'єднання



лише в тих сферах, що не загрожують обмеженню національного суверенітету держави.

Слід наголосити, що європейська проблематика завжди виступає тією першопричиною, що підсилює міжпартійні змагання, спричиняє загострення парламентських дебатів, внутрішньоурядових неузгоджень, зумовлює напругу в лавах політичних партій, урядів, кабінетів, серед громадськості.

В другій половині 60-х років концепції торі та лейбористів щодо європейської політики Британії відрізнялися лише деякими нюансами. Лейбористи були трохи обережнішими у своїх підходах до проблеми "наднаціональності" ЄЕС. Консерватори ж ґрунтували свою позицію на прагматизмі, аргументуючи тим, що Британія, маючи великий політичний досвід і давні традиції парламентаризму, буде в змозі найкращим чином використати принцип "наднаціональності" на свою користь і домогтися європейського лідерства в процесі європейського інтегрування [98].

Вже наприкінці 1966 року більшість лейбористського керівництва виступала за поновлення переговорів щодо вступу Британії в ЄЕС, і 10 листопада того року прем'єр-міністр Г.Вільсон зробив відповідну заяву в парламенті. В жовтні 1970 року, на щорічній партійній конференції, лейбористська партія підтвердила свою позицію стосовно поновлення переговорів з ЄЕС, хоча за рік знов рішуче виступила проти "Спільного ринку".

В 70-ті роки минулого століття внутрішні розбіжності серед лейбористів, обумовлені європейським питанням, стали значно глибшими, ніж серед торі, і зумовили вихід з лейбористської партії багатьох впливових її членів, що стало однією з причин розколу партії в 1981 році. Передвиборчий Маніфест лейбористської партії 1981 року закликав до виходу Великої Британії з Європейського співтовариства [103, с. 19-21], вбачаючи певні внутрішні труднощі через перебування в європейському

об'єднанні. Але в 90-х роках лейбористи згуртовано виступають більш проєвропейською партією, ніж консерватори, в той час як проєвропейське крило останніх намагається контролювати антиєвропейські настрої, що значно зросли всередині партії і теж були здатні розколоти її.

Європейська проблема, як видно, не раз спричиняла внутрішньопартійні кризи як лейбористів, так і торі, а також провокувала загострення міждержавних відносин між Британією і Францією (1947, 1963, 1967, 1975, 1988 рр.), Британією і ФРН (1975, 1992 рр.), "особливих відносин" Британії зі США (1947, 1986 рр.).

Традиційну розбіжність у ставленні до політичного курсу "європейської орієнтації" Лондона показували й опитування громадської думки. Так, якщо лейбористський уряд Г.Вільсона змушений був винести загострене європейське питання на загальний референдум 5 червня 1975 року, то в 1980 році, за даними Інституту Геллапа, понад 70% англійців виступали за вихід із ЄЕС; в травні 1984 року, навпаки, збільшилася кількість єврооптимістів (55%) [191, с. 79].

Ентузіазм щодо впровадження європейського проекту досягнув найвищого рівня серед британців у 1990-1991 роках: біля 60% громадян підтримували членство своєї країни в ЄС. Згодом громадський оптимізм став падати: в 1993-1994 роках єврооптимісти становили трохи більше 40%, восени 1995 року показник знизився до 40%, навесні 1996 року він став чи не найнижчим – 35%, а потім знову почав поступово збільшуватися і зріс до 40% у 1998 році [290, с. 54].

Чи не найгостріші дебати в Парламенті та суспільстві спричинила проблема впровадження єдиної європейської валюти. В червні 1995 року 60% респондентів виступали проти цієї акції, восени 1996 року їхня кількість зросла до 64%. Кількість супротивників Шенгенської угоди становила в 1995 році 64 % (в той час як загалом по ЄС – 46%). 57% британських респондентів висловлювали невдоволення

сільськогосподарською політикою ЄС, 67% виступали проти посилення повноважень Європарламенту (де 40% відведених Британії місць належало лейбористам і біля 35% – консерваторам), 78 % були проти підпорядкування законодавству ЄС [180, с. 80].

Протистояння опозиційних підходів до комплексного європейського питання історично зумовило виникнення відомих конфліктуючих політичних таборів серед британського істеблішменту та широких кіл громадськості – так званих "євроскептиків" та "єврооптимістів", які до цього часу продовжують доводити доцільність своїх поглядів у контексті захисту національних інтересів Британії.

Досліджено, що прихильність до жодного із зазначених таборів не є відображенням політичної позиції будь-якої існуючої партії або політичного угруповання. Ніколи не спостерігалось принципової відмінності між консервативним та лейбористським підходами: можна говорити лише про певні ситуативні акценти. Серед супротивників приєднання до "європейського дому" були, наприклад, відомі політичні діячі: К.Еттли – лейборист, У.Черчилль – консерватор, Е.Іден – консерватор, Х.Гейтскелл – лейборист, Г.Вільсон – лейборист, М.Тетчер – консерватор, М.Рифкінд – консерватор, І.Пауелл – консерватор. Водночас серед прихильників Європи можна назвати імена не менш відомих представників британського істеблішменту – Дж.Брауна – лейбориста, Е.Хіта – консерватора, Р.Дженкінса – лейбориста, Д.Оуена – консерватора, Дж.Хау – консерватора, Д.Херда – консерватора, Т.Блера – лейбориста.

Однак, як вважають британські дослідники, такий поділ суспільства за європоглядами не є вичерпним. Визначено, що серед прихильників або опонентів європейської орієнтації немає "чистих" євроскептиків або єврооптимістів. Індивідуальний підхід містить безліч відтінків та нюансів. В сучасній літературі надається більш детальна його класифікація, де вирізнено вже не дві, а п'ять груп британців згідно з висловленням своїх

опіній і ставленням до європроблем [312, с. 572-573; 343, с. 145-146]: по-перше, це крайня група – євроентузіасти, які всіляко підтримують членство Великої Британії в ЄС і прогресивне просування держави інтеграційним шляхом. Відзначається некритичне, вкрай позитивне ставлення представників цієї групи, уособленої ліберальними демократами, до європейських заходів і повне їх прийняття.

Друга крайня група презентована єврофобами, що уособлюють опонентів Європи і характеризуються вкрай негативним ставленням до інтеграційних процесів, виступаючи за вихід своєї держави з ЄС. Представники цієї групи – Б.Кеш, Дж.Редвуд, Т.Горман, а колишній британський прем'єр М.Тетчер вважається "мозоковим центром" єврофобів [463, с. 13]. Знаменита європейська промова М.Тетчер в 1988 р. надихнула на створення Брюзької групи одностудців, прихильників її ідей. Позиція "залізної леді" до цього часу залишається категоричною: "Ми, в Великій Британії, маємо докорінним чином переосмислити наші відносини з ЄС та переглянути умови участі в ньому з тим, щоб забезпечити захист наших національних інтересів і суверенітету" [235, с. 442].

Найпослідовніші з єврофобів утворюють групу сепаратистів. Їхній вплив був відчутний впродовж першого повоєнного десятиліття, коли Британія демонструвала невпевнене вагання стосовно майбутнього членства в "Спільному ринку". Після приєднання держави до "Спільного ринку" позиції сепаратистів поступово ослабли, однак відокремлення від ЄС як стратегічна мета досі зберігається прихильниками групи, презентованої, наприклад, "Партією референдуму" (заснованою в 1996 році Д.Голдсмітом), яка засобами мас-медіа активно закликає до проведення загального референдуму з питань Європи, звинувачуючи попередніх лідерів, і, перш за все, Е.Хіта, в зраді і тривалому обмані

англійців, втім, що через ініційоване ним членство в ЄС Британія остаточно втратить свій національний і парламентський суверенітет <sup>1</sup>.

Третя група має традиційну назву євроскептиків, які у своїх підходах виявляють обережність і мають певні сумніви щодо життєздатності загального європейського проекту. Вони погоджуються, що такі галузі, як спільний ринок, є явищами раціональними, але деякі аспекти (соціальна політика, оборона, міжнародна безпека) не є, на їхню думку, пріоритетом європейської співпраці. Останніми вимогами євроскептиків є відмова від форм та методів прийняття рішень в ЄС, що засновані на принципі наднаціональності, а також перегляд існуючих норм і принципів взаємовідносин Великої Британії з ЄС. За умов, коли об'єктивний розвиток ЄС підштовхує його до зміцнення наднаціональних інститутів, перш за все Комісії та Європарламенту, а також обмеження права вето в Європейській раді і Раді міністрів, реалізація настанов євроскептиків здатна послабити зв'язки Британії з ЄС. Найбільш послідовні євроскептики вимагають також відмови від будь-яких спроб приєднання до євро і виступають проти проведення референдуму з цього питання, який має намір провести уряд Тоні Блера найближчим часом. На сучасному етапі в партії торі серед євроскептиків вирізняються два угруповання за гаслами – "Ні – референдуму" та "Ніколи – єдиній валюті". Євроскептичне ставлення було деякий час властиве консервативному урядові Д.Мейджора, котрий наприкінці свого правління схилився до позиції єврофобів.

Ще одна група, яку раніше не виокремлювали взагалі, визначається як європрогресисти або європозитивісти, котрі є досить представницькими не лише в Британії, а й загалом у країнах ЄС. Вони висловлюють підтримку європейському проекту, але не хочуть підтримувати суттєві зміни, що відбуваються з поглибленням інтеграції. Саме ця група склала

---

<sup>1</sup> Daily Mail. – 1997. – January 10.

більшість британців і висловила бажання залишитися в ЄЕС за результатами загального референдуму 1975 року, і саме вона становить більшість в сучасному лейбористському уряді Тоні Блера.

В сучасній історіографії британської європолітики вирізняється опінія щодо доцільності існування полярних підходів Лондона стосовно Європи. "Євроскепсис потрібен Сполученому Королівству для стримування надто жорстких федералістських рішень Брюсселя, більш рівномірного розвитку ЄС, а єврофілство – для повноцінної участі в процесі європейської інтеграції. Ці обидві тенденції забезпечуватимуть баланс європейської стратегії Лондона" [150, с. 55]. Відтак, логічно доцільним виступає з'ясування того, чому саме комплекс європейських проблем залишається дискусійним у правлячих колах держави та серед британської громадськості та що зумовило дискусійний характер європроблем. І хоча зараз акценти ставляться на економічному аспекті, економіка не є єдиною першопричиною навколоєвропейської британської неоднотайності. "У британській політиці останніх двох декад (70-80-і роки) слова "за спільний ринок" та "проєвропейський" були взаємно пов'язаними термінами", – зазначає англійський дослідник Л.Робінс [684, с. 254-255]. В 90-х роках усвідомлення "європеїзму" набуло глибшого значення, ніж суто економічне співробітництво.

Складність та суперечливість європейських проблем, що спричинили поступовий розвиток єврофобії та євроскептицизму, не можна повністю пояснити і виключно географічним, "острівним" фактором, відчуттям "британської винятковості", історично притаманного британцям, та внутрішньою і міжпартійною боротьбою лейбористів і торі. Об'єктивним підґрунтям цього феномену, а також причиною започаткування особливих концептуальних засад щодо британської європолітики, за авторським висновком, можуть слугувати два фактори реструктурування міжнародного середовища Британії:

1. Кардинальне переорієнтування зовнішньої політики Великої Британії, її перехід від імперської до європейської, тобто розвеликодержавлення.

2. Здійснення цієї політики на засадах союзника США, враховуючи серйозність фактору "особливих відносин" по лінії Лондон – Вашингтон, які отримували своєрідне живлення в епоху біполярності світу. "Особливі відносини" зі Сполученими Штатами пояснені доктриною взаємозалежності, що набула чинності і офіційно оголошена Г.Макмілланом в середині 50-х років, після зустрічі тодішнього прем'єра з президентом Д.Ейзенхауером.

Ці відносини дійсно розвивалися особливим шляхом, поступово набуваючи конкретно-історичного змісту, і за принципом незмінності (континуїтету) чи не кожний британський прем'єр по-своєму намагався їх визначити. Вираз "особливі відносини" вперше пролунав у відомій промові У.Черчілля "М'язи світу" 5 березня 1946 р. в Фултоні [242, с. 464], і з того часу майже не зникав з лексикону щодо визначення англо-американських взаємозв'язків. Так, У.Черчілля і Г.Макміллан дотримувалися класичного їх визначення – "особливі", Г.Вільсон надавав перевагу термінові "тісні". Е.Хіт називав їх "звичайними" або "природними", намагаючись якомога рідше вживати вислів "особливі відносини", а М.Тетчер – "екстраординарними" та "найтіснішими союзницькими" [162, с. 79; 160, с. 31; 191, с. 95; 214, с. 210; 220, с. 226; 188, с. 23; 120, с. 179, 221, 332]. Теперішній британський лідер Тоні Блер вважає відносини зі США "базовими" та "особливими" [264, с. 282].

Загально визнано, що протягом реструктурування міжнародного середовища і започаткування інтеграційних процесів Європою Британія дотримувалася черчіллевої доктрини "трьох кіл" або "трьох сфер впливу" (яка стала аксиоматичною) у своїй зовнішній політиці. Ключовим положенням цієї доктрини був англоцентризм, який демонстрував не лише

унікальність міжнародної позиції Великої Британії з огляду її приналежності до всіх трьох сфер, а наголошував на тому, що Британія посідала центральне місце на перетині цих сфер і виступала зосередженням великого простору. "Між Європою та великим простором ми завжди обираємо великий простір", – неодноразово наголошував У.Черчілль [584, с. 16].

Через це лейбористський уряд К.Етлі відмовився приєднатися до Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС), утвореного шістьма європейськими країнами. Доктрина "трьох кіл" зумовила ігнорування Британією і Північної ради – консультативної організації, що була створена в 1952 році Данією, Ісландією, Норвегією, Фінляндією та Швецією і мала координувати економічну політику цих країн. Але слід також особливо підкреслити, що, не дивлячись на відсутність доктринального "європейського наголосу", саме черчіллева теза про "винятковість" Великої Британії слугувала започаткуванню і подальшому розвитку концепції "зони зосередження", яка набувала поступового обґрунтування і розробки з процесом реструктурування міжнародного середовища.

Тут варто згадати також і те, що з XVIII століття у своїй міжнародній діяльності Велика Британія сповідувала принцип підтримування міжнародної системи "балансу сил", заперечуючи чиєсь одноособове домінування не лише в Європі, а взагалі у світі. Її відмова брати участь в підготовці Паризької (1951) та Римських (1957) угод частково пояснюється саме дотриманням зазначеного традиційного принципу та ігноруванням процесу формування новітньої системи міжнародних відносин через реструктурування міжнародного середовища. Незважаючи на очевидну необхідність безпосередньої участі в континентальній політиці, Велика Британія надавала перевагу позиції стороннього спостерігача і



підтримувала "баланс сил" на континенті ззовні, намагаючись таким чином задовольняти свої національні інтереси і зберігати імідж світового лідера.

Крім того, і це є головним, Велику Британію відштовхнув від Європи "наднаціональний принцип", наявний в новоутворених інтеграційних регіональних об'єднаннях [89, с. 143-235; 91, с. 11-156; 92, с. 167-266]. Виходячи з федералістських уявлень про інтеграцію, засновники Європейських співтовариств Р.Шуман, К.Аденауер, А.де Гаспері фактично проектували майбутні "Сполучені Штати Європи" з такою політичною системою, яка б мала згодом замінити існуючі політичні системи країн-членів.

Оскільки на той час британські політичні інтереси і міжнародний вплив були пов'язані не лише з європейським, а й з іншими напрямками діяльності в міжнародному середовищі, яке мимоволі вже було втягнуте в процес реструктурування, Британія розраховувала зберегти певні важелі свого великодержавлення і не бажала "зрівнялівки" з майбутніми партнерами по регіональному об'єднанню, що було б не вигідним для її загального "трисферного" статусу. За висловом Е.Хіта, і торі, і лейбористи прагнули узгодити в своїх концепціях західноєвропейської інтеграції "і вірність національним інтересам, і вірність європейським інтересам, і вірність атлантичним інтересам" [309, с. 71]. Більше того, спостерігалось побоювання Лондона опинитися в стані підпорядкованого члена інтеграційного об'єднання з наднаціональними інститутами.

Досліджено, що в середині ХХ століття наднаціональні теорії інтеграції в Європі зазнали суттєвої критики з боку французького президента Шарля де Голля, який наголошував на реалістичному державоцентричному інтеграційному підході. Парадоксально, але голлістські концепції європейської інтеграції, зосереджені навколо державоцентризму, прагнення бачити Європу об'єднаною міждержавним союзом, а не федерацією, зблизили підходи Лондона та Парижа щодо

євробудівництва, незважаючи на їхнє суперництво за європейське лідерство. "Я впевнений, – підкреслював Ш. де Голль, – що зараз ... не можна досягти об'єднання Європи шляхом злиття народів: воно може і має явити наслідок систематичного їхнього наближення. ...Через те моя політика має на меті створення концерту європейських держав, з тим щоб розвиток найрізноманітніших зв'язків між ними сприяв зміцненню їхньої солідарності. Є всі підстави думати, що започаткована цим поштовхом еволюція здатна привести до утворення конфедерації, особливо у випадках загальної небезпеки" [114, с. 158].

## **2.2. Британська багатоконцептуальність щодо питань євроінтеграції та чинники її формування**

Згідно із поставленим завданням дисертації, характеризуючи концептуальні засади британської інтеграційної європолітики, доцільним є не тільки дослідити їхні характерні риси, історичний зміст та трансформацію, а й з'ясувати причини багатоконцептуальності підходів Великої Британії до вирішення європейської проблеми. В зв'язку з цим варто ще раз підкреслити, що позиція Британії на континенті (у сфері "регіону") традиційно вважається особливою.

Як зазначено вище, багатоконцептуальність виступає типовою рисою британської європолітики другої половини XX – початку XXI століть.

Невизначеність тогочасних шляхів інтеграції "європейської шістки" і нерішучість Великої Британії щодо своєї участі в інтеграційних процесах зумовили використання державою тимчасових дипломатичних тактик, нетипових для решти європейських партнерів, і спрямованих на гальмування реструктуризації міжнародного середовища та, зокрема, просування західноєвропейської інтеграції, отримання виграшу в часі та

уникнення загрози ізоляції – це тактика "розмивання", "противаг", "часткової участі" [522, с. 68].

Дипломатична тактика "розмивання" полягала у намаганнях втягнути Європу до ширших і менш згуртованих об'єднань, а також послабити внутрішню сконсолідованість засновників західноєвропейського інтеграційного ядра. Через те Велика Британія виступила послідовним прихильником ідеї створення зони вільної торгівлі в Північній Атлантиці, висунутої США в 1962 році.

Тактика "противаг" була націлена на утворення паралельно існуючих угруповань держав, неприєднаних до "шістки" як зовнішньої альтернативи і противаги "Спільному Ринкові" (наприклад, створена за британською ініціативою в 1960 році ЄАВТ, "архітектором" якої по праву вважається Р.Модлінг). "Утворюючи "сімку", – зауважував Г.Макмілліан, – ми будували першу лінію оборони в економічній галузі" [253, с 92]. Фактично утворення ЄАВТ стало першим кроком на шляху Великої Британії до "Спільного ринку". Ініціюючи її утворення, Лондон вже вишукував можливості об'єднання з ЄЕС, вивчаючи механізми впливу "Спільного ринку" на свою економіку, визначаючи ту ціну, яку треба заплатити для асоціювання з ним, а також засоби для можливого власного захисту.

Тактика "часткової участі" застосовувалась в разі недостатньої ефективності двох зазначених вище, а британський уряд виявив бажання брати участь винятково в політичних консультаціях країн європейської "шістки". Так, в 1961 році, ще до вступу до "Спільного ринку", британський консервативний уряд заявив про свій намір взяти участь в обговоренні "плану Фуше" і домогся офіційного отримання тексту цього документу. Бажання брати участь у відповідних консультаціях сприяла активізації британської позиції на брюссельських переговорах протягом 1961-1963 рр., хоча питання про майбутнє членство в ЄЕС сприймалося неоднозначно і всередині самої країни. Велика Британія застосовувала

тактику "часткової участі" протягом трьох років, що передували вступу до ЄЕС, залучившись до механізму зовнішньополітичних консультацій по лінії "системи Давіньона" як спостерігач.

В 70-і роки, з превалюванням реалістичних державоцентристських підходів щодо подальших шляхів розвитку євроінтеграції, суть розбіжностей між двома головними британськими партіями зводилася вже не до питання "бути чи не бути" Британії в "Спільному ринку", а до проблеми умов, за якими вона долучатиметься до цієї організації.

Приєднання Великої Британії до ЄЕС датується 1 січня 1973 року, коли при владі був уряд торі на чолі з Е.Хітом, першим в історії консерваторів демократично обраним лідером партії, одним з найпослідовніших прихильників європейської інтеграції, через що французькі журналісти величали його не інакше, як "містер Європа". Однак, саме з уряду Хіта, за визнанням британського професора А.Гембла, почалася "незручність" Британії для Європи, що продовжувала підтримуватися кожним наступним британським урядом [269, с. 19].

70-ті роки взагалі стали вирішальними для зовнішньополітичної стратегії Лондона. Фактично, приєднавшись до ЄЕС, Британія начебто відмовилась від переваги "особливих відносин" зі США в комплексі зовнішньополітичних напрямків, окреслених черчіллевою доктриною "трьох кіл". Одразу ж після вступу Британії до ЄЕС ставало очевидним, що її європейська орієнтація починає брати гору над американським вектором. "Участь Англії в "Спільному ринкові", – зазначив Е.Хіт у своєму виступі у Вашингтоні в грудні 1970 року, – якоюсь мірою дискримінує Сполучені Штати в економічній галузі. Але президент, подібно до своїх попередників, готовий погодитися з такою дискримінацією заради політичних зисків, яких можна очікувати від "широкого об'єднання в Європі" [156, с. 52].

Загалом Лондон, незважаючи на внутрішню неоднотайність та застереження, поділяв існуючі в 70-і роки в ЄЕС концепції "європейського будівництва". Консервативний уряд Е.Хіта разом з іншими членами ЄЕС протиставив американському проекту нові Атлантичної хартії західноєвропейський підхід, орієнтований на незалежну від Сполучених Штатів роль цього регіону у світі.

По суті, тоді консерватори стали на позиції "доктрини Ніксона", що наголошувала на п'ятиполюсній структурі світу. Поряд з двома наддержавами – СРСР та США – до таких полюсів віднесено Японію та Китай, а також Західну Європу. Щодо Великої Британії, то її роль доктринально пов'язувалась з приналежністю до західноєвропейського "полюсу".

Однак, наступний прихід до влади лейбористів у 1974 році викрив гострі внутрішні розбіжності партії щодо умов членства Великої Британії в ЄЕС. Дискусії і неузгодження навколо європейської проблематики позначили і суперечливий політичний курс уряду, відомий під назвою "зигзаги Вільсона", і спричинили неординарний шлях вирішення комплексної європроблеми в 1975 році методом референдуму.

Варто зазначити, що сам факт цього референдуму, став безпрецедентною подією в історії Британії і символізував відхід від концепції парламентського суверенітету – основи політичної системи країни.

На загострення актуальності концепції парламентського суверенітету вплинув процес вирішення проблеми загальних і прямих виборів до Європейського Парламенту, про що було прийняте рішення під час Паризького самміту 1974 р. Проблема вирішувалася за часів лейбористського уряду Дж.Келлагена, коли Велика Британія знову виявила свою "незручність" не лише суперечливими тривалими обговореннями під час ратифікації Акту парламентом, проти якого виступали консерватори та

більшість парламентаріїв-лейбористів, а й традиційною мажоритарною системою голосування, на відміну від пропорційної виборчої системи, яку використовувала більшість держав-членів ЄЕС.

Наступний уряд консерваторів, очолюваний М.Тетчер (прийшов до влади в 1979 році), почав виявляти найвиразнішу непослідовність щодо європейської проблеми. На відміну від ряду попередніх урядів торі, що не були палкими прихильниками теоретичних обґрунтувань і навіть пишалися відсутністю "теоретичного доктринерства" в лавах своєї партії, розглядаючи власне історію Британії загальнодостатнім підручником з консерватизму, М.Тетчер прагнула створити достатньо глибоке ідейно-теоретичне підґрунтя для своєї діяльності на посту прем'єр-міністра, а не обмежуватися ЦШАП, запровадженим за часів Е.Хіта. Консервативні традиції "європеїзму", закладені Макмілланом і Хітом, зазнали суттєвих змін, а сама особа прем'єр-міністра стала втіленням ідеї антиєвропейської позиції держави. Ідеологія Тетчер полягала в комбінації ліберального вігтізму та традиційного торизму, яка уможливила досягнення максимально можливого із зв'язку між вільним підприємництвом та мистецтвом керування державою [167, с. 66-67].

З моменту отримання посади прем'єра, головною метою політики М.Тетчер в Європі стало збереження британського суверенітету шляхом запобігання перетворенню ЄЕС на своєрідну федеративну державу. Тетчер ніколи позитивно не сприймала федералістську концепцію євробудівництва, опонуючи федералістським починанням Паризької (1951) угоди про створення ЄСВС і Римських (1957) угод стосовно створення ЄЕС та Євроатому. І пізніше Маастрихтська угода 1992 року про утворення Європейського Союзу не визначила цей інститут як федералістське утворення саме через заперечення Великої Британії.

Однак, як видно, "євроскептична" позиція Британії сформувалася задовго до приходу Тетчер до влади. Лідер консерваторів лише надала

"нового дихання" тим підходам до континентальної політики, які були визначені континуїтетом попередніх урядів торі і лейбористських урядів Г.Вільсона та Дж.Келлагена. Г.Вільсон відкрито надавав перевагу концепції "Європи націй", про що заявив ще в січні 1965 року на зустрічі з президентом Франції Шарлем де Голлем [642, с. 134].

І все ж, євроскептицизм М.Тетчер був специфічним, заснованим на прагматизмі, меркантилізмі та догматизмі підходом до європейської проблеми. Звичайно, такий підхід гальмував розвиток загальних інтеграційних процесів, формував специфічний імідж Великої Британії як "незручного партнера" в ЄЕС, але водночас сприяв поглибленню голлістської концепції "Європи націй", чим дуже імпонував прихильникам цієї концепції. Рівночасно політика Тетчер піднесла авторитет Великої Британії і змусила її європейських партнерів усвідомити, що ця держава знає, чого вона прагне від ЄЕС.

Оптимальне поєднання догматизму і прагматизму надало можливості М.Тетчер взяти помітно жорсткіший курс стосовно партнерів по ЄЕС. Така жорсткість виявилася, наприклад, в її наполегливості щодо перегляду розміру щорічних внесків Великої Британії до спільного бюджету ЄЕС (йшлося про істотне зменшення його обсягу, що становив у 1980 році понад 1 млрд.фунтів стерлінгів, та отримання компенсації за переплату в попередні роки). Додатковим стимулом для прем'єр-міністра стало порушення Люксембурзького компромісу і відхилення Францією в травні 1982 року британського вето на узгодження у Співтоваристві сільськогосподарських цін на 1982-1983 рр. Маніпулювання різноманітними методами доказу, переконання і тиску на партнерів по ЄЕС включно з правом вето змусило членів "дев'ятки" погодитися з вимогами М.Тетчер, що було офіційно оформлено на сесії Європейської ради у Фонтенбло влітку 1984 року.

Основою тетчеристської європолітики була концепція суверенітету, а точніше – один з її вимірів, національний суверенітет. Рішуче виступаючи проти ідеї утворення "Сполучених Штатів Європи", прем'єр-міністр була особливо чутливою до загрози втрати Британією національного суверенітету через поглиблення європейського інтегрування і водночас послідовною прихильницею ідеї єдиного європейського внутрішнього ринку. Останнє зумовило підписання нею Єдиного європейського акту в 1986 році, незважаючи на компромісні поступки щодо збільшення владних повноважень Комісії, поширення принципу більшості при голосуванні в Раді ЄС. Пізніше, однак, з усвідомленням обсягів і можливих наслідків цього компромісу, Тетчер дратівливо шкодувала за тим, що сталося, звинувачуючи своїх дипломатів і міністрів в потуранні поглибленню саме політичного співробітництва ЄЕС і розвитку федералістських тенденцій, що спричинило і подальшу відставку міністра закордонних справ Дж.Хау – незмінного з 1983 року "архітектора" зовнішньої політики Тетчер.

"Залізна леді" була прихильницею голлістської концепції "Європи націй" та концепції міжурядовості, котрі, як зазначено вище, передбачають добровільне співробітництво європейських національних країн. Свідченням відданості ідеї "Європи націй" є тривала відмова британських урядів (до листопаду 1990 р.) приєднуватися до механізму обмінних курсів ЄС.

Своє бачення майбутньої Європи Тетчер сформулювала у відомій промові в Брюгге (вересень 1988 року) [253, с. 97]. На її думку, основним принципом взаємовідносин між європейськими країнами має бути "добровільне та ефективне співробітництво між незалежними суверенними державами". Згідно з її конфедеративним підходом до проблеми євробудівництва, останнє не потребує ні централізації влади в Брюсселі, ні бюрократизації процесу прийняття рішень. Посилення ролі політичних



інститутів ЄЕС, утворення європейської "наддержави", на думку Тетчер, може зруйнувати все, що їй вдалося створити протягом певного часу.

Тобто, основними принципами тетчерістської концепції Європи виступають наступні:

- добровільне та активне співробітництво незалежних суверенних держав. Неможливо подавити нації та зосередити владу в центрі європейського конгломерату. Європа дійсно має говорити єдиною мовою щодо багатьох питань, але для цього зовсім не треба зосереджувати владу в Брюсселі або доручати прийняття рішень бюрократії, яку ніхто не обирав. Запорукою успіху Європи, як і Великої Британії, є розсередження влади;

- політичні питання ЄС мають знаходити практичне вирішення. Між тим спільна сільськогосподарська політика залишається зовсім неефективною та надто дорого коштує;

- Римська угода була хартією економічної свободи. Тому політика ЄС має сприяти вільному підприємництву. Цілями ЄС мають бути дерегуляція, вільні ринки, свобода вибору та скорочення державного втручання. Замість обговорення, чи треба створювати центральний банк, треба зосередити зусилля на практичних проблемах забезпечення свободи пересування товарів та послуг;

- Європа не має бути "протекціоністською";

- Європа має зберігати надійну обороноздатність, яку забезпечує НАТО.

М.Тетчер називала європейську Соціальну хартію "соціалістичною" хартією, вигаданою соціалістами Комісії [331, с. 253-254], котра може повернути розвиток Британії на шлях соціал-демократизму. За її правління замість запропонованої лейбористами соціал-демократичної моделі суспільства впроваджувалася модель неоконсервативна, що передбачала,

перш за все, нічим не обмежений вільний ринок приватного підприємництва.

Поряд з цим, позиція Тетчер зазнала певної еволюції – від тотального заперечення спільних економічних заходів до деяких поступок в цій галузі. Вже на початку своєї діяльності вона рішуче виступала проти утворення Європейського центрального банку та надання йому права контролювати курс валют, а також проти включення фунту стерлінгів до європейської валютної системи. Тетчер, однак, була готова йти шляхом лібералізації економічних відносин та ліквідації перешкод функціонуванню ЄЕС як єдиного економічного простору, але вона рішуче виступала проти утворення спільної для Співтовариства валютно-фінансової системи.

Економічне життя Європи, на думку Тетчер, мало регулюватися тими ж принципами, які були покладені в основу внутрішньої політики Британії – вільне підприємництво, вільний рух капіталу, вільний ринок, відсутність протекціонізму.

Проте в червні 1990 року М.Тетчер заявила, що Лондон готовий приєднатися до європейської валютної системи (ЄВС). Однак, відразу ж дала зрозуміти, що, на її думку, до впровадження єдиної валюти в країнах ЄЕС мине багато часу і, мабуть, рішення прийматиметься вже наступним поколінням. Таке її припущення виявилось майже пророчим, визначивши майбутній модернізаційний новолейбористський курс, хоча обговорення цього питання в Британії фактично не припинялося.

Своєрідний розумний компроміс являла концепція "твердого екю" (висунута Д.Мейджором на противагу плану Делора), яка давала можливість включити фунт стерлінгів до європейської валютної системи при збереженні певної фінансової свободи. Компромісний підхід являла і зазначена концепція "Європа за вибором", висунута урядом Мейджора.

Наступник М.Тетчер на посаді прем'єр-міністра одразу наголосив на британському прагненні "бути в серці Європи", що, однак, не означало відмови від державоцентризму і перегляду ставлення своєї попередниці до європейського федералізму, а лише чіткіше окреслювало претензії держави на континентальне лідерство і заявку на активну участь в обговоренні Маастрихтської Угоди про утворення Європейського Союзу.

"Ми не віримо і не сприйматимемо Європейської наддержави. Майбутнє полягає між двома полюсами – федералізмом та зоною вільної торгівлі, – наголошував міністр закордонних справ кабінету Мейджора М.Ріфкінд. – Британська опінія полягає в тім, що найкраще майбутнє для всіх нас базується на партнерстві націй, де Європа одноособово зосереджуватиметься на тому, що слід зробити на європейському рівні, і зробити добре. Ми підтримуємо співробітництво, націлене на підвищення добробуту, якості життя та безпеки наших громадян. Саме ідеєю захисту їхніх інтересів ми маємо керуватися. Я впевнений, що генерал де Голль мав такі самі думки, коли окреслював "Європу націй"<sup>1</sup>.

Однак, Британія стала прихильницею субсидіарності за часів прем'єрства Д.Мейджора, підписавши Маастрихтську угоду 1992 року. "Більшість людей вважає, що рішення, які безпосередньо їх стосуються, мають бути прийнятими вітчизняними політиками, що розмовляють однією з ними мовою та підзвітні їм. Вони розуміють, що є потреба в наднаціональних настановах лише для впевненості, що, наприклад, єдиний ринок функціонує вільно. Але вони хочуть зведення наднаціональних заходів до мінімуму, – зазначено в газеті "Таймс". – Подальша інтеграція має розвиватися, коли в тому є сенс, а не заради самої себе. Це має сенс, коли наявним є надбання громадян, коли вони стають матеріально заможнішими, більш захищеними в результаті подальшої інтеграції. Все

---

<sup>1</sup> The Times. – 1997. – January 23.

інше – це абстрактна ідеологія"<sup>1</sup>. Зрозуміло, що принцип субсидіарності відповідає поглядам євроскептиків і загалом прихильників тетчеристських підходів до розв'язання європроблем, і на певному етапі сприяв підвищенню власного авторитету Мейджора, але не став вирішальним в підходах до європолітики лейбористського уряду Тоні Блера.

У передвиборчому маніфесті партії консерваторів 1992 року підкреслювалось, що "Маастрихтська угода є успіхом як для Британії, так і для решти Європи" [107, с. 3]. І все ж, незважаючи на позитивне ставлення британського уряду до підписання Маастрихтської угоди, її ратифікація парламентом спричинила гостру тривалу полеміку, що точилася аж до серпня 1993 року, і лише поєднання результатів голосування з питанням про довіру урядові обумовило успішний результат голосування на користь Маастрихту.

В середині 90-х років в формуванні британської європолітики значним чином використано концепції "Європи двох швидкостей" або "Європи а ля карт" та "змінюваної геометрії співпраці", які, хоч і не були нововведеннями, набули значного розвитку за часів прем'єрства Д.Мейджора і стали основою його доктрини європейської інтеграції.

Загалом Д.Мейджор зарекомендував себе як прагматик, масуючи "єврореалістичний" підхід, як середній шлях між євроентузіазмом та євроскептицизмом. Доктрина Мейджора сформульована в його виступах 1994 р. [98] протягом кампанії прямих виборів до Європарламенту та подальших промовах, зокрема в Лейдені, в виступах міністра закордонних справ М.Ріфкінда 1995 року [81; 98; 436] та промовах інших офіційних осіб. Найбільш показовою є промова Мейджора 31 травня 1994 р. в Елсмер Порті, де обґрунтований британський підхід до "багаторівневої", "багатошвидкісної" та "багатонапрямкової" Європи [371, с. 165], згідно з

---

<sup>1</sup> The Times. – 1997. – January 23.

яким держави-члени мали самі визначати сприятливі для себе галузі співробітництва. "Змінювана геометрія" означає, що ті держави, які здатні та бажають поглибити Союз в певних політичних аспектах, зроблять це, інші ж не обов'язково мають їм слідувати. Так, виступаючи опонентом федералістських тенденцій та посилення наднаціональних структур ЄС, Велика Британія мала намір обмежитися системою "змінюваної геометрії співпраці", що передбачала заключення багатосторонніх угод з різними групами держав-членів, які мали спільну мету в якійсь окремій галузі.

Концепція "різношвидкісної" Європи, прихильниками якої виступають колишній голова Єврокомісії Ж.Делор, колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен, колишній канцлер ФРН Г.Шмідт, передбачає просування держав-членів ЄС до спільної мети на різних напрямках різними темпами руху. Про "Європу двох швидкостей" вперше зазначено в "доповіді Тіндемана" Європейській Раді в Брюсселі 1975 р. [268, с. 229]. Актуальність цієї концепції набула "нового дихання" в зв'язку з процесами поширення ЄЕС, нагальністю вирішення проблем, пов'язаних із вступом до об'єднання Греції (1981 р.), Португалії та Іспанії (1986 р.). Згуртоване "ядро" європейських держав має просуватися шляхом поглиблення європейської інтеграції швидше, ніж ті держави, які не відчувають себе для цього готовими.

Такий підхід стає особливо актуальним з огляду і на сучасний процес широкомасштабного поширення Європейського Союзу на схід, яке не сприяє поглибленню європейської інтеграції, неминуче гальмуватиме її та може призвести до певної кризи, зумовленої розладом інтеграційного руху. На думку З.Бжезінського, навіть найпослідовніші прихильники цього процесу вважають, що політичне об'єднання має охопити лише декілька держав, які історично є ядром європейського будівництва. А це означає, що буде утворена "Європа багатьох швидкостей з геометрією, що варіюється" [649, с. 490]. Але навіть якщо ця формула буде прийнята,

вважає З.Бжезінський, вона навряд чи призведе до скорочення фундаментальної напруги між об'єднанням та поширенням, оскільки вона передбачає розподіл країн Європи на першу та другу категорії. Коли йтиметься про зовнішню політику, країни другої категорії чинитимуть опір прийняттю рішень від їхнього імені країнами першої категорії. Досить скептично ставиться до концепції "Європи двох швидкостей" і відомий британський дослідник Дж.Піндер. На його думку, ця ідея не в змозі вирішити економічні проблеми Співтовариства [268, с. 225].

Тим не менш, "різношвидкісна" Європа якомога слугувала процесу поширення ЄС і найкращим чином стимулювала діяльність кандидатів до вступу та нових членів, а також задовольняла тих, хто мав власні практичні міркування стосовно європейських ініціатив.

Так, у 80-90-х роках минулого століття Велика Британія приєдналася не до всіх ініціатив ЄС: держава залишилася осторонь Шенгенських угод 1985 року, протягом тривалого часу утримувалась від підписання Соціальної хартії, вийшла із МОК в 1992 році і досі не приєдналася до ЄВС. З одного боку, британський уряд демонстрував гнучкий підхід до євробудівництва взагалі, особливо в питанні запровадження єдиної валюти, в соціальній галузі, а з іншої сторони, заради національних інтересів офіційно визнало "різнорівневу" інтеграцію та "різношвидкісну" Європу, "Європу за вибором".

В діяльності сучасного ЄС скомбіновано дві стратегії – інтеграції і міжурядового співробітництва, що є своєрідним історичним компромісом, якого досягнуто, можна вважати, завдяки наполяганням Великої Британії.

Позиція Тоні Блера щодо Європи теж зазнала корінної трансформації. Він очолив лейбористську партію в 1994 році, коли вже змінив свої погляди стосовно членства Британії в Європейському Союзі, але значно раніше заявляв, що є противником членства Британії у Співтоваристві. В 1985 році його міркування стосовно Європи часто були

не менш розпливчастими, ніж через десять років – впевненими [370, с. 481]. Але єврооптимізм не став вирішальним моментом в перемозі Блера на виборах в 1997 році.

Пристосування до нових реалій, однак, ще не можна вважати остаточно завершеним, оскільки Британія та її європейські партнери пристосовуються до структур комплексної взаємозалежності, а сама природа національної здатності постійно змінюється. Змінюється й сутність Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Суверенітет виступає стрижнем обох процесів, оскільки він визначає не лише стосунки Сполученого Королівства з його партнерами, а й саму сутність Сполученого Королівства. Реформаторська діяльність Тоні Блера та його партії здатна змінити і, слід визнати, вже змінила характер парламентського суверенітету і британського парламентаризму загалом. Інноваційна модернізація Блера спрямована на перегляд стереотипів та упереджень, що склалися. На думку сучасних британських науковців, "суверенітет як такий є ілюзією. Історія свідчить, що Британія не в змозі уникнути наслідків тих рішень, що приймаються повсюди в Європі. Глобалізація робить безглуздим відступ за межі національних кордонів"<sup>1</sup>. Крім того, наявні зрушення державної унітарності Великої Британії, спричинені вирішенням проблеми деволюцій, поява рис напівфедеративного внутрішнього устрою.

В цьому зв'язку варто зауважити, що конституційна реформа Т.Блера, складовою якої є вирішення проблеми деволюцій та надання певних владних повноважень сформованим регіональним органам – Парламенту Шотландії, Законодавчій асамблеї Уельсу, Північноірландській асамблеї та Виконавчому комітету Ольстера – стала результатом впливу євроінтеграційних процесів. Використаний в дисертації структурно-

---

<sup>1</sup> Financial Times. – 2004. – June 22.

функціональний метод аналізу переконливо доводить, що зовнішня політика держави є логічним продовженням політики внутрішньої, і навпаки. Так, проведена внутрішня конституційна реформа Сполученого Королівства долучила Велику Британію до "Європи регіонів".

Власне розробка концепції "Європи регіонів" є результатом розвитку регіоналізму в Західній Європі і має на меті визначення місця регіонів в Євросоюзі. Участь у прямих виборах до Європарламенту та діяльність британських регіональних представництв в Єврокомісії зробило їх безпосередніми учасниками євроінтеграційних процесів. Це дає підстави, на думку окремих дослідників, говорити вже "не про Сполучене Королівство Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії (а не Великої Британії та Північної Ірландії, як було до цього часу) як складової 111 регіонів ЄС" [467].

Відтак в зовнішній політиці Великої Британії останніх років можна констатувати остаточну реалізацію концепції "зони зосередження", як результат тривалої еволюції доктрини "трьох сфер впливу". Уряд Т.Блера і особисто сам прем'єр не приховують того, що першочерговою сферою британських інтересів стає Європа. Одразу після перемоги на виборах 1997 року лейбористи підписали європейську Соціальну хартію ЄС, яку протягом шести років ігнорували консерватори.

Водночас позиція "нових лейбористів" щодо Європи не є новаторством, вона являє своєрідний комплексний продукт як теоретичних розробок різноманітних політичних сил, так і практичного втілення британських ідей в оновленому міжнародному середовищі. Таким чином, і в цьому випадку підтверджується думка про відсутність постійної довготривалої політичної концепції Лондона щодо європейської сфери впливу. Принципової відмінності між консервативним та лейбористським підходами, по суті, не спостерігається, можна говорити лише про певні



ситуативні акценти. Обидві головні політичні партії прагнуть побачити Британію "в серці Європи".

Прихильність сучасної правлячої партії "нових лейбористів" до європейської ідеї та яскраво виражений проєвропейський курс уряду Тоні Блера можна частково пояснити історичною причетністю лейбористів до ліберальної традиції Дж.Кейнса. Корінна трансформація лейбористських підходів до вирішення європейських проблем є результатом як внутрішньої тривалої еволюції їхніх поглядів на європейську ідею, так і об'єктивним впливом зовнішніх чинників, наявних змін і позитивних результатів європейського розвитку. Як слушно зауважив британський міністр закордонних справ Джек Стро, наводячи відповідь Кейнса на провокаційну репліку про зміну думки, "коли факти змінюються, я змінюю свою опінію" [441]. І хоча сучасна ЛПВ не повернулася до кейнсіанських рецептів і навіть повністю відійшла від кейнсіанства, такий раціональний кейнсіанський підхід цілком пояснює кінцевий результат тривалої еволюції лейбористських міркувань щодо Європи.

З іншого боку, процес зосередження "нових лейбористів" на Європі не був спонтанним і несподіваним, а зумовлювався внутрішнім стимулом новаторських пошуків, оригінальних пропозицій, прагнення до влади.

Доведено, що євроскептицизм Тетчер та єврооптимізм Блера не є протиставленням лейбористів та консерваторів загалом і свідчить лише про різні підходи політичних лідерів до вирішення проблеми. Незважаючи на те, що Тоні Блера названо архітектором "нового лейборизму", "новий лейборизм", як вважають дослідники [624, с. 26; 463, с. 13], був створений Тетчер. І хоча настанови "нових лейбористів", котрі під керівництвом прем'єр-міністра Блера перемогли на загальних виборах 1997 року, не містили радикальних положень епохи тетчеризму, все-таки, їхню політику справедливо називають "тетчеризмом з людським обличчям". Європейська політика Т.Блера взагалі та ставлення "нових лейбористів" до проблеми

євро зокрема містять певні елементи наступництва з політикою консервативної партії.

Реформаторські наміри Блера надали йому популярності ще за часів перебування в опозиції, з ним порівнювали керівників інших соціал-демократичних партій. "Новий лейборизм" як оновлений британський різновид соціал-демократії, що поєднує концепції соціального ринку та суспільства співучасті (stakeholders society), які діють в рамках ринкової моделі економіки, справляв певний вплив і на еволюцію загальноєвропейської соціал-демократичної думки. "Третій шлях" Тоні Блера було підтримано, наприклад, в Німеччині і трансформовано в "Новий центр" Г.Шредера.

Соціал-демократичний міждержавний взаємовплив став особливо відчутним з перемогою партії Блера в травні 1997 року, що значно посилило загальні позиції соціал-демократів в Європі, де вони на той час перебували при владі в десяти західноєвропейських країнах, а незабаром сприяло перемозі французьких соціалістів на виборах в травні 1997 р. та німецьких соціал-демократів у вересні 1998 року.

Навіть поверхового огляду новітньої історії Великої Британії достатньо для того, щоб дійти простого висновку – під час передвиборчої боротьби за владу, і особливо із здобуттям перемоги, всі без винятку британські уряди та партії ставили майже однакову мету – відродити велич і могутність Британії, забезпечити їй статус міжнародного лідера, вжити для цього багатоаспектних дійових заходів. "Нові лейбористи" на чолі з Тоні Блером висунули гасло модернізації і обрали для цього концепцію "третього шляху", що поєднує ліберальні традиції ринкової свободи та лейбористську традицію соціальної справедливості, комбінуючи сильні позитивні риси попередніх стратегій – індивідуалізм, ринок, етатизм.

Загалом концепція лідерства Т.Блера вписується в рамки теорії соціального наслідування, автором якої був французький соціолог Г.Тард

(1843-1904). Згідно з нею, передбачається наявність потенціалу лідерства, тобто спроможність суб'єкта суспільно-політичних відносин продукувати культурні, економічні, політичні зразки, які варті наслідування. Стратегія "третього шляху" уможливила модернізаційні досягнення Великої Британії, які в комплексі з її історичною спадщиною становлять вагомий складові для серйозної заявки на британське європейське лідерство.

"Третій шлях" має три фази: перша минула за роки перебування в опозиції, коли "нові лейбористи" готували виборчу перемогу; друга – це час першого терміну прем'єрства, коли формувалося підґрунтя для інвестицій та реформ; третя фаза, що розпочата у 2002 році, має бути фазою реалізації.

Водночас стратегія "третього шляху" зазнає критики за надмірну декларативність. Виголошений Блером (у своєму виступі в Інституті економічних і політичних наук) вступ до "третьої фази" стратегії, що має бути фазою реалізації, виглядає необґрунтованим, зокрема, спрямованим на коригування владних важелів. Це було одною з причин того, що протягом першого кварталу 2002 року рейтинг Блера знизився на 5% і не перевищував 40%<sup>1</sup>.

Та і саме "третій шлях" не є нововведенням: гасло особливого шляху розвитку вже існувало. В 30-ті роки минулого століття консерватор Гарольд Макміллан, який пізніше став британським прем'єром (1957-1963), розробив ідею так званого "середнього шляху" [327, с. 481-512] і навіть написав книгу під назвою "Середній шлях: вивчення проблеми економічного і соціального прогресу у вільному демократичному суспільстві" (Лондон, 1938), зосереджену на "органічній теорії суспільства". Гасло "третього шляху" висувалося повоєнним лейбористським урядом К.Еттли. Про "третій шлях" в європейському

---

<sup>1</sup> Независимая газета. – 2002. – 29 марта.

контексті говорив міністр закордонних справ консервативного уряду Дж.Мейджора М.Ріфкінд<sup>1</sup>. Передвиборчий маніфест лейбористської партії 1964 року "З лейбористами – за нову Британію" містив ідеї "модернізації" та "оновлення", що бралися на озброєння лейбористським урядом Г.Вільсона [220, с. 31, 73, 74-75] і були втілені практичними заходами щодо модернізації промисловості, запровадження в виробництво досягнень наукового прогресу, посилення важелів державного регулювання економікою.

Зазначена спільна риса британських урядів стосується і причин запровадження новаторських гасел та історичних завдань. Поряд із зовнішніми чинниками європейської інтеграції, однією з головних причин, що спонукає до пошуків неординарності, є криза довіри більшої частини населення до уряду. Кризи довіри стали типовим явищем британської політики. Кризу довіри відчули на собі уряди Келлагена та Хіта, Тетчер та Мейджора; такої долі намагається уникнути уряд Тоні Блера. Через те теперішню блерістську позицію вигідно відрізняє від попередніх чітка спрямованість і визначеність намірів, діловий підхід до широкого кола європроблем. Здатність постійно продукувати нові ідеї або комбінувати й удосконалювати їх залежно від політичних обставин визначає сучасний лейбористський уряд як такий, що спроможний вивести Британію на позиції європейського лідерства.

Наміри та всеохоплюючі плани "нових лейбористів" щодо модернізації Великої Британії поряд з глибоким організаційним та ідеологічним реформуванням ЛПВ дійсно вражають своєю величиною і масштабністю. Більше того, всі проблеми, що винесені на порядок денний "третього шляху", давно вже назрілі, першочергові і потребують негайного розв'язання.

---

<sup>1</sup> The Times. – 1997. – January 23.

Лейбористська партія є однією з провідних соціал-демократичних організацій Європи і претендує на головну роль в теоретичному збагаченні міжнародної соціал-демократичної думки. "Дивлячись в майбутнє", яке бачиться "в серці Європи", "нові лейбористи" оголошують себе виразниками інтересів "нових британців" та " нової Великої Британії".

Прихід до влади Тоні Блера та його партії змінив Британію, яка, за визнанням континентальних партнерів, нарешті стала європейською. Сам лідер Британії відкрито вважає себе європейцем [370, с. 491]. Його "третій шлях" є не спробою компромісу між полярними підходами, а намаганням зберегти традиційні цінності у світі, що змінився.

Друга поспіль переконлива перемога "нових лейбористів" на парламентських виборах 2001 року продемонструвала їхню здатність ефективно керувати державою і зберегти довіру електорату, акумулювати його вимоги і по-новаторському їх реалізовувати у своїй політичній діяльності.

Можна констатувати, що висновок про втрату сподівань Великою Британією на провідну роль в Західній Європі, зроблений радянською історіографією [195, с. 111], був помилковим. Доречно не погодитися і з тим, що концепція лідерства дедалі більшою мірою стає рецидивом часу минулого [195, с. 111]. Проблема європейського лідерства актуалізувалася на сучасному етапі, ідея визначення стабільного лідера Європи (особливо після трагедії 11 вересня 2001 р. в Сполучених Штатах) запропонована в новітніх наукових дослідженнях, де наголошено, що "... не можна заперечувати, що найбільшою потребою поширеного ЄС виступає лідерство" [405, с. 49].

Сучасний комплекс концептуальних засад, якими керується Велика Британія в реалізації європолітики, об'єднаний терміном "реалістичний прагматизм". "Його ідеальний варіант буде реалізовано лише тоді, коли Лондон та Брюссель навчатимуться слухати один одного, будуть прагнути до

взаємної поваги, і це стане нормою двосторонніх відносин, заснованих на принципах міжнародного права" [150, с. 55].

"Нові лейбористи" належать до покоління політиків, які сформовані тетчеризмом і успадкували складну спадщину щодо багаторічних дискусій навколо європейської проблематики, обґрунтованих теоретично і розроблених у вигляді численних концептуальних засад аргументації шляхів європолітики, що накреслені попередніми урядами.

Таким чином досліджено, що характерними рисами британських теоретичних підходів до процесів євроінтеграції впродовж другої половини XX – початку XXI століть були наступні:

- відсутність постійної довготривалої політичної концепції щодо європейської сфери;
- континуїтет політичних курсів як лейбористських, так і консервативних правлячих урядів з відповідними тактичними корективами;
- багатоконцептуальність теоретичних підходів;
- складність і неоднозначність сприйняття інтеграційних підходів британським суспільством та істеблішментом.

Показано, що особлива позиція Сполученого Королівства в "Європі" надала державі репутації "незручного партнера", зумовила розвиток багатоконцептуальності теоретичних розробок і підходів, що відбивають непослідовність і різноманітність поглядів політичних сил Британії на комплекс європроблем. Притаманну британській європолітиці багатоконцептуальність та її еволюцію спричинено сукупно внутрішніми і зовнішніми чинниками. Виходячи із здійсненого аналізу, маємо визначити такі основні групи причин багатоконцептуальності:

- по-перше, це занепокоєння послабленням сталих зв'язків з довкіллям – Сполученими Штатами та Співдружністю, що було типовим для першої і другої стадій відносин Великої Британії з Європейськими

Співтовариствами (50-ті – 60-ті роки). Із зосередженням на регіоні і розвитком британсько-європейського співробітництва це занепокоєння поступово зменшувалось, але постійна підтримка належного рівня "особливих відносин" зі США спричиняє певні ускладнення у відносинах з партнерами по ЄС, особливо у сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗПБ);

- по-друге, це стурбованість тим, що членство в ЄС впливатиме на національний суверенітет Великої Британії. І хоча в новітній системі міжнародних відносин концепція національного суверенітету зазнала певних коректив, і взаємозалежність держав в умовах сучасної глобалізації загальноновизнана, в британських підходах залишається стійке побоювання надання інститутам ЄС надлишку владних повноважень. Прикладом можуть слугувати парламентські дебати навколо проблеми вступу Великої Британії до Європейських Співтовариств, через двадцять років – Маастрихтської угоди, і на сьогодні – приєднання до ЕВС;

- по-третє, – опінія про економічну недоцільність перебування Великої Британії у складі держав-членів ЄС. Така точка зору обумовлена тим, що протягом останніх років Британія є головним донором до бюджету Євросоюзу, не маючи наявних економічних переваг серед інших членів ЄС. Це свого часу зумовило розходження Британії з іншими європейськими партнерами в питаннях ССП і перегляд її щорічних внесків до бюджету;

- особливості процесу формування британської національної ідентичності, так званої "бритішнесс". На відміну від французької або німецької ідентичностей, "бритішнесс" формувалася шляхом контрастування з європейським континентом і спільною континентальною традицією. Це накладало суттєві обмеження на можливості посправжньому активної, одностайної та, головне, позитивної політики Лондона щодо Європі;

- домінування двох провідних політичних партій, які в результаті парламентської боротьби змінюють одна одну при владі. З одного боку, процес їхніх змагань проходить на тлі континуїтету лейбористсько-консервативних політичних курсів. З іншого, – обидва політичні супротивники намагаються взаємно дискредитувати існуючі теоретичні концепції, що розроблені опонентом, вносячи своє бачення проблеми, нерідко без зміни самої сутності;

- ідеологічні розходження. До кінця 80-х років переважно лейбористи висловлювали думку про те, що ЄЕС є "капіталістичним клубом". Ідеологічне неузгодження викликало підписання Соціальної Хартії, проігнорованої консервативним урядом Тетчер. Згодом ідеологічна напруженість була істотно зменшена завдяки формуванню консервативно-лейбористського консенсусу нової якості, еволюції мислення і трансформації теоретичних підходів до сучасних реалій новітньої системи міжнародних відносин, що спостерігалось в обох провідних партіях.

Аналіз документів та наукової літератури показав, що впродовж другої половини XX – початку XXI століть концептуальні підходи Великої Британії щодо європейської інтеграції зазнали певної еволюції. Вони еволюціонували під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників – інституційних, історичних, економічних, географічних і культурних, зосереджуючись навколо концепції міжурядовості як принциповій основі діяльності інтеграційних об'єднань.

Простежено, що формування британської теоретичної позиції щодо європейської інтеграції відбувалося, базуючись і зосереджуючись на реалізмі з наголосом на міжурядовості як принциповій основі діяльності інтеграційних об'єднань. Базовою концепцією реалістичних підходів є державоцентризм. Британським реалістичним концепціям інтеграції властивий прагматизм, який у сфері інституційного будівництва ЄЕС отримав назву прагматичного мінімалізму.



Визначено, що основою британських концептуальних підходів виступала і виступає концепція суверенітету як протиположна концепції наднаціональності. Наявність протилежних підходів до комплексного європейського питання історично зумовило формування низки опозиційних груп серед британського естаблішменту та громадськості, яких на сьогодні вирізнено п'ять. Водночас суспільство традиційно залишається умовно поділеним на "євроскептиків" та "єврооптимістів", в залежності від прихильності до про-європейських настроїв.

Британський євроскептицизм щодо поглиблення євроінтеграції наявно продемонстровано за часів урядів М.Тетчер. Несприймання федералістських ідей зумовило формування жорстких підходів до вирішення європейських проблем, спрямованих на захист національного суверенітету і заснованих на прагматизмі, меркантилізмі та догматизмі. Своєрідна тетчерістська концепція Європи була сформована на основі конфедеративних підходів та концепції "Європи націй" і виступила базою неоконсервативної моделі розвитку європейського суспільства.

Компромісними концепціями євроінтеграції виступила концепція "твердого екю", "змінювальної геометрії співпраці" або "Європи двох швидкостей", "Європа за вибором", запропоновані подальшими консервативними урядами Сполученого Королівства.

В результаті проведеного дослідження на сьогодні можна констатувати факт остаточної трансформації доктрини "тріох сфер" У.Черчілля в концепцію "зони зосередження" в особі європейського інтеграційного об'єднання ЄС, що знайшло втілення в творчій розробці сучасних британських концептуальних підходів до проблем європейської інтеграції.

Запровадження концепцій "третього шляху", позитивне сприйняття концепції "Європи регіонів" свідчить про домінування європейської орієнтації в політичному курсі новолейбористських урядів, однак при

збереженні та поглибленні "особливих відносин" та підтримці зв'язків із Співдружністю. Реалістичний прагматизм сучасної європолітики Блера є історичним продовженням британського несприйняття другорядної політичної ролі та статусу "середньої держави", що було характерним для всіх урядів Сполученого Королівства другої половини XX – початку XXI століть.

### РОЗДІЛ 3

## ЗОВНІШНЯ ІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ЄВРОПІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Політична мета Великої Британії – зайняти належне місце "в серці Європи" – неодноразово висловлювалася політичними партіями країни, діючими урядами, державними діячами. І сучасні британські претензії на європейське лідерство, враховуючи політичний досвід держави та її історичну вагому роль у світі, є цілком зрозумілими. Водночас, європейський континент важко визначити як історично першочергову сферу британської зовнішньої політики. Навіть у ХХ столітті Європа не стала всеохоплюючим зосередженням британських інтересів. Ще в 1931 році французький аналітик А.Зігфрід зауважив, що Англію можна порівняти з кораблем, який, хоча й кинув якір в європейських водах, готовий в будь-яку мить відплисти [253, с. 44]. Майже через тридцять років (в 1962 р.) цю думку розвинув американець Д.Ачесон: "Велика Британія втратила імперію, але досі не знайшла для себе ролі" [351, с. 42]. Пошук гідної ролі поступово стає нагальним завданням британського істеблішменту і визначальною стратегією зовнішньополітичного курсу. Зараз можна впевнено стверджувати, про яку саме роль йдеться. "Британія вже надто мала, щоб і надалі залишатися левом, але все ще занадто велика, щоб бути кішкою" [584, с. 16], – гірко жартували в офіційному Лондоні. Цілком очевидно, що йшлося про роль континентального лідера, бо на іншу роль Велика Британія навряд чи погодиться.

Однак, традиційно і невинновипадково Британія сприймається не як лідер, а як "незручний партнер" в Європі, створивши за останні десятиліття певне підґрунтя для такої оцінки свого іміджу. Навколо "європейської" теми досі точаться палкі сперечання між євроскептиками та єврооптимістами, оскільки Велика Британія, як жодна з європейських країн, обрала

найскладніший політичний шлях до Європи, який до цього часу з кожними парламентськими виборами зазнає суттєвих коригувань правлячою партією, урядом, кабінетом, прем'єром.

### **3.1. Вступ Великої Британії до Європейського співтовариства та його зовнішньополітичні чинники**

Одним з підсумків Другої світової війни було системне перегрупування силових центрів і визначення нових лідерів. Світовий порядок перетворився на системне біполярне протистояння Радянського Союзу, та Сполучених Штатів. Велика Британія опинилася в стані підпорядкованого союзника США, хоча й досить впливового, поступившись світовим лідерством і встановивши з ними "особливі відносини".

Водночас по закінченні Другої світової війни, коли проект майбутнього Європейського Співтовариства лише почав вимальовуватися, Велика Британія ще відігравала роль одної з провідних держав світу. Почуття національної гордості британців підтримувало усвідомлення низки вагомих фактів міжнародного значення: їхня країна належала до табору держав-переможниць в Другій світовій війні, до "великої трійки" тріумфаторів, вона зі Співдружністю націй була єдиною державою, що протистояла ворогові з першого до останнього дня війни, успішно уникнувши окупації своєї території, до того ж ще очолювала свою величезну імперію і таким чином пишалася своєю могутністю.

Все це неминуче призвело до втрати почуття реальності, втрати об'єктивності в оцінці тогочасних зовнішньополітичних процесів, напрямків і тенденцій міжнародних відносин. Ймовірність раптової втрати світового лідерства і скочування до разряду рядової європейської країни офіційний Лондон не наважувався сприймати серйозно. Через те участь

Великої Британії в будь-якому європейському об'єднанні на правах рядового члена, розчинення в європейському середовищі серед країн меншої політичної ваги виглядало на той час неприпустимим.

Більшість промов відомих англійських політиків кінця 40-х – початку 50-х років, тобто в той період, коли формувалися перші західноєвропейські угруповання, свідчила про погордливе ставлення до Західної Європи, яка не вважалася головним аспектом британської зовнішньої політики. "Ми не збираємося приєднуватися до групи держав, чотири з яких ми щойно врятували від двох інших", – заявив британський прем'єр-міністр К.Етлі, лейборист [230, с. 24].

Уїнстон Черчілль був одним з найпослідовніших прихильників ідеї європейської єдності, але водночас виступав постійним опонентом активного залучання Британії до територіально обмеженого західноєвропейського блоку держав і мимоволі сприяв невикористанню нею історичної нагоди "приєднання" до континенту, бо розглядав свою країну в глобальному вимірі, де Європа для Британії виглядала занадто малопrestiжною. У своїх виступах протягом 1946-1948 років У.Черчілль висвітлив власне бачення Європи [242, с. 462-504], що надихнуло подальші покоління європейців розбудовувати якісно новий простір, але без Британії.

Об'єднана Європа, на його думку, мала вмістити тих, що зазнали поразки у війні, чия національна гордість була, на відміну від британської, приниженою. Знаменита промова У.Черчілля 1946 року в Цюриху [242, с. 496-504], де була висунута ідея "Сполучених Штатів Європи" та його інші виступи, як, наприклад, в Лондоні у листопаді 1949 року на зустрічі представників європейського руху, по праву зробили британського лідера одним з "хрещених батьків" об'єднаної Європи. Однак, його ідея "Сполучених Штатів Європи" не містила у собі жодного натяку щодо безпосередньої участі Великої Британії. Навпаки, на його думку, Британія,

маючи винятковий статус світового лідера, не зможе стати членом континентальної асоціації, вона може лише підтримати цей регіональний проект, сприяти розвитку європейської єдності. "...Приєднатися до союзу європейців без Імперії та Співдружності, – наголошував У.Черчілль, – було б для Британії не лише неможливим, а й непомірно б зменшило значення нашої участі" [276, с. 452].

Відома доктрина "трьох кіл", запропонована У.Черчіллем в 1948 році на щорічній конференції консервативної партії в Лландідно (тоді ж Е.Іден висунув схожу "доктрину трьох єдностей" [232, с. 287]) безпосередньо не наголошувала на якомусь одному з зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії, але було цілком зрозумілим, що Європа не є першорядним компонентом британської політики. "Історія Англії та її інтереси, – підкреслював значно пізніше А.Іден у промові в Колумбійському університеті 1951 року, – пролягають далеко за межами європейського континенту. Наші думки плинуть крізь моря до всіх кутків земної кулі, до багатьох співтовариств, де наш народ відіграє провідну роль. Це наші сімейні зв'язки, це наше життя" [232, с. 301]. Тобто, маємо підстави говорити, що глобальні амбіції негативно позначалися на виборі тактичних засобів їхньої реалізації. З другого боку, це пояснюється традиційною консервативністю англійської зовнішньої політики.

Фактично поступившись новим світовим лідерам (США і СРСР) у сфері військової спроможності, Велика Британія намагалася за інерцією зберігати надзвичайний вплив на світові міжнародні відносини. Навіть з поступовою втратою колоній та перетворенням Британської Імперії на Співдружність націй, вона традиційно, тобто інерційно, продовжувала демонструвати свою національну велич, домінуючий статус порівняно з рядовими європейськими країнами.

Співдружність як важлива сфера британського впливу насправді виявилася тим чинником, що підживлював психологічну перепону у

приєднанні Великої Британії до континентальних процесів. Британські політики традиційно продовжували розраховувати на глобалістичну роль своєї держави як лідера Співдружності, що надасть їй можливість вигідно вирізнятися з-посеред інших європейських країн. Ідея "третьої сили", презентованої Співдружністю на чолі з Британією, набула популярності в повоєнні роки серед британських політичних кіл і особливо підтримувалася лейбористами. Британоцентрична "третя сила" мала, на їхню думку, не лише стримувати американо-радянське протистояння, а й покласти край "холодній війні" в біполярному світі.

Варто також зазначити суто економічний аспект чинника Співдружності в британському суспільстві. Британія не бажала поступатися своїм лідерством у світовій торгівлі і сприяти економічній взаємодії Співдружності з континентом, що загрожувало імперській системі преференцій і надавало перевагу світовій торгівлі в рамках ГАТТ. Адже майже половина обсягу британської торгівлі була зосереджена в стерлінговій зоні. Біля половини англійського експорту надходило до країн Співдружності, і вся економіка країни цілком залежала від торгівлі з заморськими володіннями. В 1961 році, наприклад, до Британії надходило 53 % експорту Нігерії, 42 % – Вест-Індії, 33 % – Сьєрра-Леоне, 31 % – Індії, 30 % – Цейлону [153, с. 50]. Це означало, що подальший розвиток зв'язків з колишніми колоніями та британськими домініонами мав першорядне значення для економічного процвітання держави. Експорт країн Співдружності до Британії на 90% складався з продуктів харчування. Через приєднання до Європи Велика Британія зазнала б суттєвого економічного удару. Вступ до "Спільного ринку" означав би відмову від імперських преференцій, що з 1932 року були підґрунтям торгівлі в рамках Співдружності. Морська природа британської економіки вільного обміну не могла раптово переорієнтуватися на замкнену континентальну систему єдиних зовнішніх митних зборів, а вільний британський менталітет не

усвідомлював змушеності скуповувати дорогі продукти харчування на континенті.

І, нарешті, сама ідея Співдружності втілювала в собі єдність британської нації, – це була могутня ідея об'єднання, яка ще за часів Імперії консолідувала вікторіанську Англію. А для самих рядових британців їхні родичі з Нової Зеландії, Канади і Австралії були ближчими, ніж колишні споконвічні континентальні вороги.

Для Британії, досі великої держави, її усталені зв'язки із Співдружністю та Америкою були пріоритетнішими, ніж ті, що вона могла б гіпотетично розвинути з сусіднім континентом.

І хоча славетні часи Імперії вже пішли в небуття, в розумінні британців їхня держава мала досі відігравати визначну світову роль через так звану особливу особисту відповідальність за свої колишні володіння, де загалом це сприймалося як належне.

Слід зауважити, що очолювання Співдружності на той час надавало Великій Британії можливість виконувати роль незалежного медіатора, своєрідного зв'язуючого містка між Радянським Союзом і Сполученими Штатами в їхньому суперництві за сфери впливу в країнах "третього світу" та у вирішенні питань миру.

Чинник Сполучених Штатів додавав до британського дистанціювання від Європи в повоєнні часи. Атлантичний союз з Америкою був важливішим, ніж зближення з напівзруйнованою Європою. Більше того – в уявленні британського істеблішменту Сполучені Штати Америки тривалий час сприймалися як дитя, виплекане Британською Імперією. Через те ідея встановлення особливих відносин з цією новоявленою наддержавою базувалася на впевненості, що американці потребуватимуть досвідченого радника в міжнародних справах на зразок того, як колись впливала послаблена, але високоцивілізована Стародавня Греція на могутній самозадоволений Рим [191, с. 15]. Через те англо-



американське "особливе партнерство", великою мірою зумовлене воєнними союзницькими відносинами і активізоване саме в повоєнні роки, стало джерелом національної гордості і тішило британські сподівання на можливе встановлення і зміцнення світової англо-американської гегемонії. До того ж, Велика Британія з 1952 року отримувала американську допомогу в справі розбудови власної ядерної індустрії, що обумовлювало її байдужість до Євратому і підживлювало тяжіння до заокеанського "патрона", начебто згідного з британською причетністю до світової гегемонії. Відоме навіть релігійне обґрунтування богового призначення Британської Імперії та Сполучених Штатів домінувати у світі [360, с. vi, 16, 19].

Звичайно, всі зазначені фактори істотно позначалися на виборі зовнішньополітичного пріоритету, який виступав би більш привабливим, ніж загроза втрати національного суверенітету через приєднання до тогочасно "сумнівної" європейської федерації.

Ось чому в загальному розумінні Британська Співдружність та "особливі відносини" зі Сполученими Штатами виступали тими зовнішньополітичними чинниками, що цілком достатньо забезпечували збереження та підтримку британської винятковості, її світового престижу та добробуту без підпорядкування європейським наднаціональним інститутам. Про складність переусвідомлення зовнішньополітичних реалій та важливість зовнішньополітичних чинників для європейської інтеграційної політики Великої Британії свідчать і результати громадського опитування Інститутом Геллапа. Так, в вересні 1961 року на питання "Який з трьох чинників – Європа, Співдружність, чи Америка – є найважливішим для Британії?", 48% респондентів відповіли: "Співдружність", 19% опитуваних назвали "Америку" і лише 18% визначили "Європу" при 15% невизначених відповідей [673, с. 98].

Цілком закономірним є і той факт, що Британія рішуче виступала проти утворення економічно могутнього європейського інтеграційного співтовариства. Враховуючи її географічне розташування та обумовлені островним чинником історичні особливості зовнішньої політики, ця держава ніколи не припускала думки про системне об'єднання з континентом або злиття з ним. За висловом Шарля де Голля, вся історія Європи протягом восьми століть була пов'язана саме з цим [114, с. 173].

Якщо взяти до уваги всі ці історичні, політичні та психологічні фактори, можна зрозуміти, наскільки складною і, на перший погляд, приреченою виглядала ідея приєднання до Європи у сприйнятті британської громадськості. Адже, "європеїзм" Великої Британії символізував її регрес, відступ, ерозію міжнародного престижу, нівелювання поважного національного статусу. Курс на Європу не міг додати до національної гордості, оскільки він демонстрував визнання поразки, кінець національної британської величі, крах могутності колишньої непереможної Британії.

Протягом тривалого часу британські правлячі кола намагалися ігнорувати (або, принаймні, вдавати це) ті доленосні для Європи кроки, що здійснювали континентальні країни в напрямку європейської інтеграції. Лондон вдавався до численних спроб загальмувати або навіть зірвати започаткований процес системного об'єднання Європи. Британська економіка на той час, хоча й знесилена, була більш розвинутою порівняно з континентальними країнами, через те надання наднаціональних повноважень Європейській організації економічного співробітництва (ЄОЕС), утвореній в квітні 1948 року, Британія заперечувала, на противагу зусиллям Франції та Сполучених Штатів.

Наднаціональним об'єднанням стало утворене за планом Ж.Монне та Р.Шумана Європейське співтовариство вугілля та сталі (ЄСВС), яке було започатковане підписанням Паризької угоди 18 квітня 1951 року шістьма

європейськими країнами (Францією, ФРН, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом), проте без участі Великої Британії. Г.Макміллан характеризував його як "високотарифне, обмежене внутрішнім баченням, самодостатнє угруповання в Європі" [302, с. 26]. Результат дистанціювання Англії можна кваліфікувати як втрату нею свого реального шансу залучитися до процесів євроінтеграції, започаткованих "шісткою". Британський історик Дж.Френкел та американець Д.Ачесон назвали такий підхід "найбільшою помилкою в повоєнній історії Британії" [174, с. 327].

Економічно ЄСВС сприяв організації інвестування в провідні галузі європейського виробництва, стимулюючи їхнє відродження і розвиток, утворюючи вільний ринок сталевугільної продукції. В політичному сенсі співтовариство контролювало виробництво саме військової промисловості і поєднувало відповідні інститути Франції, Німеччини та інших держав-засновниць. Тодішній британський уряд не відчував себе готовим до такого кроку, хоч, до речі, лейбористи вже пізніше націоналізували сталеву та вугільну промисловість.

Уряд консерваторів проігнорував численні поради своїх посольств в країнах "шістки". Британські дипломати – співробітники посольств – наполягали на серйозному сприйнятті намірів та діяльності початківців європейського інтеграційного об'єднання, яке мало неминуче торкнутися британських інтересів і обіцяло принести майбутній успіх його учасникам [270, с. 2].

І справді, міжурядові конференції в Мессіні (1955) та Венеції (1956), багатосторонні переговори в Брюсселі (1956) завершилися підписанням Римських договорів 1957 року про заснування Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) та Євратому, що відкривали шлях до розбудови єдиної Європи і черговий раз позбавили Британію історичної

можливості своєчасного залучання до європейських інтеграційних співтовариств.

Велика Британія була запрошена на конференцію в Мессіні, але не виявила відповідного ентузіазму, відрядивши для участі другорядну офіційну особу з питань торгівлі Р.Бретертона з певною місією: Р.Бретертон зачитав заяву свого уряду про утримання Британії від участі в спільному ринкові і залишив європейське зібрання. Мессіна, на думку багатьох дослідників [370, с. 101], також стала черговим втраченим шансом Великої Британії.

Наприкінці 50-х років виявилися суттєві розходження країн-членів ЄЕС та Великої Британії з багатьох питань. Британська діяльність була спрямована на лібералізацію торгівельної політики: за її ініціативою в Європейській організації економічного співробітництва (ЄОЕС) утворюється робоча група для вивчення перспектив взаємовідносин між країнами "малої Європи" та рештою членів ЄОЕС. Пропозиція Г.Макміллана, який тогочасно обіймав посаду голови Ради ЄОЕС, стосовно утворення в межах ЄОЕС зони вільної торгівлі була спрямована на ліквідацію митних бар'єрів між її членами.

Це було спричинене, перш за все, метою Великої Британії не допустити формування митного союзу європейських держав, її недооцінкою важливості тодішніх інтеграційних заходів, небажанням посилення ролі вже започаткованих європейських інститутів, необ'єктивним сприйняттям комплексної зовнішньої ситуації в новітній системі міжнародних відносин, переоцінкою власної спроможності.

Варто зважити при цьому, що тоді Велика Британія з її великими фермами, високою механізацією та меншою чисельністю сільськогосподарських працівників мала одне з найпродуктивніших сільських господарств у світі.

Для шістки європейських держав, що виступили засновниками майбутнього ЄС, об'єднання надавало лише переваги, як економічні, так і політичні. Тим часом Велика Британія в 1960 році за розмірами національного доходу на душу населення випереджала всі країни "шістки" [160, с. 33]. Рівень безробіття становив лише 1% від загальної кількості працездатного населення в 1955 році, 1,5% – в 1960 році і 1,4% – в 1965 році [666, с. 225].

"Спільний ринок – це континентальна блокада! – заявляв тодішній британський прем'єр Г.Макміллан в бесіді з президентом Франції в червні 1958 року. – Англія не згодна з його утворенням. Я прошу Вас, відмовтеся від нього! Інакше між нами розпочнеться війна, яка спочатку, безперечно, буде економічною, але вона здатна поступово охопити й інші сфери відносин" [114, с. 173].

Не знайшовши підтримки Франції, Велика Британія використовувала різноманітні засоби тиску та впливу на європейську спільноту. За її ініціативою далі активізується діяльність ЄОЕС, в рамках якої в 1956 році утворено Комітет ядерної енергії (з 1957 р. – Європейська Агенція ядерної енергії). В 1957 р. в ЄОЕС утворено міжурядовий комітет на чолі з британським міністром з європейських справ Р.Модлінгом для розробки проєктів формування зони вільної торгівлі.

Альтернативою "Спільному ринкові" стало утворення в 1960 році, за ініціативою Великої Британії, Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), позбавленої рис наднаціональності, основи функціонування якої розроблено вищезазначеним комітетом Р.Модлінга. Повноваження ЄАВТ не поширювалися на сільське господарство, а відсутність чіткої організаційної структури з самого початку обумовлювала її неконкурентоспроможність з об'єднанням "шістки". В цій асоціації, крім Сполученого Королівства, взяли участь скандинавські країни, Португалія, Швейцарія і Австрія, у 1961 році до асоціації приєдналася Фінляндія, а в

1970 р. – Ісландія. Малося на меті об'єднання навколо Британії тих країн, котрі ще не увійшли до "Спільного ринку", і подальше запобігання їхньому зближенню з цією організацією, а також здійснення тиску на держав-членів "Спільного ринку" для залучання їх до зони вільної торгівлі на противагу ЄЕС, "розчинення" "Спільного ринку" в більш широкій зоні вільної торгівлі. Таким чином, Британією була ініційована "неоголошена торгівельна війна" між "шісткою" та "сімкою". Новоутворене об'єднання "сімки", однак, було приречене на невдачу перш за все через те, що його держави-члени мали для британської промисловості набагато менше значення, ніж країни "Спільного ринку" і не могли конкурувати на рівних з європейською "шісткою". Крім того, цей крок спричинив протилежну реакцію з боку європейських партнерів, які рішуче активізували розвиток "Спільного ринку".

Доведено, що саме на цьому етапі тенденції розвитку наднаціональної інтеграції в Європі зазнали відчутного тиску з боку французького президента Шарля де Голля, який повернувся до влади у 1958 році і мав на меті відновити гегемонію Франції в Європі. Він відверто демонстрував свою антибританську позицію в європейських справах, аргументуючи це стабільними зв'язками Англії з країнами Співдружності та "особливими відносинами" Британії зі Сполученими Штатами. Застерігаючи від загрози встановлення американського домінування в Європі, де Голль припускав, що Британія може виступити своєрідним американським "троянським конем" на континенті. Британська позитивна оцінка "Великого проекту" Дж.Кеннеді та англо-американська угода 1962 року в Нассау про приєднання Великої Британії до "Багатосторонніх ядерних сил" (БЯС) і передача британських ядерних сил під командування НАТО утвердили французьку сторону в думці, що Британія надає перевагу атлантичному напрямкові над європейським. "На Багамах Англія передала американцям навіть ті жалюгідні атомні сили, які є в її розпорядженні, –

заклучив французький президент Ш. де Голль. – Вона могла б передати їх Європі. Тим самим вона зробила свій вибір"<sup>1</sup>. Іншими словами, перше вето де Голля можна вважати проявом конфлікту між французьким європеїзмом та британським атлантизмом. В особі канцлера ФРН К.Аденауера де Голль знайшов надійного союзника Франції в питанні тимчасової політичної ізоляції Великої Британії від континенту. "Ці англійці, – говорив канцлер Західної Німеччини, – мали б, нарешті, усвідомити, що вони більш не в змозі керувати континентом. Лідерами континенту є Німеччина та Франція"<sup>2</sup>.

Континентальний "дуумвірат" – Франція і Західна Німеччина, який на декілька років став вирішальною силою в Європі і означився підписанням в 1963 році двосторонньої Єлісейської угоди, та неспроможність ЄАВТ, де Британія невдало намагалася конкурувати з ЄЕС, психологічне відчуття безпомічності та континентальної ізольованості спричинили необхідність перегляду та коригування Лондоном своїх принципових підходів до європейської інтеграції. Доктрина "трьох кіл" (або "трьох єдностей"), якою досі керувався британський істеблішмент, виявила ознаки деградації і неможливості її подальшого використання як основного орієнтиру зовнішньополітичного курсу. Зазначені Черчіллем три напрямки зовнішньополітичної діяльності держави залишалися чинними, але переставали бути рівнозначними.

Водночас франко-західнонімецький "дуумвірат" розглядав Британію як потенційного суперника в боротьбі за європейське домінування і не виявляв особливої підтримки її прямуюванню до Європи.

Тверезе усвідомлення втрати Британією міжнародного впливу та статусу великої держави, рішучі зрушення в її поступовій адаптації до нових міжнародних умов відбулися через Суецьку кризу 1956 року та

---

<sup>1</sup> Time. – 1963. – February 1.

<sup>2</sup> The Times. – 1962. – September 29.

подвійне французьке вето де Голля (так зване "залізне" та "оксамитове" відповідно в 1963 та 1967 роках) щодо її приєднання до Європейського співтовариства.

Взагалі Суецька криза часто розглядається як поворотний пункт в утримуванні міжнародного престижу Великої Британії, що впевнено продемонстрував слабкість держави. Це був своєрідний іспит для колишньої імперії, якого вона не витримала, і результати якого негайно далися ознаки не лише у сфері зовнішньої та оборонної політики, а також в британській економіці [370, с. 110]. На думку Л.Макфарлейна, Суецька криза позначила сходження Великої Британії на позицію другорядної держави, неспроможної для самостійного ведення великих військових операцій при наявності сильної опозиції з боку Сполучених Штатів. Британія могла мати незалежний арсенал ядерного стримування, підкреслює Л.Макфарлейн, але вже не могла вести незалежної зовнішньої політики [328, с. 114]. Наявна залежність від Сполучених Штатів та відступництво "особливого" партнера під час Суецької кризи сприяли позитивній трансформації британського ставлення до структури континентального союзу.

Між тим, для британського істеблішменту ставало дедалі очевиднішим, що повоєнні десятиліття були не лише періодом втрачених шансів Великої Британії щодо домінування на континенті, а й часом дистанціювання від сучасного європейського будівництва і загрози ізоляції. Назрівала нагальна потреба переосмислення і чіткого визначення ролі Британії в Європі та її позиції у світі, що змінився.

Досліджено, що відтоді зовнішня політика Великої Британії поступово повертається в бік континенту, хоча Лондон не відмовляється від інших сфер впливу – імперських володінь, що переживають певну деградацію, і "особливих відносин", коригуючи останні залежно від загальної політичної атмосфери і конкретних ситуацій. За браком



можливості обрати іншу, більш престижну, альтернативу у здійсненні зовнішньополітичного курсу британські лідери були вимушені повернутися "обличчям до Європи" з тим, щоб спробувати врятувати колишній статус могутньої держави.

Водночас на думку окремих британських дослідників, як, наприклад, Ф.С.Нортеджа, А.Семпсона, С.Джорджа, найсуттєвішим фактором для формування проєвропейської британської політичної орієнтації виявився рішучий вихід Південної Африки з Британської Співдружності в 1961 році, що буквально змусило Велику Британію зробити вирішальний крок – подати аплікацію про вступ до регіонального Європейського Співтовариства [302, с. 31-32].

Так, за часів уряду Г.Макміллана означився процес переусвідомлення політичних реалій, і 27 липня 1961 року його кабінет ухвалив рішення про подання офіційної заяви на вступ до ЄЕС (яка пізніше була відхилена через вето Франції, внаслідок чого зовнішня політика Макміллана виглядала зруйнованою). Цього ж року Сполучене Королівство заявило про свій намір взяти участь в обговоренні "плану Фуше", демонструючи свою зацікавленість інтеграційними процесами. Проте обидві ці "європейські" кроки не мали позитивного результату: Великій Британії, яка вже не була незалежною ядерною державою, було відмовлено в доступі до інтеграційного угруповання.

Проте сам факт урядового рішення торі та подання офіційної заяви до "Спільного ринку" 9 серпня 1961 року (всього через півтора роки після утворення ЄАВТ) стали поворотним моментом в британській європолітиці. У британській історіографії зазначалося, що на час прийняття цього рішення у Великій Британії навіть ще не існувало офіційного перекладу англійською мовою тексту Римської угоди 1957 року, укладеної шістьма країнами – цієї "нерухомої біблії" "Спільного ринку"; такий переклад з'явився лише в 1962 році [147, с. 214].

Тим часом зовнішньополітичний меморандум уряду Г.Макміллана під назвою "Великий проект" зафіксував стан невпевненості і констатував, що Британія вже не має достатньої військової, політичної, економічної могутності аби відігравати провідну роль у світовій політиці. Взаємини з "Європою шести", Співдружністю, Сполученими Штатами кваліфікувалися як невизначені. Ось чому в заяві тодішнього британського прем'єра Г.Макміллана в Палаті Громад наприкінці липня 1961 року про намір його уряду приєднати Британію до ЄС не відчувалося жодного оптимізму. Його виступ виглядав невпевнено, обережно, демонструючи не гаряче бажання, а вимушеність цього заходу, безвихідне становище держави і правлячої партії, уряду, кабінету, що негайно було зауважене засобами масової інформації і назване "депресивним стартом Макміллана" [302, с. 33].

Заява прем'єр-міністра в Парламенті не могла не викликати розбіжностей і суперечностей, і прем'єр це добре розумів. За даними опитування, проведеного інститутом Геллапа в вересні 1961 року, проти "Спільного ринку" висловився кожний четвертий англієць [596, с. 74]. Водночас серед британського істеблішменту вже сформувалося нове покоління політиків в особі Д.Мейтленда, К.Одланда, М.Паллізера, сера Г.Джебба та ін. Стійкими прихильниками вступу була і невелика група "крайніх правих" лейбористів у складі Р.Дженкінса, А.Кросленда, С.Уотсона та ін. Всередині Британії сформувалися про-європейські групи тиску в особі "Європейського руху", асоціації "Об'єднана Європа", "Британія в Європі" та кампанії "Спільний ринок".

Британська преса, віддзеркалюючи громадську неоднозначність щодо приєднання до континентального об'єднання, також розділилася на прихильників ("Дейлі Гералд", "Дейлі Міррор", "Таймз", "Дейлі Телеграф", "Гардіан") та опонентів ("Дейлі Експрес", "Санді Експрес", "Івнінг Стандард") Спільного Ринку.

Звернення Г.Макміллана і лідера опозиції Х.Гейтскелла до британської нації в прямому телеєфірі засвідчили існування двох теоретичних парадигм щодо національної величі: виходячи з життєвих інтересів своєї держави обидва лідери продемонстрували кардинально протилежні обґрунтування власного бачення майбутнього піднесення Британії: перший – в Європі, другий – поза Європою [412, с. 268-269]. Більше того, на щорічній партійній конференції лейбористів Х.Гейтскелл підкреслив, що вступ до Спільного ринку означатиме "кінець тисячолітньої британської історії" [353, с. 170], що відіграло вирішальний вплив на формування опозиційного ставлення більшості лейбористів до ініціативи Макміллана.

Саме на нього покладалася і велика особиста відповідальність за можливі наслідки вирішального політичного кроку. Однак, Г.Макміллан був впевненим, що саме він має "увести державу від її традиційного підходу до справ Європи та Співдружності" і скористався порадою Е.Хіта щодо потреби "перевчити британців" в цьому напрямку [692, с. 160]. Після свого виступу 1960 р. в Кейптауні, відомого під назвою "Вітер змін", якраз Макміллан стає тим лідером, що "відвернув обличчя торі від Африки і повернув його в напрямку Європи" [326, с. 207].

Макміллан уявляв також і ступінь ризику внаслідок розколу своєї партії через перехід до нової зовнішньополітичної орієнтації. Через те європейському старту передували певні пересування в уряді торі, який став більш про-європейським. Влітку 1960 року на ключові та "вибухонебезпечні" посади були призначені прихильники вступу Британії до ЄЕС: Д.Сандіс, наприклад, став міністром у справах Співдружності для можливості врегулювання будь-яких опозиційних намірів, К.Соумс – міністром сільського господарства для контролю над цією сферою ймовірних ідейних розбіжностей, сер Ф.Лі – головою Казначейства, Е.Хіт – лордом-охоронцем печатки та одним з міністрів Міністерства

закордонних справ з особистою відповідальністю за європейські справи. Так звана "перетасовка" в кабінеті, що була проведена Макмілланом в липні 1962 року, торкнулася понад 40 членів уряду. Зі складу кабінету було виведено 7 осіб, тобто третина членів, включаючи міністра фінансів Селвіна Ллойда та міністра оборони Уоткінсона [147, с. 36].

Рішенню уряду Макміллана сприяв і чинник тогочасної політики Сполучених Штатів, що всіляко підтримували розвиток європейської інтеграції і особливо ЄЕС. Адміністрація Ейзенхауера, а пізніше – Кеннеді, не приховували свого бажання бачити Велику Британію серед членів Європейського Співтовариства.

Таким чином, зовнішньополітичну переорієнтацію Великої Британії, її зосередження на Європі можна розглядати як змушений прагматичний крок в напрямку адаптації до нових тогочасних реалій, і перша спроба в цьому напрямку виявилася невдалою. 14 січня 1963 року президент Франції на прес-конференції проголосив, що Франція накладає вето на вступ Британії до ЄЕС. Серед причин, що зумовили таке рішення де Голля було названо небажання Великої Британії відмовитися від особливого статусу в торгівлі з країнами Співдружності, претензії на привілейоване становище свого сільського господарства та збереження зобов'язань щодо країн ЄАВТ. Де Голль запропонував Британії статус асоційованого члена ЄЕС, що було сприйнято офіційним Лондоном як відверте приниження. "Те, що трапилося в Брюсселі, – погано. Погано для нас, погано для Європи, погано для всього світу," – констатував Г.Макміллан в своєму виступі по телебаченню після закінчення переговорів<sup>1</sup>.

Наступна спроба Сполученого Королівства залучитися до діяльності європейських співтовариств відбулася в 1967 році за часів лейбористського уряду Г.Вільсона. Більшість лейбористського керівництва виступала за

---

<sup>1</sup> Time. – 1963. – February 8.

поновлення переговорів щодо вступу Британії в ЄЕС вже наприкінці 1966 року після офіційної заяви прем'єр-міністра в Парламенті від 10 листопада, хоча загальна позиція лейбористської партії, на відміну від більш про-європейської партії торі, була доволі обережною через наявність наднаціональних елементів в структурі співтовариства.

Керівництво консервативної партії у своїй передвиборчій програмі під назвою "Дії, а не слова", опублікованій в березні 1966 року, прямо заявляло про свій намір "повернути Англії почесне місце на міжнародній арені та ввести її у Європейське Співтовариство" [174, с. 135].

Після триденних дебатів з проблем, пов'язаних з наміром Британії приєднатися до "Спільного ринку" в британському Парламенті, рішення уряду Вільсона про подання чергової заяви щодо вступу до ЄЕС було ухвалено палатою громад 10 травня 1967 року 488 голосами проти 62 [193, с. 142]. Серед цих 62 осіб було 35 лейбористів. 50 лейбористів-членів парламенту утримались при голосуванні [174, с. 138].

Внутрішня ситуація була ускладнена гострою кризою платіжного балансу, яку переживала в цей час Велика Британія, що призвело до девальвації фунту стерлінгів в листопаді 1967 року. Цей фактор разом із загальним економічним спадом перешкоджав вступу Сполученого Королівства до ЄЕС, не дивлячись на зовнішньо обнадійливі політичні жести з боку Франції та більш сприятливу, порівняно з попередньою, зовнішньополітичну атмосферу.

Британське подання, однак, вдруге було відхилене в грудні 1967 року, і знов через вето Франції.

Ситуація, що склалася, була детально вивчена групою експертів на замовлення лейбористського уряду і знайшла відображення в програмному документі – так званій "доповіді Данкена" (липень 1969 р.). Доповідь комітету Данкена, яка визначила нові завдання британського МЗС та дипломатичної служби, ґрунтувалася на лейбористській тезі про те, що

Британія втратила свій унікальний світовий статус і стала на той час "великою державою другого рангу". Відповідно до такого підходу, автори цього документу визначили західноєвропейський регіон та країни-члени НАТО як "зону зосередження" зусиль англійської дипломатії, а майже всі інші регіони світу віднесено до "зовнішньої зони" [78].

Водночас зовнішньополітична атмосфера радикально змінилася з приходом до влади нових урядів у Франції та Німеччині. Під час грудневого саміту керівників урядів "шістки" в 1969 році в Гаазі президент Франції Ж.Помпіду, приєднавшись до пропозиції інших глав держав щодо відновлення переговорів про членство Великої Британії в "Спільному ринку", відмовився від позиції свого попередника. Велика Британія разом з іншими державами-претендентами на вступ до ЄЕС (Данією, Ірландією, Норвегією) залучається до участі в механізмі зовнішньополітичних консультацій міністрів закордонних справ держав-членів по лінії "системи Давіньона" і одразу отримує статус спостерігача.

Зміни мали місце і всередині Британії, де в червні 1970 року до влади прийшли консерватори на чолі з про-європейськи налаштованим Е.Хітом і обрали тактику, спрямовану на поліпшення англо-французьких відносин та вступ до європейської "шістки". Зі вступом на посаду прем'єр-міністра Хіт оголосив про бажання "ніяк не менше, ніж змінити курс історії нації" [210, с. 128]. Ключові посади в новому кабінеті отримали прихильники Е.Хіта – У.Уайтлоу, А.Барбер, П.Уокер, П.Томас, Дж.Прайор, лорд Каррінгтон. Однак, консерватори не були одностайними: всередині партії опоненти європейської політики Хіта згуртувалися навколо І.Пауелла, який постійно наголошував на небезпеці втрати суверенітету через вступ до "Спільного ринку".

Лейбористська партія, що перейшла в опозицію, на щорічній партійній конференції в жовтні 1970 року підтвердила свою позицію

стосовно поновлення переговорів з ЄЕС, хоча за рік знов рішуче виступила проти "Спільного ринку".

Опитування британської громадськості не продемонструвало гарячу прихильність до про-європейського курсу уряду Хіта. За даними Інституту Геллапа, лише 19% електорату висловилися за підтримку членства в ЄЕС проти з 59% опонентів цього рішення [302, с. 50]. Ситуація дещо поліпшилася лише восени 1971 року.

Консервативний кабінет Е.Хіта асигнував у 1970 році шість мільйонів фунтів стерлінгів на програму заходів у Західній Європі, які мали вплинути на формування громадської думки в цих країнах перед вступом Британії до ЄЕС. Західноєвропейські мас-медіа назвали тоді ці заходи "британською шумовою завісою" в континентальній Європі [196, с. 109]. Було цілком зрозумілим, що Великій Британії буде непросто претендувати на роль впливового партнера через те, що вона фактично залишалася осторонь Європейського Економічного Співтовариства протягом всього організаційного періоду діяльності цієї структури та започаткування регіональних інтеграційних процесів.

"Досягнення домовленості про вступ Британії до ЄЕС є головною метою мого уряду, – зазначив Е.Хіт на зустрічі з журналістами в березні 1972 року. – Успіх переговорів зі Співтовариством знаменуватиме найвизначнішу подію для британської зовнішньої політики з часів перемоги над Гітлером"<sup>1</sup>. Для забезпечення підтримки з боку провідних членів "шістки" Е.Хіт провів успішні зустрічі з їхніми лідерами – В.Брандтом та Ж.Помпідю. Французька та британська дипломатія були одностайними щодо орієнтації на голлістську концепцію "Європи націй". Переговори європейської "шістки" з країнами-кандидатами було розпочато

---

<sup>1</sup> Current British Foreign Policy Documents, Statements, Speeches. 1974 / Ed. by Watt D., Mavall J. – London, 1974. – P. 195.

в липні 1970 року в Люксембурзі на рівні міністрів і продовжені більш детально групами експертів і робочими групами в Брюсселі.

В звіті О'Нейлла про переговори стосовно вступу Великої Британії до Співтовариства, які тривали протягом року (з червня 1970 р. по червень 1971 р.), зазначалося: "... Наші переговори загалом були приватними, несуттєвими та другорядними. Розвиток подій в 1969 та 1970 роках надало нам шанс, а це було важливішим, ніж самі переговори. Значення мав лише вступ до Співтовариства та повернення нашої позиції, яка уможлиблювала перебування в центрі європейських справ, і яку ми втратили в 1958 році. Обговорювалися лише засоби досягнення цієї мети та прийнятність ціни. Переговори, таким чином, стосувалися Співтовариства в тому вигляді, в якому воно було перед нами, яким воно виявилось. Його політика не була суттєвою для нас, хоча багато з її аспектів викликали протест" [72, с. 355].

Під час переговорів, було узгоджено широке коло питань, найсуттєвішими з яких виступали наступні:

- визначення розміру внеску Великої Британії до бюджету Співтовариства;
- приєднання до принципів та правил спільної сільськогосподарської політики (ССП);
- вирішення питання імпорту молочних продуктів з Нової Зеландії, оскільки запровадження митних тарифів ЄЕС замість преференційних тарифів Британської Співдружності зашкодило б новозеландській економіці;
- заходи щодо забезпечення ринку товарів з колишніх британських володінь в Карибському морі, Тихому океані та з острова Маврикій (країн — виробників цукорного троснику);
- становище фунту стерлінгів;
- межі риболовецьких промислів.



Доведено, що найбільш дискусійним було перше з зазначених питань. На переговорах було вирішено, що оподаткування на промислові товари, що існувало в торгівлі між Великою Британією та ЄЕС, мало поступово скорочуватися на 20% щороку. Визначено було термін п'ятирічного "експериментального етапу". Впродовж цього часу Велика Британія мала також поетапно скорочувати пільгову торгівлю з державами Співдружності.

Але на той час всередині ЄЕС йшло обговорення бюджетної реформи. За новими правилами фінансування бюджету, Сполученому Королівству, як і іншим державам-членам, надлежало з 1975 року переводити в фонд Співтовариства всі податки на сільськогосподарський імпорт з третіх країн, включаючи країни Співдружності націй, всі митні збори від імпорту з третіх країн, а також частину податку на додану вартість. Враховуючи поетапну динаміку входження Великої Британії до системи Співтовариств, її внески до спільного бюджету мали збільшитися з 100 млн. ф.ст. в 1973 р. до 300 млн. ф.ст. в 1980 р. Таким чином, при вступі до "Спільного ринку" Сполучене Королівство мало покрити понад 8% бюджету Співтовариства, на 1977 р. – майже 19%, а на 1980 р. – понад 24%.

Проблема полягала в тому, що при визначенні бюджетних внесків членів ЄЕС Співтовариство не враховувало позицію, висловлену під час переговорів британською стороною. Розмір бюджетного внеску кожної країни визначався відповідно до обсягів надходжень в державну скарбницю від податку на додану вартість та ВВП. Тому в невідгідному становищі опинилися країни, включаючи Велику Британію, які мали найбільш розвинутий рівень економіки та високі темпи економічного росту і мали сплачувати в бюджет ЄЕС більші суми, ніж отримували назад фінансуванням спільних програм ЄЕС [258, с. 247].

Велика Британія була змушена піти також на певні поступки стосовно збереження пілг у торгівлі з державами Співдружності. Вона відмовилася від захисту інтересів партнерів по Співдружності на власному внутрішньому ринку заради перспектив налагодження тісніших економічних відносин з держав ЄЕС. У випадках, коли британська сторона захищала збереження сталих економічних зв'язків з Співдружністю, як, наприклад, в питанні вільного постачання новозеландської молочної продукції на європейський ринок, вона була змушена йти на значніші поступки в інших питаннях [301, с. 48]. Найбільш відчутних втрат, однак, Британія зазнала в сфері рибальства [135, с. 429]. Угода передбачала прийняття п'ятирічного перехідного періоду для адаптації нових держав-членів та всіх секторів економіки до співпраці в розширеному інтеграційному об'єднанні.

Відтак на умовах, запропонованих "європейською шісткою", влітку 1971 року торі погодилися вступити до "Спільного ринку". 28 жовтня 1971 року ці умови були схвалені Палатою громад 356 голосами проти 244 та Палатою лордів 451 голосом проти 58. За даними британського дослідника Р.Роуза, кількість прихильників "Спільного ринку" з 1963 по 1971 рр. серед політичних діячів Англії зросло з 42 до 62% [174, с. 140].

Лейбористи, що перебували в опозиції, досить вдало використовували труднощі, що виникали в процесі обговорення умов вступу, в своїй політичній боротьбі з торі, хоча останні скористалися практично тими самими зобов'язаннями, проектами і навіть узгодженим графіком переговорів, що були підготовлені і узгоджені попереднім урядом Вільсона. Лейбористська партія на своїй позачерговій конференції на початку жовтня 1971 року прийняла резолюцію, яка заперечувала приєднання до ЄЕС на запропонованих умовах. Однак, не дивлячись на прийняте рішення 69 лейбористських парламентарів голосували в Палаті громад разом з консерваторами за приєднання Великої Британії до

континентального союзу. 20 лейбористів-членів Парламенту утримались [193, с. 150].

Визначено, що питання про вступ до "Спільного ринку", яке раніше не впливало на результат парламентських виборів, віднині перетворюється на проблему загальнонаціонального значення і предмет внутрішньополітичної боротьби, тобто європейська проблематика стає часткою британського внутрішньополітичного процесу.

Досить специфічним виявився правовий аспект вступу Великої Британії до ЄЕС. Для європейського права характерним було узгодження двох базових принципів: пріоритету права співтовариств над національним правом та прямої дії європейського права на території держав-членів. Для Великої Британії така правова доктрина була неприйнятною через наявність британського конституційного принципу верховенства Парламенту. Тому у Великій Британії сформовано специфічну систему трансформації міжнародних угод в норми національного права – імплементацію. Для запровадження в дію умов міжнародної угоди на території держави британський Парламент в порядку імплементації має видавати власний закон, який зберігатиме зміст міжнародної угоди або видозмінює його згідно з особливостями англійського права. Це корінним чином відрізняється від процедури ратифікації норм міжнародного права, що існує в інших країнах, та є лише затвердженням угоди вищими національними органами влади.

Так, влітку 1972 р. було сформовано унікальні для ЄЕС дії міжнародного права на території Великої Британії, що отримало назву "дуалістичної моделі" і розглядало європейське та національне право як дві автономні системи. Запровадження європейських правових актів на території Великої Британії вимагало застосування процедури імплементації, але національні закони, що протидіяли європейському праву, втрачали силу автоматично. В жовтні 1973 року уряд Е.Хіта

погодився на утворення комітету Палати громад щодо Європейського співтовариства, який мав на меті досліджувати процес впливу рішень ЄЕС на британське законодавство та визначати зміни, що воно потребуватиме.

Досліджено, що приєднання Великої Британії до Європейського Економічного Співтовариства не спричинило змін в підходах політичних сил до європейської проблеми. На момент вступу держави до ЄЕС спостерігається значна поляризація як в консервативній, так і всередині лейбористської партії: ліве крило лейбористів та євроскептики-торі виступали за перегляд умов участі в Співтоваристві.

До того ж, формалізована західноєвропейська орієнтація не "перекреслила" інші напрямки британської зовнішньополітичної стратегії. Як і раніше, велике значення надавалося прогресу "особливих відносин" та розвитку зв'язків зі Співдружністю.

Через те формальне приєднання Великої Британії до ЄЕС в 1973 році означало лише зміну політичної тактики держави при дотриманні нею усталених стратегічних орієнтирів, а саме – багатосторонньої вільної торгівлі та американського домінування в галузі міжнародної безпеки. Британія не стала одразу гарячою прихильницею тих ідеалів єдиного "європейського дому", що пропагувалися державами-засновниками; її почуття своєї національної ідентичності і винятковості навіть зростало – воно й досі експлуатується всіма партіями під час виборчих кампаній для одержання підтримки електорату; Британія фактично не поступилася "особливими відносинами" зі Сполученими Штатами заради Європи (цей зовнішньополітичний чинник так і залишився чи не найпріоритетнішим). Однак, британські уряди не приховували прагнення своєї держави стати лідером Західної Європи. "Якщо ми хочемо зіграти свою роль (в ООН, Співдружності та НАТО), ... – заявив голова Форін Офіс Дж.Браун на 65-й конференції лейбористів у 1966 році, – то ми маємо зробити це ... як лідер європейського континенту, до якого ми належимо" [220, с. 116]. І оскільки

вступ в 1973 році до Європейського Співтовариства відбувся, наміри британців на власний вимір "реформувати" ЄЕС стали виступати "відкритою таємницею" [353, с. 378].

Зазначені вище проблеми надалі спричинили своєрідну британо-європейську дисгармонію, залишили тривалий відбиток на європейському інституціональному будівництві і стали предметом дискусій та неузгоджень всередині Британії, центром першочергової уваги всіх урядів та кабінетів держави.

Визначено, що в розвиткові процесу вирішення питання британської участі в діяльності ЄЕС дослідники вирізняють три періоди [150, с. 18]. Перший період охоплює 1961-1963 рр., коли Лондон метушливо вишукував пріоритети своєї зовнішньої політики, включаючи її європейський аспект. Тоді була започаткована "битва Британії за Європу". Другий період охоплює 1964-1967 рр. і характеризується поворотом Британії до Європи, жорсткою внутрішньополітичною боротьбою з цією проблемою та неузгодженнями між Британією та Францією стосовно умов входження Лондона в ЄЕС. Третій період – 1968-1975 рр. – названо проривом, не зважаючи на його внутрішньо- та зовнішньополітичні протиріччя. Британія приєдналася до ЄЕС, але "битва за Європу" не скінчилася. Не було вирішено і низку дискусійних для Британії проблем, спроба вирішення яких прийшлася вже на час прем'єрства М.Тетчер.

Аналіз літератури показав, що британська історіографія поділяє взаємовідносини Великої Британії з європейськими співтовариствами на три стадії [346, с. 382]:

50-ті роки XX століття, коли були закладені основи майбутнього ЄС без участі Великої Британії, яка схилилася до ідеї зони вільної торгівлі і утрималась від подальших інтеграційних заходів з шістьма країнами-засновниками.

60-ті роки – період невдалих спроб Сполученого Королівства приєднатися до ЄЕС, що прогресивно розвивався.

1973 р. – сучасність – період членства Британії в ЄЕС/ЄС.

На наш погляд, перший із зазначених періодів доцільно було б назвати періодом втрачених можливостей Великої Британії і великих шансів її самореалізації в європейському регіоні. Другий може характеризуватися як період об'єктивного переусвідомлювання політичної еволюції світу і системної переорієнтації. Еволюція і переосмислення політичної стратегії Великої Британії, її зосередження на європейському напрямкові, все-таки, не дають достатньої підстави остаточно констатувати кардинальне зменшення її політичного впливу в світі, перехід з кола світових наддержав до розряду регіональних.

Щодо третього із зазначених періодів євро-британських взаємовідносин, то, керуючись структурно-функціональним методом дослідження і беручи до уваги внутрішній політичний зміст суб'єкта (Великої Британії) та враховуючи контекст зовнішньої структури (ЄС і загалом новітньої системи міжнародних відносин), його, на погляд авторки, слід кваліфікувати як період налагодження настанов гармонізації.

Дослідження, однак, показало, що означений період є надто тривалим та складним і потребує, на наш погляд, відповідної періодизації. Протягом свого членства в континентальному союзі Британія набула іміджу "незручного партнера" в Європі. Британське перебування в ЄЕС (ЄС) демонструє багаторічне суперечливе ставлення політичних партій, правлячих і тіньових урядів, кабінетів та їхніх лідерів до комплексу європейських питань, містить безліч внутрішніх і зовнішніх конфліктів, спричинених європейською проблемою, еволюцію політичної стратегії держави на міжнародній арені, її переусвідомлення зовнішньополітичних реалій.

До того ж, слід враховувати ще один аспект зовнішньополітичної діяльності Спролученого Королівства протягом всього повоєнного періоду, який, на думку багатьох експертів, вважається найважливішим [272, с. 542]. Це – безпосереднє залучення Великої Британії до "холодної війни" (1948-1989 рр.), її функція регулятора стабільності та медіатора в стосунках між НАТО та Радянським Союзом.

### **3.2. Головні етапи членства Великої Британії у ЄС (ЄЕС)**

Формування про-європейської позиції Великої Британії після вступу до інтеграційного об'єднання континентальних держав було складним і суперечливим процесом, що містив низку неоднозначних заходів держави щодо співробітництва з ЄЕС. Серед причин, що пояснюють подальше стримане і не завжди адекватне ставлення Великої Британії до західноєвропейської інтеграції, можна виокремити чотири групи історичних факторів, які спричинили негативний вплив на взаємовідносини Великої Британії з континентальним європейським об'єднанням:

- акцент на суверенітет та впевненість у британській винятковості. Сюди належить черчіллева доктрина "трьох сфер впливу", історична світова роль Великої Британії як "володарки морів" та "майстерні світу", "особливі відносини" зі Сполученими Штатами та ін.

- унікальність британської історії та ідентичності;

- положення держави в світовій економіці, її зовнішньоекономічні зв'язки, роль фунту стерлінгів як одної з світових валют;

- загальне запізнення Великої Британії в приєднанні до європейського інтеграційного руху.

Слід наголосити на важливості того факту, що приєднання Великої Британії до європейської "шістки" відбулося в ненайкращій час

функціонування Співтовариства, оскільки співпало з початком світової економічної кризи.

Підвищення світових цін на нафту, що завдало економіці держав-членів ЄЕС нищівного удару, породило порівняння вступу Британії до ЄЕС з "поцілунком смерті" [230, с. 39], суворим попередженням про закінчення економічного добробуту п'ятнадцятирічного існування інтеграційного союзу.

### **3.2.1. Експериментальний етап.**

Новий лейбористський уряд на чолі з Г.Вільсоном після перемоги на парламентських виборах 1 квітня 1974 р. поставив питання про перегляд умов Договору 1972 р. про вступ Великої Британії до ЄЕС. Головна вимога Лондона полягала в тім, щоб домогтися знижки британського внеску до бюджету Співтовариства, привести його до більшої відповідності з часткою національного продукту. За підрахунками британського Міністерства фінансів, як писала "Файненшл таймз", у відповідності до регуляцій Співтовариства, на 1984 рік Британія мала покривати 24,3% його бюджету, а її частка в спільному ВВП країн ЄС мала знизитися з 17,4% у 1974 р. до 14%. При цьому ВВП Британії на душу населення мав зменшитися по відношенню до середнього рівня по ЄЕС з 80% в 1974 році до 65% в 1980 році<sup>1</sup>.

Крім того, лейбористи вимагали змін умов участі Великої Британії в Спільній сільськогосподарській політиці (ССП) Співтовариства, збереження преференційних торговельних відносин із країнами Британської Співдружності, зокрема з Новою Зеландією, з метою забезпечення захисту їхніх економічних інтересів, збільшення

---

<sup>1</sup> The Financial Times. – 1974. – May 24.



комунітарних субсидій на розвиток несприятливих регіонів Великої Британії. Велика Британія виступала проти утворення Економічного та валютного союзу для запобігання зростання безробіття всередині держави; проти гармонізації податків на додану вартість в разі необхідності зміни діючих ставок оподаткування.

Більшість британських вимог вдалося врегулювати або зняти завдяки зверненню до раніше прийнятих законодавчих актів Співтовариства. Так, наприклад, ще в квітні 1967 року було прийнято Директиву ЄЕС, згідно з якою державам-членам дозволялось запроваджувати національні заходи контролю над фінансовими потоками в разі виникнення загрози внутрішній фінансовій стабільності. Зазначена Директива також уможливлювала обмеження розміру ставки податку на додану вартість державами-членами в разі необхідності соціального захисту населення. Питання про утворення ЕВС було тимчасово знято з порядку денного через об'єктивні обставини всередині Співтовариства та зовнішньоекономічну ситуацію. 28 лютого 1975 року Перша Ломейська конвенція надала статус асоційованого членства двадцяти двом державам-членам Британської Співдружності, що уможливило вирішення проблеми преференційної торгівлі. За результатами грудневого Паризького самміту 1974 року було засновано Європейський фонд регіонального розвитку (ЄФРР) з наданням Великій Британії 28% коштів Фонду.

Таким чином, зменшення британських фінансових внесків у бюджет Співтовариства залишилося ключовим і довготривалим питанням, що великою мірою додавало до статусу британської "незручності" для Європи. Запропонований Європейською радою в березні 1975 року "механізм корекції" державних внесків мав врегулювати ситуацію, що виникла, протягом семирічного експериментального періоду. Однак, всередині Британії антиєвропейські настрої були досить високими. Зосередженням євроскептицизму в цей час була лейбористська партія, яка фактично була

розколоту європейським питанням. Опоненти "Європи" аргументували свою позицію економічною недоцільністю подальшого членства держави в ЄЕС, невиправданням сподівань на прискорення економічного росту. І дійсно, торговельний дефіцит Великої Британії з країнами "Спільного ринку" виріс з 191 млн. ф. ст. в 1971 р. до 2412 млн. – в 1975 р. [150, с. 19], зросли ціни на продукти харчування. На думку євроскептиків, запаси нафти, що було відкрито в Північному морі, уможливллювали перетворення Британії на експортера нафти і успішний економічний розвиток держави поза межами "сумнівного" європейського об'єднання. І якщо в Кабінеті Вільсона переглянуті умови членства Британії в ЄЕС були схвалені 16 його членами проти 7, то більшість парламентської фракції лейбористів виступала проти, так само як і позачергова конференція лейбористської партії, що загалом показала негативне ставлення до британського членства з результатом голосування 2:1 [269, с. 17]. За такої ситуації урядові Г.Вільсона не залишалось іншого виходу, як виконати свою передвиборчу обіцянку щодо проведення загального референдуму стосовно подальшого перебування Великої Британії в складі ЄЕС.

П'ятеро з семи міністрів-членів Кабінету (А.Шор – міністр торгівлі, А.В.Бенн – міністр промисловості та зв'язку, Б.Касл – міністр соціального обслуговування, М.Фут – міністр з питань зайнятості, Д.Сілкін – міністр планування та місцевого самоврядування), не згодних з оголошеним 18 березня рішенням уряду рекомендувати британському народові голосувати за подальше перебування Британії в "Спільному ринку", заявили, що вони будуть вести кампанію за вихід Британії з ЄЕС. Зазначену заяву підписала і Д.Харт – міністр з питань розвитку заморських територій.

Результати парламентського голосування 9 квітня 1975 року продемонстрували відносну одностайність консерваторів (лише вісім з 275 членів парламентської фракції голосували "проти") і фактичний розкол лейбористів (137 членів голосували "за", 145 – проти, 33 – утримались)

[302, с. 92]. Загальний референдум 5 червня 1975 року, проведений лейбористським урядом Г.Вільсона, в якому взяли участь біля 63% виборців, підтвердив членство Британії в "Спільному ринкові" з дивовижним результатом на користь Європи: 17378581 респондентів проголосували позитивно проти 8470073, що у відсотковому співвідношенні становило 67,2% до 32,8% [302, с. 95]. Водночас, референдум суттєво не вирішив європейської проблеми; дебати послабшали лише на короткий час і, за оцінками дослідників, "це було початком майже нічого ... все виглядало таким чином, начебто референдум і не відбувався взагалі" [370, с. 299].

Після проведення загального референдуму британська європейська інтеграційна політика не зазнала істотних змін. Дискусії навколо європейського питання фактично не припинялися і підживлювалися діяльністю Комітету лейбористської партії щодо захисту від впливу "Спільного ринку", та ініційованої загальної кампанії боротьби проти європейського федералізму. Загострення ситуації спричинило вирішення проблеми загальних і прямих виборів до Європейського Парламенту, про що було прийняте рішення під час Паризького саміту 1974 р. і конкретизоване Актом Ради міністрів закордонних справ 20 вересня 1976 р.

Цю проблему мав вирішувати лейбористський уряд Дж.Келлагена, який прийшов до влади в березні 1976 р. Цього разу Британія знову виявила свою "незручність" не лише суперечливими тривалими обговореннями під час ратифікації Акту Парламентом, проти якого виступали консерватори та більшість парламентаріїв-лейбористів, а й традиційною мажоритарною системою голосування, на відміну від пропорційної виборчої системи, яку використовувала більшість держав-членів ЄЕС. При голосуванні в Палаті Громад негативна різниця у 87 голосів [302, с. 121] не дала змоги ратифікувати цей Акт. Дж.Келлаген

змушений був повідомити решту членів в ЄС про те, що Велика Британія не зможе вчасно провести прямі вибори до Європарламенту (згідно з оголошеним єдиним терміном проведення виборів – травень-червень 1978 р.). В результаті перші загальні вибори в Європейський Парламент відбулися 7 і 10 червня 1979 року.

Уряд Келлагена очолив і першу спробу головування Британії в Європейському Співтоваристві, що відбулася протягом першого півріччя 1977 року і припала на експериментальну стадію перебування в ЄЕС. В цей період головна мета держави полягала в її самоутвердженні в рамках існуючих інститутів ЄЕС та запевненні інших восьми партнерів і Комісії в тім, що факт приєднання Великої Британії до цієї організації не був випадковим, і що держава в змозі виконувати роль повноправного члена Співтовариства, незалежно від особливостей внутрішньої політики. Як зазначив міністр закордонних справ А.Кросленд у своїй інаугураційній промові 12 січня 1977 року, уряд Її Величності намагатиметься здійснити все можливе протягом головування. Він також наголосив на першочерговій важливості поширення Співтовариства, на значенні подальшої координації зовнішньої політики держав-членів відповідно до процесу Європейського політичного співробітництва (ЄПС) [302, с. 121].

На порядку денному Співтовариства тоді стояло розв'язання кількох суперечливих проблем стосовно спільної політики в риболовній галузі, перш за все, – узгодження міжнародних заходів країн-членів щодо морського рибальства. Проблема була спричинена рішенням Конференції ООН з морського законодавства в 1976 році про розширення рибальської зони до 200 миль і ускладнена одноособовою заявою Ісландії в жовтні 1975 року про двохсотмильну рибальську заповідну економічну зону і намаганнями заборони іноземним риболовецьким суднам там працювати, хоча для більшості європейських держав це було традиційною промисловою територією. Реакцією Співтовариства була декларація Ради

міністрів від 3 листопада 1976 року про розширення меж рибальських зон країн-учасниць до 200 миль для Північного моря і Північно-Атлантичного узбережжя, хоча залишалося відкритим питання про міждержавний розподіл риболовних квот. Тимчасове міжнародне узгодження цього питання від 1976 р. діяло до початку наступного року і очікувало остаточного вирішення за головуванням Великої Британії, при чому остання, разом з Ірландією, виступали одними з основних учасників дискусії, наполягаючи на пріоритетних нормах для великих риболовецьких держав, що, безперечно, відповідало власним інтересам Британії та Ірландії.

Проблема, однак, не була вирішена протягом британського головування в ЄЕС. На думку інших держав-членів, саме через позицію британського міністра сільського господарства Д.Сілкіна, який, як голова, мав вирішальний вплив у вирішенні зазначеної проблеми, але він не був прихильником започаткованого про-європейського курсу Великої Британії. Крім того, Д.Сілкін діяв з урахуванням інтересів власного уряду і лейбористського електорату, де в більшості виборчих округів рибальство було головною сферою зайнятості, а Спільна сільськогосподарська політика (ССП) Співтовариства не була популярною.

В результаті, Рада Міністрів сільського господарства ЄЕС на своєму засіданні 29 березня 1977 р. не дійшла консенсусу і стосовно рівня цінової підтримки на поточний рік, що виходило за межі зазначеного терміну і, звичайно, негативно позначилося на результатах британського головування. Незважаючи на те, що Велика Британія переживала перехідний період свого членства в ЄЕС, який мав тривати до кінця 1978 року, протягом її головування чітко означилися розбіжності з іншими країнами-членами через наявну націоналістичну прихильність британського міністра як голови Ради. Д.Сілкін стверджував, що не може йтися про ревальвацію Британією штучного курсу обміну, заперечував

надто помірно за європейськими стандартами 1,5% зростання цін через його вплив на темпи інфляції всередині держави [302, с. 123]. В результаті позитивні зрушення стосовно узгодження транспортного регулювання, Шоста директива ПДВ (VAT) і загальний подальший прогрес Співтовариства не могли серйозно вплинути на загальний підсумок британського головування, яке охарактеризоване як "шість марно витрачених місяців" [253, с. 63]. Загалом Велика Британія не виявляла ентузіазму щодо проекту створення Європейської валютної системи (ЄВС) і вже протягом свого першого головування в ЄЕС фактично підтвердила свій імідж "незручного партнера".

"Незручність" Британії підживлювалася цілком об'єктивними фактами: достатньо зазначити, що ціни на продовольство в державі зросли за п'ять років на 120%; і хоча по ВВП на душу населення Велика Британія посідала сьому позицію в Співтоваристві, її внесок до бюджету ЄЕС (згідно з перерахунком на душу населення) був третім після ФРН та Бельгії. За підрахунками кембріджських експертів, в 1979 році кожний англієць фактично сплачував 20 ф.ст. іншим країнам "Спільного ринку" [191, с. 75].

Така ситуація з самого початку означила суперечливі тенденції щодо кола європроблем в британському суспільстві, які і надалі залишалися в центрі уваги всіх урядів та кабінетів. З перемогою консерваторів і приходом до влади М.Тетчер в травні 1979 р. починається новий етап інтеграційної політики Великої Британії, який характеризується подальшим поглибленням її неузгоджень та протиріч з Європейським Співтовариством.

### 3.2.2. Період тетчеризму (1979 – 1990):

#### – Перший уряд М.Тетчер: 1979 – 1983 рр.

Британський уряд консерваторів в Європі небезпідставно було сприйнято з оптимістичними сподіваннями на взаємне порозуміння та узгодження британо-європейської дисгармонії: дотримуючись філософії економічного лібералізму, уряд Тетчер підтримував проекти завершення формування єдиного внутрішнього ринку; влітку 1979 р. прем'єр-міністр підтвердила наміри щодо британського внеску до ЄВС. Але неоголошеною метою її уряду з самого початку було запобігання перетворенню Співтовариства на федеративну структуру і тим самим якомога зберегти британський суверенітет. Ця мета і визначила подальшу політику прем'єр-міністра щодо Співтовариства. Ця політика не була однозначною, тому доцільно розподілити період тетчеризму на три етапи, які за термінами не зовсім співпадають з історичною послідовністю зміни консервативних урядів з кожною перемогою на парламентських виборах. Період перебування у влади першого уряду М.Тетчер (1979-1983 рр.) загалом наклав відбиток на загальну діяльність Співтовариства тривалою ускладненою боротьбою офіційного Лондона за справедливий перерозподіл комунітарних внесків.

Прем'єр-міністр М.Тетчер зайняла безкомпромісну позицію стосовно перегляду і знижки розміру британського внеску в бюджет ЄЕС. Ця прагматична позиція виявилася вже під час англо-французької зустрічі в грудні 1979 року та на дублінському саміті того ж року. "Я маю висловлюватися про це абсолютно чітко. Британія не може погодитися з теперішньою ситуацією щодо бюджету. Це явно несправедливо. Це політично непридатно: я не можу грати роль сестри милосердя для Співтовариства, коли мій власний електорат очікує поліпшення в галузі охорони здоров'я, освіти, добробуту та відпочинку" [120, с. 79]. Позиція

британського прем'єр-міністра на дублінському саміті була з точністю прорахованою як в економічному, так і психологічному аспектах К.Соумсом, який в своєму письмовому обґрунтуванні зауважив, що "така велика держава як Британія здатна дуже ефективно "розірвати" Співтовариство", якщо захоче" [120, с. 79]. Поставивши під сумнів саме принципи формування бюджету Співтовариства, М.Тетчер наполягала не лише на зменшенні щорічних внесків, які на 1980 р. становили понад 1 млрд. ф.ст. [207, с. 194], а й на отриманні компенсації за переплату, здійснену впродовж попередніх років. Через те, що вимога Лондона була скоротити обсяг щорічних внесків на 2 млрд. долларів, а партнери наполягали на меншій сумі (1 млрд. 300 млн. долларів), проблема залишалась невирішеною.

На засіданні Європейської ради в Люксембурзі 27 квітня 1980 р. британський прем'єр-міністр вимагала обмежити бюджетний дефіцит Сполученого Королівства до 250 млн. ЕКЮ протягом п'яти років. 30 травня 1980 р. Рада міністрів закордонних справ ЄЕС у Брюсселі вирішила зменшити внески Британії з 1784 млн. ЕКЮ до 609 млн. у 1980 р. і з 2140 млн. ЕКЮ до 730 млн. у 1981 р. Різницю у 2585 млн. ЕКЮ мали компенсувати Франція та Західна Німеччина [186, с. 187].

Саме в цей час в щотижневику "Нью Стейтсмен" (8 жовтня 1980 р.) вперше з'являється термін "тетчеризм" і стає одним з найпопулярніших понять в суспільній науці [762].

Під час другого європейського головування держави (з липня по грудень 1981 року) простежується подальше поглиблення британо-європейської "дисгармонії" в підходах до вирішення спільних європейських проблем. Британія далі закріплює за собою статус "незручного партнера" і ненадійного члена ЄЕС, що було спричинено передусім існуючою проблемою внесків до бюджету Співтовариства.



Згідно з підрахунками британських експертів на 1980 рік, після закінчення стадії адаптації перебування в ЄЕС, бюджетні внески Великої Британії мали скласти 24,3 % прибуткової частини комунітарного бюджету, тоді як ВВП держави не перевищував 16 % загального ВВП Співтовариства і на її долю падало лише 9 % комунітарних витрат [191, с. 66]. Великий розмір британських внесків було обґрунтовано низкою чинників, переважно позакомунітарного впливу. Водночас витрати Британії на ССП значно перевищували виплати їй з бюджету Співтовариства, і, виходячи з національних інтересів держави, доцільно було "виторгувати" більш привабливі умови її участі в цій справі.

Складний перебіг переговорів стосовно максимального зменшення розміру британських внесків і відповідного зростання внесків країн-партнерів, тобто "справедливого відшкодування", супроводжувався рішучим наполяганням прем'єр-міністра М.Тетчер на реформуванні ССП і зменшенні її витрат поряд з еквівалентним зростанням інших комунітарних витрат (ЄСФ, ЄФРР), погрозами застосування права вето в Раді під час щорічного прийняття інституційних цін на сільськогосподарську продукцію, вимогами щорічної компенсації за попередній надлишок внесків, який становив на 1980 р. 2585 млн. ЕКЮ. Численні компромісні пропозиції Комісії не раз відхилялися "залізною леді", яка вимагала змін і згодом, після років напруженого обстоювання власних національних інтересів, спромоглася-таки анулювати принцип фінансової солідарності Співтовариства: "...відсутність механізму змін є відсутністю засобів для власного самозбереження", – так пояснювала свою позицію М.Тетчер, цитуючи Е.Берка в листопаді 1981 року на самміті Ради під британським головуванням [353, с. 379].

"Непокірлива" поведінка Великої Британії, що гальмувала розвиток інтеграційних процесів у валютно-економічній сфері та ССП, була зумовлена також намаганнями "виграти час" для стабілізації власного

економічного і фінансового становища, яке переживало не найкращі часи (в другій половині 1979 року, наприклад, інфляція становила 21,3 % [214, с. 37]). Через те зрозумілою є британська тактика відвернення уваги партнерів по ЄЕС від цих болісних проблем та притягання її до іншого аспекту діяльності і одночасно активна позиція в зовнішньополітичній та війсьній сферах Співтовариства.

Протягом терміну другого британського головування спостерігаються також зміни щодо змісту консультацій членів Співтовариства з проблем зовнішньої політики: зафіксована формалізація і розповсюдження започаткованої протягом попередніх п'яти років неформальної практики поширення кола зовнішньополітичних питань на сферу безпеки [344, с. 415]. Набуває подальшого розвитку механізм ЄПС, про це свідчить Лондонська доповідь лорда Каррінгтона (на той час британського міністра закордонних справ) як складова системи зовнішньополітичного узгодження ЄЕС, що була виголошена в жовтні 1981 року Раді міністрів закордонних справ країн-членів<sup>1</sup>. В доповіді йшлося про координацію діяльності послів країн "Спільного ринку" під головуванням тієї держави, що головує на той період в Раді ЄЕС; в ній містилися пропозиції, спрямовані на посилення політичного співробітництва Співтовариства. Зокрема, було запропоновано утворення невеликого секретаріату для допомоги у розв'язанні політичних проблем під час головування; висунуто ідею більшої спадкоємності співробітництва між послідовними головуваннями держав, а також ідею створення нового механізму кризового регулювання, що передбачав проведення обов'язкових нагальних зборів міністрів або представників держав протягом 48 годин на прохання будь-яких трьох країн-членів; обгрунтовано ідею тіснішого зв'язку та консультацій Комісії з

---

<sup>1</sup> The Financial Times. – 1981. – October 14.

Європарламентом у вирішенні та обговоренні політичних проблем. Доповідь Каррінгтона знайшла підтримку держав-членів, які погодилися з ідеєю утворення секретаріату і запровадження механізму кризового регулювання. Тобто, за активною участю Великої Британії було офіційно визнано вагомість зовнішньополітичного співробітництва, не передбаченого Римською угодою. Пізніше "Файненшл Таймс" назве це головним і, мабуть, єдиним відчутним успіхом англійської дипломатії за десять років її участі в ЄЕС<sup>1</sup>.

Друге британське головування в ЄС означене саммітом Європейської Ради в листопаді 1981 року в Лондоні, де була обговорена пропозиція щодо нового Європейського Акту, який мав замінити діючу Римську угоду і поживавити розвиток європейської інтеграції. На самміті, однак, не було досягнуто узгодження щодо доповіді Комісії, а сподівання Великої Британії на розв'язання її довготривалих бюджетних проблем на той час знов виявилися марними [740, с. 471].

Аналіз літератури засвідчує, що британська історіографія не дає чіткої оцінки результатів другого головування держави в ЄЕС. При характеристиці динаміки євроінтеграційних процесів і тетчеристської європолітики, їхніх неузгоджень та відсутності консенсусу протягом зазначеного періоду більшість джерел уникає згадки про саме британське головування і не акцентує уваги на його внеску в політичну згуртованість об'єднання. Жорстка лінія М.Тетчер, звичайно, дратувала континентальних партнерів, але водночас деяких навіть захоплювала, зокрема французів [668, с. 300]. На думку автора, друге головування держави в ЄС яскраво висвітлює особливість і неординарність британської позиції, продемонструвавши в особі прем'єр-міністра М.Тетчер наполегливість, ґрунтовність підходів, готовність обстоювати

---

<sup>1</sup> The Financial Times. – 1983. – January 5.

жорсткі вимоги заради національних інтересів.

У січні 1982 р. Британія знов поновила свої вимоги щодо щорічної компенсації розміром 1400 млн. ЕКЮ [186, с. 187]. Ситуація в Європейському Сівтоваристві, однак, та той час змінилася не на користь Британії, що позбавляло її статусу постійного "винятку з правил". Це виявилось і в вирішенні інших, окрім бюджетного, питань. Так, рішення стосовно інституційних цін на сільськогосподарську продукцію 1982-1983 рр. було прийняте Радою міністрів кваліфікованою більшістю без погодження Великої Британії. Водночас Співтовариство підтримало Сполучене Королівство в Фолклендській війні, (де взяли участь біля 25 тисяч британських військовослужбовців), застосувавши ембарго проти Аргентини, хоча М.Тетчер зауважила в своїх спогадах, що "не всі країни Європейського Співтовариства були настроєні позитивно. Між Італією та Аргентиною існували тісні зв'язки. Іспанці продовжували підтримувати Аргентину, хоча й виступали проти застосування військової сили, і, на диво, деяке занепокоєння спричинили ірландці" [120, с. 191].

Велика Британія не заперечувала проти прийняття "Декларації Європейського Союзу" на Штутгартському самміті ЄЕС в червні 1983 р., в основу якої було покладено план інституційної реформи ЄЕС Геншера-Коломбо. Слід зазначити, що Штутгартська декларація, хоча і визначила майбутній зміст ЄСД, не наголошувала на зобов'язаннях держав-членів, а містила лише загальні положення, і тому не могла викликати активізації європесимістичних підходів: "Глави держав і урядів підтверджують взяті на себе зобов'язання щодо реалізації та тіснішого союзу між народами та державами-членами Європейського співтовариства, виходячи з визнання спільності долі, а також з прагнення затвердити європейську ідентичність" [391, с. 26].

Крім того, впродовж 1981-1983 рр. Велика Британія отримала компенсацію  $\frac{3}{4}$  своїх внесків до комунітарного бюджету [186, с. 187].

Водночас перспектива вступу Іспанії та Португалії до Європейського Співтовариства спричинила необхідність кардинального реформування ССП та чергове загострення бюджетного питання. На думку Британії, сільськогосподарська політика ЄЕС була зорієнтована на штучне субсидіювання нерентабельного аграрного сектора Франції та частково Німеччини. Тому протягом першої половини 80-х років Британія наполегливо підтримувала ідею перегляду ССП. Під тиском британської дипломатії в липні 1983 року було узгоджено план реформи ССП під назвою "Зміни в спільній сільськогосподарській політиці".

Остаточне завершення переговорного процесу стосовно вирішення проблеми британських бюджетних внесків відбулося на самміті Європейської ради у Фонтебло 25-26 червня 1984 року, в результаті чого Велика Британія отримувала компенсацію розміром 1 млрд. ЕКЮ [186, с. 188]. Компенсація здійснювалась через зменшення розміру частки Великобританії у виплатах ПДВ і зростання такої частки у інших держав. На засіданні цієї Ради було запропоновано і ідею майбутнього Єдиного європейського акту. Водночас М.Тетчер представила документ під назвою "Європа, майбутнє", який окреслив позицію Великої Британії щодо головних аспектів діяльності ЄЕС. Названий документ показав, що держава позитивно налаштована щодо активізації участі в діяльності ЄЕС, але має власну позицію з багатьох питань, включаючи ССП, комунітарний бюджет, централізацію влади у Брюсселі.

#### **– Другий уряд М.Тетчер: 1983 – 1987 рр.**

Друга половина 80-х років в діяльності Співтовариства означена підготовкою перетворення системи Європейських Співтовариств на Європейський Союз, розробкою Єдиного європейського акту (ЄСА) міжурядовою комісією протягом 1984-1985 рр. При цьому першочергова увага приділялася розробці та реалізації ідеї єдиного європейського ринку. Британська євродіяльність швидко переключилася з проблеми бюджетних

внесків на усвідомлення сутності очікуваних реформ Співтовариства, посилення його центральних інститутів, тіснішої економічної інтеграції та зростання витрат на утримання інститутів ЄЕС.

За британським підходом, реформування ЄЕС мало зосередитися виключно на утворенні спільного ринку при якомога обмеженій централізації влади в Брюсселі. "... єдиний ринок – це переважно британська ініціатива. ... Його мета, як її бачила Велика Британія, полягала в реалізації ідей Римської угоди, яка тоді для мене (Маргарет Тетчер. – *Н.Я.*) виглядала угодою "економічного лібералізму". Програма єдиного ринку передбачала знищення всіх "нетарифних бар'єрів". ... Програма єдиного ринку вимагала здійснення біля 280 заходів, спрямованих на гармонізацію стандартів та технічних вимог ... Велика Британія, як ініціатор, продовжувала залишатися двигуном єдиного ринку" [235, с. 402-403].

Під час самміту Європейської ради в Брюсселі в березні 1985 року Комісії було доручено скласти розклад утворення єдиного ринку, а відповідальність за цю справу було покладено на британця – лорда Коксфілда. Варто наголосити, що впевнена підтримка ідеї утворення єдиного ринку британським прем'єр-міністром мала призвести до відчутного посилення влади інститутів Співтовариства, бо самий процес його утворення вимагав одноманітних законодавчих підходів і мав регулюватися Брюсселем. Скоро з'ясувалося, що для започаткування єдиного ринку необхідними були спільні дії з боку держав-членів: наприклад, за підходом Кокфілда, малося загалом зрівняти ПДВ по Співтовариству, с чим Тетчер принципово не погоджувалась [371, с. 139].

В Мілані в червні того ж року Європейською радою було обговорено проект утворення єдиного ринку, розроблений британським представником в Комісії лордом Кокфілдом, що пропонував 300 (пізніше скорочено до 282) заходів для виконання [344, с. 136]. Загалом було

досягнуто принципової згоди щодо утворення єдиного ринку до кінця 1992 р., і М.Тетчер навіть погодилася не користуватися правом вето при голосуванні з важливих для цього рішення питань.

Тим не менш, за ініціативою Франції, Німеччини, Італії та країн Бенілюксу рішення про утворення єдиного ринку було приєднане до низки подальших реформ Співтовариства. При цьому було обговорено доповідь комітету Дуга, що рекомендувала поєднати єдиний ринок з новою угодою, яка мала посилювати інститути ЄЕС та вирішити проблему загальної європейської ідентичності. Попри опозицію з боку Британії, текст угоди було вирішено узгодити на міжурядовій конференції у вересні.

Участь М.Тетчер у міжурядовій конференції, хоча й не підтверджена до останнього моменту, була обумовлена наступними міркуваннями: по-перше, Британія не бажала повторення свого сумного досвіду Мессіни; Британія не бажала перекреслювати результати досягнутого успіху у Фонтебло; утримання британського прем'єр-міністра від участі у конференції могло спричинити розвиток "двоюрусної Європи" і остаточно ізолювати Британію від інтеграційного процесу, позбавити її впливу в Європі; Британія була віддана ідеї утворення єдиного ринку і потребувала його; попри загрози посилення наднаціональних інститутів Співтовариства, конференція була скликана на міжурядовій основі і мала досягти рішення на принципі однотайності; наднаціональні тенденції в розвитку ЄЕС, хоча й загрозливі, досі не мали очевидних результатів; декілька членів Кабінету Тетчер були стійкими прихильниками ЄЕС.

Слід зазначити, що факт прийняття Єдиного європейського акту при наявності відчутної підтримки з боку Великої Британії вносить корективку саме в характеристику періоду тетчеризму. Зазначений період традиційно визначається як "антиєвропейський" з уособленням євроскептичної позиції М.Тетчер, яка блокувала будь-які прогресивні кроки ЄЕС в напрямку поглиблення євроінтеграції. Однак, ЄСА являв

найсуттєвіший крок в цьому процесі з моменту утворення Співтовариства і не викликав відвертого незадоволення прем'єр-міністра. Навпаки, Тетчер, наприклад, погодилась із запровадженням голосування кваліфікованою більшістю, і загалом Британія ставала більш обізнаною "у внутрішній політичній грі Співтовариства" [269, с. 21]. Майже напередодні підписання ЄСА, 12 лютого 1986 р., було підписано англо-французьку угоду про будівництво тунелю під Ла-Маншем.

Єдиний європейський акт (ЄСА) [3], найважливішою метою якого було завершення до кінця 1992 р. формування єдиного ринку, було підписано дев'ятьма державами-членами 17 лютого 1986 р. в Люксембурзі, 28 лютого в Гаазі його підписали Греція, Італія, Данія. "Нарешті, – заявила М.Тетчер, – я відчуваю, що ми повернемо Співтовариство на курс, сконцентрований на його ролі могутнього ринку з усіма можливостями для наших промисловостей" [331, с. 66]. ЄСА також явив значний прогрес щодо інституціональної, економічної, науково-технічної галузей. Було поширено повноваження органів ЄС, який отримав право робити свій внесок в такі сфери, як соціальна політика, ЕВС, політика економічного та соціального зближення, технологічний розвиток та навколишнє середовище. Було вдосконалено функціонування інститутів ЄС завдяки голосуванню кваліфікованою більшістю в Раді міністрів, що обмежило британське право застосування вето, та залученню Європарламента до процесу прийняття рішень. ЄСА інституціоналізував Європейську раду та сформував умови для подальшого співробітництва в галузі зовнішньої політики. Загалом ЄСА завдав розчарувань федералістському рухові, але в Британії був легко схвалений Парламентом.

Протягом другого етапу стадії тетчеризму відбулося третє головування Великої Британії в ЄЕС, яке тривало з липня по грудень 1986 року, вже після розширення Співтовариства внаслідок вступу Іспанії та Португалії 1 січня і лютого підписання Єдиного європейського акту



(ЄС) державами-членами. І хоча цей Акт ще не набув чинності на період британського головування, його положення справили певний вплив на зміст головування і означили завдання, що стояли перед Британією. Міністр закордонних справ Дж.Хау, окреслюючи завдання наступного головування, зазначав, що Британія втілюватиме "програму дій", розраховану на мобілізацію і надання енергійності Співтовариству для реалізації свого повного потенціалу щодо надання робочих місць і забезпечення добробуту [302, с. 185]. Програма передбачала подальшу розбудову єдиного ринку і містила три ключові елементи. Перший було спрямовано на посилення лібералізації внутрішнього ринку Співтовариства, що уможливило б вирішення проблеми надання робочих місць і підсилило б конкурентоспроможність Європи у змаганні зі Сполученими Штатами та Японією.

Другим елементом стала лібералізація транспорту, особливо повітряного, технічна і економічна гармонізація, свобода обслуговування в межах Співтовариства. Дерегуляція цін на повітряні авіалінії надавала можливості, перш за все, "Британським авіалініям" успішно конкурувати з іншими авіакомпаніями світу і обґрунтовувала наміри британського уряду щодо їхньої приватизації. Знижка цін на повітряний транспорт в межах Співтовариства сприяла розвитку процесу європейської інтеграції і зокрема зростанню відчуття кожного європейця своєї власної приналежності до ЄЕС, загальної європейської ідентифікації.

Третім пріоритетним елементом Британського головування було оголошено запровадження гнучкості на європейському ринкові праці, тобто полегшення умов діяльності підприємств малого та середнього бізнесу. Як наголошував Дж.Хау, ці заходи не були спрямовані проти тред-юніонів, а націлені на підвищення добробуту споживачів і розвиток конкурентоспроможності Співтовариства у світі.

Загальні підсумки британського головування викликали неоднозначну оцінку. Відмічено успіхи у сфері лібералізації внутрішнього ринку, де узгоджені сорок сім заходів більш ніж вдвічі перевищували результати будь-якого попереднього головування [302, с. 186]. В цьому зауважена велика особиста роль М.Тетчер, її письмовий заклик до голів урядів країн-членів (зроблений в листопаді 1986 року) використати свій вплив для ліквідації всіх перешкод і досягнення оптимальних результатів у сфері лібералізації внутрішнього ринку ЄЕС. Щодо гармонізації цін на повітряний транспорт, програма залишилася невиконаною. Водночас у сфері політики забезпечення зайнятості важливу роль відіграла серія пропозицій, підготовлених К.Кларком та лордом Янгом і висунутих британським урядом в документі під назвою "Зростання зайнятості в 90-х роках: стратегія для ринку зайнятості", що являв собою план, спрямований на надання допомоги малому бізнесу, самовлаштуванню, удосконаленню професійної підготовки. За тетчеристським підходом, у вирішенні зазначених проблем наголос робився на лібералізації внутрішнього ринку. Хоча запропонований план зазнав суттєвої критики і доповнень з боку Західної Німеччини, бідніших країн-членів, а також Європарламенту та Європейської конфедерації профспілок, він, врешті-решт, був узгоджений і підтриманий рештою європейських партнерів.

Головуючи на Лондонському самміті в грудні 1986 року, британський прем'єр обґрунтувала своє бачення вирішення проблеми безробіття, що з початку 70-х рр. є одним з пріоритетних питань Комісії і Ради Співтовариства. Рівень безробіття по ЄЕС був вищим, ніж у США чи Японії, і в 80-ті роки становив біля 9,3 % [391, с. 32], при цьому на початку 80-х років не було прийнято жодної спільної програми для вирішення проблеми. М.Тетчер довела іншим лідерам держав ЄЕС доцільність застосування методів вільного ринку, закликаючи підтримати цей захід. Конкретні запропоновані заходи, що налічували сорок пунктів плану,

зазнали суттєвих коригувань з боку міністрів у справах зайнятості під тиском бідніших держав-членів і були доповнені пропозиціями, що передбачали співробітництво, яке забезпечує економічне зростання, а також надання допомоги біднішим регіонам Співтовариства. М.Тетчер мала погодитися з прийняттям в пакет документів, що розглядалися, визначення важливості "соціального партнерства" між роботодавцями та профспілками на європейському рівні.

Під час обговорення британських пропозицій знову чітко позначилися розбіжності Великої Британії з континентальними державами щодо економічних питань і майбутнього розвитку Співтовариства. І загалом, хоча прийняті саммітом рішення і результати британського головування виглядали позитивно і вважалися успішними, вони були далекими від очікуваних урядом [302, с. 188].

Попри все, Британія показала себе цього разу більш про-європейською, і своїм головуванням та національним впливом надала імпульсу розвитку інтеграційних процесів Співтовариства та виконанню програми дій, визначеної ЄСA.

В червні 1987 року (за місяць до набуття чинності ЄСA) М.Тетчер була втретє переобрана на посаду прем'єр-міністра. Внутрішні британські настрої щодо ЄС на цей час дещо змінилися. Партія лейбористів відмовилася від ідеї виходу держави з ЄС, що було спричинено, перш за все, стропливою поведінкою Тетчер та її постійними неузгодженнями з європейськими партнерами, що в свою чергу давало підстави для критики з боку опозиції. Друга причина трансформації позиції лейбористів полягала в розвитку зв'язків з європейськими соціал-демократичними партіями та усвідомленні того, що ЄС є тим інститутом, що здатний вирішувати питання безробіття та соціальні проблеми.

### – Третій уряд М.Тетчер: 1987 – 1990 рр.

Традиційно строптива поведінка М.Тетчер відразу після виборів виявилася під час червневого самміту в Брюсселі в 1987 р., де обговорювалися питання наслідків поширення ЄС за рахунок вступу Іспанії та Португалії. Було запропоновано підвищити витрати на регіональну допомогу, чому опонувала Тетчер, амбіційно аргументуючи необхідністю першочергового контролю над витратами ССП. У опонентів британського прем'єра був наготові дійовий аргумент: при збільшенні доходів ЄС під питанням стане бюджетне узгодження 1984 р., і Британія може втратити результати своєї перемоги у Фонтенбло. Такий аргумент допоміг дійти до компромісу, досягнутого на спеціальному самміті в Брюсселі в лютому 1988 року. Узгоджена в Фонтенбло бюджетна система залишилася чинною, були також узгоджені деякі обмеження щодо витрат ССП, але Британія мала погодитися на надання збільшеного внеску до регіонального та соціального фондів для допомоги середземноморським країнам-членам.

Чергове "зіткнення" М.Тетчер з більшістю європейських лідерів мало місце під час самміту Європейської ради в Гановері в червні 1988 р. при обговоренні проблеми ЕВС та утворенні комітету Делора що мав на меті детальне її вивчення. "Доки я жива, я не збираюся бачити Європейський центральний банк", – роздратовано заявила прем'єр-міністр [371, с. 143].

Знаменита промова М.Тетчер в Брюгге 20 вересня 1988 року, основні положення якої висвітлені в Розділі 2 дисертації, в якості безперечного пріоритету окреслила національний суверенітет держави і опонувала будь-якому поштовху передачі влади наднаціональним інститутам. Підхід британського прем'єр-міністра до проблем європейської інтеграції загально кваліфіковано як антиєвропейський, але скоріше його слід визначити як альтернативний, що висвітлює власно британське бачення

мети європейської інтеграції та місця національних держав в інтеграційному об'єднанні. Невипадково в промові М.Тетчер навіть прозвучало посилення на Велику Хартію Вільностей (The Magna Carta) 1215 року.

Тетчер бажала зорієнтувати Європу на ті самі принципи, які було покладено нею в основу британської внутрішньої політики – вільне підприємництво, вільне пересування капіталу, вільний ринок, відсутність протекціонізму. "Ми не для того успішно зсунули границі державної влади в Британії, – зазначила прем'єр-міністр – щоб знов поширити їх на європейському рівні, де європейська наддержавна здійснює нове керування з Брюсселю" [167, с. 38].

Ця промова була негативно сприйнята більшістю європейських партнерів Великої Британії, а голова Комісії Європейського співтовариства Ж.Делор охарактеризував її як "агресивну спробу демонізувати Європу".

На Страсбурзькому самміті 1989 р. всі держави-члени ЄС прийняли Соціальну хартію, крім Великої Британії, яка залишалася її стійким опонентом протягом перебування консерваторів у влади, бо, за підходом М.Тетчер, "метою (хартії – *Н.Я.*) є підпорядкування суверенних держав, демократичних процедур прийняття рішень та національного законодавства міжнародним інститутам та групам тиску" [235, с. 311].

Тим часом поглиблювалися протиріччя всередині уряду та кабінету М.Тетчер та загалом всередині консервативної партії. Вони були спричинені надто жорсткою політикою прем'єр-міністра, неприйняття нею будь-яких компромісів, особливо в питаннях стосовно поглиблення європейської інтеграції та приєднання до ЄВС та МОК. Серед членів уряду було багато прихильників активізації членства Британії в ЄС через очевидні економічні вигоди. На адресу М.Тетчер надходили звинувачення в авторитарному стилі керування своєю партією. За висловом одного з міністрів кабінету, "Те, що добре для М.Тетчер, вже не сприймається як те,

що добре для всієї партії торі"<sup>1</sup>. В результаті урядової кризи 1989 р. було зміщено з посад біля 40% складу уряду [213, с. 376]. Таке зміщення було найбільшою зміною в уряді протягом багатьох останніх років, і останній уряд М.Тетчер фактично перетворився на уряд євроскептиків. Тетчер не змогла знайти компромісу навіть зі своїми принциповими прихильниками – Д.Лоусоном та Д.Хау, результатом чого стала їхня подальша відставка.

Варто зазначити різницю в підходах до концепції "твердого еку" між М.Тетчер та Д.Мейджором. Для Тетчер проект "твердого еку" зводився до проблеми відносин Сполученого Королівства з європейським об'єднанням. Для Мейджора проект слугував засобом об'єднання консервативної партії. Ця відмінність між Тетчер та Мейджором є принциповою, оскільки пізніше, за часів прем'єрства Д.Мейджора (1990-1997 рр.) критикували за надмірну увагу до досягнення консенсусу в своєму кабінеті. Саме так Мейджор дещо пізніше керував партією торі. Тетчер же, навпаки, пішла з позиції лідера в листопаді 1990 р. через недостатність вміння гнучко керувати нею.

Відтак, політику трьох кабінетів М.Тетчер (1979-1990 рр.) щодо ЄЕС можна умовно розподілити на три етапи.

Для першого етапу, що тривав протягом 1979-1984 рр., характерною є поміркована політика уряду стосовно ЄВС. Водночас найгострішим питанням цього періоду стала проблема зменшення британських внесків до бюджету ЄЕС, яка була успадкована і залишалася невирішеною з часів прем'єрства Е.Хіта і яка активно вирішувалася М.Тетчер протягом зазначеного періоду. В 1984 році прем'єр-міністр триумфально домоглася остаточного перегляду і знижки розміру внеску Великої Британії до бюджету ЄЕС на червневому самміті в Фонтебло, що було висловлено яскравим виразом: "Поверніть наші гроші!" Однак, з перемогою в цьому

---

<sup>1</sup> The Economist. – 1990. – November 3. – P. 31.

питанні Тетчер була змушена поступитися в інших аспектах європолітики.

Протягом другого етапу (1984-1988 рр.) Британія відігравала більш конструктивну роль в європейських справах. Це передусім знайшло відображення в підписанні нею Єдиного європейського акту в 1986 році, що започаткувало утворення єдиного ринку. Водночас Британія залишалася "незручним партнером" в таких питаннях як надання наднаціональних повноважень інститутам ЄЕС, конституційні та соціальні реформи ЄЕС, а також Економічний та валютний союз (ЕВС). М.Тетчер виступила проти приєднання Великої Британії до Шенгенських угод, підписаних в 1985 році. Тетчер сприймала єдиний європейський ринок як мету саму по собі, яка здійснила потенціал Римської угоди як "хартії для економічної свободи" [263, с. 17].

Протягом третього періоду (1988-1990 рр.) політика британського уряду ставала все більш ізольованою, в той час як політика держав-членів ЄЕС, які виступали за "позитивну інтеграцію" та "все тісніший союз" в таких питаннях як доповідь Делора по ЕВС та Соціальна хартія – більш проєвропейською. Британія залишилася єдиною державою ЄС, що не підписала Соціальну хартію 1989 р. Відома промова М.Тетчер в Колледжі Європи в Брюгге (Бельгія, вересень 1988 р.) "Британія та Європа" стала своєрідним "маніфестом" євроскептиків на подальші десятиліття. Внутрішні неузгодження в третьому уряді Тетчер (1987-1990 рр.) між прем'єр-міністром та її ключовими міністрами досягли значної гостроти і спричинили її відставку.

Тим не менш, період правління "залізної леді" по праву названо "революцією Тетчер", а поняття "тетчеризм" стало одним з найбільш розповсюджених в політичній лексиці. Слід наголосити, що М.Тетчер першою з британських прем'єр-міністрів зіткнулася з необхідністю визначити ступінь доцільності участі Великої Британії в новітніх інтеграційних проектах, що передбачали посилення наднаціональних

структур ЄС. Якщо до М.Тетчер йшла боротьба всередині держави та на європейському рівні за вступ до ЄС та спроби вирішення британських проблем на європейському рівні, то після кризи середини 70-х рр. участь в європейській інтеграції спричинила державі більше політичних, економічних та соціальних проблем, ніж відчутних вигід. Саме М.Тетчер розпочала розробляти національну модель участі окремої держави в інтеграційному процесі. Відстоюючи свої підходи в жорстких дискусіях з європейськими партнерами, вона визначила ту високу позицію, на рівні якої Британія може вести діалог з континентальною Європою.

Доцільно зауважити, що міжнародна репутація Великої Британії як "незручного партнера" в ЄС додала популярності державі і, можливо, сприяла визнанню її особливої позиції. Невипадково, що до цього часу при обговоренні і вирішенні європейських інтеграційних проблем традиційно першочерговим питанням, що викликає занепокоєння у "корифеїв" Європи, є позиція Великої Британії, яку не можна залишити поза увагою і до якої не залишається байдужим жодний її європейський партнер. Досить часто Британію вважають одним з принципових архітекторів нової Європи, особливо протягом останніх десятиліть [405, с. 153]. "На Європі, що виникне наприкінці століття, – зазначає С.Салліван, – буде залишатися незабутній відбиток М.Тетчер, найнепокірнішої з усіх європейців" [167, с. 40]. Прем'єр-міністра Маргарет Тетчер визнано головною політичною постаттю в Європі [353, с. 516], яка не обмежилася лише Європою, а стала майже найпопулярнішим політичним лідером ХХ століття привернувши увагу до Великої Британії і означивши шлях її майбутнього піднесення.



### **3.2.3. Ратифікація Маастрихтської угоди та поглиблення особливої позиції Великої Британії щодо інтеграційних процесів ЄС (1990 – 1997).**

З приходом до влади Д.Мейджора британська європейська стратегія, при збереженні своєї сутності, була істотно змінена. Вона відрізнялася більшою помірністю, обміркованістю, обережністю та зваженістю. Новий прем'єр-міністр Великої Британії небезпідставно вважався про-європейськи налаштованим політиком: саме завдяки його зусиллям Британія приєдналася до Європейського механізму обмінних курсів (МОК) в жовтні 1990 року; ім'я Мейджора було відомим завдяки концепції "твердого екю", хоча висунута ініціатива і не знайшла підтримки серед європейських партнерів.

Одним з головних досягнень Д.Мейджора під час його перебування на посаді прем'єр-міністра Великої Британії справедливо вважається його участь в обговоренні Маастрихтської угоди на міжурядових конференціях в грудні 1991 року. Слід наголосити, що змінено було саме тон британських аргументів, які були репрезентовані більш дипломатично, завдяки чому Мейджору вдалося домогтися для своєї держави особливого статусу в ЄС, успішно відстояти національні інтереси Великої Британії.

На той час розбіжності серед консерваторів стосовно поглиблення євроінтеграційних процесів виглядали досить вагомими. В новому кабінеті було кілька активних євроентузіастів, як М.Хезлтайн і К.Паттен, та євроскептиків на чолі з міністрами М.Хауердом, Н.Лемонтом, П.Ліллі, М.Портілло. Тому завданням Д.Мейджора виступало не лише захистити британську позицію на переговорах, а й зберегти єдність партії торі. Особисто Д.Мейджор не очолював будь-якого партійного угруповання, і це сприяло успіху його ділового стилю керівництва, спрямованого на

подолання внутрішньопартійних неузгоджень та запобігання розколу партії.

При обговоренні тексту майбутньої угоди, яке тривало майже протягом року, завдяки зусиллям Д.Мейджора слово "федеративний" взагалі не було вжито в тексті угоди, а зазначалося лише те, що підписання угоди означає "початок нового етапу в процесі створення ще більш тісного союзу народів Європи, чий рішення прийматимуться якомога відкритіше і будуть доходити до кожного громадянина" [4, с. 16]. Незважаючи на тиск з боку партнерів по ЄС, Британія не погодилась на підписання Соціальної глави угоди, яка була винесена в Додаток.

В жовтні 1991 року, не дивлячись на заперечення Франції та Німеччини, було прийнято спільну розробку британо-італійського плану Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ) реформованого ЄС. План втілював британський підхід стосовно надання ЄС певної ролі в формулюванні оборонної політики, прерогатива ж в даній галузі залишалася за НАТО.

Досліджено, що заслугою Д.Мейджора було і налагодження добрих особистих стосунків з "будівельниками" об'єднаної Європи – Ж.Делором та Г.Колем, – кроки, які ні за яких умов не могла б здійснити М.Тетчер. Визначено, що відносини з ФРН за часів прем'єрства М.Тетчер було дещо пошкоджено через її негативне сприйняття ідеї об'єднання Німеччини. Тодішній канцлер Німеччини Г.Коль підтримав позицію британського прем'єр-міністра і сприяв успіху Мейджора під час маастрихтського самміту 9-10 грудня 1991 р., де було завершено переговори щодо підписання угоди.

Під час своєї промови в Палаті громад напередодні підписання Маастрихтської угоди Д.Мейджор наголошував на жажливості приєднання Британії до Соціальної хартії ЄС, яка зазначала загальноєвропейську межу тривалості робочого тижня 48 годинами. Аргументуючи свою позицію,

прем'єр-міністр навів досить позитивні економічні показники – найнижчі за останні 30 років темпи інфляції, зменшення безробіття, зростання ділової активності, низькі банківські розрахункові ставки, стабілізацію обмінного курсу фунту стерлінгів [98]. Все це, за його словами, можна легко втратити, якщо у Великій Британії стане діяти Соціальна хартія, дотримання норм якої спричинятиме високі соціальні витрати.

Маастрихтська угода передбачала три основні напрямки інтеграції [4] – утворення до 2000 року єдиного європейського ринку, головним чином за допомогою запровадження єдиної валюти, уніфікацію внутрішньої та законодавчої політики держав-членів, формування ними єдиного курсу зовнішньої політики, політики безпеки та оборони. Однак, британському прем'єру прийшлося погодитися з утворенням в перспективі валютного союзу та політичного союзу. Щодо запровадження єдиної валюти та утворення ЄЦБ, це мало втілюватися трьома етапами. Перший та другий етапи, що передбачали утворення ЕВС, було прийнято Британією. Щодо переходу до третього етапу – запровадження євро та утворення ЄЦБ на 1999 рік, це мало отримати ухвалу Парламенту. Таким чином, Велика Британія залишила за собою право не брати участі в утворенні валютно-фінансового союзу, який вважався досить проблематичним для Лондона через утворення необхідних для запровадження єдиної валюти умов – наближення показників економічного росту країн-членів, головним чином темпів інфляції та обмінних курсів. Визначено, що Маастрихтська угода була першим прикладом в історії ЄС, коли в рамках інтеграційного процесу окремим країнам, включаючи Велику Британію, було дозволено не брати участі в окремих його напрямках (згідно з концепцією "різношвидкісної Європи"). Це передусім стосувалося валютного союзу, бо цілком очевидним виступало те, що на визначений термін не всі учасники будуть в змозі виконати критерії конвергенції та запровадити єдину валюту.

Маастрихтська угода також передбачала проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ), зміцнення Європарламенту та Європейського Суду, поширення компетенції в окремих сферах, прийняття рішень кваліфікованою більшістю в Раді міністрів, а також єдине європейське громадянство. Д.Мейджор виступив ініціатором запровадження в правову концепцію ЄС принципу субсидіарності, який він розглядав в якості обмеження влади інтеграційних інститутів.

Загалом Мейджору прийшлося погодитися з низкою положень, проти яких категорично заперечувала М.Тетчер. Край негативне ставлення колишньої прем'єрки до перемоги Мейджора в Маастрихті наявне в даній нею короткій характеристиці Угоди: "Хоча вона (Маастрихтська угода. – *Н.Я.*) і закріпила право Великої Британії відмовитися від єдиної валюти, її підписання відкрило дорогу для реалізації цього сумнівного підприємства в інших галузях. Угода запровадила поняття "європейського громадянства" та єдину політику в сфері оборони, "яка з часом може привести до утворення спільної системи оборони". Крім цього було запроваджено так званий "Комітет регіонів", який являв не інакше, як ще одну спробу зруйнувати суверенітет національних держав знизу. Відмова ж Великої Британії від соціальної глави на практиці ... не зашкодить Європейській комісії спробувати з тим чи іншим успіхом нав'язати державі більш високі соціальні витрати" [235, с. 407-410].

Всередині держави сприйняття підписання Маастрихтської угоди було неоднозначним: критика лейбористів зосереджувалася на відмові приєднання до Соціальної хартії; праві сили звинувачували прем'єр-міністра в зайвих поступках, але превалювала позитивна думка щодо здійсненого кроку. В передвиборчому маніфесті партії торі було наголошено, що "Маастрихтська угода була успіхом як для Британії, так і для решти Європи" [107, с. 3]. В ході першого читання угоди в Парламенті

централізоване угруповання євроскептично налаштованих депутатів ще не було сформованим. М.Тетчер утрималась при голосуванні. Водночас досліджено, що текст угоди не було оприлюднено для широкої громадськості, він був опублікований лише після парламентських виборів в квітні 1992 року [180, с. 60], що спричинило незадоволення багатьох членів Палати громад.

Ратифікацію Маастрихтської угоди Парламентом було відстрочено, і до цього питання звернулися лише після чергової перемоги консерваторів, хоча дебати навколо Маастрихту фактично не припинялися. Угода пройшла друге читання в Парламенті 21 травня 1992 р. з результатами голосування 376 проти 92 (серед супротивників було 22 консерватори) [371, с. 158] при намаганні прем'єр-міністра якомога зменшити кількість поступок. Обидві головні політичні партії були фактично "розколоті" Маастрихтом. Серед євроскептиків все популярнішою ставала ідея проведення загального референдуму, висунута в Парламенті ще 21 лютого Р.Шепхердом [98], хоча на той час вона не була підтримана. Європейські лідери, оцінюючи британську ситуацію ззовні, намагалися дати до неї свій коментар та якимось сприяти прийняттю позитивного рішення щодо ратифікації договору. Г.Коль, наприклад, зазначив, що британське зволікання з Маастрихтом є "прикрим"; Ф.Міттеран сказав, що воно "неприйнятне", данський прем'єр-міністр Любер назвав його "непорозумілим"<sup>1</sup>.

І якщо Єдиний європейський акт британський парламент ратифікував після помірних обговорень, то Маастрихтська угода спричинила дебати по її тексту на тлі справжнього вибуху емоцій, незгод і палких суперечок на всіх рівнях влади [98]. І саме цей період співпав з наступним європейським головуванням. Мабуть, за іронією долі низка європейських головувань Великої Британії відбувалася на тлі внутрішніх

парламентських і партійних дебатів навколо ратифікації ключових документів Співтовариства, що, звичайно, накладало певний відбиток на перебіг головування.

Четверте головування Великої Британії в ЄС тривало протягом другого півріччя 1992 року, після лютневого підписання Маастрихтської угоди державами-членами. Головним пріоритетом Британії, як зазначив ще в квітні Д.Мейджор, було питання про розвиток єдиного ринку. Це підтверджено і передвиборчим маніфестом Консервативної партії 1992 року [107], і офіційною промовою Д.Херда в Європейському Парламенті 8

---

<sup>1</sup> The Economist. – 1992. – November 14. – P. 33.

липня 1992 року, де визначено й інші пріоритети головування Сполученого Королівства: розширення ЄС і підготовка до започаткування переговорів про вступ країн-членів ЄАВТ у Співтовариства, реформування фінансів ЄС, завершення Уругвайського раунду торгівельних переговорів у рамках ГАТТ, розвиток відносин з країнами Центральної та Східної Європи, колишнього СРСР, вирішення проблеми колишньої Югославії і, звичайно, створення умов для ратифікації Маастрихтської угоди.

Згідно зі своїм стратегічним баченням оформлення ЄС в організацію міждержавного характеру, консервативний уряд Великої Британії послідовно виступав прихильником розширення ЄС за принципом "поширення замість поглиблення". На час четвертого британського головування процес розширення ЄС вже набув розвитку і зумовив необхідність ретельного вивчення всіх його можливих наслідків і розробки нових підходів щодо впровадження особливого статусу членства для країн-претендентів на вступ. З приводу цього Комісія підготувала проект нового комунікативного документу, відзначаючи прогрес демократичного розвитку центрально- і східноєвропейських країн (проект було заплановано для розглядання і частково обговорено на позачерговому засіданні Європейської Ради в Бірмінгемі в жовтні 1992 р.). Однак, остаточну оцінку пропозиції Комісії дістали в червні наступного року в Копенгагені, де Європейська Рада прийняла "нову формулу" членства ЄС і низку декларацій щодо збільшення структурних одиниць Комісії.

Варто зауважити, що саме на цьому етапі розвитку європейської інтеграції було підписано Меморандум про взаєморозуміння між урядом України і урядом Сполученого Королівства в Лондоні 15 вересня 1992 року, під час британського головування в Раді ЄС.

Діяльність Ради охоплювала багато аспектів європолітики. Так, за часів британського головування завершено виконання програми дій міждержавної групи Треві "1992", що стосувалася антитерористичної

спрямованості спільних заходів і боротьби з організованою злочинністю. Доречно зазначити: ініціатива утворення Треві належить саме Великій Британії та Німеччині і здійснена в грудні 1975 року, що було значним внеском в європейську співпрацю в галузі зовнішньої політики і безпеки.

Суттєвих результатів досягнуто в економічній галузі завдяки Великій Британії, головуючій на заключній стадії складного обговорення Європейською радою, під час її самміту в грудні 1992 року в Единбурзі, коли було прийнято "пакет Делора-2", що передбачав урегулювання механізму фінансування Співтовариства, і де було встановлено нові розміри власних коштів ЄС на рівні 1,27 % ВВП країн-членів (проти пропозиції Комісії рівня 1,37 %) і схвалено механізм фінансування Співтовариства на 1993-1999 роки [344, с. 95]. Британське головування в дусі налагодженої традиційної політики дотримання суворої економії довело, що запропоновані межі ВВП можуть надати Комісії можливість забезпечити розширення сфери діяльності ЄС.

Водночас вирішення югославської проблеми фактично не зрушилося з місця через (на думку окремих експертів) бездіяльність Великої Британії як головної країни в Раді ЄС і її безвідповідальність разом з Францією, як постійних членів Ради безпеки ООН, в організації належної допомоги і захисту Боснії, чия незалежність було визнано Європейським Союзом у квітні 1992 року. Певної критики зазнала й політика Сполучених Штатів у питанні розв'язання конфлікту, відзначено слабку координацію євро-американських дій. "Без лідерства Вашингтону європейські уряди не мали спонуки до початку серйозної воєнної операції для припинення війни, і продовжували докладати неефективних дипломатичних зусиль" [688, с. 317]. Британія не справилася з роллю лідера у вирішенні цієї проблеми. В серпні 1992 року в Лондоні як столиці головної країни відбулася Міжнародна конференція ЄС-ООН з проблем колишньої Югославії для аналізу і розробки шляхів стабілізації ситуації в регіоні.



Щодо східноєвропейських країн – Польщі, Угорщини, Чеської Республіки та Словачії, під час британського головування було узгоджено, що ці країни поступово отримають членство в ЄС. На самміті Ради в Единбурзі за головуванням Мейджора ухвалено основний графік переговорів щодо розширення ЄС, прийнято рішення про початок переговорів з Австрією, Швецією та Фінляндією на початку 1993 року. Було розглянуто і проблему Данії, яка отримала негативний результат референдуму щодо ратифікації Маастрихтської угоди (50,7 % громадян, які брали участь у референдумі, висловилися проти ратифікації), з наданням цій країні другої можливості проведення загального референдуму і важливих поступок, що було закріплено "Протоколом про деякі положення стосовно Данії". Загалом Європейською Радою в Единбурзі було пом'якшено умови розширення ЄС.

Визначено, що головування Великої Британії було ускладнене фактичним безсиллям західноєвропейських країн у справі розв'язання балканського конфлікту, неузгодженням зі Сполученими Штатами проблем сільського господарства в рамках ГАТТ, а також кризою ЄВС у вересні 1992 року, названою "чорним вереснем", що знайшло відображення на позачерговому засіданні Європейської Ради в Бірмінгемі і спричинило вихід Сполученого Королівства та Італії з механізму обмінних курсів (МОК, англ.: ERM) 16 вересня. Головування Британії відбувалося на тлі напруженої боротьби всередині держави навколо ратифікації Маастрихтської угоди британським парламентом, яка продовжувалася до серпня 1993 року.

Проте загальне враження від чергового британського головування було позитивним, і головування визнано успішним, незважаючи на певні проблеми, що виникали протягом його шести місяців [302, с. 250].

Тим часом тривала внутрішня боротьба навколо ратифікації Маастрихтської угоди: лейбористську "ні"-кампанію очолили Б.Гоулд та

Т.Бенн, але ареною цієї боротьби все більше ставала партія торі. В Палаті громад супротивники ратифікації кількістю понад 60 осіб згуртувалися навколо тетчериста У.Кеша, було сформоване ще одно євроскептичне угруповання під назвою "Свіжий старт". В Палаті лордів євроскептиків об'єднала навколо себе М.Тетчер, виступаючи проти так званої "федералістської утопії" і наголошуючи на необхідності проведення референдуму з цього питання. Такі ідеї були озвучені і на черговій конференції консервативної партії в жовтні 1992 р., де робився наголос на загрозі британському суверенітету та британської ідентичності, наполяганні на включення Соціальної глави до основного тексту угоди, що автоматично спричинило б відмову від Маастрихту.

Прем'єр-міністр змушений був шукати підтримку навіть серед парламентської опозиції, в лавах інших політичних партій – лейбористів, ольстерських юніоністів, ліберальних демократів. Пізніше згуртоване угруповання євроскептиків наполягало на відмові від маастрихтських зобов'язань і заміни вже підписаної угоди якимось своєрідним узгодженням.

Позиція Д.Мейджора виглядала досить чіткою: він робив все, щоб не допустити проведення референдуму, який так невдало відбувся в Данії та явив зручний для євроскептиків приклад; не дозволити перегляду умов угоди, бо це неминуче позбавило б Велику Британію будь-якого авторитету й поваги серед партнерів по ЄС, спричинило б втрату нею завойованих позицій в Європі. Мейджор був впевнений в необхідності проведення Маастрихтської угоди через Парламент, і таке рішення прем'єр-міністра, без консультації з іншими членами кабінету, було підтримано міністром закордонних справ Д.Хердом.

В жовтні 1992 року Мейджор навіть пригрозив євроскептикам розпуском Парламенту і достроковими виборами в разі намагань зірвати ратифікацію. В листопаді уряд мав перевагу лише в три голоси, і третє

читання угоди все ж було перенесене на весну 1993 року. 8 березня 1993 р. уряд зазнав поразки через лейбористські поправки маастрихтського тексту. Загалом протягом дискусій в текст Маастрихтської угоди було внесено понад 600 поправок, що спричинило значну пролонгацію обговорення.

На літо 1993 року позиція уряду досі виглядала надто хиткою, і мала перевагу в Палаті громад в 18 голосів, хоча схожа проблема вже була позитивно вирішена в Данії (там травневий повторний референдум ухвалив угоду 58% голосів).

В липні 1993 р. Тетчер спромоглася схилити Палату лордів проголосувати за проведення референдуму 445 голосами проти 176 [180, с. 68]. 23 липня було кульмінаційним пунктом парламентської боротьби опозиційно налаштованих про- і антиєвроугруповань, коли лейбористи винесли на голосування в Палаті громад питання про приєднання Великої Британії до Соціальної глави Маастрихту, що було спрямоване на загальний зрив ратифікації. За результатами голосування виникла унікальна ситуація рівної кількості голосів – 317 проти 317. Голос спікера виявився єдиним, що врятував позицію уряду. Але розстановка сил, що склалася і була оприлюднена, свідчила про реальну кризу уряду й консервативної партії, критичне становище Д.Мейджора і справжню загрозу краху існуючої влади.

Популярність Д.Мейджора всередині держави катастрофічно впала: згідно з опитуванням від 7 липня 1993 р., його рейтинг дорівнював 14%. Для порівняння, найнижчий рейтинг М.Тетчер становив 23% [645, с. 57].

Тоді прем'єр-міністр прийняв сміливе і єдино можливе тактичне рішення: пов'язати питання ратифікації Маастрихтської угоди з вотумом довіри урядові і проголосувати за це наступного дня. Його психологічний розрахунок базувався на змушенні євроскептиків підтримати свій уряд, в іншому разі були б спровоковані дострокові вибори, які неминуче привели

б до влади ще більш проєвропейськи налаштовану лейбористську партію і формування її проєвропейського уряду.

24 липня Мейджор отримав вотум довіри. Лише один торі проголосував проти свого уряду та один утримався [371, с. 162], що загалом свідчило про перемогу прем'єр-міністра й забезпечувало успіх четвертого читання угоди та її ратифікації.

В результаті Маастрихтська угода була ратифікована 2 серпня 1993 року в четвертому читанні після року обговорень, 70 парламентських голосувань та 61 дня дискусій. У своїй промові міністр закордонних справ Д.Херд висловив припущення, що бунтівна облога "посідатиме пам'ятне місце в анналах парламентської історії" [645, с. 56]. Але кінцевий успіх ратифікації не зняв європейську проблему з порядку денного уряду Д.Мейджора.

Всі подальші роки перебування при владі консерватори відчували тиск Маастрихту і зазнали подальшого розшарування в лавах своєї партії. Підписання і ратифікація Маастрихтської угоди стали найважливішим за часів прем'єрства Мейджора і, мабуть, єдиним суттєвим кроком Британії щодо поглиблення євроінтеграційної співпраці.

Позиція прем'єр-міністра поступово еволюціонувала в бік євроскептицизму. Друга половина терміну прем'єрства Мейджора продемонструвала його власне бачення подальшого розвитку європейської інтеграції.

Визначено, що європейська політика Д.Мейджора була побудована на концепції "різношвидкісної Європи" та "змінюваної геометрії співробітництва", яка тимчасово могла задовольнити євроскептиків, але не сприймалася Францією або Німеччиною, де розповсюджуваними стали опінії християнських демократів про те, що повнішої інтеграції можна досягти без Британії і таких, що сумніваються.

Фактично Європа на той час саме й мала вигляд "різношвидкісної" та "різнорівневої": не всі держави-члени були членами ЗЄС; не всі держави-члени приєдналися до ЕВС (Сполучене Королівство, Данія); не всі приєдналися до Шенгенських угод (Сполучене Королівство). Стратегія Мейджора, спрямована на підтримку існуючих "різно"-тенденцій і, таким чином, децентралізації ЄС, сприятлива для євроскептиків, не слугувала підвищенню авторитету партії торі, які програли червневі вибори до Європарламенту 1994 р., втративши 14 з 32 місць [371, с. 165]. Крім того, на самміті ЄС на о. Корфу в червні 1994 р. Мейджор використав право вето і заблокував призначення на посаду голови Єврокомісії бельгійця Ж.-Л.Деане, відомого своїми федералістськими поглядами, що не сприяло поліпшенню репутації Британії серед партнерів по ЄС і залишило її в ізоляції. Обраний на цю посаду в 1995 році замість Деане люксембуржець Ж.Сантер виявився не кращим варіантом для Сполученого Королівства: він став послідовним прихильником запровадження єдиної валюти.

Досліджено, що крім ідеї "різношвидкісної" Європи, в середині 90-х років Британія залишалася прихильницею поширення ЄС на схід, про що йшлося на самміті ЄС в Ессені наприкінці 1994 р. На англо-німецькій зустрічі в січні 1995 року Д.Херд аргументував британську позицію щодо розширення спільними англо-німецькими інтересами в східноєвропейському регіоні, відродженням там демократичних режимів та сприятливими обставинами для реформування ССП в разі розширення ЄС. Але головним неоголошеним аргументом Британії було запобігання поглибленню інтеграційних процесів, розвитку федералістських тенденцій, послаблення централізації влади Брюсселю.

Непорозуміння Британії з партнерами було поглиблене на міжурядовій конференції, присвяченій огляду та обговоренню інституційних засад ЄС, що була започаткована саммітом в Туріні в березні 1996 року і мала завершитися 14 червня 1997 р. в Амстердамі.

Позицію Великої Британії на міжурядовій конференції було викладено в Білій книзі консервативного уряду та представлено міністром закордонних справ М.Ріфкіндом в Палаті громад, де наголошувалося на важливості поширення ЄС, його конкурентоспроможності, реформуванні ССП та фінансових фондів Євросоюзу. Щодо запровадження інституційного реформування, позиція Сполученого Королівства визначалася як гнучка, при збереженні "різношвидкісного" підходу, наголошуючи на домінуванні сильних національних держав, НАТО, відокремленого ЗЄС, продовженні міжурядового співробітництва в галузі СЗПБ та принципі субсидіарності [81]. Ідеї поглиблення інтеграційних процесів, що прозвучали на міжурядовій конференції з боку Німеччини, Франції та інших членів ЄС, сприймалися Мейджором як загроза британському суверенітету. Консервативний уряд виступав послідовним опонентом наднаціональності та не підтримував таких нововпроваджень як введення в договір глави про зайнятість та передачу вирішення проблем внутрішньої політики та юстиції до повноважень інститутів ЄС. Подальше розходження між Британією та континентальними партнерами ЄС спричинила проблема "коров'ячого сказу" та відмова Євросоюзу пом'якшити ембарго на експорт британської яловичини у квітні 1996 року і назвати дату його остаточного скасування. Реакцією британського прем'єр-міністра була заява 21 травня про намір Британії блокувати ті питання ЄС, що вимагали одностайного прийняття. Ця "війна" тривала до 21 червня, коли на самміті у Флоренції було запропоновано дещо розпливчастий план щодо поступового пом'якшення ембарго.

6 грудня 1996 року уряд консерваторів втратив більшість у Палаті громад, і під питанням стало саме його виживання до весняних виборів. Обговорення питань запровадження єдиної валюти та результатів міжурядової конференції на Дублінському самміті ЄС в грудні додало до розколу партії торі. На засіданні кабінету міністрів 19 грудня знов

обговорювалося питання участі Британії в ЄВС, а навесні 1997 р. прозвучала остаточна заява консерваторів про неможливість приєднання до першої хвилі євро.

Загальна думка стосовно перспектив і шансів Мейджора проголошувала те, що саме непослідовність в вирішенні європейських проблем і фактичне протиставлення Британії континентальній Європі спричинили падіння його уряду. Враховуючи те, що, починаючи з 1993 року Британія демонструвала стабільне зростання економіки і саме завдяки зусиллям торі була перетворена із "хворої людини" Європи на "повноправного члена європейського і світового ансамблю індустріально розвинутих країн" [600, с. 125], такий результат є яскравим і показовим прикладом впливу фактору Євросоюзу та європейського питання на внутрішню ситуацію в державі.

Доказано, що заключний етап вісімнадцятилітнього правління консерваторів черговий раз підтвердив "особливість" та "незручність" британської позиції в ЄС для решти держав-членів. Це був саме той кризовий момент британо-європейської конфронтації, коли більшість євроскептиків взагалі задавалися питанням, чи є Велика Британія членом ЄС.

#### **3.2.4. Стадія "третього шляху" (1997 – дотепер).**

Лейбористи повернулися до влади в травні 1997 року. Їхня перемога над консерваторами була дійсно вражаючою. Торі отримали лише 30,7% голосів електорату та 165 місць в парламенті, але найбільш негативний наслідок їхньої поразки полягав в тому, що було втрачено загальнонаціональний статус – жодного консерватора не було обрано ні від Шотландії, ані від Уельсу. Серед міністрів, які втратили свої місця в Парламенті, був міністр оборони М.Портілло та міністр закордонних справ

М.Ріфкінд. Це була найжорстокіша з 1832 року поразка консерваторів. На відміну від них, лендслайд лейбористів продемонстрував найкращі показники за всю історію їхньої діяльності – 43,3% голосів, 419 місць в Палаті громад, що забезпечило рекордну більшість в 179 мандатів [180, с. 3].

Як правило, лейбористським урядам, коли вони в черговий раз з перемогою на виборах приходили до влади, випадала складна спадщина. В другій половині XX століття перед ними стояли завдання, пов'язані з подоланням руйнівних наслідків Другої світової війни, економічної депресії та бідності передвоєнних часів, з потребою оновлення і підтримання світових позицій Британії та водночас із здійсненням всебічних соціальних та економічних заходів всередині держави. Не став винятком і нинішній уряд лейбористів, які спромоглися прийти до влади після вісімнадцяти років (1979-1997) перебування в опозиції.

Численні поразки лейбористської партії на попередніх парламентських виборах обумовили необхідність як ревізії принципових теоретичних положень лейборизму, так і перегляду практичної діяльності самої партії в усіх сферах. Після третьої поспіль поразки, де лейбористи набрали 30,8% (10 млн.) голосів проти 42,3% (13,7 млн.), отриманих консерваторами [287, с. 149], утворені в 1987 році на щорічній партійній конференції експертні групи розробили оновлені програмні положення і політичні настанови партії з урахуванням майбутньої стратегії. За задумом лейбористського керівництва, ЛПВ мала позбавитися залишків класового характеру, виправити лівий ухил, що існував в їхній ідеології, перетворитися на масову демократичну організацію. Як результат, соціалістичні ідеї значно "поправишали", а саме слово "соціалізм" поступово зникало з офіційних партійних документів.

Після чергової (четвертої) виборчої поразки 1992 року (34,4% голосів проти 41,9%, відданих за консерваторів) [287, с. 149], конкретно



було поставлене питання про скасування Статті IV Статуту партії, де йшлося про право на усуспільнення засобів виробництва. "Нова Стаття IV – це набагато більше для лейбористської партії, ніж символ змін; це символ надії для держави, – підкреслював згодом Тоні Блер. – Настав час піднести Британію над колишніми суперечками двадцятого століття ... Двадцять перше століття вже не виглядатиме як протиборство між громадським та приватним секторами. Це буде пошук визначальних принципів сучасного громадянського суспільства у світі постійних економічних змін" [264, с. 55].

Своє бачення модернізованого лейборизму новообраний лідер партії Т.Блер продемонстрував ще в 1995 році у виступі, присвяченому 50-й річниці вражаючого успіху лейбористів на парламентських виборах 1945 року [432]. Тут було окреслено програму майбутнього лейбористського уряду в галузі економіки, охорони здоров'я, освіти, соціальних послуг. Найважливішим аспектом виступу майбутнього прем'єра була проблема модернізації політичних інститутів держави, перш за все – Палати лордів, а також необхідності прийняття білля про права і Акту про свободу інформації, що було часткою подальшої конституційної реформи Британії.

Визначено, що тенденція до перебудови засад діяльності лейбористів як політичної організації і як майбутньої правлячої партії виникла і набула подальшого розвитку під впливом чинників глобалізації, континентальних процесів євробудівництва і трансформації європейської соціал-демократії, загальним завданням якої стало відіграти роль соціального стабілізатора ринкової економіки.

Звичайно, значущість зовнішнього впливу на формування британської політики не слід перебільшувати, але європейський чинник можна вважати вирішальним в процесі здійснення конституційної реформи, запровадженої "новими лейбористами", та всебічного оновлення Британії. Започатковані новими лейбористами реформи модернізації

всередині Британії, які можна пояснити за допомогою обраного структурно-функціонального методу дослідження, були не лише відповіддю на внутрішні проблеми суспільства, а й на загальні європейські процеси поглиблення інтеграційного розвитку.

В партійному передвиборчому "Шляху до маніфесту" 1996 року сам термін "новий" використано 107 разів, а у відомій промові Блера на щорічній партійній конференції 1995 року "новий" повторюється 37 разів [346, с. 356]. Такий інтенсивний слововжиток, звичайно, не був випадковим. З приходом до влади "нових лейбористів" багато чого в політиці "нової" Британії дійсно відбулося вперше. Іноваційність уряду Блера послугувала важливим чинником розробки і здійснення його політичної програми. Вересень 1997 року став місяцем референдумів з проблеми деволюцій (варто згадати, що до зазначеного часу Британія взагалі лише раз в історії (в 1975 році) мала досвід проведення референдуму). Вперше стали наявними результати конституційної реформи. Вперше був використаний варіант пропорційної системи голосування на виборах законодавчих органів Шотландії та Уельсу. Вперше в 1998 році британський лідер публічно виступає в Національній Асамблеї в Парижі вишуканою французькою мовою. Вперше в другій половині 90-х років європейська проблема стає не відокремлюючим, а поєднуючим фактором, перестає бути деструктивним елементом всередині уряду. Вперше вибори 1999 р. до Європарламенту в Британії проходили за системою пропорційного представництва. Вперше в історії Великої Британії з 1 квітня 1999 р. визначено рівень мінімальної заробітної плати (3,6 фунтів стерлінгів на годину). Вперше у 2002 р. членом кабінету стає темношкіра людина походженням з Гани – шеф-секретар скарбниці Пол Боутенг, відповідальний за контроль над бюджетом [253, с. 109-110].

З приходом до влади "новий лейбористський" уряд Блера взяв на себе і складне завдання, яке не декларувалося офіційно, але було наявним

– втілити ідею британського лідерства в Європі, використовуючи власні новітні методи. Вже 5 травня 1997 р. на міжурядовій конференції в Брюсселі новопризначений британський "міністр по справах Європи" Д.Хендерсон пообіцяв дати "свіжий старт британським відносинам з ЄС", а через тиждень міністр закордонних справ Р.Кук запевнив, що Британія буде "провідним актором в Європі" [371, с. 177].

Можна зазначити, що досягнення цієї мети обумовило зовнішньополітичну стратегію обох останніх новолейбористських урядів і спричинило наміри на проведення всеохоплюючих внутрішніх істотних змін в державі, що мали підготувати її для виконання ролі європейського лідера. Уряд Блера мав на меті піднести соціально-економічний та політичний рівень Британії шляхом впровадження цінностей комунітаризму і втілення концепції "суспільства співучасті", перетворення "держави добробуту" на "державу соціальних інвестицій". "Третій шлях" – це шлях до зближення держави і суспільства, подолання відчуження громадян від інститутів влади та управління.

Звичайно, виконання таких завдань потребуватиме певного часу. Але, на відміну від попередніх, вже на початку свого правління уряд Блера мав значні об'єктивні переваги, перш за все, у вигляді переважної більшості в Палаті Громад; по-друге, – невеликими, але відносно стабільними темпами економічного зростання, яке розпочалося ще з 1992 р.; по-третє, членство Великої Британії в ЄС вже не викликало сумнівів – про це свідчить і громадська думка, і заяви лідерів всіх політичних сил держави. На сучасному етапі вже не йдеться про приналежність Британії до Європейського Союзу – це питання вирішене остаточно. Дискусію продовжують спричиняти певні аспекти проблеми здійснення рішучих кроків, до яких британці не звикли.

Політична стратегія "нових лейбористів" та їхнього лідера Тоні Блера базується на про-європейському курсі. "Я представник повоєнної

генерації, і в 1975 році голосував за те, щоб Британія залишилася у складі ЄЕС, – заявив Т.Блер. – Я наполегливо переконую свою партію стати партією Європи і вірю, що це відповідає інтересам моєї держави. Я підтримую європейську ідею співробітництва між національними країнами заради спільного блага. В мене немає сумнівів стосовно майбутнього моєї держави, яке полягатиме в серці Європи" [264, с. 257].

Вагомим був і зовнішній стимул для налаштування проєвропейської спрямованості "нових лейбористів": через антиєвропейські настрої, наявні в консервативній партії, цей стимул був презентований сподіваннями і надією урядів держав-членів ЄС на перемогу Блера [163, с. 147]. Перемога на виборах в травні 1997 року стала суттєвим психологічним поштовхом для проєвропейської зосередженості "нових лейбористів", яка б продовжувала розвиватися повільно в разі виборчої поразки. Те, що стало наявністю, викликало закономірну реакцію на політичну дійсність, на невпевнене вагання попередників навколо європроблем, тобто, стимулювало адекватну відповідь на виклик.

В своїй першій програмній промові 11 листопада, присвяченій зовнішньополітичним проблемам, прем'єр-міністр визначив наступні пріоритети свого уряду:

- енергійна європейська політика, яка має "покласти край 20-літній ізоляції держави;
- сильний трансатлантичний альянс, якому сприятиме конструктивне співробітництво Великої Британії з ЄС;
- сильна оборона;
- свобода торгівлі;

– вирішення транснаціональних проблем, включаючи охорону навколишнього середовища, боротьбу з тероризмом та злочинністю, захист прав людини<sup>1</sup>.

Доведено, що з приходом до влади лейбористів зовнішньополітичний акцент було перенесено на Європу. Уряд Тоні Блера став негайно "виправляти" ситуацію, що склалася в відносинах з Євросоюзом, коли через особливу позицію попереднього уряду консерваторів в проблемах поглиблення інтеграційних процесів в ЄС держава опинилася в певній ізоляції. В якості основного лозунгу Тоні Блер висунув гасло про необхідність повороту Євросоюзу безпосередньо до потреб народів держав-членів. Як наголосив прем'єр-міністр "голос Британії було почуто в Амстердамі, тому що вперше за багато років вона була представлена єдиним урядом, який має чіткі європейські орієнтири" [98]. В жовтні 1997 року було підписано Амстердамську угоду [1], яка внесла суттєві зміни та доповнення в документи та інтеграційні програми ЄС. Велике значення мало проголошення рішення уряду Блера приєднатися до ЄВС до 2001 р.

Приєднання Великої Британії до спільної соціальної політики ЄС уможливило введення в Амстердамську угоду окремого розділу "Соціальна політика, освіта, професійна підготовка та молодь", підготовленого на основі об'єднання дещо зміненого тексту Угоди про соціальну політику з відповідними положеннями Маастрихтської угоди. Але Велика Британія залишилася поза механізмом Шенгенських угод, які інтегровані у правову систему Європейського Союзу Амстердамським договором 1997 року.

Нова угода дещо розчарувала тих, хто сподівався на суттєвіше реформування європейських інститутів перед запланованим поширенням

---

<sup>1</sup> The Financial Times. – 1997. – 11 November.

на схід. Тим не менш, угода містила низку змін: в деяких галузях поширювався принцип голосування кваліфікованою більшістю, посилені повноваження ЄС щодо захисту навколишнього середовища, антидискримінаційних заходів, збільшена роль Європейського Суду та Європарламенту, наголошено на боротьбі з безробіттям та далі просунуто підготовку до ЕВС. Амстердамська угода закріплювала інститут громадянства ЄС, хоча в тексті було визначено, що громадянство Європейського Союзу доповнює, але не замінює національне громадянство. Такий підхід разом з відсутністю передачі національних владних повноважень інститутам ЄС цілком задовольняв Велику Британію.

До того ж, у Т.Блера була така вражаюча більшість в Парламенті і така кількість прихильників його "новолейбористського" оновлення, що ратифікація Амстердамської угоди, на відміну від Маастрихтської, була лише формальним заходом, хоча євроскептики "не склали зброю". Опоненти Блера не мали достатнього підґрунтя для його критики: в деяких питаннях, як, наприклад, завершення формування єдиного ринку, підтримка поширення ЄС на схід, реформування ССП та запровадження гнучкого ринку праці як найкращого засобу боротьби з безробіттям, що виглядали природнім продовженням тетчеристської політики. З підписанням Соціальної глави Амстердамського договору уряд не виявляв особливого ентузіазму щодо запровадження радикальних соціальних змін.

Обмежений європеїзм Блера виявився під час Амстердамського самміту, де він спромігся забезпечення Британії права контролювати свої кордони, іміграцію, надання віз та притулку; прем'єр-міністр опонував франко-німецькій спробі започаткувати "злиття" ЄС із ЗЄС, захищав квоти британського рибальства. Крім того, його конструктивна зустріч з американським президентом Б.Клінтоном в травні 1997 р. і відродження

"особливих відносин" не давали підстав звинувачувати в зраді національним інтересам заради Європи.

Таким чином, перші кроки європолітики Блера в багатьох аспектах по суті явили продовження курсу його попередників торі з головною відмінністю, яка полягала в запровадженні комунітарного стилю, притаманного ще політиці Е.Хіта. Політика "нових лейбористів" демонструвала гнучкий підхід, заснований на комбінації поживавлених "особливих відносин" з комунітарністю та використанні традиційних та інноваційних методів, що дозволило Блеру задовольняти водночас британські й європейські інтереси.

Гідний внесок у втілення спільного європейського проекту зробила Британія під час її головування в Євросоюзі в першому півріччі 1998 року. Головування Великої Британії привернуло увагу Європи через зміну влади в державі і викликало позитивні сподівання на здійснення нею більш про-європейського курсу. Хоча перша спроба Блера спричинила неоднозначне сприйняття [331, с. 128; 503], за оцінками багатьох експертів, це головування виявилось значно успішнішим, ніж попереднє, при Д.Мейджорі [371, с. 180]. Саме під час цього головування чітко простежується остаточна трансформація британської позиції щодо Європи. За його результатами можна зазначити, що єдність Британії з континентом відбулася, Британія показала себе новаторським і конструктивним європейським партнером, що надав нового імпульсу інтеграційним процесам, визначивши свою роль в Європі.

Звичайно, слід віддати належне новому лейбористському урядові Т.Блера, що за короткий термін спромігся чітко визначити про-європейський курс своєї країни та роль "нової" Британії в "новій" Європі. У передбаченні європейського головування наприкінці 1997 року міністр закордонних справ Р.Кук здійснив кілька візитів до східноєвропейських столиць, під час яких висловив британську підтримку процесові поширення

ЄС на схід, що мало надалі обговорюватися на європейському рівні під час британського головування. Порядок денний британського головування в ЄС був визначений у промові Р.Кука 3 листопада в Дубліні, де було зроблено наголос на "повернення Європи людям", щоб відродити їхню віру в життєздатність європейського проекту. Британський міністр закордонних справ особливо підкреслив пріоритети наступного головування [405, с. 6-8]. Британія мала показати, що Європа готова для діяльності в глобальній економіці. Йшлося також про такі життєво важливі для Європи проблеми, як реформування ССП, створення ЕВС, Європейського центрального банку (ЄЦБ) (цю ідею, як зазначено вище, не підтримували консерватори на чолі з М.Тетчер), і підготовку до впровадження спільної валюти – євро, хоча власне Британія не належала до її прихильників і не мала наміру приєднуватися до "піонерів" сміливого валютного експерименту.

Через те діяльність британського головування в ЄС у 1998 році, метою якого було "якомога наблизити Європу до людей" [434], можна визначити як реформаторський. Справді, європейські реформи в той час охопили економічну і політичну сфери, сферу безпеки та екології. Зміст британського головування, як зазначив Р.Кук 25 червня у своїй підсумковій промові, не обмежувався аргументацією потреби "опор та інститутів ЄС", а був спрямований на боротьбу з міжнародним наркобізнесом, безробіттям, забрудненням навколишнього середовища.

Позитивом британського головування можна назвати більшу згуртованість Європи у здійсненні союзницьких заходів, залучення до них центрально- і східноєвропейських країн, претендентів на вступ до ЄС. Так, наприклад, у спільній березневій операції проти розповсюдження наркотиків на Дунаї брали участь 27 країн, в результаті чого було вилучено 112 кг героїну. Показовим може бути й загальноєвропейське узгодження щодо заходів, спрямованих на боротьбу з екологічним забрудненням



повітря та заборону дріфтерного рибальства, що врятувало тисячі дельфінів.

Протягом шестимісячного головування успішні зрушення спостерігалися в зовнішній політиці, у здійсненні миротворчих ініціатив. Достатньо зазначити особистий внесок Тоні Блера та міністра закордонних справ Робіна Кука в розв'язання ізраїльсько-палестинської проблеми, роль Британії в подоланні зимової іракської кризи (хоча Блеру під час свого візиту до Вашингтона в лютому 1998 року не вдалося повною мірою використати повноваження європейського головування і досягти домовленості зі Сполученими Штатами щодо розширення консенсусу стосовно Іраку).

У сфері спільних зовнішньополітичних заходів завдяки британським зусиллям налагоджено діалог з Китаєм щодо дотримання прав людини і в квітні 1998 року проведено перший євро-азіатський самміт з цієї проблеми між Китаєм та ЄС. Узгоджено Кодекс ЄС з проблем експорту зброї. Вперше перед країнами-експортерами зброї поставлено вимогу тестування з питань прав людини, проведення консультацій та узгодження контракту з іншими партнерами.

Серйозна увага приділялася врегулюванню ситуації в країнах колишньої Югославії. Початок збройних заходів щодо Косово також співпав з періодом британського головування. Резолюція ООН про події в Косово була прийнята після попередження президента Мілошевича Т.Блером про можливе військове втручання Британії та її союзників по НАТО, що було спрямоване на припинення кровопролитів. На самміті Європейської Ради (голів урядів) у Кардіффі 15-16 червня 1998 р. було прийнято Декларацію щодо Косово, крім того, розглянуто питання реформування ССП та бюджету ЄС.

Подання Європейської Комісії "Порядок денний-2000" Європейському парламенту в липні 1997 року детально розглядалося під

час британського головування: на самміті в Кардіффі узгоджено розклад проведення реформ і вжито заходів, необхідних для прийняття рішень, запланованих на час німецького головування в 1999 році, визначено березень 1999 р. як кінцевий термін для заключення політичної угоди державами-членами щодо прийняття всього пакету пропозицій ЄК, тобто до початку наступних прямих виборів до Європарламенту, запланованих на червень 1999 року.

Саме протягом британського головування в ЄС зусиллями франко-німецько-британської ініціативи було сформоване нове бачення майбутньої Європи, де йшлося про децентралізацію європейської влади Брюсселю. Згідно з розробленими підходами, Європа не має перетворюватися на якусь федеративну наддержаву. "Це є Європа, яка сконцентрована навколо того, що можна зробити на європейському рівні, але завжди запроваджуючи рішення на якомога нижчий рівень. Це є Європа, чії громадяни відчують її корисну справу і яка слугує їхній меті, не загрожуючи їхній ідентичності. Це – Європа, де влада якомога наближена до громадян, Європа, чії політичні процеси мають демократичну законність через зв'язки між її інститутами і урядами та парламентами держав-членів" [434]. На самміті в Кардіффі ці принципи розбудови нової Європи прийнято як ключові для подальшого процесу реформування.

Важливим є те, що європейське головування "нових лейбористів" означило нове бачення ролі Великої Британії і мало на меті кардинально змінити те її сприйняття європейськими партнерами, що сформувалося протягом попереднього вісімнадцятирічного перебування консерваторів при владі. Зусиллями уряду Тоні Блера Британія мала трансформуватися в конструктивного європейського партнера, здатного на позитивний діалог і ефективно вирішення регіональних проблем. Дискусія про роль європейських інститутів і їхнє ставлення до громадян збагачена

британським досвідом, новою програмою деволуцій і конституційних реформ, здійснюваних урядом Блера.

Визначено, що британське головування привнесло відчуття Європи і всередину Британії, дало можливість пересічним британцям побачити позитиви членства в ЄС. Відповідь Європи на такий підхід нового британського уряду стала відчутною і, перш за все, це стало очевидним через зняття ембарго на експорт яловичини британського виробництва.

Щодо питання про британське лідерство в Європі, то Р.Кук, що є цілком природнім для офіційної особи, заперечував таку постановку проблеми, обумовлену, начебто, політичним зближенням Франції і Німеччини. Він підкреслив, що франко-німецькі дружні відносини є безперечним успіхом Європейського Союзу, що не мають викликати занепокоєння. Британія ж має заявити про себе власними свіжими ідеями, конструктивними рішеннями і чіткою перспективою бачення майбутньої Європи [434]. Британське лідерство ніколи не виглядатимете закликком або гаслом. Воно досягатиметься послідовними кроками нинішнього уряду. Однак, на думку спостерігачів, під кінець свого головування Британія дещо перестаралася з риторичними намаганнями запевнити всіх у своєму європейському лідерстві [503].

Невипадково в зазначеній промові міністра закордонних справ згадується про екстра-територіальні економічні санкції, погоджені з Адміністрацією США, нове Трансатлантичне економічне партнерство, встановлене під час британського головування в ЄС завдяки "особливим відносинам" і тісним зв'язкам офіційного Лондону з Вашингтоном. Однак вирішальними для Британії стали не тільки історичні зв'язки з Америкою на користь для всієї Європи, а інноваційне сприйняття європейської ідеї, нові підходи і суттєвий вплив на інтеграційні процеси.

Слід зазначити, що й сама Європа стала якісно іншою. Майже всі західноєвропейські країни частково втратили особисту могутність; але це

відбулося не через їхній внутрішній занепад, а через те, що національна могутність як така поступово нівелюється в новітній системі міжнародних відносин, в міжнародній взаємозалежності. У процесі поглиблення цієї взаємозалежності змінюється й загальна сутність політики – відбувається стирання відмінностей між внутрішніми та зовнішньополітичними процесами. Всі національні уряди мають свої власні інтереси в ЄС і, незважаючи на суттєве обмеження маневрування, вони намагаються максимально зберегти свій суверенітет, а для цього вони мають довести власну необхідність і значущість, а також довести, що є більш досвідченими щодо національних особливостей та інтересів, ніж їхні інституційні суперники в ЄС.

Цим обумовлене й завдання "третього шляху" Тоні Блера – комплексно обміркувати глобальну ситуацію, що склалася, і запропонувати свої конструктивні рішення проблем у світі, що радикально змінився. Під час останнього британського головування в ЄС було зазначено: "Ми ... намагаємось відіграти повну роль в визначенні Європи майбутнього. ...наше головування показало, що ми можемо це зробити, – не репетуванням, а наявністю пропозицій" [434].

Суттєвим зрушенням британської європолітики стала активізація її співпраці в галузі безпеки та оборони, яка виявилася в запровадженні "нової динаміки" ЄС та означена підписанням франко-британської декларації про європейську оборону в Сен Мало 4 грудня 1998 року [22, с. 8-9]. Через рік уряд лейбористів виступив з ініціативою формування "європейської оборонної ідентичності". В листопаді 1999 р. під час франко-британської зустрічі було затверджено спільний проект формування 50-60-тисячної "європейської армії", яка могла б діяти самостійно в разі неучасті сил НАТО. Лондон виступив також прихильником ідеї поєднання структур ЄС з ЗЄС або підпорядкування останнього Європейському Союзу. На початку 2002 року Т.Блер виступив

з новою ініціативою, запропонувавши трьом головним державам ЄС – Великій Британії, Франції та Німеччині – створити Раду Безпеки ЄС, тобто орган, аналогічний Раді Безпеки ООН.

Щодо загальної стратегії новаторського курсу Тоні Блера, то наявними є кілька її характерних особливостей: по-перше, ця стратегія є комплексною, що охоплює як зовнішню, так і внутрішньополітичну сфери; по-друге, вона є оновлено-новаторською і конструктивною, що спричиняє численні зміни в усіх сферах життя; по-третє, стратегічні складові її є взаємозалежними та взаємовпливовими. Можна припустити, що успішне здійснення саме такої стратегії здатне вивести Велику Британію на позиції домінуючої європейської держави. Логічно, отже, охарактеризувати модернізаційні заходи і новаторську спрямованість стратегії Блера, які відроджують міжнародний вплив Британії і набувають європейського забарвлення.

У світовому контексті можна розглядати вирішення проблем конституційної реформи, яке посідає надзвичайно важливе місце серед головних пріоритетів лейбористської стратегії модернізації, хоча, перш за все, конституційна реформа має далі наблизити Велику Британію до країн континенту. Вирішальний вплив загальноєвропейського процесу демократизації спонукає до потреби звести до мінімуму елементи архаїки, анахронізми, присутні в політичній системі Британії, зокрема співіснування там недемократичних інститутів, "перебудувати державу на основі сильного і активного громадянського суспільства" та "зробити інститути державної влади такими, що відповідають вимогам ХХІ століття" [432]. Перш за все, це стосується Палати лордів, перегляду її спадкового статусу.

В січні 1999 року уряд Великої Британії оприлюднив програму реформування Палади Лордів, перший етап якої є перехідним, коли спадкові пери позбавляються права бути присутніми і голосувати на

засіданнях Палати. За домовленістю з Її Величністю, такого права позбавлені і члени королівської родини, зокрема сини королеви Вікторії – спадкоємець престолу принц Уельський Чарльз та герцог Йоркський Ендрю, чоловік королеви герцог Единбурзький Філіп, двоюрідні брати – герцог Глостерський Річард та герцог Кентський Едуард. Однак із 750 спадкових перів дев'яносто двом залишено право засідати і голосувати в Палаті Лордів.

На другому етапі реформування планується запровадити елементи виборності верхньої палати Парламенту.

Важливу увагу приділено й реформуванню мажоритарної системи голосування, яка функціонувала в Сполученому Королівстві з 1885 року і на сучасному етапі виглядає не меншим елементом архаїки, ніж надання спадкового права керувати державою за наявності елітарного титулу. Замість мажоритарної системи запроваджується пропорційна система голосування, яка вже пройшла випробування в Британії на виборах до Європарламенту і на регіональних виборах 1999 року.

В континентальному вимірі феномен регіоналізації в 90-х роках минулого століття спонукав до активного розвитку всеохоплюючої європейської інтеграції і може розглядатися як засіб національних держав зміцнити свою позицію у новітній системі міжнародних відносин. Зауважимо, що за окремими підходами, традиційна національна держава з історичної точки зору визначена як черговий анахронізм [169, с. 389, 393].

Активізація регіональної політики ЄС позначена Маастрихтською угодою 1992 р., згідно з якою був утворений Комітет з регіональної політики (КРП, англ.: CoR), в якому Велика Британія, так само як Німеччина, Франція та Італія мали по 24 члени. Визначено, що поява більш самостійних регіонів може розглядатися як регулювання зазначеного анахронізму в європейському вимірі і відіграватиме важливу роль в подальшому наближенні Великої Британії до Європи, адже їхня роль в ЄС

неухильно зростає. Через те розв'язання проблеми деволюцій рівною мірою може вважатися як внутрішнім, так і зовнішньополітичним питанням держави, яке мало на меті органічніше "вписати" Сполучене Королівство в політичну структуру Європейського Союзу.

Вирішення проблеми деволюцій в Британії, що є складовою конституційної реформи, має давнє історичне коріння. Відомо, що Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії містить такі історичні нації, як Англія, Уельс та Шотландія, а також шість північно-східних ірландських графств, які до 1922 року були під формальним контролем Лондона. Протягом тривалого часу ці більш-менш поєднані між собою нації трималися владою Вестмінстерського парламенту, де всі вони мали представництво. Однак, з кожним роком єдність Королівства не раз ставилася під сумнів. Ще наприкінці XIX століття значного розмаху набув рух за національне самоврядування. Цей сепаратистський рух перетворився на кризу лише в Ірландії, але в 70-і роки минулого століття відродився в Уельсі і Шотландії, висунувши вимоги деволюцій і навіть надання незалежності Шотландії. Ірландська проблема знову виникла в 60-тих роках і відтоді є перманентним "головним болем" британських урядів, і потребує значних фінансових витрат і навіть застосування воєнної сили. Англо-ірландська угода 1985 року надала право голосу ірландському урядові в питаннях політики, безпеки і права. Цей крок можна пояснити важливістю загальної проблеми для національного суверенітету Британії.

Але суттєвого зрушення розв'язання проблеми деволюцій набуло лише за часів уряду Тоні Блера. Передача повноважень законодавчому та виконавчому органам Північної Ірландії ухвалена парламентом Великої Британії 30 листопада 1999 року, а 1 грудня королева Єлизавета II затвердила цей законодавчий акт. Офіційна передача повноважень Лондона Північноірландській Асамблеї та Виконавчому комітетові Ольстера відбулася 2 грудня 1999 року.

В Единбурзі функціонує парламент Шотландії, утворений за результатами референдуму 11 вересня 1997 року, під час якого 74,3% шотландців підтримали ініціативу лейбористського уряду Блера і позитивно висловились щодо утворення власного парламенту [683, с. 105]. Парламентові Шотландії надані широкі повноваження в галузях оподаткування, охорони здоров'я, сільського господарства, охорони навколишнього середовища. За Лондоном залишено сферу зовнішньої політики, оборони і національної безпеки, загальнодержавної економічної і монетаристської політики, трудового законодавства та соціального захисту.

В Уельсі, за ініціативою нового британського уряду, також відбувся референдум 18 вересня 1997 року, але лише незначною більшістю забезпечив позитивні результати (0,3%) [683, с. 105] щодо утворення законодавчої Асамблеї, до компетенції якої віднесено питання освіти, культури, охорони здоров'я, житлового будівництва. Але, на відміну від Шотландії, Уельс не вирішуватиме проблем місцевого оподаткування.

Наведені зрушення в політичній системі держави слід розуміти як суттєву стадію наближення до загальноєвропейських процесів оновлення і модернізації, що свідчить про наявність серйозних інтелектуальних і політичних можливостей британського істеблішменту. Зазначені процеси регіоналізації на прикладі британських деволюцій сприяють позитивному вирішенню низки проблем європейської інтеграції в інших сферах за участю Лондона. В Білій книзі уряду Блера під назвою "Твій регіон, твій вибір: поживаючи англійські регіони" [96], опублікованій в травні 2002 р йдеться про подальший розвиток деволюцій та запровадження виборчих асамблей і в англійських регіонах.

Модернізаційна діяльність "нових" лейбористів, однак, не знаходить підтримки в лавах консервативної опозиції, де вона сприймається як черговий крок до втрати національного суверенітету державою та



федералізації самої Британії, сприяння в утворенні європейської наднаціональної наддержави. Так, з утворенням власного парламенту Шотландія набула регіональної автономії в рамках Європейського Союзу, що знайшло відображення в наданні шотландської квоти депутатів в Європарламенті, окремого шотландського представництва в ЄК та "регіонального" представництва Європейської комісії в Шотландії.

Результати чергових прямих виборів до Європарламенту в червні 1999 року, які проводилися за пропорційною системою голосування, виявилися незадовільними для лейбористів: за консерваторів проголосували 35,8% виборців, за лейбористів – лише 28%, в результаті чого перші отримали 36 місць, тоді як другі – 29 з загальної кількості 87 (10 місць досталося леберальним демократам, 3 – партії незалежності, 2 – партії зелених, 2 – Плейд Камрі, 2 – шотландській національній партії, 1 – демократичній юніоністській партії, 1 – ольстерській юніоністській партії, 1 – блоку партії соціал-демократів та лейбористів) [132, с. 73]. Це продемонструвало вразливість позицій уряду та свідчило про зростання популярності торі, які наголошували на необхідності перегляду лейбористської політики інтеграції Сполученого Королівства до інститутів Євросоюзу. Низькою була і виборча активність електорату на виборах до Європарламенту: в Англії та Уельсі участь у голосуванні взяло трохи більше 23% виборців (для порівняння – на попередніх виборах брало участь 36% британських виборців, а інших державах Євросоюзу цей показник в середньому дорівнював 57%)<sup>1</sup>.

У травні 2000 року лейбористи зазнали поразки від консерваторів під час виборів до місцевих органів влади, де торі взяли додатково 593 мандати та спромоглися відновити контроль в 16 місцевих органах. Рейтинг консерваторів на той час вперше після виборів 1997 р. перевищив

---

<sup>1</sup> The Economist. – 1999. – June 5-11. – P. 39.

30% [514, с. 169].

Євроскептики категорично не погоджувались із тими підходами, що обрав лейбористський уряд стосовно британської інтеграційної політики в поглибленні європейської інтеграції. Головною темою, навколо зосереджувались євродебати, стало подальше поглиблення європейського інтеграційного процесу, започаткованого в 2000 р. в Німці. Прийнята там "Декларація про майбутнє Союзу" започаткувала широке обговорення питань реформування ЄС, дебати про "Майбутнє Європи". Британський міністр закордонних справ Р.Кук наголошував на нагальності реформування ЄС, оскільки існуючі інститути були розроблені ще в 50-х для лише шости держав-членів. Німцька угода, на його думку, віддзеркалює цю необхідність і виступає передумовою поширення ЄС. Велика Британія якомога скоріше ратифікуватиме цю угоду [651, с. 81].

Інструментом розробки майбутньої Європейської конституції зроблено Конвент, в якому взяли участь представники держав-членів, Європейської комісії, Європейського та національних парламентів. Велика Британія, на відміну від європейських партнерів, не підтримувала ідею Конвенту, оскільки вбачала в цьому заході подальше розгалуження європейських бюрократичних структур та посилення централізованої влади ЄС. Крім того, Конвент розглядався як ще один політичний інститут об'єднаної Європи (хоча формально він їм не був), який додавав до бюрократизації європейських інституційних структур. Не викликала схвалення Британією і сама ідея Конституції Європейського Союзу, як свідчення поглиблення політичної інтеграції і втрати національного суверенітету держав-членів.

Негативну реакцію з боку Великої Британії та Франції викликав план канцлера Німеччини Г.Шредера стосовно реформування ЄС, оприлюднений в квітні 2001 року, згідно з яким Євросоюз мав бути трансформований у своєрідну федерацію держав з передачею права

прийняття рішень національним урядам в окремих сферах. Крім того, план Шредера мав, хоча й не ясно виражену, прони́мецьку спрямованість. За словами секретаря британського прем'єр-міністра, "Британія протистоятиме змінам стосовно Європарламенту, тобто основі плану"<sup>1</sup>.

На самміті в Лаекені 14-15 грудня 2001 р. було прийнято Декларацію про майбутнє Європейського Союзу [10, с. 158-164] і проголошено створення Конвенту на чолі з В.Жискар д'Естеном для підготовки міжурядової конференції ЄС 2004 р., присвяченої проблемам подальшого реформування Євросоюзу в контексті його поширення. Ще напередодні самміту в Лаекені Т.Блер зазначив: "Нам потрібні нові механізми, що уможливлюють кращу координацію та континуїтет, водночас поважаючи права як малих, так і великих держав. Ми маємо забезпечити гідні гарантії проти централізації. Це означає оцінку європейських акцій на всіх рівнях, чи вони справді є ефективними. Це означає налагодження нових механізмів для посилення принципу субсидіарності як засобу проти непотрібного втручання в те, що має бути дійсно національними, регіональними або локальними рішеннями. Ось чому я залишаюся прихильником шляхів посилення національного парламентського контролю над зайвою бюрократією, надмірним регулюванням та непотрібними централізованими пропозиціями.

Лаекен остаточно визначить характеристики Конвенту, який проводитиме дебати про "Майбутнє Європи"протягом вісімнадцяти місяців. Конвент є новаторською спробою притягнення парламентарів та урядів до широкої дискусії про європейське конституційне майбутнє. Британії нема чого боятися цих дебатів" [433].

Щодо майбутньої Конституції, позиція Великої Британії визначена в промові прем'єр-міністра в Варшаві в жовтні та пізнішому виступі

---

<sup>1</sup> Financial Times. – 2002. – November 27.

міністра закордонних справ Д.Стро в Гаазі 21 лютого 2002 р., де наявними були обережність і побоювання посилення наднаціональних євроструктур: "Практично, враховуючи наявну різноманітність і складність структури ЄС, вважаю, що його Конституція, як і британська Конституція, втілюватиметься в численних угодах, різноманітних законодавчих актах та прецедентах, – зазначив Т.Блер. Британцям, мабуть, легше, ніж іншим, визнати, що конституційне обговорення не обов'язково має явити результатом єдиний, законодавчо об'єднуючий документ, названий Конституцією для такої динамічної спільноти як ЄС. І наш маніфест, побудований на цій пропозиції, зазначає, що в нас має бути політичний, а не законодавчий документ, який ясно визначатиме, що ми повинні робити, а що – ні, на європейському рівні" [440]. Прем'єр-міністр Великої Британії Т.Блер під час візиту до Польщі заявив, що Сполучене Королівство категорично виступає проти перетворення "Європи націй" в наддержаву з своїм власним "надурядом".

Фактично напередодні початку роботи Конвенту пролунав виступ міністра закордонних справ Сполученого Королівства Д.Стро в Гаазі [443] щодо бачення Великою Британією шляхів і параметрів реформування Європейського Союзу з огляду на розширення, що очікується. В своїй промові міністр закордонних справ визначив ті питання, на які має бути дана відповідь у роботі Конвенту:

- як зробити ЄС більш зрозумілим для пересічних громадян;
- як посилити підзвітність та демократію в ЄС;
- як зробити ЄС більш ефективним.

Д.Стро також виокремив декілька суттєвих аспектів, на які, на думку британської сторони, слід зважати при розробці принципових підходів до інституційної реформи ЄС, як то:

- економічна непропорційність держав, що приєднуються;
- високий ступінь аполітичності пересічних громадян ЄС;

– поняття "держави-нації" є основним для розуміння природи ЄС, а співпраця держав-членів ЄС тільки зміцнює національну свідомість кожної країни.

В контексті цього Д.Стро виклав бачення Великою Британією можливих параметрів реформування Євросоюзу з огляду на очікуване розширення:

- наближення ЄС до пересічних громадян;
- посилення підзвітності та демократії в ЄС;
- підвищення ефективності процесу прийняття рішень в ЄС.

Таким чином, Велика Британія стала першою з держав ЄС, яка публічно висловила своє бачення процесу і модальностей вирішення нагальних питань порядку денного реформування ЄС. Форін Офіс сподівався, що оприлюднене концептуальне бачення Європи має здобути більшу підтримку у столицях держав-членів ЄС та отримати прихильність пересічних громадян Євросоюзу.

Разом з тим, констатація Д.Стро доцільності погодження "переліку принципів, сформульованих зрозумілою мовою про те, для чого існує ЄС і яким чином він приносить практичну користь" отримала неоднозначну реакцію в Британії. Ці слова більшість британських євроскептиків розцінили як готовність британського уряду піти на поступки стосовно ухвалення Конституції ЄС.

Конвент розпочав роботу 28 лютого 2002 р. в Брюсселі. Саме скликання Конвенту виступає унікальною подією, бо вперше в історії Євросоюзу питання про його майбутнє було винесене на обговорення такого широкого форуму, де взяли участь біля 1800 громадських організацій, які представляли всі соціальні та професійні групи населення, всі партії та політичні рухи [461, с. 5]. Програмним завданням Конвенту виступила підготовка конституційної угоди, яка має визначити форму політичного устрою поширеного ЄС. Йшлося не про перелік розрізнених

політичних пропозицій, а про єдиний цілісний внутрішньо не протирічний конституційний текст, який містив би і Хартію фундаментальних прав, ухвалену на Ніццькому саміті ЄС 2000 р.

У виступі голови ЄК Р.Проді висловлена ідея про те, що в разі успішного реформування ЄС претендуватиме на роль впливової глобальної держави та одного з світових лідерів. Особливо наголошено на ролі Конвенту, який має окреслити головні принципи майбутнього Європи, що складатимуть Конституцію Євросоюзу, яка "означить перехід до політичної Європи"<sup>1</sup>.

Британські представники в Конвенті, однак, висловлювалися проти інкорпорації повного тексту Хартії до Конституційної угоди, пропонуючи лише посилання на цей документ у першій частині угоди, а саму Хартію залучити у вигляді окремого додатку або протоколу. На вимогу делегатів Великої Британії у Конвенті в процесі роботи над проектом Конституції з усіх положень документу було вилучено термін "федеративний" та похідні від нього.

Діяльність Конвенту спричинила глибокі дискусії всередині Великої Британії. Консерватори погоджувались, що структура Євросоюзу потребує кардинального реформування, але водночас вважали, що реформи мають проводитися "знизу", тобто мають бути започатковані національними державами та їхніми парламентськими та політичними системами. В зв'язку з цим торі та їх лідер Д.Сміт критикували політику уряду Блера, називаючи її "безперервним дрейфом" [441].

Позиція лейбористів не була кардинально змінена і висловлена досить чітко. Вона сформульована в базових принципах, що підготовлені П.Хейном для презентації в Конвенті. Заключне засідання Конвенту відбулося 10 липня 2003 р. у Брюсселі, яке означало фактичне завершення

---

<sup>1</sup> Financial Times. – 2002. – March 1.

роботи над "Проектом Договору, що встановлює Конституцію для Європи" [9]. Конвент запропонував і розробив свою власну концепцію конституції – як базової установчої міжнародної угоди, яка враховуватиме відмінності ЄС.

Офіційні підходи Великої Британії щодо розробки Конституції ЄС представлені в промовах Т.Блера, Д.Стро, інших урядовців і сконцентровані навколо наступних положень:

1. Правляча партія підтримувала ідею прийняття Конституції для Європи – такої, "що ясно визначає діючу ідеологію як союз націй, а не наддержаву з нівелюванням національного суверенітету і національної ідентичності".

2. Британія залишалася послідовною прихильницею суттєвого посилення принципу субсидіарності. "Конвент має надати національним парламентам права раннього попередження, коли Комісія висуває пропозицію".

3. Британія підтримувала ідею посилення Європейської Ради і висувала ідею постійного президентства. "Шестимісячне ротаційне головування було винаходом для "Спільного Ринку-6": воно не є ні ефективним, ні представницьким для "Союзу-25". Як може Рада з постійно пересувним лідерством бути гідним партнером Комісії та Парламенту?"

4. Британія підтримувала принцип кваліфікованої більшості голосування в поширеному Союзі. Британія виступала за посилення влади Єврокомісії, бо "вона є найкращим гарантом рівності в Союзі, забезпечуючи те, що менші країни або нові члени не сприймаються як другорядні".

5. Британія наголошувала на вдосконаленні проведення і координації СЗПБ, вважаючи оплотом європейської безпеки НАТО. "Сутність єдності, на мою думку (Тоні Блера. – *Н.Я.*), – це розглядати Європу, з оглядом на її зміцнення, в якості не суперника і не другорядного, а рівноправного

партнера зі Сполученими Штатами. ...Але, вірте мені (Т. Блеру. – *Н.Я.*), доки не буде визначено, що Європа є підмогою НАТО, співпрацюючи з ним, додаючи до його оборонного потенціалу, а не замінюючи його, вона ніколи не виконає своїх завдань".

6. Британія підтримувала ідею посилення Єврокомісії, надання їй більшої незалежності, більших можливостей поліпшення виконання порядку денного Європи.

7. Британія виступала за посилення Європейського Суду. "Разом з Комісією Суд є основою цілісності єдиного ринку та ефективності спільних дій в поширеному Союзі" [414, с. 202-214].

Ідея Конституції Європейського Союзу стала досить популярною серед громадськості всіх держав-членів. Згідно з опитуванням громадської думки, восени 2003 року 67% громадян поширеної Європи висловлювалися на користь Конституції. На початок 2004 року їхня кількість зросла до 77 відсотків. Країнами, що найбільш підтримують ідею Конституції (понад 80% населення), стали Бельгія, Німеччина, Греція, Іспанія, Франція, Ірландія, Італія, Люксембург, Португалія, Кіпр, Угорщина, Литва та Словенія. Однак, у Сполученому Королівстві за підтримку Конституції висловилися лише 51% громадян<sup>1</sup>.

Майбутній британський референдум щодо ухвали проекту європейської Конституції, який уряд Блера планує провести, стане найвідповідальнішим кроком для Сполученого Королівства та його прем'єр-міністра, чий політичний курс з самого початку чітко окреслився в "про-європейський". Як пише Файненшл Таймс, "відмова від угоди означатиме капітуляцію майбутнього Великої Британії як серйозної європейської держави"<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Євробюлетень. – 2004. – Січень. – С. 2.

<sup>2</sup> Financial Times. – 2004. – June 22.



Таким чином, в результаті проведеного вивчення європейської інтеграційної політики Великої Британії в другій половині XX століття доцільно запропонувати наступну її періодизацію, яка ґрунтується на аналізі характерних для кожного періоду підходів та практичних методів врегулювання європроблем:

а) 1973-1979 – експериментальний етап, що характеризується ваганнями навколо питання доцільності подальшого перебування Великої Британії в Європейському Співтоваристві. Британське розуміння змісту "європейської інтеграції" переважно пов'язується з інтеграцією національних економік. За цей час відбувається перегляд умов вступу її до ЄЕС, загальний референдум 1975 року, перше головування Британії в Раді ЄЕС у 1977 році;

б) 1979-1990 – період тетчеризму, для якої характерні гострі ідейні розходження Великої Британії з іншими членами Співтовариства, включаючи проблеми врегулювання британських внесків до комунітарного бюджету, спільної сільськогосподарської політики, майбутнього бачення політичної інтеграції ЄЕС. Зміст європейської інтеграції поступово набуває ширшого значення, ніж суто економічне співробітництво. Велика Британія, виходячи зі своїх національних інтересів, продемонструвала непоступливість і рішучість в дотриманні власної позиції, виявивши водночас проєвропейську орієнтацію. Простежується також інтенсивність впливу чинника "особливих відносин" на формування європейської інтеграційної політики держави. В 1986 році підписано Єдиний європейський акт. Впродовж цієї стадії Європа двічі "роздивлялася Лондон" під час британських головувань в ЄЕС в 1981 та 1986 роках;

в) 1990-1997 – період поглиблення "особливої" позиції Великої Британії щодо інтеграційних процесів ЄС, про що свідчить вихід держави з європейського механізму обмінних курсів у вересні 1992 року, труднощі з ратифікацією Маастрихтського договору в британському Парламенті, що

тривала понад рік, утримання від підписання Соціальної хартії Маастрихтської угоди; відмова від приєднання до шенгенського простору, який почав функціонувати з березня 1995 року, та інші розходження Британії з рештою європейських партнерів. Спостерігається розуміння і усвідомлення європеїзму як значно глибшого процесу, ніж економічне співробітництво. Водночас спостерігається розвиток конструктивності щодо вирішення нагальних проблем євроінтеграції, про що свідчить запровадження гнучких моделей розвитку "різношвидкісної Європи" або "змінюваної геометрії співпраці", "Європи за вибором". Ця стадія співпадає з перебуванням при владі консервативного уряду Дж.Мейджора і нерідко характеризується часом "втрачених можливостей" в Європі [405, с. 154]. В другому півріччі 1992 року відбулося чергове головування в ЄС;

г) 1997 – дотепер – стадія "третього шляху" періоду Т.Блера, яку можна також назвати стадією реалістичного прагматизму, коли уряд Великої Британії за наявності лояльних союзницьких відносин зі Сполученими Штатами Америки водночас поставив за мету досягти позицій лідерства в Європі. Американський та європейський вектори британської зовнішньої політики вперше врівноважуються. Британія демонструє про-європейську спрямованість зовнішньої політики і прихильність до низки ключових європейських ініціатив, виступаючи в ряді випадків їх ініціатором. Водночас не спостерігається кардинальної відмінності європолітики "нових" лейбористів від своїх попередників, головна відмінність полягає в стилі налагодження взаємовідносин, прагненні представити британську європолітику у вигідному вигляді. Стадія "третього шляху" позначена успішним британським головуванням в Євросоюзі в першій половині 1998 року. Держава відчула також результати внутрішніх модернізаційних заходів політики "нових" лейбористів, які є результатом впливу зовнішніх євроінтеграційних чинників. Продовжується започаткований в 1997 році процес

трансформації держави з "незручного" в надійного європейського партнера, хоча зближення СК з Євросоюзом відбувається традиційним для Британії стриманим та обережним шляхом. Водночас просування Британії європейським курсом не є безпроблемним: невирішеними залишається низка серйозних проблем, включаючи приєднання держави до єврозони.

### **3.3. Велика Британія та європейська валютна система**

Для Великої Британії проблема приєднання до спільної європейської валюти є болючим і об'єктивним усвідомленням того, що держава має позбавитися ще одної риси "винятковості", яка вирізняє її з континентального союзу європейців. Невизначеність сучасної британської позиції можна, перш за все, пояснити історичним та психологічним факторами. Отже, протягом тривалого часу британська валюта домінувала в міжнародній валютній системі. Пізніше, протягом кількох десятиліть фунт стерлінгів поділяв з американським доларом позицію одної з ключових валют світу. В 1931 році Велика Британія очолила стерлінговий блок, перетворений на початку Другої світової війни на стерлінгову зону, найбільшу валютну зону, на яку приходилося 1/6 світового товарообігу [608, с. 98].

Втративши внаслідок запровадження доларового стандарту позиції могутньої держави, що регулювала другою ключовою резервною валютою, Велика Британія навіть після розпаду наприкінці 70-х років стерлінгової зони продовжувала претендувати на особливе місце в міжнародних валютних відносинах. Частково це знайшло відображення в небажанні Лондона увійти до єврозони наприкінці 90-х років та відмовитися від фунта на користь євро.

По-друге, ця проблема укорінена в доленосному кроці уряду Е.Хіта щодо приєднання держави до ЄЕС в 1973 році та пронесена історично

послідовними британськими урядами протягом всього перебування Сполученого Королівства в континентальному союзі. При цьому варто наголосити, що ні Угода про утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі, ні Угода про створення ЄЕС не пов'язані з конкретною проблемою утворення ЕВС.

Утворення економічного та валютного союзу (ЕВС) було проголошено офіційною метою співтовариств лише в грудні 1968 року на черговому засіданні в Гаазі лідерів "шістки". Таким чином, перша спроба розробки програми валютного союзу "шістки" (план Вернера) була зроблена протягом 1969-1971 рр., тобто ще до формального приєднання Великої Британії до континентального Співтовариства.

За планом Вернера, який було затверджено Радою міністрів ЄЕС в лютому 1971 року, формування валютного союзу було розраховане на 10 років і мало пройти три етапи:

- запровадити взаємну оборотність валют;
- забезпечити свободу пересування капіталів;
- об'єднати всі офіційні золотовалютні резерви та утворити Фонд валютного співробітництва, зафіксувати обмінні курси і, можливо, перейти до єдиної валюти.

Особливість даного проекту полягала в тому, що він чітко враховував зв'язок між валютною та економічною політикою держав, а також в тому, що було запропоновано передачу повноважень щодо відсоткових ставок, реальних паритетів валют та управління валютними резервами відповідним інститутам співтовариств. В березні 1971 року Рада міністрів економіки та фінансів (ЕКОФІН) висловила принципову згоду щодо ідеї ЕВС, однак узгоджено було лише виконання першого етапу (скорочення лімітів коливань обмінних курсів), а перехід до подальших етапів залишився невизначеним.

План Вернера, однак, зазнав невдачі і так і не був втілений в життя в силу зовнішніх та внутрішніх обставин. До перших слід віднести припинення Сполученими Штатами обміну долларів на золото в серпні 1971р. та різке зростання інфляції на фоні енергетичної кризи 1973 року. До других – відсутність в ЄЕС єдиного економічного простору, включаючи вільне пересування капіталів, послуг та робочої сили, а також те, що в той час держави-члени не збирались і не могли проводити єдину економічну політику.

Оскільки з крахом бреттон-вудської системи ринкова вартість валют вже не могла визначатися їхнім "золотим" змістом, курс західноєвропейських валют став невідповідним і хаотичним, що завдало удару системі торговельних зв'язків ЄЕС. Тому 24 квітня 1972 року шість держав-членів європейських співтовариств утворили механізм коливання своїх національних валют, який отримав назву "валютної змії". Головна ідея "змії" полягала в тім, що, хоча Співтовариство було не в змозі узгодити перепади курсів між американським долларом та західноєвропейськими валютами, воно могло стримувати внутрішні валютні коливання в своєму інтеграційному об'єднанні. Валюти держав-членів прив'язувалися одна до одної та могли відхилятися не більш ніж на 1,125% в той чи інший бік. 1 травня 1972 року до "валютної змії" приєдналася і Велика Британія.

Однак, інфляція, торговельний дефіцит, заборгованість унеможливили подальше перебування фунту стерлінгів у "змії", і 23 червня 1972 року британський уряд зняв контроль над коливанням фунту. Таким чином, англійський фунт одним з перших вийшов зі "змії".

Після другої девальвації американського доллару 13 лютого 1973 року діапазон коливань курсів європейських валют було розширено у півтора рази, утворено Європейський фонд валютного співробітництва (ЄФВС) для керування механізмом короткотермінової підтримки валют,

які входили до "змії". Але держави-учасниці одна за одною були змушені залишити "змію", не витримавши труднощів щодо підтримки курсів своїх валют.

Загалом межі коливання європейських валют в заданих рамках проіснували менше року – до березня 1973 р., коли вони були усунені через развал бреттон-вудської системи. Провал плану Вернера, тим не менш, виявився корисним негативним досвідом для врахування в подальшій розбудові ЕВС та утворенні ЄВС.

В квітні 1975 року Співтовариство запровадило колективну розрахункову одиницю – ЄРО (європейська розрахункова одиниця), яка розраховувалася на базі "валютного кошика" дев'яти національних валют держав-членів з урахуванням їхньої питомої ваги у валовому продукті та внутрішній торгівлі Співтовариства. Курс ЄРО не був прив'язаний до курсу доллара, а на момент запровадження ЄРО прирівнювався до курсу СДР (розрахункової одиниці МВФ). Надалі він визначався щоденно на основі біржевих котировок, що входили до валютного кошику згідно з їхньою питоною вагою (німецька марка – 27,3%, французький франк – 19,5%, британський фунт стерлінгів – 17,5% тощо).

13 березня 1979 року вісім з дев'яти держав ЄЕС сформували Європейську валютну систему (ЄВС), яка проіснувала до впровадження євро. ЄВС не лише прив'язувала національні валюти одну до одної, а й закріплювала їх з єдиною колективною грошовою одиницею – ЕКЮ. Велика Британія відмовилась приєднатися до неї і пов'язати фунт стерлінгів з іншими валютами Європейського Співтовариства. Водночас в липні 1979 року прем'єр-міністр М.Тетчер підтвердила готовність Лондона зробити внесок до ЄВС розміром 3 млрд. долларів золотом, незважаючи на неприєднання Британії до названої системи [150, с. 20].

З набуттям чинності Єдиного європейського акту у 1987 році реальним стало досягнення мети утворення єдиного європейського ринку,

прихильником якого виступало Сполучене Королівство, і що було центральним компонентом бачення об'єднаної Європи британським прем'єр-міністром М.Тетчер.

Водночас М. Тетчер завжди виступала послідовним опонентом ЕВС та ЄВС. В червні 1988 року на самміті Європейської ради в Гановері більшість європейських лідерів на чолі з Ф.Міттераном звернулися до розпочатої в Гаазі теми ЕВС, яка мала на увазі і в тексті ЄСА (1986 р.), хоча ЄСА не містив жодних прямих зобов'язань щодо ЄВС. Оскільки йшлося про підготовку формування єдиного європейського ринку, утворення ЕВС виступало логічним витоком цього процесу. За рішенням самміту ЄР в Гановері було утворено робочий комітет, який мав підготувати пропозиції щодо утворення Економічного та валютного союзу на чолі з головою ЄК Ж.Делором. Делор не був фанатичним єврофедералістом, як його часто зображувала британська преса [371, с. 143], але він був впевнений, що прийняття ЄСА неминуче призведе до поглиблення економічної, політичної та соціальної єдності в Європі. Потенціал для цього Делор бачив саме в ЕВС, оскільки валютний союз має привести до спільної бюджетної політики, а це впливатиме на економічні та соціальні політики всіх держав-членів. Для М.Тетчер фунт стерлінгів був символом національного суверенітету держави, і, цілком звичайно, британський прем'єр рішуче опонувала будь-якій спробі прощтовхнути ідею ЄВС.

В квітні 1989 року було опубліковано доповідь комітету Делора (план Делора-1), який містив пропозиції щодо триступеневого переходу до валютного союзу без календарної деталізації:

1. Початковий етап обмеження участі держав-членів в механізмі обмінних курсів та завершення формування єдиного внутрішнього ринку.

2. Другий етап – "м'який", або обмежений, варіант монетарного союзу: поступове зменшення коректировок центральних обмінних курсів

та звуження простору коливань обмінних курсів з їхньою подальшою фіксацією, а також запровадження Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ) на чолі з Європейським центральним банком (ЄЦБ), що мала контролювати національну фінансову політику держав-членів ЄЕС.

3. Третій етап – "жорсткий", або повний, варіант валютного союзу: кінцеве блокування функціонування механізму обмінних курсів та перехід валютного контролю від держав-членів до ЄЦБ.

Сутність пропозицій Делора полягала в утворенні європейського валютного, союзу, що не співпадало з поглядами М.Тетчер, яка завжди вважала, що прерогатива валютного контролю має зберегтися за національними урядами: "... право емітувати валюту та керувати нею – фундаментальний атрибут суверенітету" [235, с. 413]. Таким чином, для тогочасного консервативного уряду вельми важливим виявилася проблема щодо приєднання держави до першої стадії, яка надавала можливість подальшого вступу Британії до європейського механізму обмінних курсів (МОК-1). [263, с. 123]. Цілком зрозуміло, що відмова від участі в проєкті Делора автоматично позбавляла б Сполучене Королівство його можливості відігравати більш-менш вагому роль в політиці Співтовариства. Водночас, неминучість переходу до наступних етапів пакету Делора мала призвести до втрати національного контролю над валютною політикою. В зв'язку з цим в уряді консерваторів поглибилися протиріччя.

На думку двох ключових міністрів обох перших кабінетів М.Тетчер канцлера Скарбниці Н.Лоусона та міністра закордонних справ Д.Хау, Британії слід було приєднатися до МОК-1, хоча їхні підходи до ЕВС суттєво різнилися. Якщо перший не підтримував утворення ЕВС як несумісний з національним суверенітетом, то другий залишався прихильником європейської інтеграції і підтримував утворення ЕВС. Крім того, на формування позиції прем'єр-міністра справляли вплив її найближчі радники – А.Уолтерс, Б.Гріффітс, Ч.Поуелл, Б.Інгам, які були



налаштовані негативно щодо МОК. До червневого мадридського самміту 1989 р. Н.Лоусон та Д.Хау підготували меморандум, націлений на схвалення проекту Делора, в якому послідовно доведено, що, виходячи зі своїх національних інтересів Британія має приєднатися до МОК-1, і визначено фіксовані терміни її входження до цієї системи. Послідовні зусилля міністрів завершилися згодою Тетчер з їхніми обґрунтуваннями та її заявою на самміті Європейської Ради: "Я підтверджую сьогодні намір Сполученого Королівства приєднатися до МОК-1" [370, с. 355]. Прем'єр також означила умови, необхідні для членства Британії: скорочення інфляції, усунення всіх обмежень на пересування капіталів, завершення лібералізації фінансових послуг, Завершення формування внутрішнього ринку та проведення більш конкурентної політики ЄЕС. Названі Тетчер умови було визнано слушними та закріплено саммітом для всіх країн, які бажали приєднатися до МОК-1.

Водночас М.Тетчер не схвалила проект утворення валютного союзу, висунутий комітетом Делора, заявивши, що Велика Британія розробляє власні пропозиції щодо формування монетарного альянсу, альтернативні делорівським. Слід наголосити, що М.Тетчер послідовно керувалася теоріями ринкової філософії Ф.Хайека і, згідно з філософією вільного підприємництва, виступала прихильницею плаваючих, а не фіксованих обмінних курсів. Тому для утворення ЕВС було запропоновано використати ідею Хайека про "конкуруючи валюти", згідно з якою вирішальним фактором при утворенні валютного союзу має виступати ринок, а не уряд. Ця ідея була підтримана і канцлером Н.Лоусоном, який і розробив альтернативний проект ЕВС. Згідно з цим варіантом, центральні банки європейських держав мали "конкурувати" один з одним таким чином, щоб національні валюти могли використовуватися в будь-якій державі-члені ЄЕС. Найспроможніші валюти стали б домінувати, і, як результат, з'явилася б єдина валюта. Цей план задовольняв Британію по

двом причинам: по-перше, зберігався її контроль над валютною політикою, і по-друге, не треба було брати на себе зобов'язання щодо впровадження єдиної валюти. Але такий варіант не влаштовував ті держави ЄЕС (перш за все, Німеччину та Францію), які виступали за розвиток ЕВС саме при наявності єдиної європейської валюти. Британський проект не знайшов очікуваної підтримки ще й в зв'язку з пізнішою його появою, ніж схема Делора.

Відтак, хоча М.Тетчер погодилася на преднання Британії до європейського МОК-1 (тобто до першої стадії проекту Делора), під значним тиском з боку своїх міністрів, це означає, що саме вона ініціювала вступ Сполученого Королівства до ЄВС і сприяла просованню Британії в європейському напрямку.

Звичайно, погодження на участь в МОК-1 було максимальною поступкою з боку Тетчер в валютній сфері, бо на подальші кроки щодо входження держави в делорівську схему ЕВС перм'єр-міністр не розраховувала. Більш того, Лоусон та Хау позбавилися своїх посад в кабінеті через свої про-європейські валютно-економічні наміри. На посаду міністра фінансів було призначено Д.Мейджора, який теж не був послідовним опонентом європейської інтеграції.

В зв'язку з невдачею реалізації плану "конкуруючих валют" було зроблено спробу ще одної альтернативи. Такою виступила концепція "твердого екю", запропонована на початку 1990 року П.Річардсом та розроблена як комплексний захід М.Батлером – колишнім британським постійним представником в ЄЕС та головою спеціального комітету, що складався з банківських службовців Сіті. Проект "твердого екю" був частиною "еволюційного підходу" на шляху до утворення ЕВС [120, с. 720]. Одна з його цілей полягала в необхідності повернення Британії до дискусії про майбутній устрій Європейського валютного союзу. Офіційно цей план було презентовано тодішнім міністром фінансів Д.Мейджором в

червні 1990 року незадовго до початку дублінського самміту, і тому пов'язано з його ім'ям. На погляд Мейджора, цей план є перехідним від першої стадії проекту Делора до повної версії ЕВС, але вже в рамках зазначеного проекту, був спрямованим на утворення "твердого екю", яке стало б паралельною тринадцятою валютою, керованою новим інститутом – Європейським валютним фондом (ЄВФ). Для Мейджора та інших міністрів останнього кабінету М.Тетчер оригінальність цього плану полягала в тім, що він дозволяв державам-членам зберігати контроль над своєю валютною політикою, підтримувати низький рівень інфляції, забезпечувати економічну конвергенцію та, що було найважливішим, не обов'язково було в ньому брати участь.

Досліджено, що проект "твердого екю" створював атмосферу гармонізації всередині парламентської фракції консерваторів: торі-єврооптимісти могли стверджувати, що цей проект є кроком до формування ЕВС, а торі-євроскептики могли наголошувати, що він є засобом збереження валютної автономії.

Однак, на зразок випадку з "конкуруючими валютами", проект Мейджора не знайшов підтримки серед партнерів. По-перше, використання "твердого екю" не було обов'язковим для держав-членів і не могло принести якихось вигід через встановлення єдиної валюти. По-друге, хоча ця пропозиція і передбачала утворення єдиного валютного інституту, розвиток екю як єдиної європейської валюти не передбачав координацію обмінних курсів щодо третіх країн, не було зроблено спроби зменшити розбіжності між національними валютними політиками держав, що беруть участь у проекті. По-третє, наявність тринадцятої валюти значно ускладнювала проблеми. Німецький Бундесбанк побоювався конкуренції між дойчмаркою та будь-якою іншою твердою валютою, а такою безумовно виступає фунт стерлінгів, оскільки Сіті залишався фінансовою домінантою в Європі. По-четверте, концепція Мейджора, як і

план "конкуруючих валют", була розроблена запізно порівняно з планом Делора, і західноєвропейським країнам просто не вистачило часу на його обговорення і підтримку. По-п'яте, слід враховувати, що, на думку Франції та Німеччини, уряд Тетчер обіймав неконструктивну позицію щодо низки європейських питань. Тому зрозуміло їхнє несерйозне сприйняття британського проекту "твердого екю" і бажання вважати його черговим вивертом, а не реальним наміром вступити до ЕВС. До того ж, всередині Сполученого Королівства ця пропозиція теж не мала одностайної підтримки, особливо в ділових колах.

Прем'єр-міністрові М.Тетчер, однак, знадобилося біля року для підтвердження своєї заяви під час Мадридського самміту і прийняття остаточного рішення щодо приєднання Великої Британії до МОК-1. На конференції шотландської консервативної партії 12 травня 1990 року Тетчер заявила про поліпшення можливостей для Британії увійти до МОК-1, оскільки диференціація між рівнем інфляції в державі та середнім європейським її рівнем скоротилася. Ця заява давала підстави припустити про пом'якшення позиції прем'єр-міністра щодо цієї проблеми. Крім того, визначення дати входження було покладене на канцлера Скарбниці, що по суті означало згоду Тетчер на участь Великої Британії в МОК-1. Але знадобилося ще кілька місяців, щоб поставити крапку на цьому питанні.

5 жовтня 1990 року Велика Британія вступила до Механізму обмінних курсів-1 згідно з планом Делора. Прем'єр-міністр прийняла остаточне рішення під значним тиском з боку міністрів її кабінету, бізнесменів, вчених. Вирішальний вплив на неї мали Д.Мейджор та міністр закордонних справ Д.Херд. Велике значення цьому акту надавав Д.Мейджор, оскільки приєднання до МОК-1 виступало виконанням зобов'язань Британії щодо першої стадії плану Делора. Водночас Мейджор, так само як і Тетчер, вважав, що Британія не збирається приєднуватися до другої та третьої стадій ЕВС. Приєднання до МОК-1

обумовлене, перш за все, британським прагматизмом, очікуванням практичної вигоди від цього кроку. Участь Британії в МОК-1 мала привести до знижки британських відсоткових ставок до рівня німецьких ставок, якщо фунт стерлінгів буде прив'язано до дойчмарки в МОК-2.

Однак, досягнення Тетчер і Мейджора щодо приєднання Британії до МОК-1 виявилось марним, оскільки 16 вересня 1992 року ("чорна середа") через несприятливі економічні обставини – виснаження британських валютних резервів, реальну загрозу девальвації та зовнішню спекулятивну атаку на фунт стерлінгів – держава була змушена покинути МОК-1, тобто через неповних два роки перебування в ньому. Варто зазначити, що британські опоненти впровадження єдиної валюти називають 16 вересня 1992 року не чорною, а "білою" і навіть "золотою серединою" [230, с. 107].

Вихід з механізму МОК співпав з черговим головуванням держави в Євросоюзі, під час якої дещо позитивних результатів досягнуто в економічній галузі саме завдяки Великій Британії: коли вона головувала на самміті в грудні 1992 року в Единбурзі, на заключній стадії складного обговорення Європейською радою, було прийнято "пакет Делора-2" який що передбачав урегулювання механізму фінансування Співтовариства, і встановлював нові розміри власних коштів ЄС. Було також схвалено механізм фінансування Співтовариства на 1993-1999 роки. Таким чином, покинувши МОК, Британія не була вилучена з загальної економічної діяльності ЄС.

Особисто Д.Мейджор в тому, що сталося, звинувачував не власного міністра фінансів Н.Лемонта (який залишився на посаді і був позбавлений її значно пізніше), а канцлера Німеччини Г.Коля та німецький уряд, якому він марно намагався довести необхідність знижки відсоткової ставки заради врятування фунту стерлінгів. Саме тоді, як зазначив пізніше британський прем'єр-міністр, який довіряв структурі МОК і вважав її основою своєї європолітики, у нього "зникли всі ілюзії" [180, с. 65]

стосовно європейського МОК, приєднання до якого він вважав своїм основним досягненням на посаді міністра фінансів. Євроскептики звинувачували Д.Мейджора в готовності зберегти членство в МОК навіть ціною банкрутства держави. В ході дебатів навколо цього питання в Парламенті рішення уряду було підтримано 322 голосами проти 296, але це було очевидною поразкою торі, і лідер лейбористів Д.Сміт назвав Д.Мейджора "девальвованим прем'єром девальвованого уряду" [180, с. 65].

Фактично вихід Сполученого Королівства з МОК-1 позначив активізацію Великою Британією відкритого опору створюванню і формуванню Економічного та валютного союзу. Для обґрунтування британської поведінки висувалися різноманітні аргументи. Після виходу Великої Британії із МОК ситуація всередині держави стабілізувалася, відсоткові ставки було знижено (понад вдвічі на 1994 рік). Велика Британія першою з країн ЄС подолати економічний спад. Вже через рік інфляція була найнижчою в Європі і найнижчою за останні 26 років в державі, темпи економічного росту перевищили всі європейські показники [150, с. 27].

З наміром гальмування втілення делорівського проекту на жовтневому самміті 1993 року в Брюсселі Д.Мейджор зробив спробу повернутися до ідеї "твердого екю", але вона виявилася невдалою. Навпаки, британські партнери по ЄС – учасники розбудови ЄВС – узгодили конкретну дату запровадження єдиної валюти і визначили Франкфурт місцем розташування Європейського центрального банку, тобто продовжували поетапне виконання плану Ж.Делора.

Формально програма Делора була санкціонована Угодою про Європейський Союз 1992 року. Маастрихтська угода офіційно проголосила мету утворення Економічного та валютного союзу в рамках ЄС, що передбачало проведення державами-членами спільної економічної

та валютної політики та запровадження єдиної валюти. Значення Маастрихтської угоди полягає в тому, що, по-перше, було закладено правову основу ЕВС та єдиної валюти; по-друге, було визначено інституційну структуру ЕВС; по-третє, визначено точний графік трьох етапів переходу до ЕВС; і по-четверте, узгоджено критерії конвергенції для вступу держав до ЕВС. Оскільки валютний союз передбачає передачу Європейському центральному банку низки повноважень, які традиційно вважаються частиною державного суверенітету, Велика Британія відмовлювалася перейти до третього етапу ЕВС.

В червні 1995 р. Комісія ЄС видала "Зелену книгу" під назвою "Одна валюта для Європи" щодо практичних заходів запровадження єдиної валюти.

Консервативний уряд у Великій Британії продовжував чинити опір загальному курсу ЄС: він заперечував доцільність введення євровалюти та висловлював невпевненість щодо ефективності втілення третьої стадії проекту Делора, хоча і всередині уряду не було єдності щодо цього питання. Так, міністр фінансів К.Кларк розглядав приєднання до євро як засіб пожвавлення економічної діяльності. Всередині держави точилися дискусії навколо відповідності національних інтересів Британії приєднанню до єдиної європейської валюти. В квітні 1996 року уряд Мейджора оголосив рішення про винесення питання приєднання до єдиної валюти і участі держави у валютній інтеграції на загальний референдум. Консерватори підтвердили це рішення і в своєму передвиборчому маніфесті [108].

Вивчення позиції "нових лейбористів", які триумфально прийшли до влади в 1997 році, не дає серйозних підстав говорити про те, що вони суттєво змінили погляди своїх попередників щодо вступу до єврозони. В основу "нового" лейборизму було покладено поєднання соціальних цінностей старого лейборизму з розвитком ринкової економіки. Тому

позиція першого кабінету Т.Блера (1997-2001 рр.) не зазнала серйозних коректив і характеризується прагматичним підходом, типовим для всіх урядів Великої Британії. Її яскраво характеризує висловлювання прем'єр-міністра: "... якщо спільна валюта виявиться життєздатною, а економічна ситуація – визначеною, то уряд вважає, що Велика Британія стане частиною єврозони" [98]. Водночас уряд Блера став першим британським урядом, що офіційно оголосив свою прихильність до ідеї валютного союзу. В своїй промові в Палаті громад (жовтень, 1997 р) міністр фінансів Г.Браун наголосив на важливості проблеми для подальшого розвитку держави<sup>1</sup>. Крім того, одним з перших важливих рішень Г.Брауна на посаді міністра фінансів було виведення Банку Англії з-під безпосереднього урядового контролю, що можна вважати кроком, який має забезпечити полегшення приєднання до ЄВС. Тому своїм першочерговим завданням лейбористи слушно окреслили розробку засобу гнучкої регуляції вступу Британії до єврозони. При обґрунтуванні необхідності приєднання до ЄВС помилкою уряду, однак, було наголошення лише на економічних перевагах союзу, обходячи політичні аспекти.

Під час британського головування в ЄС в першій половині 1998 року, незважаючи на те, що Велика Британія не приєдналась до ЄВС, значного прогресу досягнуто в галузі економічної та валютної політики Євросоюзу. На європейському самміті в травні 1998 року прийняте остаточне рішення про створення ЄВС і впровадження спільної валюти – євро; узгоджено, які країни першими візьмуть на себе відповідальність за впровадження єдиної валюти; і домовлено про створення Європейського центрального банку (хоча Британії в особі Т.Блера довелося взяти на себе роль арбітра в суперечці між Францією та рештою європейських партнерів стосовно кандидатури першого президента ЄЦБ, внаслідок чого прийнято

---

<sup>1</sup> The Times. – 1997. – 10 October.



компромісне рішення – призначити на цю посаду В.Дюйзенберга (Нідерланди) на першу половину восьмирічного терміну, якого має замінити француз Ж.-К.Тіше).

В результаті європейських дебатів щодо моделі ЄЦБ в 1998 році було прийняте "соломонове рішення", згідно з яким Європейський центральний банк являтиме "гібрид американської та німецької систем" [247, с. 130]. В вересні 1998 року французький уряд висунув пакет з 12 пропозицій щодо дій ЄС за умов нестабільної економічної та фінансової кон'юнктури в світі.

З 1 січня 1999 року 11 держав ЄС утворили Економічний і валютний союз (ЕВС) (через два роки до них приєдналася Греція) та запровадили єдину європейську валюту – євро, яка (згідно з розкладом) вступила в обіг 1 січня 2002 р., а з 1 березня повністю замінила валюти 12 держав-учасниць. Ця подія може вважатися одною з найважливіших в повоєнній історії Європи, хоча старт євро виявився не зовсім вдалим, і протягом двох перших років функціонування євро поступалася позиціями американському доллару.

У 1999 році вступив також в дію другий варіант Європейської валютної системи – ЄВС-2, утворення якої обумовлене тим, що не всі держави-члени ЄС, включаючи і Велику Британію, приєдналися до зони євро. Велика Британія до цього часу виступає "аутсайдером" ЕВС і зможе запровадити євро лише через два роки перебування в ЕВС. Але на сьогодні, держави-"аутсайдери" змушені враховувати курс ЄЦБ і зв'язати свою економічну політику з політикою зони євро. Варто зазначити, що до цього часу ЄЦБ досить успішно функціонує щодо контролю інфляції та підтримки гідних темпів капіталовкладень.

Через два місяці після впровадження "першої хвилі" євро в континентальних країнах ЄС уряд Блера повідомив про початок кампанії щодо переходу на єдину валюту. Прем'єр-міністром було представлено

Парламенту "Національний план переходу на нову валюту", а в жовтні 1999 року особисто Тоні Блер очолив рух за приєднання Великої Британії до євро і став головою міжпартійного проєвропейського альянсу "Британія в Європі". Зазначений альянс поєднав прихильників єдиної валюти, туди увійшли члени уряду Блера – міністр фінансів та міністр іноземних справ, керівники ліберально-демократичної партії на чолі з Ч.Кеннеді, проєвропейськи налаштовані торі, відомі колишні міністри-консерватори М.Хезлтайн, К.Кларк та ін.

Повільність в прямуванні Британії до єврозони пов'язана насамперед з відмінністю економічних фаз в Сполученому Королівстві та решті держав ЄС. В 1997 році цикли британського та європейського економічного розвитку суттєво відрізнялися.

На момент запровадження єдиної європейської валюти Велика Британія перебувала на верхівці свого економічного циклу, в той час як економіка її європейських партнерів лише починала свій цикл. За підрахунками експертів, приєднання до євро в такій ситуації призвело б до значної зміни відсоткової ставки, яка визначається ЄЦБ, що спричинило б зростання інфляції або (в разі контрзаходів уряду) збільшення податків, що було б "самогубством" для лейбористів. Крім того, на визначену дату 1 січня 1999 року британські банки не були готовими до переходу на євро, і загалом приєднання до євро на ранній стадії потребувало б додаткових величезних витрат [464, с. 71].

Однак, в 2001 році позначився процес синхронізації циклічного розвитку економік держав єврозони та Великої Британії. Зростання ВВП країн єврозони та Великої Британії становило біля 3%, а в 1997 році ці показники виглядали як 2,2 та 4%. Вирівнювання відбулося по рівню короткострокових відсоткових ставок. Якщо в 1997 р. у Великій Британії вони були на 4% вищими, ніж в ФРН, то в 2001 р. ця різниця скоротилася до 1%. В 2001 році Велика Британія відрізнялася більш високим рівнем

життя та нижчою інфляцією, ніж в чотирьох головних країнах Євроленду [514, с. 165].

Другою важливою особливістю є також те, що в континентальних державах ЄС діють механізми фінансового вирівнювання економічного положення різних за рівнем економічного розвитку регіонів за допомогою автоматичних стабілізуючих фінансових платежів. У Великій Британії, на відміну від цього, автоматичних фіскальних стабілізаторів не існує. Механізмом фінансового та економічного регулювання регіонів виступає гнучка система оподаткування та соціального забезпечення. Тому дотаційне фінансування регіонів в континентальних країнах не є вигідним і практично не є можливим.

Особливо актуальним успішне виконання завдання ставало напередодні виборів, оскільки сприяло підтримці належного політичного іміджу лейбористів та зберігало підтримку електорату. В разі перемоги на наступних парламентських виборах 2001 р. (в чому уряд Блера був абсолютно впевнений), першим урядом було заплановано проведення загальнонаціонального референдуму щодо впровадження євро у Великій Британії. Проведення референдуму наприкінці 90-х років не сприяло б поліпшенню становища лейбористів: по-перше, уряд Блера не мав впевненості в результатах референдуму і взагалі держава була до цього не готова, а по-друге, таке поспішання спричиняло реальну загрозу розколу партії.

Доречно сказати, що передвиборчий маніфест лейбористської партії не містив конкретних зобов'язань приєднатися до євро, так само як і чіткого наміру провести референдум. "Не в приклад консерваторам, ми розглядаємо Європу не як загрозу, а як можливість ... . Ми продовжуємо дотримуватися нашої обіцянки: ніякого приєднання до єдиної валюти без консультацій з британським народом на референдумі" [100, с. 36].

Слід зазначити, що сама ідея проведення референдуму, нетипова для Британії, належить лейбористам. Як зазначено вище, перший і єдиний в історії Британії загальний референдум, який підтвердив її членство в "Спільному ринкові", було проведено 5 червня 1975 року за часів лейбористського уряду Г.Вільсона. На сьогодні обидві головні політичні партії Великої Британії підтримують цей метод і вважають проведення референдуму єдиною можливістю вирішення проблеми переходу до євро.

Урядові обіцянки щодо проведення референдуму набули характеру постійності. Восени 1997 року було оголошено, що Велика Британія в змозі приєднатися до єдиної валюти не раніше 2001 р. Взимку 1998 року терміном референдуму з цього питання було позначено весну 2002 р. Щодо конкретної дати його проведення, то, за ініціативою міністра фінансів Г.Брауна, це мали визначити запропоновані урядом в 1997 році п'ять економічних тестів, виконання яких дозволило б Великій Британії приєднатися до єврозони.

Завдання євротестів мали визначити ефективність необхідної адаптації британської економіки до єврозони та британської фінансової системи до євро, охоплюючи такі ключові моменти:

1. Синхронізація циклів економічного розвитку Великої Британії та країн-членів ЄС, які вже перейшли до єдиної валюти.
2. Посилення гнучкості британської економіки та її готовність щодо адаптації до європейських умов.
3. Створення умов для довгострокових інвестицій іноземних компаній у Велику Британію.
4. Вплив приєднання до економічного та валютного союзу на конкурентоспроможність британського сектору фінансових послуг.

5. Вирішення проблеми зайнятості за допомогою вступу до єврозони<sup>1</sup>.

В своїх подальших виступах міністр фінансів Г.Браун неодноразово визначав показники готовності Великої Британії щодо приєднання до євро: вони стосувалися вирівнювання британських та континентальних економічних циклів, здатності європейських ринків реагувати на економічні потрясіння, впливу ЕВС на інвестиції в державі, підготовки британського бізнесу до роботи з євровалютою та розробки законодавства для подолання можливих негативних соціальних наслідків. Такий гнучний засіб підготовки до прийняття доленосного рішення, відкладання його якнадалі, є загально типовою стратегічною поведінкою британських урядів. "Першою перепорою, яку слід подолати в разі вирішення приєднання до євро, – зазначає Д.Кларк, – є впевненість, що результатом референдуму буде перемога. Хоча формальна позиція уряду полягає лише в дотриманні п'яти економічних тестів, ясно, що уряд не скликатиме референдуму, доки не буде впевненим в успіху" [357, с. 27].

До цього часу триває дискусія щодо вступу Великої Британії до єврозони, де вона була однією з чотирьох держав, які на час проголошеного терміну (1 січня 1999 року) не приєдналися до ЕВС. Єврооптимісти всіляко пропагують ідею якнайшвидшого переходу до єдиної валюти, підкреслюючи важливе значення Європи для економіки країни. За оцінками директора Національного інституту економіки і соціальних досліджень в Лондоні М.Уїлс, від 2 до 7 млн. робочих місць в Британії безпосередньо залежать від торгівлі з країнами ЄС.

Ставлення до єдиної європейської валюти залишається головним предметом неузгоджень в лавах британських політичних партій. Значні розходження в підходах до євро, які приховувалися, існували і всередині

---

<sup>1</sup> UK Membership of the Single Currency: An Assessment of the Five Economic Tests // [http:// www.hm-treasury.gov.uk](http://www.hm-treasury.gov.uk)

кабінету. Позиція самого прем'єр-міністра була на початку дуже обережною, оскільки саме від вирішення цієї проблеми великою мірою залежала його політична кар'єра. Фактично ця проблема спричинила розподіл на два опозиційних табори не лише політичні партії та уряд, а й пресу, електорат, бізнесменів.

В нинішньому лейбористському урядові найбільш активним прихильником приєднання до євро є міністр фінансів Г.Браун (на його думку, варто обговорити лише термін приєднання). Йому протистоять заступник прем'єра Дж.Прескотт, міністр внутрішніх справ Джек Стро та інші. Водночас, євроскептики підкреслюють високу ціну переходу до євро – за деякими даними, 36 млрд.ф.ст., або 4.2 % ВВП. За таких умов зросла кількість британців, які виступають проти відмови від фунту; в лютому 1999 р., згідно з опитуванням, їх було 52 %, у вересні – 60 %. В 2003 році дві третини громадян висловилися проти євро, одна третина – за, але при цьому 75% визнали, що рано чи пізно євровалюти не уникнути [501].

Послідовною прихильницею категоричної відмови від євро виступає колишній прем'єр-міністр Великої Британії М.Тетчер, яка на сьогодні очолює табір "єврофобів". В травні 1997 р., коли лейбористи прийшли до влади, в Чешемі, де розташований офіс леді Тетчер, на одному з зібрань антиєвропейськи налаштованих торі було вперше розроблено план, спрямований на організацію кампанії неучасті Британії в системі євро. Його сутність полягає в наданні моральної та фінансової підтримки всім організаціям євроскептиків<sup>1</sup>. Найбільш рішучими в цьому питанні виступають два угруповання всередині партії торі – "Ні референдуму" та "Ніколи – єдиній валюті".

Партія торі звинувачує прем'єр-міністра в лукавстві, в спробах виграти час, в тім, що йде напівсвідоме звикання населення до

---

<sup>1</sup> The Independent. – 1998. – 8 October.

неминучості вступу до єврозони. Тому вони наполягають на невідкладному проведенні референдуму. На думку С.П.Перегудова, подальший зсув "праворуч" або навіть дотримання теперішньої протетчеристської орієнтації може відкинути партію консерваторів назад і позбавити надовго, якщо не назавжди, можливості знов обрести колишню силу [580, с. 153].

Тетчер ґрунтовно доводить слушність наступних аргументів свого підходу:

- відмова від фунту на користь євро призведе до суттєвого ущемлення права Великої Британії керувати власними справами і, таким чином, нанесе неприпустимий удар по демократії;
- припущені економічні пільги від введення євро або не існують взагалі, або є незначними, або можуть бути отриманими іншими засобами;
- Велика Британія зазнає більш суттєві економічні втрати від запровадження євро, ніж будь-яка інша європейська держава;
- Великій Британії не слід навіть припускати можливості відмови від фунту [235, с. 419].

Консерватори дотримуються старої ідеї, оновлений варіант якої було представлено Л.Бріттенем: утворення до 2020 року трансатлантичної зони вільної торгівлі з Північноатлантичною зоною вільної торгівлі (НАФТА). Ідею приєднання Великої Британії до НАФТА підтримує і частина членів американського Сенату. В березні 2000 року з цього питання в Лондоні відбулися консультації Міжнародної торговельної комісії США та британського уряду. "Я активно підтримую цей варіант ось вже кілька років не лише з економічних, а й з стратегічних міркувань – як шлях посилення трансатлантичних зв'язків НАТО, – пише М.Тетчер. – Спочатку уявлялася навіть якась Північноатлантична угода про вільну торгівлю, куди крім нинішніх членів НАФТА входив би і ЄС. Такий варіант є досі теоретично можливим, але зараз я не впевнена, що він є реальним.

Європейський Союз не виявляє справжньої зацікавленості в здійсненні реформ, необхідних для отримання права вступу. Більш того, європейське прагнення до централізації стало головним пунктом порядку денного і, мабуть, найближчим часом залишатиметься таким. В результаті з часом у ЄС та НАФТА залишиться небагато спільного" [235, с. 435].

Водночас консерватори на сьогодні переживають найглибший розкол в своїх лавах. В березні 1999 року за ініціативою колишніх торі Б.Доннеллі та Д.Стівенса, які вийшли з партії через непогодження з політикою "антиєвро", що проводилася тодішнім її лідером У.Хейгом, було засноване угруповання, так звана "Проєвропейська консервативна партія". Засновники нової партії закликали до згуртування торі-єврооптимістів і проведення загального референдуму на початку 2000 року з метою поразки євроскептиків.

На противагу торі, рідкісну єдність щодо впровадження євро демонструє партія ліберальних демократів. Партія виступає за здійснення більш рішучих кроків до зближення з ЄС. Її новий лідер Ч.Кеннеді взяв курс на збільшення авторитету та впливу партії як самостійного політичного актора.

Підходи британських засобів масової інформації щодо підтримки євро теж досить неоднотайні. Такі відомі видання преси, як "Міррор", "Експрес", Дейлі Стар", "Файненшл таймс", "Індепендент" висловлюють оптимістичні погляди, а газети "Сан", "Мейл", "Таймс", "Телеграф", "Гардіан" віддзеркалюють аргументи євроскептиків.

Серед бізнесменів та економістів за приєднання до євро виступає більшість членів Конфедерації британської промисловості, а також Сіті, і дві третини з 164 провідних економістів<sup>1</sup>. Зростає кількість керівників фірм, котрі вважають, що вступ країни до єврозони неминуче погіршить

---

<sup>1</sup> The Economist. – 1999. – April 17. – P. 59.



економічну ситуацію (38 % в жовтні 1999р. проти 28 % роком раніше) [607, с. 105].

Водночас, за словами міністра фінансів Г.Брауна, Британія на сьогодні не є готовою вступити до єврозони з економічних причин. З п'яти тестових завдань, які були висунуті урядом в 1997 році, позитивний результат визначено лише в одному – це стосується потенційного впливу євро на ринок фінансових послуг. За висновком Г.Брауна, лондонський Сіті залишатиметься конкурентоздатним незалежно від приєднання до єдиної європейської валюти; щодо решти чотирьох завдань, британській економіці ще треба довго працювати [501]. Однак, існує й інша точка зору, згідно з якою Британія є одною з небагатьох західноєвропейських країн, що повністю відповідає критеріям конвергенції [245, с. 210].

Виступаючи в Генті в лютому 2000 року, британський прем'єр підтвердив: "Майбутнє Британії – в Європі". Йдеться про приєднання держави до зони євро в разі позитивного вирішення цього питання загальним референдумом, що планувалося провести після парламентських виборів у травні 2002 року. Але амбівалентне ставлення британської громадськості до євро і стабільна позиція фунту зумовлюють дотримання урядом традиційної вичікувальної позиції щодо Європейського валютного союзу. Така тактика невпевненості не завжди слугує поліпшенню іміджу країни на міжнародній арені, тим більше такої країни, яка претендує на роль лідера. Британські науковці підкреслюють, що претензія "нових лейбористів" на лідерство, "досягнення їхньої мети відігравати роль європейського лідера значною мірою обмежено утриманням Британії від участі в ЕВС" [663, с. 103].

Нині Британія відіграє в ЄС конструктивну і прагматичну роль. Прагматизм Тоні Блера є очевидним в його виступах та політичних настановах щодо європейської політики. "... ми маємо проводити конструктивну і позитивну політику щодо Європи. Британія є достатньо

сильною для цього. Британія прийме рішення стосовно Європи (приєднання до єврозони. – *Н.Я.*) в належний час та в своїх національних інтересах; зараз же ми будемо сприяти євро готувати наші ділові кола, навчати бізнесменів; ми реалізуємо право приєднатися до євро, коли нам буде зрозумілою економічна вигода" [112, с. 232]. Розповсюдженими в Британії стали урядові інформативні листівки, що містять базову інформацію про ЄВС та її значення для британської економіки, ймовірність приєднання держави до єврозони і можливі наслідки такого кроку [30].

Дотриманню такої позиції сучасним урядом слугує те, що сучасна економіка Британії перебуває в ліпшому стані, ніж економіки держав єврозони, її зростання вдвічі більше, ніж на континенті, тому, на думку лейбористів, немає причин для сумнівних експериментів. Але серед головних негативних моментів визначається складність перебування під єдиною відсотковою ставкою, яка визначається Європейським центральним банком, в результаті чого національні уряди втрачають гнучкість та фінансові інструменти для швидкого реагування в кризових ситуаціях, що вже спостерігалось в Німеччині. Тому британські керівники досі закликають колег з європейських урядів до розробки і проведення результативних економічних реформ в ЄС.

У Великій Британії показники економічного зростання (2,75% на рік) і безробіття (найнижче за останні 21 роки – між 5-6%) та інфляції (лише біля 2% в рік) виявилися кращими за інших держав Європейського Союзу [579, с. 77]. Реальна заробітна плата за 2000 р. піднялась на 5%, а рівень споживчих витрат збільшився на 3,5% [607, с. 105]. На сьогодні Велика Британія переживає найтриваліший за останні 200 років період безперервного економічного росту, що слугувало обґрунтуванням для

міністра фінансів Г.Брауна запропонувати іншим державам взяти на озброєння саме "британську модель" економічного розвитку<sup>1</sup>.

Уряд Блера має амбіційні плани щодо подальшого економічного піднесення держави, згідно з якими протягом найближчих 10-15 років позиції країни у світовій та європейській економіці вийдуть чи не на найкращі показники. Планується вдвічі збільшити чисті інвестиції в економіку, піднести капіталоозброєність праці та її продуктивність. Це стане запорукою випередження розвинутих європейських держав щодо ефективності виробництва. Особлива увага приділятиметься вкладенням в новітні наукомісткі галузі, інформаційним технологіям, електронній торгівлі. Високими темпами зростатимуть інвестиції в хіміко-фармацевтичну промисловість, електротехнічне машинобудування, виробництво наукового та медичного обладнання, продуктів харчування.

Політика "третього шляху" націлена на створення в Британії висококонкурентного економічного режиму. Кардинальні зміни відбуваються у відносинах власності, впроваджуються ринкові основи і конкуренція. Модернізаційні настанови новолейбористської стратегії ґрунтуються на таких принципах:

- уряд має відігравати активну роль в регулюванні економіки, запобігаючи інтервенціонізму;
- за умов нової економіки необхідно налагоджувати нові партнерські відносини з бізнесом;
- економічне зростання та соціальна справедливість не є антагоністами, а взаємодоповнюючими компонентами [454, с. 46].

В умовах зростаючої економічної взаємозалежності підходи нових лейбористів зосереджені на розробці якомога чіткіших правил макроекономічної політики. Економічна стратегія Блера і його уряду

---

<sup>1</sup> Зеркало недели. – 2004. – 21 августа.

полягає в тім, щоб здобути довіру бізнесу шляхом надання йому можливості суворого контролю за інфляцією і державними видатками. У зв'язку з цим Банкові Англії надано право визначати свою політику щодо відсоткових ставок, кредитів та внесків (з середини 1999 року Банк Англії підвищував відсоткові ставки). Урядові вдалося зберегти баланс між збільшенням державних витрат та контролем над фінансами. В 1998-1999 фін.р. бюджет був зведений з дефіцитом в 7,5 млрд.ф.ст., а в 1999-2000 фін.р. бюджет виконаний з профіцитом, який, за оцінкою міністра фінансів Г.Брауна, становив понад 17 млрд.ф.ст. Цей показник став найвищим в історії Великої Британії [607, с. 104-105].

Уряд встановив чіткі правила фіскальної політики, традиційний щорічний огляд замінено Всебічним звітом про витрати за три роки, під час роботи над держбюджетом стримано оцінюються показники зростання економіки і темпів інфляції, удосконалено порядок економічного звітування для демонстрації важливості інвестицій в економічному зростанні. Здійснюється середньострокова фінансова стратегія, спрямована на обмеження темпів зростання цін.

Безперечним успіхом стало припинення занепаду ролі Британії в системі світових економічних зв'язків порівняно з її головними конкурентами, стабілізація її позицій у світовій економіці. Згідно з оцінками експертів, Велика Британія є безперечним європейським лідером за обсягами інтеграції в світові економічні відносини. На її долю припадає біля чверті вартості всіх закордонних активів регіону (в 1999 році – 25,7%), лише трохи менша її питома вага в акумульованій вартості прямих іноземних інвестицій в Європі (20,7% в 1999 році)<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Юданов Ю. Европейские корпорации в условиях глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 11. – С. 71.

В 1999-2000 рр. серед розвинутих країн за інвестиційною привабливістю для іноземних фірм Велика Британія поступалася лише Сполученим Штатам.

Лондон залишається найбільшим після Нью-Йорка фінансовим центром. За сумою обігу на міжнародних грошових ринках та ринках капіталів він утримує позицію світового лідера і має найефективнішу в Європі інфраструктуру грошового ринку, посідаючи перше місце за кількістю іноземних банків. На лондонський ринок капіталів припадає понад 60% світової торгівлі іноземними акціями.

Лондон є і найбільшим валютним ринком у світі: в Сіті здійснюється біля третини валютних операцій, здійснюється найбільший обсяг страхових операцій та міжнародних операцій перестрахування, тут контролюється значна частина світового біржового ринку металу, нафти та інших стратегічних товарів [608, с. 98].

Тобто, у нинішній світовій економіці Велика Британія посідає визначне місце. Оскільки, за стратегією "нових лейбористів," держава налаштована на піднесення й надалі, навряд чи вона поступиться тими позиціями, що міцно зайняті нею історично і не втрачені протягом менш успішних десятиліть. На сьогодні Британія названа серед п'ятірки найбагатших держав планети і потрапила в десятку "найбільш глобалізованих", тобто орієнтованих на міжнародну економіку<sup>1</sup>.

Такі позитивні показники в зазначених аспектах слугують додатковому обґрунтуванню британського утримання від приєднання до єврозони. До тогож, ЄС не поліпшує своїх економічних позицій в світі, а навпаки, поступається ними на користь свого головного конкурента – США. За останній період спостерігається відставання ЄС від США в темпах економічного росту: 2,4% проти 3,2% протягом 1981-1990 рр. та

---

<sup>1</sup> День. – 2002. – 11 січня.

2,0% проти 3,4% в 1991-2000 рр. На думку експертів, Західна Європа значно запізнилася з новою структурною перебудовою економіки, вона програє в конкурентоздатності, особливо в галузях високої технології [461, с. 10].

Дотриманню урядом Блера вичікувальної позиції стосовно євро сприяє також неоднотайне прогнозування щодо економічних наслідків п'ятого поширення ЄС, що відбулося в травні 2004 р. В даному випадку позицію Блера можна вважати не лише прагматичною, а й цілком виправданою та розумною, позбавленою авантюрних ризиків. Поza зоною євро Британія відчуває себе захищеною від можливих негативних наслідків вступу нових країн до Європейського Союзу та його ЄВС. Позиція євро може поліпшитися внаслідок поширення ринків, а може й погіршатися через грошову нестабільність в "державо-прибульцях". Обережна позиція очікування надає можливості Великій Британії маневрувати: в разі позитивного розвитку подій і "успішного євро" – приєднатися до єврозони, в протилежному випадку – знов чекати, доки ситуація не стабілізується або доки не будуть визначені заходи, необхідні для запобігання зайвих витрат.

#### **3.4. Британська роль в європейському співробітництві в галузі безпеки та оборони**

Зумовлена Другою світовою війною ідея спільного захисту виступала чи не найсильнішим стимулом започаткування і розвитку інтеграційних об'єднань. Оборонна та військова складова не наголошувалась, але завжди існувала теоретично в планах та проектах європейської інтеграції повоєнних часів. Досліджено, що питання про утворення західноєвропейського блоку держав не знімалося з порядку денного і в Міністерстві закордонних справ Великої Британії. Прикладом

може виступити меморандум постійного секретаря О.Сарджента [371, с. 7], написаний в 1945 році, де автор доходить до висновку, що як найслабша з "великої трійки" держав-переможниць Британія має стати лідером Західної Європи, щоб примусити своїх двох великих партнерів ставитися до неї як до рівної собі. Формування "третьої сили", де лідером виступатиме Велика Британія, було постійною ідеєю Е.Бевіна, що мав на меті саме піднесення світової ролі Британії, її прирівнювання, узгодження і гармонію з величчю світових наддержав.

Дюнкеркська угода 1947 р. між Британією та Францією стала первісним втіленням проекту західноєвропейського блоку, де передбачалося подальше укладення низки двосторонніх угод, які б мали переконати Сполучені Штати в тім, що західноєвропейські країни серйозно занепокоєні становищем безпеки континенту, який щойно опинився в стані "холодної війни", але водночас відчують свою слабкість та недостатню економічну спроможність для самостійного захисту.

Наступний крок був багатосторонньою угодою. 17 березня 1948 р., за ініціативою Великої Британії і особисто міністра закордонних справ Е.Бевіна, підписано багатосторонній Брюссельський пакт про утворення Західного союзу, до якого увійшли Франція, Британія та країни Бенілюксу. Пакт закликав США до захисту і підтримки Західної Європи, водночас надаючи можливість європейським країнам під лідерством Великої Британії поширювати свою діяльність у сфері безпеки у вигляді утвореного союзу.

Однак, протягом цих двох років ідея лідерства Великої Британії в новоутвореній "третій силі" світу втрачає свою життєздатність, зіткнувшись з зовнішніми тогочасними реаліями. Сама "третя сила" не стала тим зосередженням енергії і могутності, яким хотіли бачити її автори. Причини полягали, перш за все, в диференціації сприйняття і бачення європейської ідеї. В той час набули популярності федералістські

погляди на майбутній устрій континенту. Позначився теоретичний розкол щодо бачення шляхів об'єднання, а також розходження між Францією та Британією в питанні німецького чинника у політиці Європи.

На початку 1949 року Е.Бевін та канцлер казначейства С.Кріппс узгодили основні принципи щодо подальшого співробітництва з Європою. З одного боку, Британія мала всіляко поширювати співробітництво з континентом для його остаточного "одужання", з іншого – вона мала не втратити своєї економічної незалежності через надмірне поглиблювання такого співробітництва. Слід було враховувати й ідеологічне протистояння, фактичний розкол континенту через насадження комуністичних режимів на його сході. В разі знесилення Європи Британія мала залишатися спроможною на власну відбудову за допомогою Америки та Співдружності, відносини з якими завжди мали неабияке значення для британської зовнішньої політики.

Але, якщо на початку 1948 року ці дві зовнішньополітичні сфери мали підтримувати європейський напрямок британської політики, то вже в середині 1949 року вони розглядалися головними і надійними опорами економічної та політичної безпеки. Через те і обговорення з Ж.Монне питань щодо поглиблення економічного співробітництва з Францією і подальшої згуртованості Європи виявилось майже безрезультатним.

Поступово окреслилась нежиттєздатність переважно голлістської ідеї "третьої сили" на чолі з Великою Британією: ставало очевидним, що Британії не вистачить власних ресурсів для втілення ідеї "третьої сили" без митного союзу, без розвинутих євро-африканських зв'язків та альянсу з Францією, без спроможності захистити континент військовими засобами. Утворення сепаратної "третьої сили" перешкодило б і згуртованості антирадянського протистояння західних держав. Девальвація фунту стерлінгів з \$4.03 до \$2.80 в 1949 році засвідчила вразливість британської економіки і неготовність держави до ролі лідера європейського регіону.



Трансформування ідеї "третьої сили" в проект атлантичного співробітництва засвідчило своєчасний вихід з складного стану повоєнної Європи: американська допомога стала запорукою здійснення Плану Маршалла, розв'язання зовнішньоекономічних і торгівельних проблем. Підписання угоди про утворення НАТО 4 квітня 1949 року було альтернативою "третій силі" у вигляді Атлантичної спільноти, де Велика Британія в цій спільноті посідала важливе місце, виконуючи зв'язуючу роль між Європою і Америкою, а її європейські зв'язки та Спідружність мали обмежити американське домінування на континенті.

Підписанням Паризької (1951 р.) та Римських (1957 р.) угод було сформовано спільний ринок стратегічно важливої сировини та продукції шести європейських держав, що теоретично окреслило започаткування майбутнього руху до військового співробітництва та спільної оборони, але ці кроки здійснено без участі Британії.

Визначено, що перші успіхи ЄСВС надихнули його засновників на пошуки подальших шляхів поглиблення європейської інтеграції і посилення безпеки. На порядок денний за ініціативою Франції було висунуто план утворення Європейського оборонного співтовариства (ЄОС), яке б мало у розпорядженні спільну армію (що являло собою удосконалений план Плевена (1950) для протистояння загрозі з боку очолюваного Радянським Союзом соціалістичного табору і для залучення ФРН до західноєвропейської політики безпеки. Досліджено, що впродовж 1948-1954 років Європа докладала чималих зусиль для реалізації цього плану в умовах поглиблення біполярності і розв'язання Корейської війни (1950-1953) [621; 652;].

Цікаво, що згодом саме Франція і виявилася єдиною державою, чия Національна Асамблея через вплив голлістів і комуністів не ратифікувала підписану в 1952 році в Римі угоду. Велика Британія пропонувала лише гарантії, а не участь, через те й цього разу утрималась від підписання

угоди. Загалом позиція Британії, як і позиція Франції, не була чітко вираженою через внутрішні розбіжності щодо плану Плевена і взагалі проекту ЄОС.

Правлячий лейбористський уряд К.Еттли був серйозно занепокоєний загрозою ремілітаризації Німеччини. Консерватори, що повернулися до влади в 1951 році саме під час переговорів стосовно ЄОС, не мали однастайності в поглядах на це питання: У.Черчілль підтримував намір вступу Західної Німеччини до НАТО, Е.Іден поділяв ідею утворення ЄОС, адже її підтримували США, і вона давала можливість встановити політичний контроль над Західною Німеччиною. Єдине, що поєднувало консерваторів і лейбористів на той час, – це можливість уникнення участі в наднаціональних структурах ЄОС.

Зарадити ситуації, зумовленій невдачею створення ЄОС і необхідністю визначення статусу і ролі Німеччини, певною мірою могла спроба модифікації вже існуючої Брюссельської угоди 1948 року, її поглиблення в аспекті безпеки та поширення на інші країни. Невідомо, кому саме належить авторство цього проекту, скоріше за все, це був плід колективного мислення, але, безперечно, що велику роль відіграв британський міністр закордонних справ Е.Іден. Він, так само як і У.Черчілль, висунув пропозицію прийняття Західної Німеччини до НАТО та докладав всіляких зусиль для її реалізації. Використання для цього Брюссельської угоди, що уможливлювало надання Західній Німеччині водночас суверенітету та членства в НАТО, було слушним ще й тому, що надавало можливість обмежувати й контролювати західнонімецьке озброєння силами Альянсу і при цьому не позбавляти Західну Німеччину як рівноправного партнера права участі в колективному захисті. Звичайно, для врахування інтересів кожного з членів Брюссельської угоди слід було належним чином модифікувати її існуючі інститути.

Проект модифікації обговорювався протягом вересня-жовтня 1954 року британським міністром закордонних справ Е.Іденом, французьким прем'єр-міністром П.Мендес-Франсом та держсекретарем США Д.Ф.Даллесом. Це був по суті британський компромісний проект модифікації Брюссельської угоди [24], який попередньо був оприлюднений Е.Іденом на засіданні Кабінету міністрів 8 вересня. Британська пропозиція та ініціатива щодо його подальшої реалізації була позитивно сприйнята та ухвалена учасниками обговорення.

Кульмінацією процесу обговорення модифікації Брюссельської угоди стала лондонська Конференція дев'яти держав (28 вересня – 3 жовтня під головуванням Е.Ідена), де, по суті, модифікована Брюссельська угода набула кінцевого варіанту з незначними доробками, що були зроблені робочими групами в Парижі та Бонні протягом 20-денного періоду (3-23 жовтня 1954 р.). Після довгих дебатів всі дев'ять країн-учасниць (Бельгія, Канада, Франція, ФРН, Італія, Люксембург, Нідерланди, Велика Британія і США) підписали Заключний Акт, який передбачав вирішення головних міжнародних питань Заходу [24, с. 195-265].

Згідно з Актом, Велика Британія мала надавати військову гарантію континентові, що було предметом попередніх дебатів на Уайтхоллі. На той час військові витрати Британії становили 12 % ВВП [410, с. 14] і були вищими, ніж у Франції та Західній Німеччині. Зокрема, Британія зобов'язувалась дислокувати на європейському континенті чотири дивізії (55000 військових) і тактичні військово-повітряні сили (або еквівалент цьому).

Визначено, що вперше в історії ця країна мала розташувати свої військові сили на континенті в мирний час. Це можна розцінювати як спробу відновлення тимчасового британського лідерства в Європі, тобто, реанімування своєї колишньої могутності.

Для Британії, враховуючи її присутність також в Африці, Азії, Вест-Індії, це виглядало вагомим досягненням. До того ж, Угода давала можливість уникнути зобов'язань в разі виникнення термінових колоніальних проблем або зовнішньої фінансової напруги: в цьому випадку фінансові питання підпадали під розгляд НАТО.

Утворення ЗЄС означало, хоча й не остаточне, політичне формування опозиційних блоків, дійових сил "холодної війни". По суті, ЗЄС мав виступити єдиною вагомою організацією, що пов'язувала Велику Британію з континентальними країнами Європи, коли країна вперше поступилася принципом національного суверенітету. Активна позиція Великої Британії в утворенні ЗЄС продемонструвала наміри держави зайняти ключову позицію в політиці континенту і цим самим посилити Північноатлантичний Альянс, очолити процес стратегічного зближення Америки з Європою, забезпечивши стабільність останньої.

Досліджено, що ЗЄС, однак, не міг жодним чином конкурувати з НАТО, як суто консультативна організація, яка впродовж тривалого часу не сприяла поглибленню євроінтеграційних процесів, залишаючись так званою "сплячою красунею" в Європі. Перспективнішою уявлялася економічна інтеграція західноєвропейських держав, і саме в цьому напрямкові наполегливо працював Ж.Монне, розробивши слушні пропозиції і проекти щодо активізації розвитку ЄСВС і залучивши до спільної праці міністрів закордонних справ країн-членів ЄСВС.

Приєднання Британії до "Спільного Ринку" з його військовою промисловістю мало значно посилити оборонний потенціал цього інтеграційного об'єднання та теоретично уможливлювало формування спільної військово-політичної складової. Велика Британія стала третьою світовою державою, що створила власну ядерну зброю ще в 50-ті роки. Спочатку, коли в серпні 1961 р. Британія подала заяву про членство в Європейських співтовариствах, Франція погоджувалась на її вступ, однак

за умови утворення спільних англо-французьких "європейських ядерних сил", незалежних від США. Неоголошені переговори з цього питання велися між де Голлем та Макмілланом до самого кінця 1962 року. Восени 1962 р. широко розповсюдженою ЗМІ стала фраза де Голля: "Британська ядерна зброя має стати приданим Англії на її весіллі з континентом" [496, с. 61].

Доведено, однак, що дилема між "Спільним ринком" та "особливими відносинами", яка постала перед Британією, була вирішена на користь останніх. На думку британського уряду, будь-яке англо-французьке ядерне партнерство мало здійснюватися лише в рамках НАТО заради збереження цілісності Альянсу.

Крім того, тогочасними британськими експертами висловлювалася думка про неможливість багатостороннього контролю над ядерною зброєю за винятком випадку утворення в Європі федеративної держави, ймовірність чого на той час виглядала досить сумнівною [183, с. 79-80].

Вихід Франції з військової організації НАТО сприяв активізації діяльності Британії в збереженні ролі Альянсу в Європі, її намаганням очолити політику безпеки на континенті. В 1968 році Велика Британія виступила з пропозицією утворення європейської групи НАТО в рамках Альянсу (до неї увійшли всі європейські країни НАТО за винятком Франції, Ісландії та Португалії). Активізація західноєвропейського військового співробітництва, за підходами Британії, мала зустріти розуміння з боку Вашингтона, бо була спрямована на загальне посилення Альянсу і водночас на захист інтересів країн Західної Європи в військовій та військово-економічній галузях.

Таким чином, в 60-ті роки спостерігається поступова зміна пріоритетних сфер міжнародного середовища, еволюція принципу взаємозалежності, намагання Великої Британії розповсюдити дію цього принципу на взаємовідносини з країнами Західної Європи, перш за все з

країнами ЄЕС, на пошуки можливостей економічного і політичного співробітництва з ними.

В жовтні 1970 року, головним чином завдяки зусиллям британської дипломатії, вперше в історії Північноатлантичного альянсу міністри оборони західноєвропейських держав-членів НАТО (за винятком Франції) провели сепаратну зустріч без участі своїх американських і канадських колег для обговорення нових шляхів зміцнення Альянсу.

Досліджено, що певну увагу формуванню ефективної системи західноєвропейського військово-політичного партнерства було приділено за часів прем'єрства Е.Хіта. На початку 70-х років уряд консерваторів виступав за поживлення англо-французьких зв'язків та запропонував план співробітництва двох держав щодо ядерної зброї [183, с. 69-73]. Цей план, однак не був втілений через певні неузгодження позицій Британії та Франції: Франція дистанціювалась від США своїм виходом із системи військового співробітництва НАТО, а Британія не мала намірів перегляду стану "особливих відносин" зі Сполученими Штатами.

На думку директора Лондонського інституту стратегічних досліджень Х.Бертрама, кожний план майбутньої структури західноєвропейської оборони мав виходити з трьох принципових положень:

1. Атлантичний союз пов'язує Америку з Європою. Цей зв'язок є беззаперечною умовою безпеки Західної Європи. Європейське співробітництво в галузі оборони має не лише зберігати цей зв'язок, а й всіляко зміцнювати його.

2. Політична та економічна інтеграція в рамках Європейського співтовариства була б недосконалою без інтеграції в галузі оборони. Атлантичний союз має враховувати це.

3. НАТО містить не лише Америку та держави-члени Європейського співтовариства, а й інші країни, які, як, наприклад,

флангові країни, є важливими для забезпечення безпеки Європи. Тому співробітництво в галузі оборони в рамках ЄЕС має враховувати їхнє значення [250, с. 142].

На початку 80-х років уряд консерваторів на чолі з М.Тетчер не виявляє істотних ініціатив щодо посилення самостійності західноєвропейського військово-політичного співробітництва в Північноатлантичному союзі або поза його рамками. Консерватори надавали перевагу посиленню НАТО та зміцненню багатосторонніх та двосторонніх зв'язків з США. В березні 1982 року М.Тетчер в своєму виступі в Парламенті наголосила на недоцільності будь-яких ініціатив щодо послаблення зв'язків західноєвропейських держав зі Сполученими Штатами, єдності НАТО, запобігання протистояння західноєвропейських позицій щодо військово-політичних проблем американському курсу<sup>1</sup>.

Доведено, що до 1988 року Велика Британія не вважала за доцільне і традиційно виступала проти вирішення проблем безпеки континенту поза структурами НАТО. Поступова зміна поведінки держави свідчила про нарізлу потребу адаптуватися до нових обставин, чітке усвідомлення можливостей Європи в галузі безпеки. Головною причиною формування проєвропейської позиції, на нашу думку, була поступова зміна безпекового середовища на континенті, наявні ознаки розпаду комуністичного блоку. Зі зникненням безпосередньої радянської загрози серед європейських держав все чіткіше окреслювалося бажання зменшити американську присутність на континенті, необхідність якої ставала сумнівною.

На думку британського дослідника Дж.Шерра, по закінченні "холодної війни в Сполученому Королівстві не було чіткого бачення системи або стратегії європейської безпеки. "Не лише британський уряд, а й значна частина консервативної та ліберально-демократичної опозиції

---

<sup>1</sup>Times. – 1982. – March 17.

віддана ідеї Європи та ширшого євро-атлантичного співтовариства безпеки, яке поважає, стимулює і водночас містить в собі різноманітність, яке гуртується та на міжнародному й національному рівнях розвиває інститути, що уможливають згуртованість" [425, с.12].

Позиції провідних політичних партій щодо нових реалій безпекової проблематики континенту майже не відрізнялися, беззаперечно розглядаючи НАТО, як і раніше, основою європейської оборони. І все ж, лейбористи дещо стриманіше ставилися до ролі Сполучених Штатів в формуванні структур європейської безпеки та оборони.

На грудневому Римському міждержавному самміті (1990 р.) позиція Великої Британії, можна сказати, стає проєвропейською: функції захисту та оборони Європи, згідно з британським підходом мають належати, перш за все, НАТО у співробітництві з ЗЄС, але Британія не заперечувала проти тіснішої політичної та військової європейської інтеграції. Британія навіть погодилася на перенесення штаб-квартири ЗЄС з Лондона до Брюсселя і виступала за посилення взаємодії ЄС та ЗЄС.

Під час обговорення Маастрихтської угоди в жовтні 1991 року був представлений британо-італійський план Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ) ЄС. План містив британське бачення надання ЄС власної ролі в формулюванні політики безпеки, прерогатива ж в галузі оборонної політики мала належати НАТО. Ця схема була ухвалена державами-членами, незважаючи на франко-німецьке заперечення і пропозицію швидкого руху до оборонної політики ЄС. Успіху втілення британо-італійського плану сприяла позиція США, які побоювалися поступового ослаблення НАТО. Маастрихтська угода окреслила СЗПБ як одну з трьох структурних "опор" Євросоюзу.

По суті, Британія займала чітку "про-атлантистську" позицію щодо європейської безпеки, наголошуючи на пріоритетності НАТО. За наполяганням Великої Британії, з метою посилення європейської опори



Альянсу до Декларації Угоди про Європейський Союз було включено пропозиції членства в Західноєвропейському Союзі тим членам ЄС, які не входили до ЗЄС, та пропозиції асоційованого членства в ЗЄС іншим європейським державам-членам НАТО [4, с. 23-24]. В результаті повноправим членом ЗЄС стала Греція, а Ісландія, Норвегія та Турція отримали статус його асоційованих членів.

Зважаючи на відчутний американський вплив на Сполучене Королівство, ключову роль в ставленні Великої Британії до ідеї спільної європейської оборони відіграла заява президента Б.Клінтона в 1994 р. в Брюсселі про те, що США не вважає "європейську оборонну ідентичність" загрозою розвиткові трансатлантичних зв'язків<sup>1</sup>. Велика Британія активізує свою участь в процесі європейського оборонного будівництва і йде на зближення з Францією у питанні про створення об'єднаної групи військово-повітряних сил, про що йшлося на зустрічі прем'єр-міністрів обох країн в листопаді 1994 р. Проте британські атлантичні прихилення залишаються досить суттєвими.

Подальший розвиток проблеми взаємодії між ЄС та ЗЄС виявився під час Мадридського самміту 14 листопада 1995 р., де був ухвалений документ "Європейська безпека: спільна концепція 27 держав ЗЄС". На відміну від позиції Франції, Німеччини та низки інших держав-членів, Британія наполягала на збереженні автономного статусу ЗЄС. Така позиція Сполученого Королівства була обумовлена його небажанням надання мілітаристського іміджу ЄС в разі злиття з ЗЄС, неспівпадінням членів цих організацій і можливими через це проблематичними наслідками, і, головне, небажанням послаблення НАТО та ймовірного підриву атлантичної солідарності через посилення "оборонної складової" ЄС. Зазначений підхід зберігався і протягом 1996 року, коли Британія

---

<sup>1</sup> NATO Review. – 1994. – Vol. 42, № 1. – P. 6.

головувала в ЗЄС.

На Міжурядовій конференції ЄС 1996-1997 рр. Німеччиною, Францією, Бельгією, Італією та Люксембургом було запропоновано проект "Про поступову інтеграцію ЗЄС у ЄС", де передбачалося поетапне. впродовж десяти років, повномасштабне злиття цих організацій. Проект було відхилено насамперед через протидію Сполученого Королівства, яке розглядало в цій акції послаблення європейської безпеки, підрив оборонного альянсу Європи та США в рамках НАТО.

Згодом перед Британією таки постала проблема підтримки франко-німецької пропозиції стосовно майбутньої інтеграції Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) в структури Європейського Союзу по закінченні в 1998 році терміну Угоди про ЗЄС. Звичайно, сам характер "особливості" відносин зі Сполученими Штатами мав зазнати переоцінки через зникнення традиційного для Британії атлантично-європейського інституційного розмежування. Найбільш важливим в цьому аспекті було уникнення дихотомії між атлантизмом та європеїзмом.

Поступово спостерігається поглиблення британського співробітництва в галузі безпеки з країнами континенту, що раніше було пріоритетною сферою співробітництва зі США. За часів уряду Мейджора (13 березня 1996 р.) державний міністр з питань оборонних поставок МО Великої Британії Д.Арбутнот офіційно повідомив про рішення уряду приєднатися до Європейської Агенції Озброєнь (ЄАО), членами якого були Франція та Німеччина. Головною метою створення нової європейської структури було поєднання зусиль військово-промислового комплексу європейських країн у галузі розробки спільних програм виробництва озброєння та військової техніки.

Однак, в жовтні 1996 р. на сесії МУК Велика Британія опонувала запровадженню франко-німецької пропозиції щодо "поглибленого співробітництва" в сфері СЗПБ, суть якого полягала в можливості участі

мінімальної кількості держав-членів, якщо інші не відчують себе готовими. Британський міністр закордонних справ М.Ріфкінд заявив, що Сполучене Королівство скористається правом вето в разі спроб включити механізм "поглибленого співробітництва" в інституційні рамки ЄС.

Суттєвіші зрушення в підходах Лондона до військового виміру Європейського Союзу спостерігаються з приходом до влади лейбористської партії на чолі з Т.Блером.

Про поступове наближення Британії до Європи в оборонному аспекті свідчило її почуття зростаючої відповідальності за стан безпеки континенту на тлі інтеграційних перетворень, що відбуваються. Прагнення Великої Британії посилити свій політичний вплив у сфері політики безпеки і оборони в Європі особливо проявилось із запровадженням нею "нової динаміки" ЄС. Маючи "особливі відносини" зі Сполученими Штатами, Лондон традиційно не розглядав ЄС як дійовий механізм кардинального вирішення проблем безпеки континенту, водночас підтримуючи співробітництво і зближення ЄС із ЗЄС. Це співробітництво, однак, в розумінні Британії, не означало їхньої конвергенції, і держава традиційно була в опозиції прискореному просуванню ЗЄС-ЄС до "спільної оборони" [435]. І все ж, реалії змусили відступити від традиції: підписавши Амстердамську угоду 1997 р. [1], Британія погодилась з прийняттям Статті 17, що містила "петерберзькі завдання". І хоча під час Амстердамського самміту британський прем'єр-міністр досить стримано ставився до амбіційних інтеграціоністських пропозицій, зроблених деякими державами, він цілком підтримав ідею запровадження нової посади Верховного Голови з питань зовнішньої політики та політики безпеки, яку обійняв колишній Генеральний секретар НАТО Х.Солана. І хоча Амстердамська угода не внесла принципових змін у сферу європейського військового співробітництва, саме цей самміт позначив принципову

відмінність позиції британського уряду у сфері СЗПБ від його попередників.

Т.Блер та його уряд дійшли до висновку, що Сполучені Штати вже не гарантуватимуть безпеку західноєвропейських союзників на тому ж рівні, як це відбувалося протягом "холодної війни". Офіційний Лондон став вважати, що розвиток оборонної складової ЄС не ставить під загрозу збереження та посилення атлантичного альянсу; навпаки, ця складова сприятиме його зміцненню. Під час свого головування в Євросоюзі Велика Британія в співавторстві з Францією підготувала проект "кодексу поведінки в галузі експорту озброєнь", перше офіційне обговорення якого відбулося 17 лютого 1998 р. на засіданні групи СЗПБ за участю Єврокомісії. Проект було ухвалено національними делегаціями і розпочато роботу над його остаточним варіантом. Хоча названий документ не має законодавчої сили, він являє узгоджений набір орієнтаційних регуляцій для держав ЄС, що експортують зброю до третіх країн, і містить обмеження щодо воєнних диктатур, держав з міжетнічними конфліктами та при порушенні прав людини. В березні 1998 року Тоні Блер висловився про доцільність енергійнішої спільної участі Великої Британії та Франції у європейських військових заходах. Восени 1998 року Блер заявив про готовність розглянути варіанти формування військового виміру ЄС.

Напередодні самміту в Портшасі 24-25 жовтня 1998 року британський прем'єр-міністр зазначив, що його країна змінює свій курс, виступаючи віднині за формування оборонної складової в ЄС, що дало б змогу державам-членам здійснювати спільні військові операції, особливо миротворчі. Він визнав також можливою інтеграцію ЗЄС у ЄС. Після самміту Т.Блер заявив, що, не дивлячись на ефективність НАТО, Європейський Союз потребує розробки спільної зовнішньої та воєнної політики, і що настав час спроби її формулювання, використовуючи нові інститути, можливості та політичну волю. "В рамках НАТО має бути

форма європейської ідентичності, – зазначив британський прем'єр, – ... ми маємо привнести в це свіже мислення, і для Британії важливим є виступити частиною такого мислення" [55, с. 2]. Нова оборонна ініціатива Блера обговорювалася в Палаті громад Британського Парламенту в листопаді 1998 р.

Досліджено, що її втіленням стала Спільна франко-британська декларація про європейську оборону, прийнята 4 грудня 1998 року [22] під час двосторонньої зустрічі Т.Блера і Ж.Ширака в Сен-Мало, ініціатива проведення якої належала Лондону, передбачувала необхідність прийняття рішень Європейською радою щодо включення спільної оборонної політики у рамки СЗПБ; створення механізму прийняття рішень про використання збройних сил у кризових ситуаціях; зміцнення збройних сил країн ЄС-ЗЄС на основі розвитку адекватної європейської військової промисловості. В Сен-Мало Британія фактично приєдналася до французької ідеї автономної оборони в рамках НАТО, що раніше заперечувалося Лондоном: Європейський Союз "повинен мати можливість автономних дій, спираючись на відповідні збройні сили, мати процедуру прийняття рішень про їхнє використання та бути готовим це зробити в разі міжнародних криз". Для цього Європейському Союзу "необхідно мати відповідні військові структури ... поза рамками НАТО" [22, с. 8-9].

Результатом франко-британської зустрічі в Сен-Мало було окреслення дещо дискусійного характеру старатегічної взаємодії між ЄС та НАТО. З одного боку, виокремлено певний ступінь європейської автономії в рамках НАТО; з іншого – наявність атлантичного головування залишалася поза сумнівом.

Водночас Блер підтвердив збереження привілейованих відносин Великої Британії зі Сполученими Штатами як стратегічну мету [22, с. 8-9]. Франко-британський самміт, за висловом Р.Кука, "впевнено означив чіткішу європейську ідентичність в рамках НАТО" [138], а подальше

схвалення франко-британської декларації сесією Європейської ради у Відні (грудень 1998 року) надало їй європейського виміру. Ініційована Британією "нова динаміка" ЄС у сфері безпеки і оборони мала стати довгостроковою тенденцією розвитку оборонної складової Союзу.

І все ж, франко-британська ініціатива в Сен-Мало свідчить про прагнення Британії діяти в обхід комунітарних інститутів, вирішувати кардинальні проблеми на базі двосторонніх відносин з європейськими партнерами або силами груп обмеженої кількості держав-членів.

На червневому самміті Європейської Ради 1999 р. (м.Кьольн) знайшла схвалення британо-французька пропозиція щодо необхідності утворення ресурсів ЄС для самостійних акцій в разі виникнення міжнародних конфліктів [38, с. 42]. Актуалізація проблеми формування власних збройних сил була підсилена подіями 1999 р. в Косово, наявною залежністю європейських країн від повітряних сил США та неодностайними і неузгодженими акціями держав-членів ЄС щодо косівського конфлікту. "Союз повинен мати можливість діяти автономно, маючи у своєму розпорядженні реальні військові сили, засоби для їх використання та готовність застосовувати їх з метою реагування на міжнародні кризи, не завдаючи тим самим шкоди діям НАТО", – сказано у спільній декларації, прийнятій на самміті<sup>1</sup>. Тобто, стратегія, що була прийнята в Кьольні, наголошувала саме на самостійності ЄС в військовій сфері і забезпечувала виконання Євросоюзом "петерберзьких завдань": миротворчості, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій. На самміті було прийняте рішення про завершення інституційних перетворень, у рамках яких питання оборонного планування та процес прийняття рішень у галузі оборони, що перебували під керівництвом ЗЄС, повинні бути передані ЄС до кінця 2000 р. Речник прем'єр-міністра

---

<sup>1</sup> Євробюлетень. – 1999. – № 4. – С. 4.

Великої Британії Т.Блера охарактеризував таке рішення як "великий крок уперед"<sup>1</sup>.

Доведено, що військове реформування Євросоюзу виступило аспектом активної діяльності Великої Британії. Як розвиток ідей самміту Сен-Мало, в 1999 році британський уряд виступив з ініціативою формування "європейської оборонної ідентичності". 25 листопада 1999 р. під час франко-британського самміту в Лондоні було затверджено спільний проект утворення до 2003 року державами ЄС 50-60-тисячної мобільної армії, яка має самостійно функціонувати в тих регіонах континенту, де не задіяні сили НАТО [18, с. 77-79]. Тут можна цілком погодитися з слушним зауваженням Й.Варвіка про те, що "епоха національних армій в Європі, не дивлячись на інакше проголошені заяви, рано чи пізно закінчиться – так само, як скінчилася епоха національних валют" [489, с. 27]. Водночас "шляхом розвитку наших воєнних можливостей, посилюючи дієздатність ЄС, – зазначено в Спільній декларації, – ми хочемо також безпосередньо та суттєво зробити внесок в життєздатність модернізованого Атлантичного Альянсу, зробити сильніше та більш збалансоване партнерство. НАТО залишається основою нашої колективної безпеки і продовжуватиме відігравати важливу роль у врегулюванні кризових явищ. Ми очікуємо на розвиток тісних та впевнених відносин між ЄС та НАТО" [18, с. 77].

Крім того, Блер дав зрозуміти, що Велика Британія має намір взяти участь в діяльності єврокорпусу та може виділити свої озброєні підрозділи для виконання "специфічних операцій". Спільна декларація щодо європейської оборони закликала ЄР в Хельсінки до визначення конкретних дат для виконання поставлених завдань, розробки механізмів консультацій та контролю [18, с. 77-79]. На грудневому самміті 1999 року в Хельсинки

---

<sup>1</sup> Євробюлетень. – 1999. – № 4. – С. 4.

була прийнята "Головна мета" ЄОПБ, що передбачала розвиток військового контингенту – Європейських сил швидкого реагування (ЄСШР) на основі добровільних координованих зусиль держав-членів ЄС [88, с. 28]. Було визначено, що на 2003 рік ЄС має бути здатним протягом 60 днів розгорнути на період не менше року військове угруповання на рівні корпусу (50-60 тис. людей) з відповідним командуванням, службами контролю, розвідки та матеріально-технічного забезпечення, а в разі необхідності – з військово-повітряними та військово-морськими підрозділами, здатне виконувати Петерберзькі завдання в повному обсязі. Для формування таких європейських сил швидкого реагування може бути використаний резерв кількістю 200 тисяч військовослужбовців [41, с. 85-88]. Потенційний внесок Сполученого Королівства дорівнює 20000 військових, з яких 12000 можуть бути задіяними для будь-якої операції [88, с. 28].

Як результат розвитку цієї тенденції в політиці лейбористського уряду, що докорінним чином відрізняється від позиції торі, (які не згодні з утворенням оборонної структури в рамках ЄС, об'єднанням ЗЄС та ЄС), в травні 2000 р. було прийняте рішення про ліквідацію ЗЄС як військово-політичної організації та переведення її структур з передачею функцій Європейському Союзу [95, с. 112-117].

На наш погляд, позиція Великої Британії та її активність в названому інституціональному реструктуруванні обумовлена її бажанням формувати політику ЄС в галузі безпеки та оборони згідно зі своїми інтересами. Аналіз документів підтверджує, що Велика Британія не бажала того, щоб ініціатива держав-членів ЄС в формуванні "європейської оборонної ідентичності" призвела до підриву НАТО з усіма негативними наслідками щодо американських гарантій для Західної Європи. Британія неодноразово наголошувала на тім, що її стратегічною метою щодо ЄС виступає налагодження якомога тіснішого співробітництва з США, і що формування



"європейської оборонної ідентичності" виступає як посилення європейської складової в НАТО, яка, як і раніше, є ключовим моментом безпеки Сполученого Королівства.

В листопаді 2000 року міністр оборони Великої Британії Дж.Хун оголосив, що британський контингент сил швидкого реагування ЄС складає 12,5 тисяч. Лондон також надає в розпорядження ЄСШР 18 військових кораблів та 72 літаки для подальшого використання ЄСШР як сили миротворчості у врегулюванні локальних конфліктів, подібних до балканського.

Впродовж підготовки до самміту ЄС в Німці і безпосередньо на самому самміті 7-9 грудня 2000 року [42, с. 168-211] виявилися суттєві розбіжності в підходах між Великою Британією та її партнерами по ЄС. Використавши право вето під час самміту ЄС в Німці 8 грудня 2000 р., Велика Британія загальмувала спроби держав-членів ЄС створити віськову структуру, незалежну від НАТО, – Європейську армію. Водночас пропозиція Франції та Німеччини щодо утворення європейських сил швидкого реагування виявилася успішною. І все ж, Британія спромоглася якомога скоротити компетенцію майбутніх євросил, знов використавши своє право вето. Завдяки наполяганням Великої Британії була укладена заява про те, що Європейської армії як такої не існує, головним гарантом колективної безпеки в Європі виступає НАТО, а Європейські сили швидкого реагування (ЄСШР), що формуються, постійно використовуватимуться з інститутами НАТО і в тому випадку, коли Альянс прийме рішення про невтручання [42, с. 209].

Згідно з підходами Лондона, сили НАТО мають зберегти своє проложення головної структури забезпечення оборони та безпеки в Європі. Щодо ролі ЄС, міністри оборони держав ЄС мають періодично зустрічатися з представниками НАТО для координації своїх дій і мати доступ до документаційних планів Альянсу.

Досліджено, що на саммітах ЄС в Санта Марія да-Фейра (червень 2000 р.), Ніцці (грудень 2000 р.) та Гетеборзі (червень 2001 р.) було прийнято важливі документи щодо європейської політики в галузі безпеки та оборони, де були зазначені політичні та структурні зміни, необхідні для формування системи безпеки та оборони ЄС [43, с. 120-139; 42, с. 168-211; 40, с. 30-68]. Вони наголошували, що нова система не є альтернативою або конкурентом НАТО, йшлося про налагодження тісних контактів, координації дій та поглиблення співробітництва ЄС – НАТО. Йшлося про багатонаціональні структури "Єврокорпусу" або про використання національних підрозділів.

В 2001 р. в рамках Євросоюзу розпочато діяльність трьох постійних органів, які до того були тимчасовими: Комітет з політики та безпеки (КПБ), що займається зовнішньополітичними проблемами, включаючи військові; Військовий комітет ЄС (ВКЄС), що став найвищим військовим органом Євросоюзу та складається з глав генеральних штабів держав-членів; Військовий Штаб ЄС (ВШЄС), діяльність якого спрямована на контроль за проведенням військових операцій під егідою ЄС при врегулюванні конфліктів та координацію воєнних аспектів європейської оборонної політики та СЗПБ. Одна з ключових проблем Спільної європейської політики безпеки та оборони (СЄПБО) полягала в подоланні вето Турції щодо угоди про надання сил та ресурсів НАТО для проведення антикризових операцій під егідою ЄС. Попередньої домовленості з цією державою (Стамбульська угода) було досягнуто завдяки одночасним зусиллям Сполучених Штатів та Великої Британії шляхом консультацій при проведенні операцій в зонах, що стосувалися безпеки Турції, але без надання їй права участі в прийнятті рішень. Текст угоди, однак, не було ухвалено через вето Греції, яка наполягала на його доопрацюванні. Британія ж наполягала на збереженні первісного варіанту угоди. Невирішеність проблеми стала одною з причин того, що на саміті ЄС в

Лаекені 14-15 грудня 2001 р. не вдалося вийти на договір з НАТО про гарантований доступ до ресурсів Альянсу при проведенні військових операцій. Слід наголосити, що на той час на саміті США-ЄС в Гетеборзі в червні 2001 р. вже було ухвалено діяльність ЄС щодо створення нових європейських можливостей в військовій сфері, що "має посилити як ЄС, так і європейську опору атлантичного Альянсу". В спільній заяві США-ЄС особливо наголошено на тім, що "те, що нас поєднувало, завжди було більшим за те, що роз'єднувало" [59].

Водночас визначено, що в цей період в діяльності ЄС в галузі оборони намітилася тенденція співробітництва так званими "малими групами" найбільших держав. В цьому плані показовим став "міні-саміт", скликаний за ініціативою Великої Британії восени 2001 р. за участю Сполученого Королівства, Франції та Німеччини. Це було критично сприйнято іншими партнерами по ЄС як захід, що підриває єдність Євросоюзу у виробленні спільної стратегії та нехтує зусиллями інших держав-членів. Подальші роз'яснення Т.Блера про "технічний" характер цієї зустрічі і про те, що не йдеться про неповагу до інших партнерів, успіху не мали. Наступний саміт, що відбувся в Лондоні під час афганської операції в листопаді 2001 р., [51] охопив, крім зазначеної "трійки", Іспанію, Італію та Нідерланди. Лише присутність на саміті офіційних представників Євросоюзу – Х.Солани та Г.Верхофстадта, який представляв тогочасне бельгійське головування в ЄС, забезпечило його визнання іншими державами-членами.

На початку 2002 року Тоні Блер виступив з новою ініціативою – створити трьом найбільшим країнам ЄС – Великій Британії, Франції та Німеччині – Раді Безпеки ЄС, тобто орган, аналогічний Раді Безпеки ООН. На думку Лондона, Європейська Рада, що складається із глав держав та урядів, є недостатньо дієздатною, зокрема, тому, що рішення приймаються на основі консенсусу. Новий орган мав би взяти на себе прийняття всіх

рішень в період між саммітами Європейської Ради, що проходять двічі на рік.

Відтак європейська оборона базуватиметься на двох союзницьких силових "опорах" – НАТО та Євросоюзі, де Сполучене Королівство продовжуватиме відігравати роль поєднувального чинника.

Зазначено, що важливість сприйняття Великою Британією трансформаційних перетворень європейських збройних сил відображена в Новому розділі британського "Стратегічного розвитку з оборони", опублікованому в липні 2002 р., де проаналізовано необхідні засоби збройних сил для протидії міжнародному тероризму. Згідно з цим документом, оборонний бюджет держави має збільшитися на 3,5 біліонів фунтів стерлінгів протягом 2002-2003 – 2005-2006 рр. [45, с. 55].

Досліджено, що кінець 2002 – початок 2003 рр. став переломним моментом для СЗПБ Євросоюзу. В середині грудня, одразу після копенгагенського самміту досягнуто домовленості з НАТО про користування базами, технічними та інформаційними потужностями Альянсу. 16 грудня було підписано Угоду про партнерство, значення якої визначив лорд Робертсон: "Це прорив в історії відносин між НАТО і ЄС"<sup>1</sup>.

Головною проблемою подальшого розвитку євросил залишається проблема державних витрат на військові потреби. Лише незначна кількість держав-членів ЄС дійсно збільшили свої оборонні бюджети, решта ж їх витрачає лише 2% свого ВВП на оборону. Велика Британія є єдиною державою ЄС, чиї відсоткові оборонні витрати дорівнюють відповідним у США [45, с. 54].

Водночас іракська криза продемонструвала хиткість досягнень ЄС в галузі спільної безпеки та оборони. Під час іракської кризи на самміті в Брюсселі 29-30 квітня 2003 р. Німеччина, Люксембург, Франція та Бельгія,

---

<sup>1</sup> Євробюллетень. – 2003. – Січень. – С. 6.

за ініціативою останньої, прийняли рішення про створення багатонаціональних європейських сил швидкого реагування. Нова військова структура уможливитиме ЄС проводити власні операції без звернення до НАТО. Було обговорено також доцільність утворення штаб-квартири військового командування в Тервурені влітку 2004 р. для планування військових операцій ЄС. Водночас було зазначено, що новоутворена військова структура не є відокремленою, а буде доповнювати НАТО. Ключовим моментом брюссельського самміту була пропозиція прийняття концепції утворення в рамках ЄС Європейського союзу з безпеки та оборони (ЄСБО, ESDU), що містила 9 базових положень стосовно завдань держав-учасниць майбутнього союзу [46, с. 76-80]. "ЄСБО є відкритим для всіх теперішніх та майбутніх членів, готових приєднатися. Ми бажаємо включення цієї конкретної форми співробітництва до конституційної Угоди про Європейський Союз, щоб в результаті всі теперішні та майбутні держави-члени стали його часткою" [46, с. 77-78]. Загальним результатом Брюссельського самміту стала наявність активізації ЄС щодо дистанціювання від НАТО та утворення власного військового центру. Велика Британія та низка інших держав (Італія, Іспанія, претенденти на вступ з ЦСЄ) дотримувалися позиції, що для врегулювання сучасних криз цілком достаніми є ресурси та засоби НАТО при збереженні традиційно провідної ролі США.

Реакція Вашингтону негайно виявилася в тривалих дипломатичних акціях, спрямованих на гальмування втілення зазначеного європейського військового проекту. Позиція Великої Британії, як традиційного американо-європейського медіатора, була сконцентрована навколо врегулювання напруги та запобігання можливої кризи НАТО. В цьому контексті 29 серпня 2003 року на неформальній зустрічі міністрів оборони ЄС в Римі Сполучене Королівство запропонувало свій проміжний варіант: для поліпшення результативності спільних дій утворити "сектор

планування" ЄС в Монсі, розташований в приміщенні військової штаб-квартири НАТО. "Ми вважаємо це фундаментальним чинником для успішного командування та проведення операцій", – зазначено в британській листівці під назвою "Інформація для роздумів" [56, с. 206].

Під час берлінської зустрічі трьох голів держав, знов в складі "малої групи" лідерів – Г.Шредера, Ж.Ширака та Т.Блера в вересні 2003 р., яка була спричинена американською не зовсім адекватною реакцією, було наголошено на необхідності концентрації зусиль для створення європейських збройних сил. Партнери намагалися з'ясувати позиції один одного щодо амбіцій та непорозумінь, неоднотайності в сфері реалізації СЗПБ, особливо це стосувалося Британії та її ставлення до франко-німецького партнерства. Британський прем'єр-міністр дав зрозуміти, що Велика Британія всіляко підтримуватиме європейські ініціативи в галузі безпеки та оборони, і розвиватиме положення, обумовлені двосторонньою франко-британською Декларацією про оборону 1998 р. в Сен-Мало.

Тенденція виокремлення самостійних європейських збройних сил отримала реальне втілення навесні 2003 р. Згідно з рішенням Ради НАТО (на рівні послів), що прийняте 17 березня 2003 р., миротворча Операція Альянсу "Гармонія" в Македонії була передана під егіду миротворчих сил ЄС, де вона отримала назву "Конкордія" [67, с. 29-35] і стала першою самостійною військовою миротворчою операцією Євросоюзу, спрямовану на забезпечення миру та безпеки в тій державі. В червні 2003 р. ЄС розпочав першу таку операцію ЄОПБ без звернення до НАТО – операцію "Артемід" в Демократичній Республіці Конго.

Суттєве розмежування дій ЄС і НАТО було продемонстровано 2 грудня 2004 р. зміною контролю над миротворчими операціями в Боснії [63, с. 322-325]. Перехід командування від НАТО до ЄС продовжив тенденцію, що спостерігалася вже протягом тривалого часу. Як зазначив Р.Брінклі, розвиток зазначеної тенденції цілком співпадає з підходами

Сполученого Королівства та зокрема Т.Блера і не дискримінує НАТО [142].

Доведено, що теперішній курс лейбористського уряду Тоні Блера свідчить про європейську спрямованість оборонної політики. Її зосередженість на Європі, однак, не супроводжена послабленням співробітництва з США по лінії НАТО і не виступає його протиріччям. Аналіз відповідних документів Європейського Союзу показав, що ЄС діятиме при взаємній координації своїх дій з НАТО. Американська складова британської політики безпеки та оборони залишається не менш важливою і набуває більшого значення з огляду на британо-американську антитерористичну взаємодію.

Таким чином впродовж другої половини XX – початку XXI століть мало місце конкретне втілення зосередження зовнішньополітичної діяльності Сполученого Королівства на європейському напрямкові. Аналіз показав, що в означений період відбулася еволюції зовнішньої політики Великої Британії від партнерсько-атлантичної до атлантично-європейської і до інтеграційно-європейської під впливом міжнародних чинників. Найголовнішим з зовнішньополітичних чинників слід вважати чинник Європи. Саме комплексний розвиток континентальних інтеграційних процесів зумовив поворот Сполученого Королівства "обличчям до континенту" та поступову кардинальну трансформацію зовнішньополітичної діяльності держави.

Окреслені в п. 3.2. чотири групи історичних факторів спричинили започаткування і подальше поглиблення неординарної британської позиції в межах європейських інтеграційних об'єднань. Досліджено етапи взаємовідносин Великої Британії з європейськими співтовариствами, періодизація яких запропонована британською історіографією [346, с. 382].

Проаналізовано доцільність названої періодизації та конкретизовано її зміст:

1. 50-ті роки XX століття – період втрачених можливостей Великої Британії і великих шансів її самореалізації в європейському регіоні.
2. 60-ті роки XX століття – 1973 р. – період об'єктивного переусвідомлювання політичної еволюції світу і системної переорієнтації.
3. 1973 р. – сучасність – період налагодження настанов гармонізації Великої Британії з європейським інтеграційним об'єднанням.

Водночас авторка вважала за доцільне запровадити окрему періодизацію останнього з зазначених етапів, який хронологічно співпадає з періодом формального членства Сполученого Королівства в складі ЄС (з 1973 р.) та містить складні аспекти неоднозначності британської інтеграційної політики щодо Європи:

1. Експериментальний етап (1973-1979 рр.).
2. Період тетчеризму (1979-1990 рр.).
3. Ратифікація Маастрихтської угоди та поглиблення "особливої" позиції Великої Британії щодо інтеграційних процесів ЄС (1990-1997 рр.).
4. Стадія "третього шляху" (з 1997 р.).

Зазначена періодизація європейської інтеграційної політики Великої Британії та діяльності держави в складі ЄС, зміст і характеристика складових якої висвітлено в підрозділі 3.2., лише частково базується на хронологічній послідовності зміни консервативних або лейбористських урядів при владі. Головним підґрунтям періодизації слугувало виявлення характерних особливостей та аналіз еволюції практичного втілення концептуальних підходів, якими керувався офіційний Лондон при розробці та реалізації європейського інтеграційного політичного курсу. Такий підхід автора уможливив визначення спільних рис та відстеження відмінностей британської інтеграційної європолітики впродовж обраного історичного періоду.



Можна чітко простежити континуїтет британського зовнішньополітичного курсу щодо європейської інтеграції. Намагаючись уникнути ізоляції держави від загальноєвропейських процесів розвитку, британські уряди водночас постійно опонують ініціативи щодо прискорення інтеграційного зближення держав ЄС та підкреслюють "особливий" характер взаємовідносин зі Сполученими Штатами. В результаті дослідження визначено, що типовими рисами континуїтету британської інтеграційної європолітики є наступні:

- прагнення до лідерства, усвідомлення і підтримка особливого статусу Сполученого Королівства;
- наголос на збереженні державного суверенітету країни і акцент на дотриманні її національних інтересів;
- урахування "особливих відносин" з США;
- обережність;
- тактика вичікування, тенденція не приймати рішення до останнього моменту, і лише тоді "стрибнути в останній вагон поїзду, що рушив" (розвиток британської інтеграційної європолітики доволі часто порівнюється дослідниками з посадкою та висадкою в "швидкісний експрес [232, с. 302; 191, с. 74; 180, с. 131; 213, с. 304]);
- опонування поглибленню процесів європейської інтеграції з одночасною підтримкою їхнього поширення;
- прагматизм.

Аналіз показав і певні відмінності кожного з зазначених періодів британської європолітики, їхні характерні риси. Так, для "експериментального етапу" перебування Великої Британії в складі ЄЕС за часів премєрства Е.Хіта, Г.Вільсона та Д.Келлагена характерними рисами інтеграційної європолітики були невпевненість, крайні вагання навколо вирішення європроблем – від прийняття умов вступу ЄЕС до вимоги перегляду цих умов, проведення загальнонаціонального референдуму.

Період тетчеризму характеризується наростанням жорсткості, непоступливості, гостроти ідейних розходжень між Сполученим Королівством та його континентальними партнерами. Визначено, що впродовж саме періоду тетчеризму найбільшого поглиблення отримав розвиток євроскептицизму, неприйняття ідей федералізації, поглиблення процесів євроінтеграції. Подальшого поглиблення набувають "особливі відносини" з США, які нерідко "беруть верх" над європейським напрямком зовнішньої політики Британії. Однак, як досліджено в 3.2.2. дисертації, політика трьох кабінетів М.Тетчер (1979-1984; 1084-1988; 1988-1990 рр.) теж не була однозначною.

Елементи конструктивного підходу щодо євробудівництва підтверджено фактом підписання державою ЄС в 1986 р. Водночас досліджено, що конструктивність і гнучкість в вирішенні проблем євроінтеграції є більш характерною для періоду 1990-1997 рр., впродовж якого було ратифіковано Маастрихтську Угоду 1992 р. та ініційовано низку неординарних британських моделей подальшого розвитку євроінтеграційних процесів, побудованих на концепціях "різношвидкісної Європи", або "Європи а ля карт", "Європи за вибором".

Сучасний етап розвитку британської інтеграційної європолітики, який розпочато в 1997 р., відрізняється про-європейською спрямованістю, модернізацією, новаторством. Водночас спостерігається і традиційність, континуїтет політичного курсу попередніх урядів. Уряди Блера мали на меті налагодити процес модернізації держави та її трансформації з "незручного" в надійного і передбаченого європейського партнера, що частково їм вдалося, але "особливість" позиції Британії в ЄС досі залишається характерною рисою інтеграційної європолітики країни.

Доведено, що особлива лінія "поведінки" Великої Британії всередині ЄС перешкоджає державі повною мірою органічно вписатися в інтеграційні процеси. Це, в свою чергу може негативно позначитися на

стані британських позицій в Європі. Обережна позиція і утримання від приєднання держави до запровадження єдиної валюти черговий раз продемонструвала своєрідність британського сприйняття всіх новаторських започаткувань. Відмінність очікувальної політики урядів Блера від їхніх попередників полягає в трансформації пасивної спостерігацької позиції очікування в активну творчу підготовку британської економіки до приєднання, але без поспішання зробити завершальний крок.

Впродовж перебування лейбористів при владі врівноважуються американський та європейський напрямки зовнішньої політики, хоча наголос робиться на останньому.

Неоднозначне і часом суперечливе ставлення британського істеблішменту до формування "оборонної складової" європейського будівництва пояснюється, перш за все, чинником "особливих відносин", за допомогою якого підтримувався статус Сполученого Королівства як великої світової держави для врівноваження з європейським авангардом в особі Франції та Німеччини. Членство в усіх впливових міжнародних організаціях, що визначають політику континенту, – НАТО, ЄС, ЗЄС, ОБСЄ, постійне членство в Раді Безпеки в ООН та наявність ядерного потенціалу підтримувало амбіції Великої Британії та спонукало її розраховувати свою політику так, щоб не упустити момент формування європейських збройних сил і посісти там гідне місце. Ініціація утворення в 1968 р. Єврогрупи в межах НАТО була первісною спробою Британії втілити свої претензії на роль військового лідера континенту. Єврогрупа діяла до 1993 р.

Аналіз показав, що впродовж останнього десятиліття ставлення Великої Британії щодо розбудови європейських збройних сил зазнало еволюції – від пасивно-стримувальної позиції до позиції прихильника та активного учасника процесу. Активізація діяльності Сполученого

Королівства в формуванні власне європейської безпеки та оборонної складової ЄС, що спостерігається з 1998 р., якоюсь мірою компенсує прагматично-зважену позицію держави щодо приєднання до зони євро. Започаткована в Сен-Мало конструктивна політична лінія Великої Британії щодо формування європейських збройних сил базується, по-перше, на усвідомленні незворотності процесу; по-друге, на адекватному сприйнятті нових історичних реалій континенту та оновлених функцій ЄС в світі, що змінився; по-третє, на баченні своєї ролі як провідної потуги в Європі. Сучасна політика Сполученого Королівства щодо європейської безпеки та оборони не є протиріччям його прихильності до "особливих відносин". Як і раніше, Британія залишатиметься найнадійнішим партнером Сполучених Штатів. Її роль в Європі як провідного актора міжнародних відносин неухильно зростатиме саме завдяки збереженню "особливих відносин" при узгодженні та творчому розвитку про-європейської спрямованості щодо європейської інтеграції насамперед в галузі безпеки та оборони.

## РОЗДІЛ 4

### ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З США В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Як зазначено в попередніх розділах, позаєвропейські інтереси Великої Британії протягом століть були характерною рисою зовнішньої політики держави і своєрідно позначилися на формуванні її особливої європейської позиції, "незручності" для Європи. Колишня "володарка морів" завжди наполегливо намагалася відігравати ключову роль у світовій політиці. Давні історичні традиції, спільна етнічна і культурна спадщина, тісні різнопланові зв'язки, взаємодопомога та спільна участь в подіях глобального масштабу, включаючи світові війни, особливим чином поєднували Британію зі Сполученими Штатами Америки.

В 1916 році британський міністр закордонних справ лорд Грей, запропонував створити Лігу Націй, де США відігравали б одну з провідних ролей. Для запобігання виникнення ще однієї війни в майбутньому, писав він держсекретареві президента Вільсона, Америка має використати свій потенціал для досягнення стабільного миру. "Нині загрозу становить Німеччина, але загроза в Європі виникатиме постійно, якщо її залишити саму по собі". Це було одним з перших визнань англо-американської ролі в забезпеченні безпеки у світі взагалі, тобто, за висловом Грея, "більш широких умов для миру" в повоєнний час [187, с. 53].

Якщо розглянути досліджувану проблему за обраною нами трискладовою схемою новітньої системи міжнародних відносин, то виходить, що США належать до другої сфери інтересів Британії (довкілля), тобто мають іншу регіональну належність, проте зв'язки з ними є традиційно тісними і життєво необхідними для Британії. Про таку необхідність переконливо свідчать наступні аргументи та історичні факти:

- по-перше, участь в обох світових війнах в союзницьких зі Сполученими Штатами відносинах; тісні англо-американські стосунки в Другій світовій війні, які переросли у відносини якісно вищого рівня;
- по-друге, поступова, починаючи з 1947 року (надання незалежності Індії та Пакистану), втрата своїх заокеанських володінь;
- по-третє, вагомим аргументом зміцнення американсько-британських "особливих відносин" є те, що вони розвивалися в умовах ідеологічного протистояння, що спонукало до об'єднання сил перед радянською загрозою;
- по-четверте, психологічний фактор, що формує зовнішнє враження вирішення власними силами проблем глобального рівня, які фактично після Другої світової війни Британія розв'язувати була вже не в змозі.

Не менше важать і зв'язки з Великою Британією для Сполучених Штатів. По-перше, США зацікавлені у стабільних зв'язках з ЄС, що відіграє суттєву роль у світовій політиці та економіці і виступає важливим партнером для американських інвестицій і торгівлі, а також слугує оплотом безпеки і стабільності Євразійського регіону. По-друге, поширення американського впливу пов'язувалося з тим, що Велика Британія зі своєю прихильністю до атлантизму відіграватиме в ЄС (ЄЕС) активну і конструктивну роль.

#### **4.1. Еволюція взаємовідносин між США і Великою Британією в другій половині XX століття**

Доведено, що впродовж другої половини XX століття поступово окреслився проєвропейський зовнішньополітичний курс Британії. Період формування проєвропейської спрямованості держави фактично співпадає в часі з розвитком її "особливих відносин" зі Сполученими Штатами. Обидва

ці процеси виступали взаємозалежними та взаємовпливовими. Чинник "особливих відносин" зумовив політичну зосередженість Британії на Європі і спричинив набуття нею особливого статусу з-посеред континентальних партнерів.

На думку Д.Маклейна та інших дослідників [193, с. 57; 341, с. 25], "особливі відносини" є історичним феноменом ХХ століття, що започаткований протягом Другої світової війни, а точніше – в 1940 році. Ідея про тісний зв'язок США з Великою Британією набула подальшого розвитку за часів президента Ф.Рузвельта, який прагнув до світової гегемонії США з наміром використати Велику Британію для реалізації стратегічних імператив. Реальним втіленням намірів Рузвельта стала зустріч 1943 року в Квебеці, під час якої між американським президентом та британським прем'єром Черчиллем було досягнуто домовленість про створення атомної бомби та узгоджено зобов'язання щодо нової зброї. Володіння ядерною зброєю і технологіями її виготовлення могло призвести до англо-американського домінування в повоєнному світі, що не могло не задовольняти імперські амбіції офіційного Лондона. Але англо-американські угоди 1946 та 1948 років закріпили за Британією статус молодшого партнера в ядерній співпраці. На думку колишнього міністра фінансів Дженкінса, рівність у відносинах може існувати лише між Західною Європою та США. "Але між будь-якою окремо взятою країною – Великою Британією або якоюсь іншою – та Сполученими Штатами рівність не є можливою" [193, с. 42].

В започаткуванні і подальшому розвитку "особливих відносин" між США та Сполученим Королівством вирішальним був чинник зовнішньої загрози – він визначав головний (але не вичерпний) зміст співробітництва обох країн – аспект безпеки. Так, німецька загроза спричинила виникнення, а радянська обумовила континуїтет "особливих відносин" за часів протистояння Схід – Захід.

Американські військові сили було введено на територію Сполученого Королівства в 1948 р., ще до утворення організації НАТО [233, с. 80]. В 1948 році була підписана англо-американська угода про використання США повітряних баз на території Великої Британії. За офіційними даними, на початок 1954 р. у Великій Британії було розташовано вже 19 американських військових баз з 38-тисячним військовим контингентом [233, с. 80].

"Особливі відносини", однак, є довготривалим та неоднозначним процесом, що мав певні особливості на різних етапах свого розвитку і відігравав важливу роль у формуванні новітнього міжнародного середовища. "Особливі відносини" навіть розглядалися окремими дослідниками як "відносини антагоністичного співробітництва, де США відіграють провідну роль" [166, с. 201], з огляду на випадки неузгодження і непорозуміння між партнерами. Йдеться, наприклад, про припинення американцями дії угоди по ленд-лізу в 1945 році, розходження в поглядах щодо офіційного визнання КНР в 1950 році і встановлення з нею дипломатичних стосунків, непорозуміння щодо вирішення Палестинської проблеми протягом 1945-1948 років. Однак, фон біполярності, що поглиблювався в системі міжнародних відносин, являв вагомий чинник для подолання тих непорозумінь, що виникали.

В повоєнні роки приналежність Великої Британії як єдиної держави у світі до трьох сфер впливу сприяла формуванню дещо ідеалістичного сподівання на відновлення її домінуючого політичного статусу в міжнародних справах глобального масштабу. До того ж, виступаючи одним із засновників НАТО, вона зміцнила свій політичний імідж у світі.

Поліпшенню міжнародного статусу Британії сприяла і англо-американська концепція взаємозалежності, яка перш за все передбачала розвиток партнерства обох держав в ядерній галузі, але поступово була



розповсюджена і на інші сфери їхнього співробітництва – науку, екологію, технологію, економіку тощо.

Офіційне запровадження в 1958 році англо-американського співробітництва в ядерній галузі було двостороннім актом, за яким це співробітництво, так само як і проголошення принципу взаємозалежності, ставило Велику Британію щодо її відносин зі Сполученими Штатами в особливе становище з точки зору третіх держав. Згідно з підписаною "Угодою про співробітництво по використанню атомної енергії з метою взаємної оборони" (1958), Сполучені Штати сприяли будівництву британських атомних субмарин, поставляли для їхніх реакторів збагачений уран та ядерну зброю. Певний час таке становище задовольняло британські інтереси та підтримувало проімперські настрої держави, але офіційний Лондон добре уявляв, що опинився в безпосередній військово-політичній залежності від Сполучених Штатів, що стало очевидним після підписання угоди в Нассау 1962 р. "Макміллан програв битву за дійсно незалежну ядерну Англію" – під таким заголовком розмістила англійська газета "Дейлі Скеч" матеріали про Багамські переговори [496, с. 61]. "Макміллан та його колеги, – зазначено тогочасною британською історіографією, – зберігаючи англо-американське ядерне партнерство згідно з умовами угоди ... в Нассау, мабуть, не усвідомлювали того, що поступаючи таким чином, вони забивають останній гвіздок в труну своїх власних проєктів щодо приєднання до "шістки" [193, с. 38].

Крім того, прагнення Британії до самостійного виготовлення небезпечної зброї, її ядерний статус не відповідали інтересам сусідніх європейських країн, відштовхували Англію далі від Європи та спонукали континентальні держави, перш за все Францію, якомога швидше приєднатися до "ядерного клубу".

На початку 60-х років американці запропонували нову концепцію "атлантизму", що проголошувала "рівне партнерство" США та Західної

Європи в рамках Атлантичної ради і була націлена на сприяння планам західноєвропейської інтеграції як необхідної передумови створення другої "опори", яка разом з американською була б "опорою" Атлантичного співтовариства. Проте доктрина "двох опор" набувала політичного сенсу лише за умови вступу Великої Британії до європейського "Спільного ринку". Позитивне ставлення США щодо вступу Британії до "Спільного ринку", згідно з доктриною "двох опор", було зумовлене їхнім бажанням переорієнтації британської зовнішньої політики на Європу, де Британія мала відіграти провідну роль у зміцненні "європейської опори" НАТО. Крім того, західноєвропейська інтеграція розглядалася Вашингтоном як засіб підготовки міцного союзу Західної Європи зі Сполученими Штатами. Таким чином спрощувалися й американські можливості економічного проникнення в європейські країни. А з точки зору американської адміністрації, поширення Європейського економічного співтовариства мало зміцнити економічну базу НАТО. З того часу Сполучені Штати наполегливо "підштовхували" Велику Британію до тіснішої інтеграції з європейською "шісткою".

Адміністрації Трумена, Ейзенхауера, Кеннеді та Джонсона послідовно підтримували всі інтеграційні зусилля Західної Європи. Президент Кеннеді навіть проголосив, що повне об'єднання Західної Європи є передумовою подальшого, більш масштабного атлантичного об'єднання [228, с. 38]. Висуваючи тезу про два рівнозначні боки Атлантики і Кеннеді, і Джонсон виходили з того, що західноєвропейська інтеграція не є самоціллю, а лише попередня стадія об'єднання всього Заходу.

Політику США добре усвідомлював консервативний уряд Макміллана. Прихильник атлантизму, тодішній британський прем'єр поділяв погляди Вашингтона щодо європейської інтеграції. "Якщо країни Спільного ринку сформулюють закрите політичне об'єднання на чолі з

Францією, – зазначав він в 1961 році, – це далі додаватиме до політичного роз'єднання в Європі та руйнівним чином впливатиме на Північноатлантичне співтовариство. Можна запобігти такої перспективи, якщо Сполучене Королівство разом з деякими членами сімки (мається на увазі ЄАВТ. – *Н.Я.*) приєднається до політичного об'єднання шістки, допоможе створити в Європі стабільну політичну структуру та не допустить надто сильного головування Франції, а потім і Німеччини" [235, с. 395].

Протидія тодішнього тіньового уряду лейбористів не означала, однак, опозиції Сполученим Штатам, союз з якими завжди виглядав для них пріоритетом. Навіть антиєвропейське обґрунтування Х.Гейтскелла містило натяк на Америку. "В Сполучених штатах Європи ми будемо являти собою, – заявляв лейбористський лідер на щорічній партійній конференції 1962 року в Брайтоні, – не більше, ніж Техас або Каліфорнія, – це означає кінець Англії як незалежної держави" [174, с. 130].

Прем'єр Г.Макміллан після приєднання до "Спільного ринку" планував реорганізувати цей інститут в "другу опору" безпеки європейського регіону під спільним американо-британським головуванням для поширення Атлантичного партнерства [353, с. 168]. Через те британському прем'єрові була потрібна ухвала цих проектів президентом Кеннеді, який не був прихильником поділу Західної Європи на ЄЕС та ЄАВТ і розглядав можливість західноєвропейського торгівельно-економічного союзу виступити опорою для НАТО. Тому рішення Британії про приєднання до Спільного ринку в цьому сенсі не було свідченням її політичного відступу, а, навпаки, виступало засобом відновлення могутньої позиції держави на перетині "трьох сфер" – Європи, США та Співдружності з наголосом на Європі.

Доведено, що фактично концепція Вашингтона на той час передбачала перспективу поширення "особливих відносин" США з

Великою Британією на відносини з більшістю західноєвропейських країн і "американізацію" міжнародного політичного середовища. Західноєвропейська інтеграція розглядалася Вашингтоном як засіб формування міцного союзу з Західною Європою. Образно кажучи, Сполучені Штати могли перетворитися на "європейську державу за сумісництвом" при збереженні світового лідерства. Ось чому французький президент Шарль де Голль вважав Британію американським "троянським конем" і двічі накладав вето на її вступ до ЄЕС. Негативне ставлення де Голля до британського подання було спричинене також активізацією ядерного співробітництва між Британією та США, що передусім визначало "особливий" характер їхніх взаємовідносин.

Одночасно "особливі відносини" у 1956 році зазнали серйозного удару під час Суецької кризи, коли США не підтримали свого англійського партнера. Це призвело до натягнутості стосунків між двома державами, і Велика Британія відчувала ненадійність свого заокеанського союзника. Взагалі на 60-70-і роки припадає чи не найгірший період розвитку англо-американських "особливих відносин", через низку британських зовнішньополітичних кроків, що не співпадали з політикою Білого Дому. Так, Британія відмовилася від участі у війні в Індокитаї на боці Франції в 1954 р., Британія відмовилася воювати разом зі Сполученими Штатами у В'єтнамі, хоча й не засудила американську агресію. Тодішній прем'єр-міністр Г.Вільсон намагався використати Співдружність націй для врегулювання американсько-в'єтнамського конфлікту, але зазнав невдачі. 1971 року Сполучені Штати не поділяли позиції Великої Британії щодо розв'язання індо-пакистанського конфлікту і підтримали Пакистан всупереч намірам Британії виступити в ролі посередника. В свою чергу, Велика Британія дистанціювалася від жорсткої анти-арабської позиції Вшингтона під час міжнародних криз на Близькому Сході в 1965 та 1973 рр.

Поступово британські прем'єри Вільсон, Хіт, Келлаген повертають державу "обличчям до Європи", уникаючи водночас конфронтації зі Сполученими Штатами. Проте збереження "особливих відносин" зі США стало в 60-х роках суттєвою перепорою вступу Британії до "Спільного ринку", і навіть після вступу держави до Співтовариства в 1973 році, англо-американські відносини сприймалися британськими політиками як пріоритетний напрямок зовнішньої політики. За визначенням колишнього канцлера ФРН Г.Шмідта, майже всі представники політичних сил Британії, незалежно від їхнього тяжіння до правого або лівого крила, і фактично всі члени кабінету впевнено сприймали те, що "океанський простір між Англією і Америкою не є ширшим за канал між Англією та континентальною Європою" [253, с. 127].

Отже, доведено, що "поворот до Європи" виявився для Британії складним та внутрішньо суперечливим процесом, що був спрямований на забезпечення її позиції лідера в Західній Європі при одночасному збереженні "особливих відносин" зі Сполученими Штатами. З одного боку, Британія дійсно бажала зберегти ці відносини, з іншого – вони гальмували її про-європейську спрямованість і викликали неоднозначне ставлення континентальних партнерів. Але її безпосередня залежність від США в галузі безпеки та ядерного співробітництва, перш за все, американських поставок сучасних технологій і ракетних систем *Поларисів* і *Трайдентів*, унеможливлювала будь-яку перебудову або переоцінку цих відносин, незважаючи навіть на значні економічні витрати.

Доведено, що з часом економічні відносини з країнами ЄЕС стали відігравати для Британії вагомішу роль, ніж її економічні стосунки зі США. Так, якщо протягом 60 – 70-х років Велика Британія надавала перевагу США в економічних зв'язках, то у 80-ті роки її головним партнером стає ЄЕС. Так, в 1984 році англійський експорт лише до шести країн ЄЕС становив 31.300 млн. фунтів стерлінгів порівняно з 10.149

фунтів стерлінгів до США, тобто товарообіг Британії з ЄЕС в 3 – 4 рази перевищив обсяг англо-американського<sup>1</sup>.

Досліджено, однак, що англо-американські відносини ніколи не зникали з порядку денного британської зовнішньої політики, хоча їхнім головним аспектом була сфера безпеки, особливо в рамках НАТО. Найбільш очевидним це стало з приходом до влади консервативного уряду М.Тетчер. Так, англійський військовий бюджет 1979 року вдвічі перевищив бюджет 1976 року, а за витратами на потреби НАТО Велика Британія посідала другу після США позицію [253, с. 128].

Аналіз визначення основних складових проблеми показує, що для розвитку англо-американського співробітництва "особливі відносини" завжди потребували, по-перше, тісної співпраці лідерів обох країн, а, по-друге, – громадської підтримки. Розвиткові функціонування механізму "особливих відносин" на вищому рівні сприяли більш ніж суто ділові стосунки між Черчиллем, Рузвельтом та Гопкінсом, між Ачесоном та Бевіном, Ейзенхауером, Іденом та Макмілланом, Кеннеді та Макмілланом, Тетчер та Рейганом, Мейджором та Бушем-старшим, Блером та Клінтоном, Блером та Бушем-молодшим.

Прем'єр Г.Макміллан (1957-1963) хотів бачити "стару добру Англію" з її історичним досвідом та глибокими культурними традиціями в ролі досвідченого мудрого радника США. Водночас він вважав за необхідне для Британії вступити до ЄЕС. Саме його кабінет прийняв 27 липня 1961 року рішення про вступ до цього європейського інституту. "Ми є тією точкою, де перетинаються три кола, – Європа, Америка, Співтовариство, – наголошував Г.Макміллан. – Зближення наших зв'язків з Європою та їхнє зміцнення не означатимуть послаблення інших. Навпаки, я вірю, що ми будемо вагомішими для Європи через ці інші зв'язки. І здається, що через

---

<sup>1</sup> Politics Today. Conservative Research Dept. – 1984. – # 1. – January 23. – P. 2.

зміцнення Європи та нас самих шляхом приєднання до шістки, ми будемо здаватися також вагомішими в очах своїх американських друзів та Співтовариства" [352, с. 340-341].

В британських владних колах існували й інші міркування. Так, міністр Лорд Чалфорт, який відповідав за ведення переговорів з ЄЕС, заявляв, що значення "особливих відносин" між США та Англією зменшуватиметься, і все більшого розвитку набуватимуть відносини між США та Західною Європою, членом якої має намір стати Велика Британія" [193, с. 38].

Уряд консерваторів на чолі з Е.Хітом (1970-1974) дещо стриманіше ставився до англо-американських "особливих відносин": його не завжди задовольняла роль Англії як слухняного молодшого партнера Вашингтона. Під час прем'єрства Хіта сам термін "особливі відносини" використовувався якомога рідше; прем'єр розглядав взаємодію зі Сполученими Штатами як "природні відносини", і саме за правління цього консервативного уряду Велика Британія, врешті-решт, увійшла до "Спільного ринку" в 1973 році. "Ми, у Великій Британії, бачимо нашу майбутню роль як частина об'єднаної Європи," – наголошував Е.Хіт, додаючи, що хоча й існують "природні" відносини між Англією та США, які впливають з спільності їхніх культур, але ні в якому разі не слід говорити про "особливі" відносини політичного характеру [193, с. 42-43].

На думку окремих дослідників, вступ Великої Британії до ЄЕС означав відхід від американського проекту нової Атлантичної хартії та протиставлення йому суто західноєвропейського підходу, що являв собою заявку на незалежну від США роль цього регіону в світі. Зокрема, підкреслено, що саме в "рік Європи" (1973), проголошений адміністрацією Р.Ніксона для регенерації встановлених атлантичних зв'язків, "особливі відносини" з Великою Британією дали відчутну тріщину [472, с. 65].

Така думка, звичайно, викликає неоднозначну оцінку. На наш погляд, вступ Британії до ЄЕС з усіма наслідками такого кроку недоцільно розцінювати як виступ проти Сполучених Штатів, зраду "особливим відносинам". Це був закономірний процес зміщення зовнішньополітичних акцентів, обумовлений реструктуруванням міжнародного середовища, який не зіпсував, а створив нові колізії англо-американського співробітництва. Крім того, головні принципи відносин між членами ЄЕС та Сполученими Штатами було визначено угодою, підписаною членами "дев'ятки" 11 вересня 1973 р. Велика Британія взяла найактивнішу участь в розробці цього документа, чому дав високу оцінку тодішній прем'єр Е.Хіт, зазначивши, що він "всіляко схвалює ту роботу, яка ... була проведена в напрямку визначення вигляду Європи та формулювання спільної політики щодо Сполучених Штатів" [227, с. 114].

Досліджено, що Сполучені Штати були зацікавлені в приєднанні Великої Британії до "Спільного ринку" і покладали на неї великі сподівання щодо посилення свого впливу в Європі. Британський прем'єр-міністр Е.Хіт виявився єдиним з західноєвропейських лідерів, який був заздалегідь повідомлений про нову американську ініціативу проголошення 1973 року "роком Європи" та підписання нової Атлантичної хартії [227, с. 112].

За новою Атлантичною хартією, атлантичне співробітництво було поширене з суто військової сфери на економічну, тобто безпосередньо стикалося з інтеграційними процесами на європейському континенті, де ЄЕС являв загрозу американського відчуження. Британія мала запобігти дистанціюванню Сполучених Штатів.

Варто підкреслити й те, що реструктурування міжнародного середовища Великої Британії відбувалося в умовах біполярності. Зміна системи міжнародних відносин також не могла не позначитися на розвитку і функціонуванні "особливих відносин" між двома країнами.



На думку наступного британського прем'єра Д.Келлагена (1976-1979), зміцнення політичного, економічного та військового партнерства Західної Європи і США було єдиним шляхом до подолання кризових явищ. Наприкінці 1975 року Келлаген заявив, що Британії належить роль "будівельника мосту" між Західною Європою і США, і у своїй діяльності намагався втілювати цю політичну лінію<sup>1</sup>.

Прихід до влади в 1979 році консервативного уряду на чолі з М.Тетчер продемонстрував курс на швидке пожвавлення "особливих відносин". Оголошуючи передвиборчу програму консерваторів в березні 1979 року в Парламенті, тодішній тіньовий міністр оборони Ф.Пім заявив, що "в жодному регіоні світу для нашої держави і навіть для Європи загалом не було б розумним діяти інакше, ніж разом зі Сполученими Штатами ... Сьогодні мені б хотілося особливо наголосити на рішучості наступного уряду консерваторів продовжувати і зміцнювати традиційні зв'язки Британії зі США" [98]. Варто зазначити, що прем'єр-міністрові М.Тетчер вдалося відтворити та розвинути "особливі відносини" зі США. У той же час, хоч у деяких випадках Британія і йшла у фарватері зовнішньої політики США, дедалі частіше вона стала виявляти більшу самостійність в обстоюванні своїх власних інтересів, намагаючись зробити ці відносини більш рівноправними.

Посутнім є те, що двох державних лідерів – М.Тетчер та Р.Рейгана (1981-1989) – поєднувала спільна прихильність до концепції монетаризму та рішуча відмова від кейнсіанських методів державного регулювання економіки, а також відвертий антикомунізм. Їхня міжнародна співпраця та взаєморозуміння є прикладом індивідуального впливу на формування і хід державної зовнішньої політики. Тетчер всіляко підтримувала американські ініціативи у військовій сфері, зокрема, заходи щодо розташування нового

---

<sup>1</sup> Survey of Current Affairs. – 1975. – December. – P. 473.

покоління американської ядерної зброї на європейському континенті і власне на території Британії, здійснення натовської стратегії модернізації та контролю над озброєнням. Саме з британських військових баз американські літаки здійснювали каральні операції проти Лівії в 1986 році. При цьому, "за наказом Даунінг Стріт 10, Форін Офісу було заборонено консультуватися з іншими європейськими державами" [293, с. 121]. М.Тетчер виконала також своєрідну посередницьку місію в налагодженні американсько-радянського порозуміння та закінченні "холодної війни". У свою чергу Сполучені Штати надали суттєвої підтримки Великій Британії під час Фолклендської кризи 1984 р.

Проте англо-американський альянс не був безпроблемним і, більше того, не раз зазнавав критики, особливо з боку лейбористів. Скажімо, Тетчер звинувачували в надто спритній підтримці всіх кроків Вашингтону, плазуванні перед могутнім партнером, наданні йому вседозволеності. Адміністрація Рейгана здійснювала іноді зовнішньополітичні акції без консультацій з Великою Британією, на що отримувала, все таки, офіційну підтримку останньої.

Прикладом такої американської "поведінки" може слугувати самотійна окупація Сполученими Штатами в 1983 році Гренади, члена Співдружності націй, без попереднього повідомлення Лондона. М.Тетчер і Дж.Хау, однак, вишукували будь-які аргументи для офіційного виправдання репутації свого найближчого союзника в очах громадськості і преси. "Американська інтервенція в Гренаді фактично була успіхом, – зазначала згодом М.Тетчер. – Була врятована демократія – і не лише для блага острів'ян, а й для їхніх сусідів, що уможливило їхні сподівання на безпечне майбутнє" [120, с. 334-335].

Наміри США про бомбардування Лівії з британських військових баз, що подавалося як антитерористична акція, були спочатку розцінені прем'єр-міністром як порушення норм міжнародного права і зустріли

опозицію багатьох членів кабінету. Пізніше, однак, М.Тетчер дала згоду на використання британських баз і всіляко підтримувала американські дії.

Досліджено, що з приходом до влади Джорджа Буша-старшого в 1989 році, "особливі відносини" дещо охолонули. Особисто Буш і Тетчер не повторили такого самого прикладу плідної співпраці на рівні державних лідерів, як це було за часів Рейгана. Частково це було наслідком внутрішнього тиску на президента щодо зменшення відверто проанглійського напрямку в зовнішній політиці США. До того ж, американський держдепартамент оголосив, що найважливішим зовнішньополітичним пріоритетом будуть двосторонні зв'язки Сполучених Штатів з Японією.

Водночас кінець 80-х років виявився періодом драматичних революційних перетворень в Східній та Центральній Європі. З руйнуванням берлінського муру, для США на перший план виходить Німеччина. Саме об'єднана німецька держава перетворилася в конкурента Великої Британії щодо "особливого партнерства" зі Сполученими Штатами. Це не могло не зменшити британський вплив у системі політичних відносин Схід – Захід. Крім того, новий характер американсько-радянських відносин спричинив подальше обмеження політичної ваги Великої Британії для її заокеанського партнера.

Закінчення "холодної війни" поставило перед Лондоном потребу в контекстуальних змінах і рішучих політичних діях. Важливим був не лише чинник швидкого реагування на зовнішньополітичні революційні трансформування, а й перегляд змісту зовнішньополітичної взаємодії у сферах міжнародного середовища. Умовний розподіл галузей переважної взаємодії – економічне та соціальне співробітництво було зосереджене на ЄЕС, а співробітництво в галузі безпеки відбувалося в контексті НАТО, – мав зазнати суттєвого коригування.

Однак, під час воєнних дій в Перській затоці Велика Британія підтвердила свою роль надійного союзника Сполучених Штатів. Обравши силовий варіант врегулювання кризи, офіційний Лондон виходив з того, що спільні з Вашингтоном військові дії уможливлять підтвердження Британією свого статусу одного зі світових лідерів. Британські збройні сили стали головним партнером Вашингтона в проведенні проти Іраку операції "Буря в пустелі".

Доведено, що політичні цілі, що їх переслідувала Велика Британія на Близькому Сході, повністю співпадали з американськими. Про це свідчить навіть схожість публічного виступу тодішнього британського міністра закордонних справ Д.Херда в лютому 1991 року та промови президента Буша від 6 березня перед обома палатами Конгресу [180, с. 24], які були визначальними в політиці обох держав на Близькому Сході та їхньому ставленні до проблеми політичного врегулювання в цьому регіоні. Про повне порозуміння політичних партнерів свідчить також підтримка офіційним Вашингтоном британської ініціативи Д.Мейджора, висунутої в квітні 1991 року, щодо створення безпечних зон для курдів на півночі Іраку.

Тут слід зазначити особистий внесок Д.Мейджора (1990-1997) в поліпшення британо-американських "особливих відносин" (за винятком 1992-1994 рр.). Його твердий курс на підтримку дій Вашингтона в Перській затоці, сприяння подоланню кризи та успішному завершенню переговорів у рамках загальної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), підтримка утворення Північноатлантичної Ради Співробітництва (ПАРС) забезпечили подальший розвиток британсько-американських "особливих відносин" протягом завершального етапу перебування президента Буша-старшого в Білому домі. "Особливі відносини" на цьому етапі значно активізувалися, а Велика Британія знову нагадала про себе як вагому державу, яку слід брати до уваги в глобальному вимірі. До того ж, офіційні

та особисті стосунки Буша-старшого і Мейджора за своїм характером і результативністю дещо нагадували співпрацю Тетчер з Рейганом.

Протягом президентства Б.Клінтона (1992-2000) англо-американські "особливі відносини" здавалися дещо непослідовними та мінливими. Це зумовлено відкритою критикою британської політики в Північній Ірландії з боку американського президента, а також, на персональному рівні, викриття факту підтримки консерваторами президентської виборчої кампанії Дж.Буша. Протягом своєї передвиборчої кампанії президент Б.Клінтон підпав під сильний вплив ірландського лоббі. Намагаючись отримати на свою підтримку голоси ірландської громади США, Клінтон пообіцяв активно втрутитися в процес врегулювання ольстерської кризи. Згодом США занадто активно демонстрували власні миротворчі зусилля щодо врегулювання північноірландської проблеми, що певною мірою навіть дискредитувало діяльність британського консервативного уряду Д.Мейджора.

У свою чергу уряд Мейджора під час боснійської кризи не висловлював підтримки американським політичним заходам щодо проблеми зняття ембарго на поставки зброї боснійським мусульманам та бомбардування позицій боснійських сербів. Такі стратегічні розбіжності призвели до ескалації конфлікту США не лише з Лондоном, а й з іншими європейськими партнерами, перш за все з Парижем.

Непослідовність політичної позиції власне Клінтона стосовно Північної Ірландії та Боснії також позначилася на погіршенні англо-американських відносин. Втім, це тривало лише впродовж 1992-1994 рр., коли "особливість" британсько-американських відносин майже не виявлялася.

В цьому тимчасовому занепаді "особливих відносин", здається, неможливо визначити єдину винну сторону. Як правило, непорозуміння та погіршення стану співробітництва спричиняються обома партнерами.

Обидві сторони – як британська, так і американська – не змогли на той час зберегти попередньо досягнутого рівня "особливих відносин". В їхньому поліпшенні історіографія відзначає роль зусиль тодішнього британського посла у Вашингтоні Р.Ренвика, який виявив далекоглядність під час американської передвиборчої кампанії, завдяки чому вдалося мінімізувати спричинене непорозуміння між двома державами [180, с. 27].

Значне поліпшення "особливих відносин" відбувається вже в 1995 році і стає очевидним під час візиту президента Б.Клінтона до Великої Британії, коли він також відвідав і Північну Ірландію, до речі, першим з американських президентів. Промова Клінтона в британському Парламенті свідчила про важливість для США збереження і подальшого розвитку "особливих відносин", які Клінтон, використовуючи тетчерівську термінологію, назвав екстраординарними.

Через те, на думку британських дослідників, навіть заява колишнього держсекретаря США Джеймса Бейкера в серпні 1996 року про те, що британсько-американські відносини були найгіршими за останні 200 років саме під час правління Клінтона [312, с. 492], виглядає необґрунтованою.

При цьому британські автори також звертають увагу на особливу ідеологічну близькість лейбористів з американськими демократами. Досвід блискучої перемоги Б.Клінтона під час президентських виборів 1996 року був вивчений та використаний британськими лейбористськими стратегами, що, як вони вважають, значно сприяло їхній перемозі в травні 1997 року і засвідчувало причетність американців до успіху Тоні Блера. Останній добре усвідомив значення ідеологічної єдності як живлющої сили для пожвавлення "особливих відносин" на прикладі співробітництва Тетчер-Рейган, через те візит американського президента 29 травня до Лондона супроводжувався теоретичним обговоренням стратегії "третього шляху", що надалі зблизило позиції обох держав.

Нинішній британський лідер розглядає "особливі відносини" зі США як перспективний і важливий аспект сучасної зовнішньої політики Великої Британії, незважаючи на деякі минулі неузгодження між обома урядами. "Те, що поєднує нас, є безперечно набагато сильнішим, ніж те, що роз'єднує", – наголошує Т.Блер. Визначивши європейський напрямок як головний в політиці Британії, а її роль в Європі ключовою, Блер підкреслює, що це лише зміцнюватиме британські трансатлантичні зв'язки і позицію самих Сполучених Штатів в Європі [264, с. 282-283].

Відтак спостерігається поглиблення британського співробітництва в галузі безпеки з країнами континенту, що раніше було пріоритетною сферою співробітництва зі США. Ще за часів попереднього уряду (13 березня 1996 р.) державний міністр з питань оборонних поставок МО Великої Британії Д.Арбутнот офіційно повідомив про рішення уряду приєднатися до Європейського Агентства Озброєнь (ЕАО), членами якого були Франція та Німеччина. Головною метою створення нової європейської структури було поєднання зусиль військово-промислового комплексу європейських країн у галузі розробки спільних програм виробництва озброєння та військової техніки.

Згодом перед Британією постала проблема підтримки франко-німецької пропозиції стосовно майбутньої інтеграції Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) в структури Європейського Союзу по закінченні в 1998 році терміну Угоди про ЗЄС. Звичайно, сам характер "особливості" відносин зі Сполученими Штатами мав зазнати переоцінки через зникнення традиційного для Британії атлантично-європейського інституційного розмежування. Найбільш важливим в цьому аспекті було уникнення дихотомії між "атлантизмом" та "європеїзмом".

Певну дихотомію можна зазначити після франко-британського самміту в Сен-Мало наприкінці 1998 року (про це викладено в 3.4. дисертації), коли Британія приєдналася до американських бомбардувань

Іраку (операція "Лис пустелі"), фактично не порадившись зі своїми європейськими союзниками, більшість яких не підтримували цієї воєнної операції, або, як, наприклад, Франція відкрито виступали проти неї. Стратегія Блера, спрямована на всіляку і некритичну підтримку політики Клінтона, і участь Британії в кампанії США проти Іраку зіпсували приємне враження від досягнутих франко-британських домовленостей і прийнятої декларації під час зустрічі в Сен-Мало та підтвердила таким чином пріоритетний характер англо-американських "особливих відносин".

Доведено, що їхній подальший розвиток в рамках НАТО було пожвавлено протягом косівської кризи, коли уряд Тоні Блера виявив агресивно-войовничий настрій. Саме Британія виступила одним з ініціаторів силового розв'язання конфлікту і одним з принципових прихильників (разом зі США) рішення Генерального секретаря НАТО від 23 березня 1999 року розпочати воєнну операцію проти колишньої Югославії без ухвали Ради безпеки ООН, що було продемонстровано під час зустрічей міністрів закордонних справ в Рамбуйє та Парижі в лютому-березні 1999 року. Британія весь час протистояла пропозиціям щодо призупинення бомбардувань, виступила рішучим прихильником ідеї наземної воєнної операції сил НАТО в разі невдачі повітряних ударів. Британія безкомпромісно наполягала на продовженні інтенсивних повітряних бомбардувань разом з наземними атаками до остаточної перемоги НАТО, не приймаючи ніяких половинчастих угод та домовленостей. Вона наполягала на цьому навіть наприкінці травня – початку червня 1999 року, коли з'явилися ознаки врегулювання кризи дипломатичними зусиллями. Через те разом зі Сполученими Штатами вона була визнана так званим "лідером агресивності" [672, с. 6], що вирізняло її навіть з-посеред союзників по Альянсу.

На квітневому самміті у Вашингтоні, присвяченому 50-й річниці заснування НАТО, Велика Британія разом зі США виступила



прихильником запровадження ембарго на енергоносії колишній Югославії. У вересні 1999 року на самміті міністрів закордонних справ країн ЄС рішення про зняття ембарго на повітряний транспорт з Югославії не було прийнято знов-таки через заперечення Британії (і Данії). Таким чином, "особливі відносини" зі США набули певної ескалації і означили суттєвий крок в подальшому розвитку.

Не є випадковим те, що з перемогою Дж.Буша на президентських виборах Р.Кук був першим міністром закордонних справ, що наніс візит К.Пауеллу, своєму новому колезі у Вашингтоні, а Тоні Блер був першим з європейських глав урядів, офіційно запрошеним до президента Буша. Аналіз відповідних документів [88, с. 28] підтвердив, що:

- на сучасному етапі життєві інтереси СК та США, як і за минулих часів, здебільшого співпадають;
- стратегічне партнерство з США та НАТО залишається фундаментальним в інтересах обох держав;
- провідна роль Великої Британії в Європейському Союзі сприятиме розвитку взаємовідносин між СК та США.

У новітній системі міжнародних відносин, в умовах постбіполярності "особливі відносини" зі Сполученими Штатами набули якісно іншої ролі. Слід ще раз підкреслити, що після закінчення "холодної війни" комплекс нових європейських проблем та кризових ситуацій в колишніх країнах соціалістичного блоку, процес поширення Альянсу на схід зумовили переміщення "центру ваги" НАТО з Америки до Європи. З остаточним перетворенням Західної Європи на першорядну сферу міжнародного середовища (регіон) Великої Британії, англо-американські "особливі відносини" набувають для офіційного Вашингтона вагомego значення для дипломатичного впливу на подальший розвиток НАТО, а точніше – регулювання цього розвитку. Крім того, в американських офіційних колах існує побоювання щодо послаблення Альянсу і навіть

його розпаду через ненавмисні інтеграційні зусилля євроентузіастів [267, с. 256]. Британія стала не лише своєрідним "мостом" Сполучених Штатів до Європи, а їхнім найважливішим форпостом на континенті для підтримки і подальшого впровадження свого впливу, а також виправдання американських агресивних акцій і надання їм "союзницького" характеру. Недавній візит американського президента Дж.Буша до Європи в 2004 р. приніс йому успіх лише у його найближчого прихильника Т.Блера, тоді як інші європейські лідери ставилися до президента США надто прохолодно.

Перемогу Буша на президентських виборах в листопаді 2004 року низка політиків розглядає як внесок в майбутню перемогу Блера на виборах в травні 2005 р., хоча недавнє опитування громадської думки продемонструвало зростання антипатії до американського президента (47% відсотків британців підтримували перемогу Д.Керрі, і лише 16% – Дж.Буша)<sup>1</sup>. На думку частини експертів, кандидат від демократів Д.Керрі проводив би стриманішу "унілатералістську" політику, ніж його опонент, і був би в змозі ефективніше вирішити важливі для Британії проблеми щодо ядерної програми Ірану та ізраїльсько-палестинського конфлікту<sup>2</sup>.

Отже, досліджено, що "особливі відносини" Великої Британії та Сполучених Штатів залишаються одним з винятково важливих зовнішньополітичних напрямків для обох країн і відіграють домінуючу роль у світовій політиці загалом.

В перспективі, на наш погляд, Сполучені Штати і надалі сприятимуть саме Великій Британії в її прямуванні до європейського лідерства, оскільки:

- при цьому подальше будівництво ЄС буде спрямовано в проамериканському напрямкові. Звісно, Британія гальмуватиме

<sup>1</sup> Financial Times. – 2004. – October 19.

<sup>2</sup> Financial Times. – 2004. – October 19.

європейський курс на федералізм, елітарну ізолюваність від США, що повною мірою відповідатиме американським інтересам;

- обидві держави – як Сполучене Королівство, так і США, зацікавлені в розвитку процесу подальшого поширення ЄС на Схід, який підсилює увагу до поглиблення європейської безпеки і не сприяє поглибленню федералістських тенденцій;

- прихильність британців до ідеї вільної торгівлі, економічної відкритості формуватиме політику ЄС у вигідному для США форматі для економічної взаємодії з Європою, що є життєво важливим аспектом для посилення євроатлантичних зв'язків;

- звичайно, США зацікавлені в ефективній Європейській оборонній політиці і політиці безпеки (ЄОПБ), що сумісна з НАТО і неможлива без вагомого впливу Великої Британії в ЄС. Розвиток ЄОПБ посилює могутність Атлантичного Альянсу і може бути альтернативою НАТО за певних обставин. Але лише Велика Британія здатна підтримувати домінуючу роль НАТО і забезпечити координацію дій Альянсу з ЄОПБ;

- одноособовість нинішньої агресивної зовнішньої політики Сполучених Штатів, що формально проголошена антитерористичною, буде нівельовано через активну британську підтримку і участь Сполученого Королівства (як потенційного європейського лідера) в американських воєнних операціях.

Через те цілком слушним видається, що за новітніх обставин президент Д.Буш, його радники П.Волфович та Р.Перл і ряд впливових політиків Сполучених Штатів висловили прагнення "надихнути нове життя" в британо-американські "особливі відносини" [267, с. 255].

Здійснений аналіз поведінки політичних акторів дає підстави вважати, що передчасним і нездійсненим виявилось припущення Д.Маклейна, зроблене ще в 1972 році, щодо скорішого припинення "особливих відносин" [193, с. 57], а також дещо пізніший висновок

У.Уоллеса про те, що Британія "виглядає вже не більш важливою, ніж Німеччина або Франція серед європейських союзників Сполучених Штатів"<sup>1</sup>.

Навпаки, доказано, що глибина та інтенсивність відносин зі Сполученими Штатами є стимулюючим чинником проєвропейської спрямованості британської зовнішньої політики і на сьогодні роль його зростає, що вирізняє Велику Британію серед інших держав європейського континенту, сприяє підтриманню її іміджу "особливого партнера" не лише США, а й Європи. Зміцнення союзу зі Сполученими Штатами та НАТО було і залишається одною з провідних цілей британської зовнішньої політики та політики в галузі безпеки.

Беручи до уваги безумовне домінування США в НАТО, слід враховувати, що їхні "особливі відносини" з Великою Британією великим чином обумовлюють діяльність останньої в Північноатлантичному Альянсі. Слід наголосити, що діяльність Сполученого Королівства в рамках НАТО та формування її позиції по ключовим питанням функціонування Альянсу відбувається виключно на тлі "особливих відносин. Тому обидва ці аспекти є по суті невід'ємними і майже невідокремленими в політиці Великої Британії протягом другої половини XX – початку XXI століть.

#### **4.2. Внесок Великої Британії в діяльність НАТО**

Активна участь Великої Британії і зокрема ініціатива тодішнього міністра закордонних справ Е.Бевіна [178, с. 283; 312, с. 27] наприкінці 40-х – початку 50-х років в утворенні Північноатлантичного союзу була обумовлена метою Великої Британії в західному протистоянні та

---

<sup>1</sup> The Observer. – 1993. – 15 August.

забезпеченням її інтересів в Західній Європі, які вимагали тісного військово-політичного співробітництва з США та західноєвропейськими державами в рамках НАТО. "Особливі відносини" зі Сполученими Штатами уможливлювали британське привілейоване положення порівняно з іншими державами-членами Альянсу.

З утворенням НАТО в 1949 р. Британія стає постійним прихильником забезпечення американської військової присутності на європейському континенті. На її території вже в 1950 році було дислоковано 180 бомбардувальників "В-29" та тисяча військовослужбовців США [249, с. 9]. "Ми заявили абсолютно однозначно, що НАТО є основою нашої оборонної політики, і ми не бачимо практичної альтернативи тому захисту, що надається цим союзом", – зазначав Дж.Келлаген в 1974 році<sup>1</sup>.

Як показано в підрозділі 3.4., протягом кількох десятиліть, починаючи з кінця 40-х рр. британські уряди не були палкими прихильниками європейської оборонної самостійності. Вони вважали, що демонстрація Європою певних можливостей до самостійного вирішення проблем безпеки та оборони зумовлюватиме повернення Сполучених Штатів до політики "ізоляціонізму", що виступає руйнівним для НАТО.

Водночас амбівалентним було і ставлення Сполучених Штатів до військового посилення Європи. З одного боку, вони сприяли цьому посиленню та зростанню європейської оборонної самостійності, з іншого – дещо побоювалися його. Дж.Ф.Кеннеді в 1962 р. вперше заявив про необхідність утворення двох опор НАТО – американської та європейської. Саме американцям завжди вдавалося долати суб'єктивні ставлення та зосереджуватися на зусиллях допомоги Європі, оскільки було зрозуміло, що це сприяє розвитку євроатлантичного співтовариства. Велика Британія, виступаючи надійним союзником США, мала стояти на захисті

---

<sup>1</sup> NATO Review. – 1974. – July-August. – P. 13.

їхніх інтересів на континенті.

Європейська безпека на той час в розумінні британського істеблішменту визначалася двома складовими – запобіганням розповсюдження комунізму та контролюванням розвитку Західної Німеччини. Завдання, окреслені ціма складовими, мав вирішувати НАТО, на захисті інтересів якого Велика Британія стояла з моменту започаткування Альянсу. Так, Британія засудила рішення Франції про вихід з військової організації НАТО. В своєму виступі 14 березня 1966 р. міністр закордонних справ М.Стюарт назвав акцію Парижа "надзвичайно серйозним ударом по інтегрованій системі оборони, від якої залежить безпека Заходу та свобода людства" [193, с. 46].

Відомою є заява британського уряду, що зроблена в липні 1967 р. про майбутнє воєнної політики, де робиться наголос на збереження "воєнної ефективності та політичної солідарності НАТО", та що заради цієї мети Велика Британія, як і раніше, робитиме відчутний внесок в збройні сили Північноатлантичного пакту [193, с. 46]. Практичним втіленням названої заяви була передача під командування НАТО ще двох британських військових угруповань, що поверталися з районів "на Схід від Суєцу" [193, с. 47].

Досліджено, що впродовж "холодної війни" військова та оборонна політика Великої Британії була спрямована на підтримку і зміцнення Північноатлантичного Альянсу, де вона посідала друге після Сполучених Штатів місце [249, с. 19; 183, с. 28; 253, с. 128] за своїм внеском в розвиток та діяльність НАТО. Британський істеблішмент наголошував на невід'ємності Британії від НАТО, розглядав активну участь Сполученого Королівства в НАТО в якості головного завдання військово-політичного курсу держави в умовах системи біполярності, про що світчать тогочасні Білі книги британського уряду, парламентські дебати, виступи британських лідерів, передвиборчі маніфести політичних партій [98; 123;

109; 103; 105; 110]. Згідно з висловлюванням колишнього міністра оборони Д.Хілі, Велика Британія посідає провідне місце серед західноєвропейських членів Альянсу, оскільки саме ця держава виконує "значні військові зобов'язання впродовж всього фронту від Скандинавії до Середземного моря, а також в такому важливому регіоні, як Центральна Європа" [183, с. 28]. Найбільш суттєвим внеском Британії в діяльність Альянсу були її ядерні сили, зокрема впродовж 70-х рр. основу ядерного потенціалу НАТО складали головним чином літаки з ракетами "повітря – земля" – англійські літаки "Вулкан" та американські F-111 [178, с. 60]. Водночас, за твердженням британських науковців, наявність ядерної зброї уможливила значне скорочення звичайних збройних сил. Так, їхня чисельність скоротилася з 690000 в 1957 р. до 375000 у 1962 р. [312, с. 28].

За ініціативою Великої Британії в листопаді 1968 року в рамках НАТО була утворена Єврогрупа, яка діяла до 1993 р. в якості об'єднання європейських урядів в рамках НАТО. Метою Єврогрупи було одночасне посилення військової могутності НАТО та зміцнення співробітництва між західноєвропейськими членами блоку. Така "поведінка" держави пояснена в британській історіографії фактом усвідомлення "другорядності" заокеанських володінь, об'єктивним сприйняттям промови Г.Макміллана про "вітер змін", що і зумовило Сполучене Королівство зосередитися на розбудові європейської безпеки та НАТО [312, с. 31].

З 70-х років британські збройні сили зазнали перебудови своєї структури, зміни планування, була поширена їхня взаємодія із збройними силами інших держав-партнерів по НАТО і проведена модернізація ядерної зброї. Водночас в середині 70-х рр. спостерігалось деяке зменшення обсягу британського внеску в діяльність Альянсу. Так, була скорочена британська військова присутність в басейні Середземного моря, ліквідовані військові бази на о.Мальта. Згодом частина витрат на утримання британської "рейнської" армії була покладена на ФРН. Згідно з

офіційними даними, на кінець 70-х рр. Британія надавала командуванню НАТО біля 8% численності сухопутних військ, 9% танків, 11% літаків [183, с. 105].

Досліджено, що впродовж 70-х– початку 80-х років внесок Великої Британії в діяльність чотирьох постійних міжнаціональних формувань, підпорядкованих командуванню НАТО, був досить скромним. До "мобільних сил" Альянсу входила батальйонна група (біля 1,5 тис. військових), одна ескадрилья "Харрієрів" та декілька гелікоптерів [183, с. 107]. До "постійних атлантичних сил" від Сполученого Королівства надходив один з семи кораблів держав НАТО. Навіть меншими були внески до об'єднаних військово-морських сил в протоці Ла-Манш та Середземному морі. Витрати Британії на розвиток інфраструктури НАТО в Західній Європі складали трохи понад 10% від загального обсягу [183, с. 114].

Головна частина британських військових сил, зорієнтованих на виконання завдань Альянсу, не була підпорядкована командуванню НАТО, а перебувала в складі національних сил. Доведена активна участь Великої Британії в тогочасних тренувальних маневрах військових сил держав НАТО [183, с. 109-110].

До того ж, уряд М.Тетчер найактивніше з європейських членів Альянсу підтримувала рішення НАТО 1979 р. про розміщення ядерних ракет типу Круз та Першинг-II в Західній Європі на початку 80-х рр. Уряд М.Тетчер послідовно поводив курс на зміцнення "особливих відносин" з США, збільшення внеску Великої Британії в НАТО, активну участь у військових програмах Альянсу. Впродовж 80-х рр. першочергова увага приділена зміцненню стратегічних ядерних сил морського базування.

В 1980 р. було завершено програму модернізації англійських ядерних ракет типу "Поларіс" (програма "Шевалін"), досягнуто рішення про закупку у Сполучених Штатів нового типу ракет "Трайдед-1" та



співробітництво в переобладнанні британських ядерних субмарин для використання нового покоління ядерної зброї "Трайдент-2". Найбільший обсяг витрат на програму "Трайдент" прийшовся на кінець 80-х років, коли він складав 6-8% військового бюджету, або 11-12% асигнувань, призначених на закупку Великою Британією озброєнь та військової техніки.

Модернізація озброєнь впродовж 80-х років спричиняла додаткові фінансові витрати. Як зазначив в Палаті громад колишній британський міністр оборони Ф.Пім, реальна вартість нового покоління танків перевищує попередню вдвічі, фрегатів – в 2,5 разів, літаків – в 3 рази, субмарин – в 6 разів [98]. Згідно з зобов'язаннями Британії як члену Альянсу щодо щорічного збільшення військового бюджету на 3%, британські витрати на військовий бюджет було збільшено на 27% впродовж 1978 – 1986 рр. [312, с. 582]. або в 2,4 рази – з 7,5 млрд. ф.ст. до 17,9 млрд. ф.ст. До того ж, військові сили Сполученого Королівства на континенті (в Західній Німеччині) налічували 55000 [312, с. 582].

Загалом досліджено, що рівень військових витрат Великої Британії впродовж 50-х – 80-х років був найвищим в порівнянні з усіма європейськими державами-членами Альянсу [281, с. 25].

Швидке зближення Великої Британії та США на початку 90-х років, її активна участь в операції "Буря в пустелі" обумовили формування британської позиції щодо майбутньої ролі НАТО в світі за нових умов. В цей період, як це не раз відбувалося в критичних ситуаціях, Велика Британія підтвердила свій статус найнадійнішого союзника США. Дж.Мейджор надав американському президентові підтримку не лише в безпосередньому проведенні військової операції, а й у внутрішньополітичній боротьбі, коли пообіцяв приєднатися до силової операції в Іраці ще до того, як пройшли слухання в Конгресі з цього питання, що полегшило Дж.Бушу прийняття потрібного рішення щодо

іракської проблеми. Така позиція Лондона запевнила США, що вони "можуть розраховувати на безсумнівну підтримку лише однієї держави – Великої Британії, головного "командного гравця", який не лише бажає, а й, що є більш цінним, здатний надати таку підтримку" [180, с. 14-15].

Крім того, Велика Британія проголосувала за рішення проведення силової операції в Іраці в рамках Ради Безпеки ООН. Звичайно, безпосередня спільна участь у військових діях, яка і надалі зміцнила відносини двох держав, зумовила спільну роботу над розробкою нової концепції військово-політичного блоку. До того ж, суттєве подальше зближення позицій відбулося не лише на рівні держав, а й на рівні їхніх лідерів, що узгодило їхні позиції в питанні майбутньої ролі НАТО в Європі.

"Буря в пустелі" продемонструвала, що НАТО є найефективнішим військовим механізмом Заходу, і це підсилило значущість Альянсу для Великої Британії. Сподівання Великої Британії отримати якомога більшу вагу в оновленому НАТО базувалися саме на її активній участі в операції "Буря в пустелі" та зміцнілих на той час "особливих відносинах" зі Сполученими Штатами.

Останнє великою мірою сприяло формуванню нової концепції стратегічного розвитку НАТО, в розробці якої Велика Британія взяла активну участь. Концепція, як відомо, була прийнята 8 листопада 1991 року в Римі і віддзеркалювала особливості постбіполярного світу, де основний наголос робився не на протидії зовнішній загрозі, а на запобіганні конфліктів, що могли виникнути на релігійній, етнічній або територіальній основі. Подальший розвиток подій впродовж двох років, однак, не вирізняє Велику Британію з-посеред інших партнерів НАТО. Цей період співпадає з тимчасовим занепадом "особливих відносин", про причини якого йшлося в 4.1.

Фактичне закінчення "холодної війни" співпадає також зі скороченням британських збройних сил та витрат на потреби оборони. Коментуючи "Стратегічний огляд з питань оборони", міністр оборони СК Т.Кінг в липні 1990 р. повідомив про 20% скорочення армії, повітряних та морських сил. Частка оборонних витрат щодо ВВП мала зменшуватися поступово – з 5,3% в 1984-1985 рр. до менше 4% на середину 90-х, хоча навіть такий рівень був вищим, ніж у континентальних партнерів Альянсу [313, с. 498].

Участь у миротворчій операції в колишній Югославії стала наступним внеском Великої Британії в діяльність НАТО. Як один з п'яти учасників Контактної групи, Британія взяла участь у Дейтонських переговорах та підписанні загальної рамкової угоди щодо миру в Боснії та Герцеговині. Британія виступила одним з ініціаторів зустрічей в Рамбуйє (лютий 1999 р.) та Парижі (березень 1999 р.) щодо югославської кризи. Вона була одною з перших держав, що відрядила свої збройні сили у розпорядження ООН в Боснії та Герцеговині, спочатку у складі Сил захисту ООН (UNPROFOR), а пізніше до Сил стабілізації (СФОР) та сил у Косові (КФОР). В складі КФОР британський контингент був чи не найчисленнішим [672, с. 2].

Конфлікт, що поступово розгортався, призвів до силових дій авіації та бомбардуванню території Боснії та Герцеговини. Підходи Великої Британії щодо розв'язання югославської кризи характеризуються наявною непослідовністю. Сполучене Королівство, яке досить повільно було втягнуто в цей конфлікт, спочатку засуджувало американські дії. Спроба США відмінити заборону на поставку озброєнь боснійським мусульманам викликали протест Великої Британії. Однак, поступово позиція Сполученого Королівства кардинально змінюється, і уряд Д.Мейджора доклав всіляких зусиль для доведення необхідності британської участі у врегулюванні югославського конфлікту.

Восени 1992 р. парламентські дебати були зосереджені навколо питання стосовно доцільності участі держави у врегулюванні конфлікту, включаючи безпосередню військову участь [98]. Загалом уряд консерваторів, на відміну від урядів інших європейських держав, мав більш збалансований підхід до конфліктуючих сторін і досить скептично ставився до будь-якої форми військового втручання як методу тиску в розв'язанні югославської кризи. Він виступав як проти бомбардувань позицій сербів, так і проти зняття ембарго на поставки зброї для будь-якої з сторін, що воюють. Непослідовність політики уряду Д.Мейджора виявилася в приєднанні до участі військових миротворчих сил під егідою ООН, хоча й з наголосом на тім, що вони не братимуть участі у збройних зіткненнях в колишній Югославії. Британія неохоче погодилась з рішеннями ООН та НАТО щодо нанесення ракетних (в квітні 1994 р.) та бомбових ударів (в серпні-вересні 1995 р.) по позиціям боснійських сербів, сподіваючись, що такі удари сприятимуть припиненню збройного конфлікту та прискорюватимуть розвиток переговорного процесу.

Протягом липня 1992 р. – лютого 1994 р. військові сили Альянсу були зосереджені на контролюванні дотримання санкцій Ради Безпеки ООН щодо держав колишньої СФРЮ. Британський військовий контингент був найбільшим серед миротворчих сил Альянсу і налічував у 1996 р. 10500 людей. Тим не менш, в багатьох випадках, як вважають експерти [672, с. 4], Британія діяла самостійно, часто всупереч акціям більшості держав ЄС і навіть Сполучених Штатів. Така політика спричиняла певні непорозуміння і навіть конфронтацію, особливо щодо Німеччини або США, але ніколи не загрожувала порушенню "союзницької єдності" та пошкодженню британсько-американських "особливих відносин".

Позиція уряду Блера докорінним чином відрізнялася від його попередників. Вона стала виявляти ознаки більшої рішучості та агресивності. Лондонська зустріч міністрів закордонних справ держав

Контактної групи в січні 1999 р. підготувала наступні переговори з делегацією сербського уряду та представниками косівських албанців в Рамбуйє та Парижі (лютий-березень 1999 р.). На цих переговорах в Рамбуйє саме британський міністр закордонних справ Р.Кук, що був одним з головуючих, відіграв особливу роль в цілеспрямованому тиску підписання проекту заключного документу косівською стороною. Це пізніше слугувало обґрунтуванням воєнної інтервенції та уможливило початок бомбардувань колишньої Югославії. Варто зазначити, що британські представники на зустрічі в Парижі були заздалегідь ознайомлені з так званим "військовим додатком" до угоди, що був запропонований адміністрацією США.

Рішення генерального секретаря НАТО Х.Солани щодо збройної атаки сил НАТО на колишню Югославію без згоди Ради Безпеки ООН було ухвалено всіма членами Альянсу. Головними ж прихильниками воєнної інтервенції виступали адміністрація США та уряд Сполученого Королівства. Т.Блер неодноразово аргументовано доводив британську позицію, наполягаючи на відсутності альтернативи розв'язати конфлікт мирним шляхом і відмовою сербської сторони прийняти запропоновані умови: "Ви не повинні забувати, що НАТО не хотіло розпочинати військові дії. Впродовж місяців ми намагалися досягти мирного врегулювання. Мілошевич постійно порушував свої обіцянки та застосовував терористичні дії в Косово. Ми розпочали військово-повітряну кампанію лише тоді, коли всі інші засоби було вичерпано"<sup>1</sup>.

Згідно з позицією британського уряду, військова інтервенція є останнім з можливих засобів розв'язання конфлікту. Такий засіб може бути виправдано лише в двох випадках: по-перше, коли порушення прав людини досягло такого рівня, що перетворилося на систематичний процес

---

<sup>1</sup> The Observer. – 1999. – May 16.

етнічної "чистки", з численними людськими жертвами і неможливістю їхнього захисту; по-друге, коли така політика являє загрозу миру і безпеці сусідніх держав. На думку британського уряду, обидва випадки були наявними в Косово, і всі спроби мирного врегулювання виявилися марними. Саме так пояснював прем'єр-міністр політику Сполученого Королівства щодо ситуації в колишній Югославії<sup>1</sup>.

Попередня одностайність держав-членів НАТО щодо повітряних бомбардувань колишньої Югославії стала давати ознаки розколу одразу після початку військових дій. В лавах НАТО стала спостерігатися певна поляризація опіній: з одного боку – Велика Британія зі Сполученими Штатами як ініціатори військової інтервенції та прихильники силового розв'язання конфлікту в Косово; з іншого – невеликі держави-члени НАТО, які не брали участі в бомбардуваннях або відмовилися від цього, як, наприклад, Норвегія. Позиція Греції, Іспанії, Італії була нерішучою і залежала від розвитку подій. Франція та Німеччина наполягали на пошуках компромісу, хоча в їхніх урядах також спостерігалася неодностайність.

Як і в багатьох інших випадках британсько-американський альянс виступив "лідером агресивності" впродовж всього процесу врегулювання ситуації в колишній Югославії [672, с. 6]. Британія протистояла всім спробам припинення бомбардувань. Британія підтримувала наміри НАТО щодо проведення наземної військової операції в разі невдачі повітряних бомбардувань. Британія наполягала на продовженні інтенсивних бомбардувань та початку наземних операцій до кінцевої перемоги НАТО і не визнавала прийняття ніякої "половинчастої" угоди. Вона дотримувалася таких підходів навіть наприкінці травня – початку червня 1999 р., коли з'явилися ознаки дипломатичного вирішення конфлікту і підписання

---

<sup>1</sup> The Observer. – 1999. – May 16.

відповідної угоди. На вашингтонському саміті НАТО в квітні 1999 р. США та Велика Британія ініціювали ембарго на постачання енергоносіїв в Югославію. Така політична лінія зумовила ізоляцію держави серед членів Альянсу.

Визначено, що жорстка зовнішньополітична лінія уряду Блера щодо силового вирішення югославської кризи, а також тенденційне перекручування фактів окремими британськими ЗМІ зумовили втрату лейбористами парламентських місць за результатами виборів 1999 року, а також їхню поразку на виборах до Європарламенту [672, с. 7] 11 червня 1999 р. Уряд Т.Блера зазнав нарікань з боку консервативної опозиції щодо зневаги до Парламенту в вирішенні питань британської участі в силовій акції НАТО. В травні 1999 року консерватори навіть вимагали створити парламентську комісію для розслідування обставин щодо інтервенції НАТО, що було відхилено лейбористським урядом як "безпідставна вимога з політичної, юридичної та військової точок зору"<sup>1</sup>.

Беззаперечна підтримка Сполучених Штатів Британією впродовж югославських подій може бути пояснена, з одного боку, важливістю збереження "особливих відносин", а з іншого – прагненням втілити амбіційні наміри Блера щодо відновлення міжнародного престижу держави, її глобального впливу в світовій політиці. Ініціатива Великої Британії в прийнятті рішень НАТО підтвердила її статус вагомego політичного актора та одного з лідерів Альянсу.

Важливим аспектом діяльності Сполученого Королівства в рамках НАТО є його ухвала заходів, пов'язаних з експансією Альянсу на схід. Беззаперечна підтримка Британією стратегії поширення НАТО, втіленої в п'яти послідовних раундах розширення (у 1952, 1955, 1982, 1999 та 2004 рр.), віддеркалює її позитивне ставлення до американських ініціатив.

---

<sup>1</sup> The Times. – 1999. – July 7.

Водночас така позиція Сполученого Королівства відповідає і його власним національним інтересам.

Доведено, що підтримка поширення НАТО співпадає з метою держави розповсюдження власного впливу на Східну Європу з економічних, а також і політичних міркувань. Процес експансії НАТО на схід було супроводжено аналогічним процесом поширення ЄС в тому ж напрямку. На сьогодні європейські кордони цих організацій майже співпадають. Однак, якщо серед держав-членів ЄС Велика Британія належить до групи розвинутого "ядра" об'єднання, то в НАТО Сполучене Королівство виступає беззаперечним європейським лідером. Власну впливовість на нових східноєвропейських партнерів можна реалізувати набагато успішніше з позиції лідера. Саме цей фактор, на наш погляд, слід вважати вирішальним в формуванні британської стратегії, спрямованої на підтримку поширення НАТО. Можна запропонувати гіпотетичний висновок, що низка нових східноєвропейських держав стала членами Альянсу раніше, ніж приєдналася до Європейського Союзу, як результат втілення гнучкої та зваженої стратегії Великої Британії щодо поширення НАТО. Перед поширенням НАТО за нових умов поставатимуть і нові завдання.

Аналіз показав, що роль майбутнього НАТО, головними союзницькими опорами якого мають виступити США та ЄС, залежить від еволюції європейських збройних сил та ефективності пристосування структур Альянсу до тих змін, що відбуваються в Євросоюзі. Велика Британія залишається головним пов'язувальним елементом в співробітництві США-ЄС. На сучасному етапі зовнішня або внутрішня загроза безпеці членів Альянсу може бути спричинена лише природними катастрофами або недержавними акторами.

На думку британського прем'єр-міністра Тоні Блера, головна роль сучасного НАТО як гаранта національної та колективної безпеки



залишається незмінною. Але вона стала надто більшою. Після швидкої реакції Альянсу на трагічні події 11 вересня задіянням стабілізаційних сил в Афганістані продемонстровано, що НАТО в змозі дати відповідь новим викликам та загрозам за межами своїх кордонів<sup>1</sup>.

Велика Британія відігравала провідну роль у виконанні протинаркотичних та реконструкційних програм Альянсу, у підтримці передвиборчої підготовки в Афганістані. Силами британської провінційної реконструкційної бригади в Мазар-е Шарифі забезпечується безпека поза межами Кабулу. В складі Сил міжнародної безпеки та допомоги під егідою НАТО задіяно понад 300 британців<sup>2</sup>.

На сьогодні переважна частина британських військових сил, ядерних та звичайних озброєнь та біля 95% витрат на оборону [736, с. 16] підпорядковані НАТО. Внесок Британії до цивільного бюджету НАТО складає 15, 7 мільйонів ф.ст., що є другим за обсягом після США [88, с. 21].

З 1992 року Велика Британія відмовилась від своїх систем "Ленс" та ядерної ствольної артилерії, тактичних ядерних озброєнь морського базування, що раніше були розташовані на надводних кораблях, та усіх ядерних озброєнь повітряного базування, припинивши таким чином використовувати свої літаки подвійного призначення в ролі носіїв ядерної зброї. Підводні човни "Трайдент" залишилися єдиною ядерною системою Великої Британії<sup>3</sup>.

Досліджено, що на сучасному етапі внесок Британії до військової потужності НАТО складають її військово-морські, наземні та повітряні сили. Більшість суден королівського військово-морського флоту

---

<sup>1</sup> Financial Times. – 2004. – June 28.

<sup>2</sup> Financial Times. – 2004. – June 28.

<sup>3</sup> Довідник НАТО. – Brussels: Office of Information and Press, 2001. – С. 57.

підпорядкована командуванню Альянсу. Його головними компонентами виступають:

- три авіаносці та гелікоптерні авіаносці;
- 31 есмінці та фрегати та мінно-тральних контрнаступних судна;
- 12 ядерних субмарин з балістичними ракетами типу Томагавк;
- амфібії з командною бригадою та спеціальним вантажем.

Під командуванням британського генерала перебувають чотири дивізії Сил швидкого реагування НАТО. З десяти дивізій корпусу НАТО дві є британськими, дислокованими в Німеччині та Сполученому Королівстві. Чисельність британських військ складає 55 000 чоловік. В Британії також перебуває аеромобільна бригада багатонаціональних сил корпусу НАТО.

Визначено, що військово-повітряні сили Британії, підпорядковані НАТО, складають біля 100 літаків та 40 гелікоптерів [133, с. 82-83].

Військова доктрина Сполученого Королівства побудована на принципі, згідно з яким військові сили мають зустріти противника на якомога більшій відстані від території своєї держави. Велика Британія виявилася найактивнішим з членів Альянсу, коли Статтю 5 Вашингтонської угоди було вперше введено в дію у вересні 2001 року в зв'язку з терористичними актами проти Сполучених Штатів. "Сполучені Штати та Сполучене Королівство мають разом дуже розвинуте партнерство, – зазначив Т.Блер під час візиту до Вашингтону, – ми поділяємо однаковий світогляд, однакові цінності, ми маємо багато спільного в історії, і звичайно ми завжди разом в одному таборі при вирішенні великих проблем, що постають перед світом" [88, с. 28].

Це стало цілком очевидним після подій 11 вересня. Події 11 вересня висвітлили двоїстий характер розвитку американо-європейських відносин у структурі НАТО.

#### **4.3. Англо-американська взаємодія у боротьбі з міжнародним тероризмом**

Після подій "чорного вівторка" світ докорінно змінився, і вже ніколи не стане таким, яким був до трагедії. Такий висновок, що вже став загальновизнаним, обумовлений, передусім, поведінкою США, тим шоком, якого зазнала ця супердержавна, незважаючи на свою надпотужність і стратегічне домінування у світі.

11 вересня зі всією очевидністю засвідчило, що той світопорядок, який був відбудований в XX столітті, став надбанням історії. Змінилася його конфігурація. Як результат історичного перелому, виразно проявилися тенденції нового облаштування. Відбувається переосмислення світових реалій, пов'язаних із системою міжнародної безпеки. На передній план в геополітиці вийшли проблеми глобальної безпеки, регіональна і міжнародна взаємодія. Проблема боротьби проти міжнародного тероризму стала центральною у світовій політиці.

Масштабність американської трагедії продемонструвала стратегічну вразливість США. Весь світ став надзвичайно вразливим, що підтвердили й терористичні акції в Москві наприкінці жовтня 2002 року. Міжнародний тероризм набув характеристик одного з проявів глобалізації. Раніше глобальні ризики, як правило, розглядалися як супутні наслідки науково-технологічної еволюції людства. Зараз, крім ядерної і бактеріологічної зброї, нові електронні технології здатні паралізувати постачання енергоносіїв, зруйнувати як національну, так і міжнародну інфраструктуру. "Нові ризики, – як зазначає академік В.Семиноженко, – вимагають переоцінки не тільки підходів до їх джерел, а й до питань їх вирішення"<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> День. – 2001. – 1 грудня. – С. 4.

Трагедію 11 вересня можна визначити як прояв цивілізаційного конфлікту, конкретне виявлення загострення непростих відносин ісламського світу зі Сполученими Штатами.

На проголошення американцями "священної війни" проти тероризму була виказана одностайна солідарність світової спільноти. Вже 12 вересня Рада Безпеки ООН одностайно затвердила Резолюцію 1368, яка засуджувала терористичні акти в нью-Йорку та Вашингтоні як першочергову загрозу всесвітньому миру та безпеці і закликала усі держави планети до посилення своїх зусиль у боротьбі проти тероризму.

Доведено, що трагедія позначила новий етап розвитку британо-американських "особливих відносин", які стали переважно "англосаксонським" єдиним цілим у військовій галузі і сфері безпеки. Найбільш яскравим свідченням цього є те, що у своїй заяві від 7 жовтня з приводу воєнної операції в Афганістані Тоні Блер назвав теракти 11 вересня найбільшим злочином проти британського народу за всю його історію [7].

При цьому негайну реакцію Європейського Союзу на терористичні акції проти США виявила одностайна загальна підтримка і висловлення європейцями своєї солідарності та готовності до взаємодії і співробітництва зі Сполученими Штатами в боротьбі з тероризмом, яка продемонстрована під час проведення низки надзвичайних самітів Ради ЄС, зустрічей голів урядів, міністрів оборони держав-членів [57; 49; 60; 65; 50; 83]. 20 вересня ЄС та США прийняли спільну заяву про тісну співпрацю у боротьбі проти тероризму в різноманітних сферах міжнародного життя. "США та ЄС беруться за удосконалення заходів безпеки, законодавства та зміцнювання, – сказано у спільній Заяві. – Ми працюватимемо разом для підвищення співпраці в міжнародному середовищі та ширшого впровадження міжнародних санкцій. Ми також будемо співпрацювати в глобальному вимірі для притягнення до

відповідальності винних за минулі напади і для обмеження можливостей терористів планувати і здійснювати злочини в майбутньому" [60].

21 вересня на своєму надзвичайному саміті Рада Європи прийняла заяву, підтверджуючи солідарність та співпрацю зі Сполученими Штатами, та визнала, що "на основі Резолюції 1368 Ради Безпеки удари США у відповідь є легітимними" [17].

На неофіційному саміті Євросоюзу в Генті 19 жовтня 2001 р. було висловлено повну підтримку США та розпочатої 7 жовтня антитерористичної воєнної операції. З остаточного варіанту тексту спільної заяви, однак, було виключене положення про необхідність ліквідації режиму талібів. Головною метою було визнано боротьбу з тероризмом в усіх проявах і у всесвітньому масштабі, а в Афганістані – знищення терористичної організації "Аль-Каїда".

Активна і дійова підтримка політики Сполучених Штатів відразу вирізняла Велику Британію з-посеред держав-членів ЄС, яка стала на шлях безумовної ухвали американської агресії.

Після 11 вересня значно посилено не лише взаємодію обох держав, а й безпосередній вплив Сполученого Королівства на Сполучені Штати. Згідно з далекоглядним передбаченням Г.Макміллана, багаторічний досвід у справах Співдружності, нарешті, зробив Британію цінним консультантом і радником Сполучених Штатів у питаннях національної безпеки і антитерористичної діяльності. На думку Н.Фергуссона, "могутність, яку мають на сьогодні Сполучені Штати, дуже нагадує те, чим володіло Сполучене Королівство десь століття тому" [654, с. 154].

Британський вплив на Сполучені Штати та залежність їхнього зовнішньополітичного курсу від підтримки Великої Британії стали настільки очевидними, що без свого вірного союзника Америка навряд чи наважилася б на подальшу ескалацію, скажімо, сучасної антиіракської спрямованості і розгортання курсу щодо застосування зброї. Відтак

Британія стала активним учасником глобальної боротьби з тероризмом і відновлює традиційні позиції в тих регіонах світу, де активний вплив останнім часом мали США.

Донедавна американська політика подолання загроз національній безпеці ґрунтувалася на урахуванні трьох ймовірних основних напрямків. Перший – коли можна упередити вже саму появу загрози; другий – стримувати небезпеку, яка виникає; третій – коли в перших двох напрямках не вдалося досягти успіху, – знешкодження загрози шляхом застосування воєнної сили [598, с. 25-26].

Упереджувальний напрям виявив свою неефективність і неспроможність 11 вересня, певною мірою через те, що передбачав також збереження міцних альянсів з традиційними союзниками в НАТО, який виступає наріжним каменем американської політики в Європі. Але виклик для Америки несподівано надійшов з іншого боку – з позаєвроатлантичного простору. Через те Альянс і не відігравав центральної ролі в проведенні антитерористичної кампанії в Афганістані, хоча 12 вересня члени НАТО прийняли рішення про гарантування США спільної оборони у відповідності до ст. П'ятої Північноатлантичної угоди. Таку роль головним чином відіграли британо-американські "особливі відносини". В бойових операціях американців підтримували лише британські ВВС, хоча інші європейські держави були й готові надати допомогу.

У виступах прем'єр-міністра Тоні Блера і членів кабінету та уряду Великої Британії [7; 433; 437; 443; 445] обґрунтована доцільність і необхідність участі Сполученого Королівства в американських антитерористичних акціях. "Держави, що зазнають краху, несуть бідність та страждання, а іноді й дещо гірше тим, кому випало нещастя там жити, – зазначив у своєму виступі 22 жовтня британський міністр закордонних справ Джек Стро. – Але в умовах глобалізації ці нещастя експортуються в

кожний куток світу. 90 відсотків героїну, що потрапляє на вулиці британських міст, надходить з Афганістану" [415]. В зазначених промовах також окреслено цілі антерористичної кампанії проти Афганістану та сформульовано чотири принципи, на які має спиратися підхід світової спільноти, до проблеми відновлення Афганістану, обґрунтовано необхідність застосування зброї. "Нинішня воєнна операція в Афганістані сама по собі не є відповіддю на загрозу тероризму в довгостроковій перспективі. Але це є необхідним першим кроком" [415].

7 жовтня 2001 р. США, створивши міжнародну коаліцію, розпочали бойові дії проти афганського уряду талібів, які надали притулок терористам "Аль-Каїди". Але реально у афганській операції були задіяні лише військові підрозділи Сполучених Штатів та Великої Британії. Визначено, що за підходами США, притягнення більшої кількості військових командувань держав НАТО лише ускладнило б координацію їхніх дій та створило б додаткові проблеми щодо перекинення багатонаціональних військ на значну відстань.

Окремим актуальним аспектом постає питання доцільності застосування військової сили, що може бути предметом самостійного дослідження, який, незважаючи на свою важливість, виходить поза рамки даної дисертації. Звичайно, навряд чи можна дати позитивну оцінку афганській збройній операції, що проведена силами англо-американських "особливих відносин", з огляду на невинуваті та численні людські втрати.

Щодо антитерористичного альянсу Британії і США, тут наявне його зміцнення, хоч на тлі синхронізації дій іноді спостерігається і дисгармонія. Так, в середині січня 2002 р. Британія висловила протест Сполученим Штатам з приводу умов утримання заарештованих членів "Аль-Каїди", серед яких троє виявилися британськими громадянами, яких підозрювали в

підтримці талібів. Міністр оборони США відкинув будь-яку критику американської політики щодо їхньої затримки.

Важливим питанням після 11 вересня було і врегулювання ситуації на Близькому Сході, де теж спостерігалася "дихотомія" в британських і американських підходах. Лондон наполягав на відновленні участі американців у процесі мирного врегулювання. В цьому випадку наявним є посилення британської ролі "зв'язуючої ланки", медіатора врегулювання конфліктів, що спрямована на запобігання протиставленню Європи Сполученим Штатам. Намір Британії – зберегти американську участь, здійснювати вплив водночас і на палестинську сторону – з метою припинення насильства, і на Ізраїль – для відновлення політичного процесу.

Взагалі із започаткуванням антитерористичної кампанії трансатлантичне партнерство зазнало певного послаблення, що було зафіксовано багатьма західноєвропейськими ЗМІ із зазначенням, що політики старого континенту не хочуть відігравати роль сателітів Сполучених Штатів<sup>1</sup>. Спочатку європейці навдивовижу одностайно не поділяли американський погляд на намальовану президентом Дж.Бушем двокольорову мапу світу, поділену "віссю зла" на чорне і біле, а також американське наполягання на застосуванні військової сили для утвердження власних уявлень про безпечний світ. Було розроблено цілу систему дій всередині США та за кордоном, яка мала нанести сильного удару по позиціях країн "вісі зла" та стати головною сферою реалізації політичного курсу на американське домінування в світі.

Преса Великої Британії, яка вважається чи не найвірнішим союзником Вашингтона у світі, і сама для себе визначила роль "мосту" між США і Європейським Союзом, також не втрималася у своїх коментарях

---

<sup>1</sup> Независимая газета. – 2002. – 15 февраля.



висловити певне непорозуміння. Британські журналісти припустили, що слова Буша про "вісь зла" можуть стати початком кінця існування міжнародної коаліції у боротьбі з тероризмом<sup>1</sup>. І все ж, існує й британська версія "вісі зла", що майже співпадає з американською і налічує чотири країни – Іран, Ірак, Лівія та Північна Корея<sup>2</sup>. Держсекретар США К.Пауел визнав, що промова Д.Буша про "вісь зла" викликала "невеликий переполох в Європі"<sup>3</sup>.

Доведено, що починаючи з грудня 2001 року, керівництво військового відомства США почало активно ставити в Білому Домі питання про необхідність проведення силової акції щодо Іраку, який розглядався як потенційна загроза міжнародній безпеці. Незважаючи на опозицію підходам Пентагона з боку держдепартаменту та Центрального розвідувального управління, силовий варіант вирішення іракської проблеми виявився все-таки єдино прийнятним. Велика Британія зазвичай з самого початку розглядалася потенційним союзником.

Під час квітневої (2002 р.) зустрічі Т.Блера з президентом Дж.Бушем було підтверджено "синхронність" британо-американських зовнішньополітичних намірів: обидва лідери однозначно висловилися про необхідність зміни влади в Багдаді і вирішили розглянути будь-які можливості для досягнення цієї мети. Варто зауважити, що про зв'язки Саддама Хусейна з міжнародним тероризмом не йшлося; Тоні Блер зазначив, що необхідно ліквідувати загрозу виникнення в Іраці зброї масового знищення і не допустити її розповсюдження. Блер і пізніше, зокрема на надзвичайній сесії парламенту 24 вересня 2002 р., не раз підкреслював, що політика стримування Іраку результатів не дала, тож міжнародне співтовариство має вжити заходів проти Саддама Хусейна.

---

<sup>1</sup> День. – 2002. – 2 лютого.

<sup>2</sup> International Herald Tribune. – 2002. – 18 February.

<sup>3</sup> Независимая газета. – 2002. – 29 марта.

Водночас Ірак не припиняв заперечень проти звинувачень на свою адресу, пропонуючи інспекторам ООН з озброєнь необмежений доступ до будь-яких іракських об'єктів.

Не дивно, що така політична лінія "англо-саксонського альянсу" Великої Британії та США не отримала одностайної підтримки серед інших держав-членів НАТО і ЄС, які розцінили її лише як привід для агресії, спрямованої на ліквідацію режиму Хусейна, що невгодний Сполученим Штатам. Крім того, на міжнародному рівні стали відомими американські плани поділу Іраку в разі повалення Хусейна, які розроблені Центром міжнародних стратегічних досліджень США. Британська влада, опублікувала спеціальне досьє на Саддама Хусейна, де йшлося про загрозу, яку становить Ірак і його програма створення зброї масового знищення.

Звичайно, Багдад назвав неправдою підготовлене британцями досьє і запропонував інспекторам ООН з озброєнь необмежений доступ до об'єктів, які згадуються в документі, намагаючись таким чином схилити на свій бік світову громадськість і більшість європейців, котрі вже виявили сепаратні від США настрої.

Особливо виразним європейський "сепаратизм" проявився ще одразу після заяви президента Дж.Буша про необхідність тиску на палестинського лідера Ясира Арафата. Поряд з іншими європейськими міністрами, розходження в підходах США та ЄС визнано і британським міністром закордонних справ Джеком Стро на самміті міністрів закордонних справ держав-членів ЄС в Іспанії (2002 ). На німецько-французькій зустрічі найвищого рівня, що відбулася на початку вересня 2002 р. в Ганновері, Г.Шредер та Ж.Ширак досягли єдності в поглядах щодо іракського питання і однозначно висловились проти будь-яких ізольованих односторонніх акцій, будь-яких проявів унілатералізму, вимагаючи негайного повернення до Іраку інспекторів ООН і наполягаючи на

активній ролі міжнародної спільноти у вирішенні іракської кризи. Загалом йшлося не лише про війну з Іраком, оскільки адміністрація США, згідно з новою стратегічною доктриною, претендує на право превентивних війн взагалі.

"Блискуча ізоляція" Буша і Блера в міжнародному середовищі була підсилена рішенням Нобелівського Комітету про присудження Премії миру колишньому президентові США Д.Картеру, який завжди виступав за мирне врегулювання конфліктів, як демонстрація того, що Нобелівський Комітет невдоволений позицією Буша щодо Іраку.

Поступово, однак, одностайність європейців в опонуванні політиці Сполучених Штатів виявила ознаки розколу. Французький президент Жак Ширак, наприклад, в інтерв'ю газеті "Нью-Йорк Таймс" заявив, що Париж готує двоетапний план легітимізації застосування воєнних дій проти Іраку<sup>1</sup>, хоча на саміті країн ЄС і десяти азіатських держав у Копенгагені підтвердив, що війна є найгіршим варіантом вирішення іракської проблеми, і Франція буде протидіяти новій американській стратегії превентивних ударів. Загалом в Європі після 11 вересня збільшення військового бюджету відбулося лише в двох державах – Франції та Великій Британії. Офіційний Лондон, до того ж, прийняв новий розділ британського "Стратегічного розвитку з оборони" (липень 2002 р.) з аналізом необхідних засобів збройних сил для протидії міжнародному тероризму.

Німеччина ж залишилась єдиним послідовним опонентом війни з Іраком, і на американо-німецьких неузгодженнях було неодноразово відкрито наголошено канцлером ФРН влітку 2002 р. Німецький міністр закордонних справ Й.Фішер звинуватив Д.Буша у схильності до односторонніх дій і ставленні до європейських союзників як до

---

<sup>1</sup> New York Times. – 2002. – September 9.

"сателітів"<sup>1</sup>. Канцлер Німеччини Г.Шредер заявив, що "Середній Схід потребує нового миру, а не нової війни", та висловився про те, що напад на Ірак "може знищити міжнародну коаліцію в боротьбі проти тероризму". Канцлер Німеччини додда, що він не буде брати участь в такій "авантюрі", навіть з мандатом ООН [285, с. 36]. Однак, така позиція Німеччини могла бути частково спричиненою передвиборчою стратегією канцлера Г.Шредера, що сприяла його перемозі на виборах 22 вересня 2002 р. і переобранню на новий термін.

Доведено, що політика Тоні Блера, спрямована на синхронізацію дій з Вашингтоном, зазнала критики і всередині Британії з боку лівого крила лейбористської партії в парламенті. За даними опитування Бі-бі-сі щодо іракської теми, із ста парламентаріїв, які взяли в ньому участь, лише 8 висловили підтримку воєнної акції, що планувалася Вашингтоном, а 86 були проти. Крім того, 60 депутатів підписали звернення до прем'єр-міністра, де було висловлене серйозне занепокоєння американськими планами удару по Іраку та можливою участю в ньому Великої Британії. Підраховано, що з 413 членів лейбористської парламентської фракції 130 не поділяли позицією Блера в цьому питанні<sup>2</sup>. Консерватори ж, що зараз перебувають в опозиції, підтримали прем'єр-міністра і закликали до повної солідарності з адміністрацією Буша.

Британська преса звертала увагу на занепокоєння в політичних та громадських колах, викликане заявою міністра оборони про можливість застосування ядерної зброї проти Іраку, відрядження на прохання Пентагону нового великого контингенту до Афганістану. Під час спеціального засідання британського парламенту 24 вересня 2002 р. з питань обговорення іракської проблеми та участі Великої Британії у воєнній кампанії, багато депутатів-лейбористів вимагали від Тоні Блера

---

<sup>1</sup> International Herald Tribune. – 2002. – 18 February.

<sup>2</sup> Независимая газета. – 2002. – 29 марта.

гарантій того, що без нового мандату ООН воєнна операція не відбудеться. Блер не зміг дати такої обіцянки.

До того ж, генеральний прокурор Сполученого Королівства лорд П.Голдсміт і заступник міністра юстиції Г.Харман попередили Тоні Блера, що примусова зміна існуючого режиму в Іраці суперечить міжнародному законодавству. Згідно із законом, воєнні дії дозволені лише "за скрутних обставин" для підтримки резолюції ООН, але виключають можливість силових акцій, що спрямовані на зміну режиму.

Щорічний з'їзд Лейбористської партії, який відбувся 28-30 вересня 2002 року в Брайтоні, показав, що правляча партія фактично розколота позицією уряду Блера щодо Іраку.

Посилилися антиамериканські настрої і серед британського населення. За даними агентства Reuters, проведене опитування серед британців засвідчило, що більшість з них вважало президента США Дж.Буша третьою за значенням загрозою світові (після Усами бен Ладена і Саддама Хусейна). Через те майже три чверті респондентів висловилися проти нападу на Ірак, а 71% заявили про негативне ставлення до участі Великої Британії у воєнній операції США, що планувалася, якщо вона не буде ухвалена ООН<sup>1</sup>. Прийняття британським Парламентом нового Закону від 14 грудня 2001 р., згідно з яким дозволено безстрокове ув'язнення без суду тих іноземців, що підозрюються у причетності до тероризму, спричинило критику з боку не лише захисників громадянських свобод, а й британських суддів [285, с. 33]. 28 вересня 2002 р. в Лондоні пройшла найчисленніша з 1981 року антивоєнна демонстрація протесту, в якій взяли участь понад 150 000 людей.

Схожа ситуація спостерігалася і в інших державах-членах ЄС, а демонстрації протесту відбулися наприкінці вересня 2002 р. в багатьох

---

<sup>1</sup> Сьогодні. – 2002. – 3 січня.

світових столицях, включаючи Рим і Вашингтон.

У вересні 2002 року зустріч Буша і Блера показала, що Сполучені Штати разом зі своїм основним союзником в силовому вирішенні "іракського питання" – Великою Британією мали таки намір дочекатися вердикту Організації Об'єднаних Націй, який дає право розпочати воєнні дії в Перській затоці, і водночас активно сприяли тому, щоб такий вердикт було винесено, докладаючи всіх зусиль для забезпечення підтримки можливого "походу на Ірак". Відтак, певні "бесіди" проводив Т.Блер з прем'єр-міністром Австралії, Д.Буш – з канадським прем'єром та головою португальського уряду. Головною метою візиту Тоні Блера до Москви 10-11 жовтня 2002 р. була спроба запевнити російського президента В.Путіна не чинити перешкод прийняттю Радою Безпеки ООН нової жорсткої резолюції щодо Іраку, яка передбачатиме застосування проти нього воєнної сили з боку американців та їхніх союзників.

І хоча формально США і Велика Британія діяли в рамках існуючих міжнародних домовленостей, фактично війна проти Іраку велася без перерви, починаючи з 28 грудня 1998 року, і інтенсивність її постійно зростала. Ірак зазнавав систематичних бомбардувань в рамках операцій "Сазерн уотч" та "Нозерн уотч". За офіційними даними, загальна кількість ударів ще в травні 2002 р. сягнула 300 нальотів<sup>1</sup>. Протягом вересня 2002 р. з літаків тактичної авіації ВПС США та Великої Британії завдано декілька ракетно-бомбових ударів по об'єктах військової інфраструктури Іраку на сході країни, позиціях протикорабельних ракет Іраку в районі Басри (знищено командний пункт авіабази Рутба).

Ситуація, таким чином, залишалася напруженою і здатною до силового вибуху. Міжнародна напруженість була посилена широкомасштабною терористичною акцією, що відбулася в Москві 23-26

---

<sup>1</sup> Независимая газета. – 2002. – 17 сентября.

жовтня 2002 року, і значною мірою підштовхнула Москву як потенційного союзника Вашингтона-Лондона до рішучих дій в глобальному силовому наступі на тероризм. 26 жовтня для Москви стала асоціюватися з 11 вересня для США, і це спонукало Вашингтон виявляти рішучу готовність розпочати воєнні дії, незважаючи на резолюції ООН.

Відтак, після 11 вересня спостерігалось суттєве коригування вектора зовнішньої політики Сполучених Штатів. Акції міжнародного тероризму, що ніколи не спостерігалися в таких обсягах, приголомшуючим чином вплинули на нове бачення американцями проблем національної безпеки. Саме поділ на "до" і "після" 11 вересня віддзеркалює кардинальний перелом світосприйняття Сполученими Штатами і багато в чому посилює їхнє бажання диктувати світові свої умови. Ситуативно Європа поступово переставала бути першочерговою сферою їхньої політики: Пріоритетом стала боротьба з тероризмом у глобальному вимірі, і на перший план вийшло домінування англо-американського альянсу, його диктат.

Як результат цього процесу, континент гіпотетично ставав більш "європейським", позбавленим активного американського втручання. Наявним стало послаблення союзницьких зв'язків Сполучених Штатів з Францією та Німеччиною. Розкол між європейськими державами щодо проведення військової операції в Іраку продемонстрував, що ЄС навряд чи здатний виробити єдину позицію у питаннях, що становлять предмет полеміки зі Сполученими Штатами. Іракська проблема спричинила розкол між "старою" та "новою" Європою, тобто між тим ядром старих союзників по НАТО, які не підтримували США, та новими членами блоку, готовими підтримати все, що започатковано Вашингтоном – Польщею, Угорщиною, Чехією, Румунією та іншими.

Більшість європейських держав вважали неприпустимим розпочинати військові дії без відповідної санкції Ради Безпеки ООН. А серед членів Ради Безпеки ООН лише два її члени – Іспанія та Болгарія –

були готові підтримати можливу резолюцію щодо англо-американської силової акції проти Багдаду [604, с. 11]. Фактично США та Велика Британія протиставили себе і пішли на погіршення відносин з усім складом Ради безпеки ООН.

Аналіз показав, що на відміну від багатьох інших європейських держав, Сполучене Королівство відіграло ключову роль в іракській війні в коаліційних силах зі Сполученими Штатами. Війна засвідчила певну обмеженість Сполучених Штатів в проведенні широкомасштабних бойових операцій та необхідність допомоги союзників.

Війну проти Іраку було розпочато під приводом тверджень про зв'язки режиму С.Хусейна з міжнародним тероризмом, зокрема з "Аль-Каїдою" та наявності в цій країні арсеналів зброї масового знищення. Висновки міжнародних інспекторів про відсутність ознак такої зброї було відкинуто як безпідставні. Натомість Лондон та Вашингтон надали власні докази того, що Багдад має і готовий в будь-яку мить застосувати смертельну зброю.

Війна почалася 20 березня 2003 року ракетними ударами проти Багдаду. Наступного дня англо-американські війська вступили на територію Іраку з півдня, а 9 квітня американці дісталися центральної частини Багдаду. Командування США оголосило, що воєнні цілі військового конфлікту досягнуто 14 квітня.

Уряд Великої Британії розробив триступеневу програму щодо реабілітації Іраку. 22 травня Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію щодо зняття економічних санкцій проти Іраку та надання англо-американським силам право тимчасового контролю держави. На сьогодні США, Велика Британія та їхні прихильники все частіше заявляють, що врегулювання ситуації в Іраку слід проводити на більш широкій міжнародній основі з участю ООН.



Досліджено, що внесок Сполученого Королівства в антитерористичну іракську кампанію включав:

- воєнно-морські сили чисельністю 17 суден, включаючи авіаносець HMS (корабель Її Величності) "Арк Роял", гелікоптерний авіаносець HMS "Океан", дві субмарини та дев'ять мінно-тральних контрнаступних суден;
- сили амфібій з залученням 4000 людей;
- значне розгортання Королівського допоміжного флоту для підтримки наземних та морських операцій та надання гуманітарної допомоги;
- сухопутні військові сили чисельністю біля 26000 людей, включаючи 1-шу та 7-му танкові бригади, 16-ту протиповітряну бригаду, 102-гу технічну бригаду;
- повітряно-військові сили, включаючи біля 100 військових літаків та 27 гелікоптерів з персоналом дещо 8000 людей [133, с. 80].

На липень 2003 р. Сполучене Королівство витратило 185 млн.ф.ст. [133, с. 75] на гуманітарну допомогу та реконструкцію Іраку.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. серед політичних та військових кіл Великої Британії активно обговорювалося питання про посилення ролі збройних сил в забезпеченні внутрішньої безпеки. "Стратегічний огляд з питань оборони" 1998 р. було доповнено новим розділом, що містить аналіз необхідних засобів збройних сил для протидії міжнародному тероризму [730, с. 22].

До цього часу на території Іраку перебуває британський контингент збройних сил, що налічує біля 9000 військовослужбовців<sup>1</sup>. Неоднозначну оцінку в Сполученому Королівстві викликало прохання Сполучених Штатів від 10 жовтня щодо передислокації частини британського

---

<sup>1</sup> Financial Times. – 2004. – October 19.

контингенту (біля 850 солдатів) до більш небезпечного центрального Іраку. Частина уряду та опозиція висловлювали занепокоєння щодо безпеки регіону, терміновості передислокації, суттєвою різницею між тактикою американських та британських сил та пов'язали це з інтересами передвиборчою кампанії президента Дж.Буша. Британці звинувачують Буша в відсутності чіткої стратегії, побоюванні іракської демократії, опорі громадській думці. "Сказати "Ні!" війні в Іраку" – до такого висновку на сьогодні дійшла значна частина Парламенту та британських мас медіа<sup>1</sup>.

Визначено, що участь Великої Британії у війні проти тероризму спричинила збільшення військового бюджету, який у 2005-2006 рр. становитиме 34,7 білйонів ф.ст. у порівнянні з військовим бюджетом на 2002-2003 рр. – 31,4 блн.ф.ст. [133, с. 87].

Поставало питання і про виведення британських військ з території Іраку. Але під час свого візиту до Багдаду 21 грудня 2004 р. прем'єр-міністр Тоні Блер зазначив, що британські солдати залишатимуться в Іраці доколи це буде необхідним.

Т.Блер, на думку Файненшл Таймс, як жодний з прем'єр-міністрів, взяв на озброєння впевнену вказівку Макміллана про те, що стратегічні інтереси Британії полягають в балансуванні та уникненні кінцевого вибору між США та Францією з Німеччиною<sup>2</sup>. Він зробив такий вибір, вирішуючи проблему щодо Іраку.

Досліджено, що синхронність англо-американських акцій під час іракської кризи та реакція ЄС на ситуацію в Іраці продемонстрували певний розкол європейських союзників щодо врегулювання критичних ситуацій протягом антитерористичної кампанії. Держави-члени ЄС здебільшого підходили до вирішення проблем індивідуальним шляхом без наявного централізованого керування з Брюсселю. Ні Франція, ані

---

<sup>1</sup> Financial Times. – 2004. – October 19.

<sup>2</sup> Financial Times. – 2004. – October 22.

Німеччина не чинили суттєвого опору одноособовим англо-американським заходам, погоджуючись таким чином з домінантною роллю Сполучених Штатів в проведенні силових антитерористичних заходів. США заявили про себе як лідер міжнародної антитерористичної коаліції.

Водночас можна якоюсь мірою припустити, що "американський патронат" в Європі підготував собі надійного наступника, в такому разі протягом найближчого десятиліття можна очікувати активне просування Великої Британії як найближчого союзника і особливого партнера США на позиції європейського лідера. Втім, це лише одне з ймовірних припущень, ґрунтоване на аналізі нинішніх обставин, через те не слід забувати про зовсім небезпідставні амбіції щодо цього і Франції, і Німеччини, і навіть Росії, яка стрімко реанімує свій втрачений статус. Крім того, справді важко зараз передбачити, наскільки тривалою виявиться нинішня антитерористична кампанія Вашингтона, тож втрата своєї присутності в Європі напевне не входить до американських стратегічних намірів.

Таким чином досліджено, що чинник "особливих відносин" розглядався офіційним Лондоном як певний шанс залишитися державою глобального значення, перебуваючи у фарватері політики Сполучених Штатів. Аналіз понад півстолітнього розвитку британсько-американських "особливих відносин" показав, що цей феномен характеризується постійністю двосторонніх зв'язків, їхнім поглибленням та величезною значущістю для обох держав. Для Великої Британії, як і для Сполучених Штатів, важливість "особливих відносин" обумовлена низкою аргументів та історичних фактів, визначених у вступі до Розділу 4 дисертації.

Враховуючи роль, відведену урядами Сполучених Штатів та Великої Британії для НАТО, чинник "особливих відносин" є невід'ємним від діяльності Сполученого Королівства в Альянсі, з яким безпосередньо

пов'язана його оборонна політика і об'єднана більша частина ядерних та звичайних озброєнь.

Глибина та інтенсивність чинника "особливих відносин" на різних етапах їхнього розвитку залежала від багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів. Доведено, що розвиток "особливих відносин" був неоднозначним процесом. Послаблення його інтенсивності позначено впродовж 60-70-х років за часів прем'єрства лейбориста Г.Вільсона (1964-1970, 1974-1976 рр.), консерватора Е.Хіта (1970-1974 рр.) та протягом 1992-1995 рр., коли при владі перебував уряд Д.Мейджора.

Чинник "особливих відносин" спричинив певний вплив на формування та розвиток європейської інтеграційної політики Великої Британії на різних етапах її розвитку. Їхня роль в певні періоди еволюції інтеграційної політики Великої Британії була визначальною, а інколи і вирішальною. Найсильніший вплив чинника "особливих відносин" простежується за часів уряду Г.Макміллана (1957-1963 рр.), періоду тетчеризму (1979-1990 рр.) та стадії "третього шляху" (з 1997 р.).

Особливістю підходів Т.Блера до "особливих відносин" є те, що офіційно урядом чітко окреслена про-європейська спрямованість держави при одночасному збереженні та підтримці "особливих відносин" зі Сполученими Штатами. Досліджено, що в політиці Блера європейський та американський напрямки стали практично врівноваженими.

Аналіз показав, що активна участь Великої Британії в антитерористичних акціях Вашингтона мала двобічний результат щодо відновлення статусу держави глобального значення. З одного боку, Сполучене Королівство підтвердило свою відданість Сполученим Штатам, союзницьким відносинам, продемонструвало свою військову здатність діяти силовими методами. Це сприяло зміцненню "особливих відносин" як таких і вивело англо-американський альянс на позицію світового диктатора.

З іншого боку, активність Британії в американських діях не сприяла поглибленню єдності всередині ЄС та зміцненню євроатлантичних відносин взагалі. Скоріше навпаки, британська участь сприяла розвитку неузгоджень та непорозумінь серед держав-членів, роззгуртованості держав щодо виокремлення власних позицій. Помилка Вашингтону полягала в неспроможності слушно та повною мірою використати допомогу й підтримку європейців, запропоновану безпосередньо після 11 вересня 2001 р. З-поміж європейських партнерів було вирізнене лише Сполучене Королівство, що зумовило його чергове дистанціювання від континенту та підтвердило "особливий" статус серед держав-членів ЄС. Авторитет, завойований Британією з боку європейських партнерів, можна назвати силовим і водночас неоднозначним. Він висловлюється різними міркуваннями – від захоплення до засудження. Невипадково, що в очах європейців Британія, не дивлячись на її конструктивні підходи в розбудові європейської оборонної складової та підтримці континентальної оборонної самостійності, сприймається в якості "лідера агресивності", європейського партнера з атлантичною сутністю.

## РОЗДІЛ 5

### СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ І ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

В формуванні і розвитку європейської інтеграційної політики Великої Британії протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть суттєве значення мав чинник Співдружності націй. В промовах У.Черчілля відносини Сполученого Королівства зі Співдружністю, поряд з британсько-американськими відносинами, теж названо "особливими" [242, с. 474].

Як зазначалося вище, із започаткуванням інтеграційних процесів в Європі Велика Британія мала вирішити складне завдання збереження та утвердження своєї економічної і політичної могутності в глобальному вимірі. Слід наголосити, що могутність Британії після Другої світової війни була визначена не тільки "особливими відносинами" із Сполученими Штатами, а, насамперед наявністю її позаєвропейських володінь і "особливими відносинами" з останніми. Цей чинник, як сказано в попередніх розділах, певною мірою зумовив утримання держави від участі в європейських інтеграційних процесах і приєднання до "Спільного ринку" на етапі його започаткування. Зовнішня політика повоєнної Британії базувалася на доктрині "трьох кіл", і імперські володіння залишалися однією з основних сфер її впливу. За даними Інституту Геллапа, на момент подання заяви про вступ до ЄЕС 39% опитаної громадськості назвали Співдружність тим чинником, що має утримати державу від цього кроку в разі неспроможності вирішення відповідних проблем [673, с. 98], пов'язаних із Співдружністю.

Тому не дивно, що на відомий висновок Д.Ачесона про втрату Британією своєї Імперії та необхідність пошуків нею наступної ролі, прем'єр-міністр Г.Макміллан відповів в 1962 році так: "Містер Ачесон

зробив помилку, яку було зроблено багатьма людьми протягом останніх 400 років, включаючи Філіппа Іспанського, Людовика XIV, Наполеона, кайзера та Гітлера. Здається, він абсолютно не розуміє ролі Співдружності" [673, с. 82].

Варто наголосити, що в формуванні зовнішньополітичного курсу Великої Британії вплив чинника постімперської Співдружності націй тісно пов'язаний з чинником англо-американських "особливих відносин". Тут доречно пригадати відоме зауваження У.Черчілля, адресоване Рузвельту в 1941 році: "Ви знаєте, що ми знаємо, що без Америки нашої Імперії не вистояти" [172, с. 14].

Чинник Співдружності також сприяв розвиткові почуття самовпевненості, внутрішньої захищеності британців від зовнішніх можливих негараздів.

З обережністю озираючись на Європу в повоєнні роки і зважаючи на досить періодичні континентальні економічні кризи, Британія не поспішала ризикувати і втрачати власну економічну незалежність і життєздатність. Британія мала бути впевненою, що, в разі знекровлення Європи, вона виявиться здатною для власної відбудови за допомогою Сполучених Штатів і своєї колишньої Імперії.

Водночас в другій половині XX століття реально означився вплив інтеграційних процесів, що відбувалися в Західній Європі, на неєвропейські території.

### **5.1. Історична еволюція Співдружності націй як чинника зовнішньої політики Британії в другій половині XX століття**

Розвиток сучасної Співдружності націй укорінено в Британській Співдружності, яка, в свою чергу, є породженням Британської колоніальної імперії та епохи Pax Britannica. Ще на початку XIX ст.

розгром наполеонівської імперії закріпив за Англією світову гегемонію. Англія надовго захопила лідерство у світовій торгівлі та промисловості і стала першою великою капіталістичною морською державою. Протягом майже всього XIX століття Англію вважали головною "майстернею світу". Жодну з колоніальних держав світу не можна було навіть порівняти з Англією щодо розмірів володінь, капіталовкладень, а також спроможності і вміння керувати та контролювати свої підзвітні території. За оцінками експертів, на середину 30-х років XX століття в межах Британської Імперії було зосереджено 22% світового видобування вугілля, 14% – залізної руди, 23% – міді, 35% – олова, 75% – нікелю, 35% – цинку, 22% – свинця, 75% – золота, 65% – асбесту тощо [172, с. 10]. З часів римського імператора Августа в історії не було більш яскравого і масштабного прикладу єднання влади й багатства.

Доведено, що з Імперією пов'язане набуття Великою Британією статусу великої держави. Імперія надавала відчуття виконання інтернаціональної місії, уможливлювала нівелювання національних та класових протиріч всередині метрополії, надавала впевненості в майбутньому. Крім того, імперські володіння виступали надійним тилом Британії, гарантованою зоною відступу в разі будь-якої поразки. Адже, після 1783 року жодна з переселенських колоній не вийшла зі складу Британської Імперії, і всі вони, отримавши статус домініонів, стали рівноправними її складовими поряд із "державою-матір'ю". Доцільно зауважити, що до цього дня жодний з домініонів не має так званого "дня національної незалежності", але починаючи з 1958 р., щороку всі святкують "день Співдружності" (другий понеділок березня). Британська Імперія, на думку англійського історика Н.Фергусона, підтвердила, що власне імперія є формою міжнародного правління, яке здатне функціонувати – і не лише заради блага керуючої держави. Вона вишукала



засоби глобалізувати не тільки економічну, а й також законодавчу та політичну системи [298, с. 362].

Феномен єдності Співдружності націй може бути пояснено за допомогою теорії комплексної взаємозалежності [271, с. 39-40]. Варто зазначити, що взаємозалежність є закономірним історичним продуктом колонізації. В економічному контексті колонізація є результатом індустріального розвитку, прогрес котрого стимулював колоніальну експансію і підштовхував метрополію до виходу на океанський простір. У свою чергу, освоєння колоній та поширення колонізації справляли бумеранговий вплив на індустріалізацію метрополії. Таким чином, виступаючи результатом індустріалізації, колонізація ставала матеріальним сировинним джерелом її поглиблення. Результатом виступала взаємна залежність метрополії та її колоній.

Теорія комплексної взаємозалежності має на увазі взаємну залежність держав не в сукупності взаємовідносин, що характерно для плюралістичного підходу, а в окремих галузях відносин. Різні галузі, як то: економіка, безпека, торгівля, фінанси, становлять різні моделі взаємної залежності. Чутливість або вразливість акторів варіюється залежно від обставин. Під чутливістю слід розуміти здатність сприйняти зовнішні зміни в певних галузях, а вразливість – це здатність витримати і контролювати такі зміни. Енергетична криза середини 70-х років наявно продемонструвала залежність британської економіки від регулярних поставок сировини зі сфери довкілля.

Існує безліч прикладів щодо залежності колишніх підлеглих Британії країн в різних галузях співробітництва від свого "патрона". Водночас, і сама метрополія є певним чином залежною від тих територій, що піднесли її могутність в минулому, зокрема в галузі торгівлі. За висловом Її Величності королеви Єлизавети II, "в Співдружності у нас є понад усе

вражаючий експеримент щодо людських відносин та дуже практична широкомасштабна взаємозалежність народів" [741, с. 4].

У відносинах метрополії з її підлеглими територіями велике значення мала корона як інструмент зміцнення та консолідації британських позицій в Імперії, а пізніше – Співдружності. Корона виконувала роль поєднального конституційного чинника Імперії і набула статусу офіційної доктрини. Імперія розглядалася як єдине ціле, а Велика Британія посідала в ній позицію "держави-матері". Британський монарх вважався єдиним главою Імперії, джерелом усієї влади. В колоніях існувала так звана "Вестмінстерська система управління", що очолена британським монархом, якого представляв генерал-губернатор.

Доктрина про короля як "конституційно поєднувальної ланки" Великої Британії та домініонів була висунута на початку XX ст. тогочасним прем'єр-міністром лордом А.Балфуром. Керівним органом Співдружності є конференції глав урядів держав-членів, які з 1907 року стали називатися не колоніальними, а імперськими, а з 1971 р. отримали назву зустрічей глав урядів держав Співдружності.

Кроком до утворення Співдружності став загальний конгрес рас, що залучив три тисячі учасників і відбувся 26-29 липня 1911 р. в Лондонському університеті. Термін "Британська Співдружність націй" вперше використано на Імперській військовій конференції 1917 р. генералом Сматсом, представником Південної Африки в Імперському військовому кабінеті. Офіційно цей термін започатковано формальною резолюцією Імперської конференції 1918 р. Англо-ірландська угода 1921 року та акт ратифікації угоди британським Парламентом 1922 р. закріпили офіційне вживання назви об'єднання.

Відтак Співдружність націй є результатом тривалого і складного процесу еволюції Британської Імперії, де в рамках внутрішньоімперських відносин формувалася первісна концепція Співдружності. На відміну від

інших міждержавних об'єднань, особливістю його формування є те, що воно ніколи не було утворено жодною угодою. Не існує будь-якого єдиного акту або статуту, що визначає принципи об'єднання, його завдання та цілі, умови членства. Ці положення та низка інших організаційних питань фрагментарно викладені в головних конференційних документах Співдружності, яких на 1990 р. виокремлено 14 [190, с. 57], але жоден з них не є ані статутом, ані єдиним основоположним актом. Найбільше значення для визначення принципів, завдань та цілей Співдружності має Сингапурська декларація 1971 р. [85]. До найважливіших новітніх документів Співдружності націй віднесено також Харарську декларацію, прийняту в 1991 р. в Зимбабве, але і її не можна вважати установчими актами. Крім того, всі принципово важливі документи об'єднання були прийняті на різних історичних етапах розвитку і певною мірою віддзеркалюють еволюцію формування, внутрішніх взаємовідносин та діяльності Співдружності як такої. На думку окремих дослідників, саме відсутність бюрократії у вигляді статуту, конституції або будь-яких регуляційних документів зумовила життєздатність Співдружності, принциповими рисами якої стали консенсус, згода та консультації [689, с. 63].

Перші визначення членства в Співдружності та обґрунтування принципів взаємовідносин між державами-членами сформульовано на імперській конференції 1926 року. Її рішення, тим не менш, стосувалися лише домініонів, які мали самоврядування, і не торкалися інших частин Імперії, де діяли норми колоніального права. Зазначена конференція також затвердила наріжний принцип "вірності короні", який визначав характер взаємовідносин Великої Британії з її володіннями, сприяв зміцненню британських позицій і продовжував виступати головним для консолідації імперської єдності та Співдружності до 1949 року, запобігаючи односторонньому виходу зі складу об'єднання та запроваджуючи інститут

єдиного громадянства для всіх британських підданих. Відтоді запроваджено політичний курс на функціонування Імперії паралельно зі Співдружністю.

Досліджено, що між лейбористами та консерваторами існували деякі розходження в тактичних, але не стратегічних питаннях щодо названого політичного курсу. Принципових же розходжень з питань колоніальної політики не спостерігалось.

В лавах партії торі традиційно існувало дещо негативне ставлення до будь-яких еволюційних змін в Імперії. До середини 50-х років консерватори навіть відмовлялися вживати назву "Співдружність" замість слова "імперія". В своєму виступі в Палаті громад 28 жовтня 1948 р. У.Черчілль заявив, що термін "Співдружність" викликає у нього асоціацію зі знищенням приватної, та запровадженням суспільної власності на всі види володінь і далі наголосив, що "консервативна партія протидіятиме будь-якій спробі вилучити з ужитку словосполучення "Британська імперія" [714, с. 15].

Лейбористська партія, не дивлячись на численні внутрішні дебати і неузгодження з низки питань, демонструвала рідкісну єдність в підходах щодо Імперії (Співдружності) і ніколи не виступала з критикою уряду з питань імперської політики. Лейбористи вважали Імперію власне британським надбанням, великим національним досягненням, джерелом національної гордості, символом патріотизму, і зміцненню такого підходу сприяли пізніші воєнні випробування Співдружності.

І хоча в лавах лейбористів існували інші опінії так званих "прогресистів" в особі, наприклад, Ф.Брокуея, вони носили одиничний характер і не були визначальними для загального, переважно про-імперського ставлення партії до Імперії та Співдружності.

Лейбористські підходи щодо ролі Співдружності в британській політиці формувалися ще в довоєнні роки. Вони були зосереджені

головним чином на економічних проблемах і віддзеркалювали кризове становище британської економіки 30-х років. В 1929 році урядом було запроваджено Акт колоніального розвитку, який майже співпадав з відповідним розділом лейбористського передвиборчого маніфесту і був спрямований не на розвиток колоній, а головним чином на стабілізацію економіки Британії та врегулювання внутрішньої проблеми безробіття за допомогою Співдружності [670, с. 3]. Захист британських національних інтересів мали на меті і тодішні виступи Е.Бевіна, де йшлося про запровадження контролю над видобутком вугілля в підлеглих неіндустріалізованих територіях, зокрема в Танганьїці.

Офіційне започаткування якісно нової Співдружності означено прийняттям Парламентом Вестмінстерського статуту 11 грудня 1931 року [99], який на основі рішень імперської конференції 1930 р. оформив Британську Співдружність націй в законодавчому порядку, і був спрямований на врегулювання взаємовідносин Великої Британії з шістьма "білими" домініонами (Канада, Австралійський Союз, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Ірландія та Ньюфаундленд), яким ще після 1919 року було надано право контролювати власну зовнішню політику, і які стали першими складовими Співдружності. Відтоді було визнано їхнє право прийняття будь-яких самостійних рішень, не пов'язаних безпосередньо з рішеннями "держави-матері". Водночас прийняття Вестмінстерського статуту черговий раз підтвердило здатність "концепції корони" як єдиного символу Британської Співдружності націй.

В той самий період була сформована так звана "стерлінгова зона" – валютне угруповання країн, які прив'язали свої валюти до фунту стерлінгів і мали з Британією найрозвинутіші торговельні відносини. Стерлінгова зона являла собою монетарний союз, де фунт виступав принциповою резервною валютою із зосередженням резервів в Лондоні. Британія виступала центральним банкіром стерлінгової зони,

зосереджуючи головні важелі контролю і стимулюючи розвиток торгівлі всередині зони з обмежуванням витрат на доларові закупки поза зоною.

На конференції прем'єр-міністрів держав Співдружності 1932 р. в Оттаві була ухвалена система імперських преференцій, яка проіснувала майже до середини 70-х років. Закони тогочасного коаліційного уряду містили акти про колоніальний розвиток та добробут. Згідно з британським законом 1940 р., 50 млн. фунтів стерлінгів "було надано ... для розвитку колоній протягом наступних 10 років" [148, с. 397]. Спільний ефект системи преференцій та стерлінгової зони зумовив формування обособленого економічного блоку Співдружності.

Консолідації Британської Співдружності націй сприяла її загальна участь у Другій світовій війні – воєнні успіхи на західному європейському фронті, в Північній Африці та італійській кампанії. У Південно-Східній Азії індійська армія, в більшості під командуванням британських офіцерів, внесла суттєвий внесок у здобуття перемоги над Японією. На думку британських істориків, висока оцінка сил Співдружності офіційним Лондоном базувалася не на імперській могутності, а на вдячності та визнанні її неоціненного внеску в спільну перемогу [686, с. 17]. І хоча Співдружності не судилося володарювати в світі протягом тисячоліття, як на то сподівався У.Черчілль, цей час був "найславетнішим" в її історії [298, с. 355]. "Я гордий бути членом цієї величезної Співдружності та спільноти народів і суспільств, що поєднані зсередини та навколо стародавньої британської монархії, – зазначив У.Черчілль у промові 1942 року, – без якої добра справа могла б бути знищеною з лиця землі. Ми тут, і на цьому ми стоїмо, надійна скеля спасіння в цьому хиткому світі" [446, с. 268].

Після Другої світової війни позаєвропейська політика продовжувала визначати світову значущість Великої Британії. Авжеж, Британська Співдружність націй виявилася єдиним в світі міжурядовим угрупованням, що пережило війну. Перемога в війні, між тим, виявилася "пірровою

перемогою" [298, с. 355] для "британського світу". Єдина система оборони Співдружності припинила своє існування вже з 50-х років. І хоча "британський світ" простягався від Канади до Австралії, охоплюючи 1/5 земної території з понад 800 мільйонами людей, але мало хто в той час припускав, що така величезна імперія вже конає.

Міжнародна фінансова могутність Великої Британії зберігалася завдяки її здатності контролювати валютно-фінансові відносини в Співдружності за допомогою стерлінгової зони, яка уможливлювала утримання позиції фунту як одної з світових валют. В 1950 році на фунті трималася майже половина світової торгівлі [298, с. 355]. Якщо зважити на те, що вплив Англії на решту світу в повоєнні часи залишався досить сильним, перші симптоми фрагментації і розпаду імперських структур – колишніх колоній і домініонів – не сприймалися як щось руйнівне.

Процес, що охопив "британський світ" в повоєнні роки, прийнято характеризувати як деколонізацію, характерними тенденціями якої стали розвиток економічної глобалізації та політичної фрагментації. Саме в цей період виникає феномен країн "третього світу" або тих, що розвиваються, як неминучий продукт деколонізації. Зазнавали суттєвих змін двосторонні валютно-фінансові відносини Сполученого Королівства з колишніми колоніями: потреба самостійного валютного та торговельного регулювання нових економік зумовлювала подальші розходження всередині Співдружності. Система імперських преференцій та стерлінгової зони опинилася на межі розпаду через економічну конкурентоздатність Сполучених Штатів та перспектив торговельних переговорів в рамках ГАТТ.

Тим не менш, британська деколонізація, на відміну від розпаду інших колоніальних імперій (нідерландської, французької, бельгійської, португальської), відбувалася досить швидкими темпами і відносно мирним шляхом. Велика Британія краще за інші метрополії спромоглася

пристосуватися до процесу деколонізації, не допустити повного зникнення багатопланових зв'язків з підлеглими територіями. На відміну від інших імперій, більша частина колоній Британської Імперії ніколи не припинила відносин з метрополією. Відтак Британська Імперія не зникла остаточно, вона була трансформована в Британську Співдружність націй. Формування Співдружності на базисі імперії та її функціонування як якісно нового об'єднання названо "унікальною подією в історії імперій" [719, с. 3].

Парадоксально, але саме в домініонах відчуття "британського духу" залишалося досить тривалий час. Цей емоційний феномен частково пояснено лейбористським памфлетом про європейську єдність (1950 р.): "В кожному аспекті окрім відстані нам в Британії є ближчими наші родичі в Австралії та Новій Зеландії, що живуть у віддаленій частині світу, ніж Європа. Ми є ближчими щодо мови та походження, соціальних звичаїв та інститутів, політичного світогляду та економічних інтересів" [303, с. 85]. Фактично такі підходи мають реальне історичне підґрунтя: згідно з підрахунками англійського історика британської еміграції Дж.Айзека, протягом ста років (1815-1914 рр.) з Британських островів до колоній виїхало біля 20 мільйонів людей [172, с. 5]. В повоєнне десятиліття з Сполученого Королівства до британських володінь виїхало 784 тисячі громадян [714, с. 15]. За даними громадського опитування Інституту Геллапа, проведеного в січні 1955 р., на питання "Що ви хочете – розпаду Співдружності чи такого його положення, як зараз є?", 82% респондентів відповіли на користь Співдружності [673, с. 90].

Вихідці з різних регіонів Сполученого Королівства асимілювалися в нових місцях поселення відповідно до місцевих умов і традицій. З часом асиміляція розповсюдилась на туземних мешканців і представників небританської іміграції, але цей процес прискореного "новонаціонального розвитку" виявився складним і болісним, перетворюючись на оновлене національне усвідомлення, ідеологічним підґрунтям якого стало особливе



поєднання почуття британського патріотизму з місцевим націоналізмом. "Британський світ" як такий зберігався ще тривалий час після Другої світової війни, втім не можна говорити про його остаточне зникнення і на сучасному етапі, хоча, звичайно, він зазнав докорінних змін.

Визначено, що ключовий (деколонізаційний) етап формування Співдружності націй започатковано в 1947 році з наданням незалежності Індії та Пакистану, а роком пізніше – Бірмі та Цейлону. Не дивлячись на змушеність такого кроку з боку Сполученого Королівства, подальше залучання цих держав до Співдружності сприяло розвитку британського почуття самовпевненості та здатності керування поступовою еволюцією Імперії. Ще у міжвоєнний період Британія погодилася на входження Індії до Ліги Націй.

Щодо британських колоній в Африці, Азії та Карибському басейні, то вони мали залишатися під безпосереднім контролем Британії як "недорозвинуті регіони". Їхнє економічне та політичне прямування до незалежності, за британськими підходами, мало відбуватися впродовж досить тривалого періоду часу [303, с. 84].

Такі підходи базувалися на імперській концепції "колоніального розвитку" [719, с. 22], яка була започаткована в 30-х роках і отримала подальшу розробку в роки Другої світової війни за часів коаліційного уряду У.Черчілля та протягом 50-х років. Зазначена концепція виступила основою трансформації Імперії в Британську Співдружність націй та була спрямована на соціальну реконструкцію колоніальних суспільств, їхню підготовку до сприйняття західних економічних реалій та західного мислення на новому рівні взаємовідносин. Її головною ідеєю була здатність збереження політичного та економічного контролю над територією без формального втілення владних повноважень і навіть без присутності збройних сил та адміністрації. Концепція колоніального розвитку містила зовнішньополітичний, стратегічний, економічний

соціальний та політичний аспекти, де останній пов'язано з конституційним розвитком колоній. Зовнішньополітичний аспект передбачав збереження за Британією статусу великої держави, спираючись на її імперську могутність. В стратегічному аспекті Велика Британія та її союзники мали використовувати стратегічні ресурси Імперії для розташування на її територіях військових об'єктів. Економічний аспект пов'язано з нееквівалентною торгівлею з імперськими країнами, використання останніх для отримання прибутків для метрополії. В соціальному аспекті передбачалося підвищення рівня життя, політичної стабільності Британії на основі імперського процвітання.

Першочергового значення для подальшої еволюції Співдружності набули зміни, пов'язані з інститутом спільного громадянства, який базувався на принципі вірності короні і протягом певного часу виступав поєднувальним чинником об'єднання. В 1948 році було прийнято Акт про британську національність, чому передував Акт про канадське громадянство 1946 р. Відтак спільне громадянство Співдружності було замінено системою місцевих громадянств з наданням привілеїв громадянам держав Співдружності.

Подальші зміни принципів Співдружності зафіксувала Лондонська декларація, прийнята на конференції прем'єр-міністрів країн Британської Співдружності націй 27 квітня 1949 р., – перш за все, йшлося про дотримання принципу "вірності короні" як необхідної умови для вступу до Співдружності. Замість нього було впроваджено компромісне положення про британського монарха як символу і глави вільної асоціації незалежних держав-членів Співдружності націй. Це уможливлювало членство в Співдружності держав з різноманітними формами правління, які вони мали обирати після набуття незалежності. Так, Індія, ставши республікою, теж набула членства в Співдружності націй. Саме членство Індії як республіки в цій організації спричинило зміни низки принципів та норм

Співдружності. (Слід зазначити, що до закінчення Другої світової війни всі країни, що входили до Британської Співдружності націй, за своїм державним устроєм були монархіями). Водночас конференція підтвердила головний принцип Співдружності – рівність його членів. На лондонській конференції 1949 р. була остаточно скоригована офіційна назва об'єднання, яке стало називатися Співдружністю націй, без слова "британське", вилучене з офіційного вжитку за наполяганням Індії.

Результати лондонської конференції отримали високу оцінку індійського лідера Д.Неру, який до кінця залишався прихильником Співдружності. "Для Співдружності наявним є великий простір, – казав він. – ... його сила полягає в гнучкості та повній свободі" [689, с. 62]. На думку окремих істориків, саме Д.Неру був головним творцем постімперської Співдружності націй як асоціації монархічних держав та республік усіх народів світу, пов'язаних не ідеологічними, а історичними та реально означеними зв'язками [178, с. 212]. Він вважав, що Індія, отримавши незалежність, має залишатися в складі Співдружності за умов, що вона стане республікою і матиме право проводити незалежну зовнішню політику, напрямки якої можуть різнитися від політики Великої Британії та інших держав-членів.

Зі сходженням на престол Єлизавети II в 1952 р. питання про статус британського монарха в Співдружності отримав подальшого обговорення, результатом чого стало підтвердження Лондонської декларації 1949 р., а офіційним титулом нової монархині став "Божію милістю Королева Великої Британії та Північної Ірландії та її інших королівств та територій, глава Співдружності, захисниця віри", що було запроваджено до законодавства країн, главою яких залишався британський монарх [189, с. 95]. Найсуттєвішою серед неоговорених функцій глави Співдружності, як зазначає нинішній Генеральний секретар Співдружності націй Дональд Маккіннон, є "створення та збереження міцного відчуття стабільності та

континуїтету в Співдружності, що досягнуто шляхом неупередженості та чутливості в політичних справах" [741, с. 5].

Досліджено, що протягом 50-70-х років Співдружність зазнала низку непростих випробувань, що позначилося на прогресі її еволюції. Перш за все, на розвиток Співдружності негативно вплинула Суецька криза 1956 року, спричинивши розбіжності країн-членів в її оцінці та їхньому ставленні до "держави-матері". На засіданні Генеральної Асамблеї ООН 2 листопада 1956 року, під час прийняття резолюції щодо припинення англо-франко-ізраїльської агресії, проти неї голосували Австралія та Нова Зеландія. Канада, Індія та Цейлон зайняли позицію підтримки Єгипту. В зв'язку з цим відомою є заява міністра закордонних справ Канади Д.Пірсона про те, що "Суецька криза поставила Британську Співдружність на межу розпаду" [174, с. 70]. Д.Неру охарактеризував політику уряду Е.Ідена як "безсовісний агресію та обман ... небезпечні для свободи азійських та африканських держав та для миру в усьому світі" [193, с. 218].

Американська підступність, як вважають британські історики [298, с. 351-352], зруйнувала "імперське відродження" та зайвий раз продемонструвала негативне ставлення США до колишньої імперії. Таким кроком Америка намагалася отримати і симпатії з боку національно-визвольних рухів колоній з метою подальшого їх підпорядкування в суперництві з СРСР. Тому цілком слушним виглядає висновок про те, що пориви "вітру змін" дули не цілком з Африки, а передусім з Москви та Вашингтону.

До ускладнень відносин всередині Співдружності, спричинених Суецькою кризою, додав факт виходу з Співдружності одного з найстаріших її членів – Південної Африки – в 1961 році. В 1960 р. Мальта відмовилася утримувати британські військові бази на своїй території. В 1961 р. спроба Лондона зірвати воєнні операції ООН проти сепаратистів в Конго викликала негативну реакцію майже всієї Співдружності. В 1965 р.

розпочався воєнний конфлікт між двома членами Співдружності – Індією та Пакистаном. Родезія заявила про одностороннє проголошення незалежності. Негативно позначилося і складне вирішення британським урядом іміграційних проблем, позбавлення в 1968 році частини своїх громадян небританського походження права на в'їзд до Великої Британії.

При цьому непередбачено бурхливий розвиток деколонізації протягом 1957-1963 рр. (Гана – 1957 р., Малайя – 1957 р., Нігерія – 1960 р., Ямайка, Тринідад і Тобаго – 1962 р., Уганда – 1962 р., Самоа – 1962 р., Гамбія – 1963 р. тощо) розгубив більшість тогочасних політиків та викликав неоднозначну реакцію щодо процесів, що відбувалися. Коли прем'єр Г.Макміллан в 1960 році, проголосив про те, що "над Африкою повіяв вітер змін", більшість членів консервативної партії підтримувала нову політику деколонізації. Водночас Г.Моррісон порівнював надання права самоврядування колишнім колоніям з дозволом десятирічній дитині користуватися банківським рахунком або небезпечною зброєю [303, с. 84]. "Співдружність багато значить для нас і для всього світу, – говорив лідер лейбористів Х.Гейтскел в 1962 році. – Яким же буде наш світовий вплив без Співдружності? Він стане значно меншим" [686, с. 9]. Головним британським аргументом в намаганні затягнути процес деколонізації була неготовність колоній до переходу до демократії.

Досліджено, що існували й оптимістичні оцінки: "Ми є свідками не розпаду могутньої імперії, який вже неодноразово пророкували песимісти, – писав британський історик Д.Інгрем, – насправді очевидно відбувається кристалізація нового світового співтовариства" [613, с. 79-80]. "Рішення Британії залишити Індію не спрямоване на означення кінця Імперії, – доводив Дж.Галлангер. – Залишання Індії слід розглядати в світлі одночасного рішення активізації глибшого британського просування в тропічну Африку та Середній Схід" [270, с. 25].

"Як високорозвинута та порівняно багата нація. ми несемо відповідальність за допомогу недорозвинутим країнам ... в Співдружності, – проголошено в заяві лейбористської партії від 1961 р. – Насправді, виконання цього завдання є не лише зрозумілим моральним обов'язком, але й необхідною умовою нашого тривалого добробуту та незалежності" [105, с. 9]. Тому в державі відбувається низка заходів, які сприяли виконанню зазначеного завдання. В 1960 році в Лондоні утворено Інститут розвитку заморських держав, діяльність якого була спрямована на дослідження проблем допомоги країнам, що розвиваються. Через рік започатковано урядовий орган – департамент технічного співробітництва, завданням якого була координація та розширення технічної допомоги. В 1964 році цей департамент реорганізовано в Міністерство з розвитку заморських територій, на яке покладено відповідальність щодо фінансової та технічної допомоги. В 1966 році в університеті Сассекса утворено Інститут з вивчення проблем розвитку.

Урядові витрати Великої Британії на економічну допомогу країнам, що розвиваються, неухильно зростали. Так, протягом десятиліття (1957-58 – 1969 рр.) ці витрати зросли майже в 12 разів (з 18 до 211 млн. ф. ст.) [193, с. 204].

В 1965 році понад половину всієї економічної допомоги було надано у вигляді субсидій. Саме тоді була започаткована система безвідсоткових позик, обсяг яких на кінець 1966 року складав 80 мільйонів фунтів стерлінгів. В 1969 році безвідсоткові позики складали 81% всіх нових позик на загальну суму 110 млн. ф. ст. [193, с. 204].

Набувала розвитку концепція "нової" Співдружності: статус британської доктрини отримала ідея багаторасової Співдружності. З набуттям незалежності Індією, Пакистаном і Цейлоном та їхнього вступу до об'єднання Співдружність перестає бути "білою". На думку тодішнього лідера лейбористської партії Х.Гейтскелла, розвиток багаторасової

Співдружності був здебільшого британським досягненням і віддзеркалював моральні переваги Сполученого Королівства в зовнішніх справах [686, с. 11].

В більшості своїх колишніх колоній Британія відтворювала обстановку стабільності з якомога меншими військовими та політичними втратами. Ще під час колоніального володарювання Велика Британія сприяла формуванню і співпраці місцевих еліт шляхом багатьох засобів, включаючи і місіонерську діяльність. Політична стратегія Лондона була розрахована на передачу влади в колоніальних територіях таким "вихованим" елітам, які нерідко очолювали розвинені націоналістичні рухи прозахідної орієнтації, при збереженні всіх умов для нормального функціонування економічних зв'язків і продовження інвестування. Таким чином здійснилася передача влади на більшості територій Африки, Індії, Карибського басейну.

Доведено, що багато чого з британської конституційної практики та інших "стандартів цивілізації", запозичене віддаленими країнами або запропоноване ним колишньою метрополією, стало надбанням "британського світу" і відповідним чином модифіковано згідно з урахуванням місцевих особливостей і конкретних умов таких, наприклад, держав, як Канада, Австралія або Нова Зеландія. На відміну від Великої Британії, всі держави-члени Співдружності, крім Нової Зеландії, мають "писані" конституції, але в багатьох країнах конституції по формі є актами британського Парламенту. В Канаді, наприклад, аж до 1982 р. діяла конституція, що являла собою акт британського Парламенту – так званий Акт про британську Північну Америку від 1867 р. В Новій Зеландії до 1986 р. головним конституційним актом був Акт про конституцію Нової Зеландії, прийнятий британським Парламентом в 1852 р. В Австралії діє Акт про конституцію Австралійського Союзу 1900 р. Інститути парламентської демократії прийнято більшістю пост-колоніальних держав

із набуттям незалежності. "Вестмінстерська модель" стала прототипом інших політичних систем в багатьох країнах Співдружності, хоча й не скрізь "прижилася" на азіатському та африканському континентах.

Аналіз низки досліджень британських істориків показав, що саме британські колишні колонії, на відміну від тих, що керувалися іншими метрополіями, мали значно кращі шанси переходу до демократичного державного устрою з набуттям власної незалежності. Майже кожна держава з населенням понад мільйон, зазначено експертами, яка покинула своє колоніальне минуле без встановлення диктатури, – це колишня британська колонія. І не дивлячись на низку негативних прикладів щодо неспроможності утримання верховності демократичних інститутів в таких країнах, як Бангладеш, Бірма, Кенія, Пакистан, Танзанія та Зимбабве, в Співдружності понад половини держав на 1993 рік являли собою країни з демократичним устроєм [298, с. 362].

Наприкінці 50-х років наявною стала деформація системи преференцій та неспроможність стерлінгової зони. Невідповідність стерлінгових резервів стерлінговим зобов'язанням поступово призвела до стерлінгової кризи в 60-х роках та девальвації фунту в 1967 р. Система преференцій Співдружності, вже підірвана скороченням тарифів за положеннями ГАТТ, не задовольняла ні британських виробників, що бажали відокремитися від дешевого економічного виробництва товарів типу Індії та Гонконгу, ані виробників інших країн Співдружності, які наполягали на припиненні тарифних преференцій товарів британського виробництва. На 1961 рік преференції для британських товарів, що надходили до Індії, Пакистану, низки африканських країн, були не надто важливими [673, с. 89]. Поступово ставало зрозумілим, що система підтримки британського сільського господарства, що була невід'ємною складовою системи преференцій, значно знекровлювала ресурси Скарбниці. Повторні переговори 1956 р. між Британією та Австралією



щодо преференцій розглядалися британськими урядовими колами як здебільшого одностороння справа. Того ж року постійний секретар Торговельної ради Ф.Лі зазначив, що "система преференцій Співдружності втрачає динамічність" [673, с. 89]. Загалом впродовж 50-60-х років британська торгівля з країнами Співдружності розвивалася значно повільніше, ніж з державами європейського континенту, хоча на той час ще перевищувала обсяг останньої.

Доведено, що серед впливових факторів, що визначали стан відносин в Співдружності, вирізняється зростання ролі Сполучених Штатів в світі після Другої світової війни. Протягом "деколонізаційного" етапу еволюції Співдружності позначено розвиток оборонного аспекту в політиці його членів, який виявився в тенденції їхнього приєднання до різних регіональних міжнародних безпекових та оборонних блоків під американським патронатом. Ця тенденція позначила регіонально обумовлену фрагментацію Співдружності та його відхід від "англоцентризму". Так, в 1949 році Сполучене Королівство та Канада підписали Вашингтонську угоду, яка започаткувала НАТО; Австралія та Нова Зеландія в 1951 році приєдналися до тристоронньої Тихоокеанської угоди безпеки АНЗЮС; Велика Британія, Австралія, Нова Зеландія та Пакистан – до Манільського пакту 1954 р., започаткувавши СЕАТО. В зазначених організаціях ключова роль належала не Великій Британії, а, перш за все, Сполученим Штатам. Частина держав Співдружності на чолі з Індією стала членами Руху неприєднання.

І все ж, не можна говорити про остаточну децентралізацію Співдружності як наслідок деколонізації та головний результат її еволюції на цьому етапі. Це скоріше було проявом еволюційної тенденції приєднання членів Співдружності до різнопланових міжнародних організацій, і не лише в сфері безпеки, яка розвиватиметься і пізніше,

зайвий раз підтверджуючи принцип повної політичної свободи держав-членів. Визначено, що Співдружність як така не являла ознак розпаду.

Водночас новою рисою Співдружності стає його тяжіння до економічного регіоналізму, можливо обумовлений прикладами регіональних об'єднань в Європі. Всередині Співдружності виникають нові центри впливу, зумовлені появою промислово розвинених держав-членів Співдружності, як Канада, Австралія, Нова Зеландія. Протягом 60-х років з'являється низка митних союзів та зон вільної торгівлі, як, наприклад, між Австралією та Новою Зеландією, між Сполученим Королівством та Ейре (Ірландією) в 1965 р. Організація співробітництва в азіатському та тихоокеанському регіоні (АСПАС, що передувала АСЕАН) мала серед своїх членів Малайзію, Австралію та Нову Зеландію. Держави-члени Співдружності Карибського басейну були залучені до Латиноамериканської зони вільної торгівлі або до Організації американських держав. Низка членів Співдружності стала фундаторами Організації африканської єдності (ОАЄ) в 1963 р. Митний союз було запроваджено між державами Східної Африки.

Колишній генеральний секретар Співдружності А.Сміт зазначав в 1965 році, що Співдружність, при його правильному використанні, в змозі сприяти в формуванні "мосту" між різними регіонами світу [190, с. 17]. Можна сказати, що ця ідея покладена в основу офіційної позиції об'єднання, що визначає його роль в сучасному світі.

Наступний етап формування Співдружності націй розпочався в середині 60-х років, коли наявною стала неможливість виконання координаторських функцій лише британським урядом. Цей етап означився, перш за все, інституційними запровадженнями. Так, в 1965 році, згідно з рішенням конференції глав урядів, утворено постійний незалежний від Уайтхоллу виконавчий орган – секретаріат (розташований в Лондоні), та

запроваджено посаду Генерального секретаря Співдружності. В 1966 році засновано Фонд Співдружності.

Положення про секретаріат, ініціатива утворення якого належала Нігерії, Гані, Тринідаду, Тобаго та Уганді, зафіксовано в Узгодженому меморандумі про секретаріат Співдружності. Секретаріат має координувати діяльність організації та символічно втілює єдність співробітництва і взаємовигідної політики всіх держав-членів. До недавнього часу секретаріат налічував 320 осіб, витрати на утримання секретаріату взяла на себе Велика Британія. Самий факт утворення незалежного секретаріату відокремлював Співдружність націй від колоніального минулого, а фінансова підтримка Великої Британії свідчила про її серйозну зацікавленість в ефективності діяльності Співдружності. Кількісний склад Секретаріату залишався майже незмінним, і лише в 2002 р. на конференції прем'єр-міністрів держав Співдружності в Куламі йшлося про розширення його штату.

Генеральний секретар Співдружності націй має призначатися главами держав та урядів на черговій конференції з представників держав-членів.

Проведення конференцій глав Співдружності не в Лондоні, а в будь-якій іншій столиці стало суттєво важливим кроком на шляху еволюції Співдружності та демонструвало його здатність до вирішення нагальних проблем. Так, напружена конференція з родезійської проблеми відбулася в 1966 році в Лагосі. На конференції 1971 р. в Сингапурі прозвучала критика на адресу уряду Е.Хіта за його рішення щодо продажу зброї расистському режиму ПАР. Конференція 1975 р. в Кінгстоні була присвячена обговоренню нового світового економічного порядку. На конференції голів урядів країн Співдружності 1985 р. в Нассау обговорювалися проблеми малих держав. В 1986 р. була проведена "міні-конференція" в Лондоні, коли позиція консервативного уряду за часів прем'єрства

М.Тетчер майже спричинила розкол Співдружності і навіть призвела до ізоляції Сполученого Королівства в рамках організації. Йшлося про тогочасні проблеми з Південною Африкою. Президент Замбії К.Каунда заявив про вихід своєї держави з Співдружності, якщо Велика Британія продовжуватиме опір економічним санкціям проти расистського режиму ЮАР.

Визначено, що в ставленні головних політичних партій Великої Британії до ролі Співдружності в зовнішній політиці держави фактично не спостерігалось протиріч. Критичні зауваження лейбористів в своєму передвиборчому маніфесті 1986 р. на адресу неконструктивної політики консерваторів щодо Співдружності на той час виглядали цілком природними та небезпідставними.

Декларацію про принципи Співдружності [85] прийнято зазначеною Сингапурською конференцією, що було якісним зрушенням в інституційному розвитку Співдружності. Цей документ, розроблений на основі проекту президента Замбії К.Каунди, фактично завершив реформування колоніальної системи "британського світу", перетворивши Співдружність націй на міжнародну асоціацію рівноправних держав-членів з визначеними принципами функціонування та цілями діяльності. Як розвиток принципів Сингапурської декларації було прийнято низку актів, аналіз яких демонструє, що протягом останньої третини ХХ століття Співдружність поширювала сферу своїх інтересів, розробляла фундаментальні принципи діяльності щодо важливих глобальних проблем.

Розглядаючи механізм Співдружності націй, можна зазначити, що його формування стало результатом протистояння двох протилежних тенденцій: з одного боку, – прагненням Великої Британії консолідувати колишню Імперію, з іншого – прагненням переселенських "білих колоній" до емансипації від метрополії.

Таким чином, в процесі еволюції Співдружності націй XX століття можна вирізнити наступні його етапи, які по-різному позначилися на формуванні європейської інтеграційної політики Великої Британії:

1. Імперський, який охоплює період існування та еволюції Британської Імперії і започаткування Співдружності, що проіснував до 1947 року. На цьому етапі вплив чинника Співдружності на формування британської інтеграційної європолітики фактично відсутній.

2. Деколонізаційний, розпочатий в 1947 році, та тривав до середини 60-х років. Це період об'єктивних поступок метрополії своїм колоніям, що набували економічної та політичної незалежності. Відбулася справжня трансформація об'єднання держав. Чинник Співдружності націй відіграв вирішальну роль в збереженні Британією самовпевненості у власній могутності, здатності здійснювати глобальний вплив, що фактично і сформувало підґрунтя для майбутнього нехтування інтеграційними процесами, які були започатковані на континенті, і утримало державу від своєчасного до них приєднання.

3. Інституційний – з середини 60-х років. В цей період діяльність Співдружності стає пов'язаною з Європейським інтеграційним об'єднанням, проблема вступу до якого Великої Британії припадає на 60-і роки.

## **5.2. Чинник Співдружності націй щодо вступу Великої Британії до ЄЕС**

Досліджено, що Співдружність націй стала вагомим чинником європейської інтеграційної політики Великої Британії, однак його впливовість більш наявно виявляється головним чином лише впродовж трьох повоєнних десятиліть. Для відокремленого від континенту Сполученого Королівства наявність "британського світу" спричинила

значні довготривалі коливання та дебати навколо "європейської" проблеми, загальмувала процес фіксування зовнішньополітичної "зони зосередження", що частково пояснюється тісними імперськими зв'язками з численними заокеанськими володіннями держави, які забезпечували належний імідж могутньої "володарки морів". В довготривалих дискусіях навколо проблеми приєднання Великої Британії до "Спільного ринку" в 50-60-х роках минулого століття однією з найважливіших причин, що називалися євроопонентами, була співпраця з країнами Співдружності. Серед супротивників приєднання Британії до ЄС через начебто неминуче за цим зниження ролі Співдружності були відомі політичні діячі – У.Черчілль, К.Еттли, Е.Іден, Х.Гейтскелл. Проблема збереження Співдружності визначала ставлення різних партій і політичних угруповань до вступу Великої Британії до "Спільного ринку". Варто наголосити, що з трьох дискусійних аргументів (Співдружність, ЄАВТ та ССП), які визначали тематику дебатів навколо британського вступу до ЄЕС, саме Співдружність спричиняла найбільшу кількість тривалих суперечок та емоційних хвиль. Для британських лідерів Співдружність виступала як опорою, так і перепорою в прийнятті рішень щодо Європи. "Якби нам не треба було думати про Співдружність, а керуватися лише внутрішніми інтересами, – зауважив Е.Хіт в 1962 році, – переговори, мабуть, тривали б лише трохи більше кількох тижнів" [673, с. 93].

Доведено, однак, що загалом Британія не відкидала ідеї європейської інтеграції як такої. Навпаки, вона виступала за інтеграцію в Європі, де могла б відігравати провідну роль. При цьому "британський світ" поза європейським континентом мав забезпечити її сходження на позиції одного з європейських лідерів. Враховуючи інтереси "британського світу", за п'ять днів до офіційної заяви в Парламенті (тобто 26 липня 1961 р.), Сполучене Королівство офіційно проінформувало держави Співдружності

про своє рішення досконало вивчити умови та наслідки свого приєднання до ЄЕС.

Аналіз літератури показав, що поступова переорієнтація британської зовнішньої політики на ЄЕС, на думку окремих дослідників, завдала суттєвого удару Співдружності [153, с. 50-51; 190, с. 19]. Вона зумовила якісно інший конфлікт інтересів держав-членів, ніж попередні окремі неузгодження, спричинила "всеохоплюючу кризу почуття британського патріотизму Співдружності" [692, с. 158] та зруйнувала ідеологічні основи відносин між Британією та домініонами. Спільний ринок виявився каталізатором довготривалих дискусій щодо переусвідомлення та переоцінки національних інтересів та пріоритетів всіма державами-членами Співдружності.

Канада очолила опозицію "старих" домініонів щодо британського приєднання до "Спільного ринку". Уряд Дж.Діфенбейкера край негативно відреагував на наміри Сполученого Королівства, розцінюючи їх як "акт зради".

Прем'єр-міністр Австралії Р.Мензієс, виступаючи в палаті преставників 16 серпня 1961 року, намагався примирити непорозуміння свого уряду з курсом Макміллана, звертаючись до ідеологічних sentimentів щодо спільної долі держав. Водночас його заступник і міністр торгівлі Дж.Мак'юен звинуватив Британію у відступності від своїх зобов'язань і зраді на користь європейських "іноземців", висловивши протест проти прямування до Спільного ринку.

Дещо стриманіше критикувала "державу-матір" Нова Зеландія, висловлюючи формальну підтримку британських намірів, і водночас надію на добру волю і заступництво Британії та забезпечення "особливого" статусу новозеландського експорту сільгосппродукції на європейський ринок. Такий тактичний підхід Нової Зеландії до цієї справи отримав назву

"розумного фаталізму" [677, с. 104] і виступив особливою рисою подальшої зовнішньополітичної поведінки держави.

Але якщо негативну реакцію домініонів можна було передбачити, то опір країн, що розвиваються, був справжньою несподіванкою, враховуючи позитивні перспективи розвитку та вигоди, якими вони користувалися згідно з ч. 4 "Асоціація із заморськими країнами та територіями" [4, с. 145-147] Римської угоди 1957 р. про утворення ЄЕС. Частина 4 зазначеної угоди надавала Співтовариству право знижувати тарифи та збільшувати квоти для неєвропейських держав, а також дозволяти їм визначати власні тарифи для захисту молодих галузей промисловості за умови, що ці тарифи є однаковими для всіх членів ЄЕС. Утворений Співтовариством Фонд розвитку виділив для цієї мети 581 млн. доларів протягом перших п'яти років свого існування та 730 млн. доларів – за наступні п'ять років [178, с. 228].

Не дивлячись на це, негативне ставлення до наміру британського уряду щодо приєднання до "Спільного ринку" було продемонстровано під час консультацій з державами Співдружності, що передували офіційному поданню британської аплікації до ЄЕС. Надзвичайно прохолодний прийом отримав британський міністр по справах Співдружності Д.Сандіс в Оттаві в липні 1961 року, де він даремно намагався виправдати позицію свого уряду. На офіційному рівні "канадські міністри зазначили, що оцінка ситуації, зроблена їхнім урядом, відрізняється від тої оцінки, що викладена паном Сандісом" та "висловили глибоку стурбованість ... з приводу політичних та економічних наслідків вступу Великої Британії до Європейського економічного співтовариства для Канади та всієї Співдружності взагалі" [193, с. 216].

Те саме відбулося і на щорічній конференції міністрів фінансів країн Співдружності в Аккрі в вересні 1961 року, де британо-канадські відносини погіршали далі. В виступі канадського міністра фінансів



Д.Флемінга наявними були не лише критика і розчарування в актах британського уряду, а й доведення економічної недоцільності такого кроку для самої Великої Британії.

Зазначена реакція країн Співдружності націй, продемонстрована більшістю держав-членів, має наукове пояснення. В цьому зв'язку теорія залежності, яка зосереджена на вивченні взаємовідносин між розвинутими державами та країнами, що розвиваються, дає змогу пояснити несприймання зрушень зовнішньої політики Сполученого Королівства сферою британського довілля. Теорія залежності допомагає тлумачити явища лідерства та залежності від лідера тих країн, які розвиваються через нерівність їхніх статусів на світовій арені. Ця теорія також застосовується для пояснення явища так званого "залежного розвитку", тобто економічного зростання в тих країнах, де це вважалося неможливим. Але як наслідок залежного розвитку, в менш розвинутих країнах "третього світу", може спостерігатися загострення соціальних та економічних нерівностей і класового розшарування [319, с. 36-38].

Визначено, що на 1961 рік фінансова діяльність всіх членів Співдружності, за винятком Канади, була зосереджена в стерлінговій зоні. В науковій літературі фунт стерлінгів названо тим методом, за допомогою якого більшість держав Співдружності сплачували за свою міжнародну торгівлю та ведення комерції в зазначеній "зоні" [665, с. 112]. Фунт стерлінгів забезпечував зв'язок з долларом, покупна спроможність національних валют всіляко залежала від вартості фунту. Стерлінгова зона забезпечувала безперервний рух капіталу всередині Співдружності та надходження значних потоків капіталу зі Сполученого Королівства до країн Співдружності. За офіційними даними, всі держави Співдружності якомога використовували переваги стерлінгової зони у відносинах з Великою Британією для збільшення отримання позик та залучення капіталу. В окремих регіонах Співдружності як, наприклад, Східна

Африка, "Сполучене Королівство було переважно головним джерелом приватного капіталу та єдиним джерелом громадського капіталу" [665, с. 113-114].

Тому збереження стерлінгової зони являло неабияку важливість для розвитку їхньої економіки. Централізація валютних резервів в банках Лондона зумовлювала колективну підтримку цієї ідеї країнами Співдружності, економічні інтереси яких зосереджувалися не лише на двосторонніх відносинах зі Сполученим Королівством, а й на взаємозалежних стосунках між всіма членами об'єднання. Приєднання Великої Британії до Римської угоди являло загрозу руйнування майже всього налаштованого фінансово-економічного механізму Співдружності.

На конференції глав держав Співдружності у вересні 1962 року в Лондоні британському прем'єрові було висловлено чимало слушних докорів щодо "зради" спільній справі. Представник Гани зауважив, що Співдружність не переживе вступ Британії до ЄЕС, а прем'єр Ямайки А.Бустаманте порівняв "Спільний ринок" з хірургічним скальпелем, який устромлено в тіло Співдружності [153, с. 50].

Однак, саме ця конференція означила завершення опору Співдружності щодо британського наміру приєднатися до ЄЕС. З її висновків випливало, що Британія мала сама прийняти кінцеве рішення. Тогочасна британська преса одностайно зазначила, що "уряд Макміллана отримав свободу в поновленні переговорів з Європейською "шісткою" [692, с. 172]. Загалом лондонська конференція, на думку окремих дослідників, позначила поворотний пункт в справах Співдружності і перехід об'єднання на якісно інший етап своїх взаємовідносин. Держави Співдружності, хоча й розчаровані перспективою економічних проблем, зумовлених про-європейським кроком Сполученого Королівства, не відчували готовності чинити далі відкритий опір. Неабияку роль в

досягненні взаєморозуміння щодо вступу Британії до ЄЕС відіграли візити королеви Єлізавети II до низки африканських країн в 60-ті роки.

Досліджено, що загалом Співдружності бракувало згуртованості щодо тиску на британський уряд. Прем'єр-міністр Тринідаду Вільямс, навпаки, з ентузіазмом сприйняв наміри Сполученого Королівства і висловив зацікавленість щодо перспектив статусу асоційованого членства в ЄЕС, який надавався колишнім колоніям за Яундською конвенцією. Австралія та Нова Зеландія виявилися єдиними країнами, що вимагали конкретних відповідей на поставлені запитання про наслідки щодо стану їхніх економік через неминучий занепад стерлінгової зони в разі вступу Сполученого Королівства до ЄЕС.

Уряд Індії, як і уряд Пакистану, висловив занепокоєння щодо можливого ушкодження національного експорту та попередив про ймовірне послаблення зв'язків у Співдружності [673, с. 92]. Уряд Нової Зеландії, чий експорт до Сполученого Королівства становив 50,7 % в 1960 р., а позики від лондонських валютних ринків становили 85% [665, с. 122], наголошував на "руйнівних наслідках" для своєї держави, спричинених британським вступом до ЄЕС, і направив відповідну ноту до офіційного Лондона. Було заявлено про практичний урок, який отримала Нова Зеландія від першого поширення ЄЕС, що підтвердив реальну економічну вразливість держави, створену власною необачністю "покладання більшості торговельних яєць до одного кошика" [677, с. 104]. Через це британський міністр по справах Співдружності Д.Сандіс, задіяний в консультаціях у Веллінгтоні, змушений був пообіцяти "спеціальні узгодження" для Нової Зеландії [673, с. 92].

Єдиною з держав, що залишалася майже індіферентною, була Малайська Федерація, чий експорт більшістю не підлягав тарифам "Спільного ринку".

Занепокоєння Австралії, висловлене в меморандумі міністра фінансів Г.Голта, також було швидко врегульовано після кількох пояснювальних листів британського канцлера скарбниці С.Ллойда та підрахунків австралійських експертів, які зазначили, що австралійський експорт майже не постраждає, бо, згідно з митними регуляціями ЄЕС, більшість австралійських товарів (88%) не підлягала обкладанню митними зборами. Загалом Австралія була здебільшого стурбована розвитком континентальних інтеграційних процесів та їхнього впливу на перспективи торговельних відносин з країнами "шістки", куди на той час направлялося вже більше її експорту – 22,3%, ніж до Сполученого Королівства – 15% [676, с. 45]. Щодо реакції на наміри Великої Британії, офіційний Меморандум Австралії 1961 р. зазначав: "... на сьогодні наша позиція є резервною. Ми не підтримуємо. Ми не опонуємо. І ми не є ні нейтральними, ані байдужими. Ми матимемо свої судження, але не зараз" [676, с. 50].

Визначено, що в Сполученому Королівстві серед британського істеблішменту та головних політичних сил існували різні підходи щодо чинника Співдружності в британській євроінтеграційній політиці.

В довоєнні роки Е.Бевін мав власне бачення майбутньої європейської інтеграції, зосереджене навколо ідеї імперського співробітництва. "Великі колоніальні держави Європи мають згуртувати свої колоніальні території та поєднати їх з Європейським Співтовариством замість сучасних відокремлених британської, французької, данської або бельгійської поступок, – писав він в 1938 році. – Таке Європейське Співтовариство, запроваджене на європейській основі, забезпечуватиме нам більшу безпеку, ніж наші намагання підтримки старого балансу сил" [686, с. 18]. Ця інтеграційна ідея Бевіна залишалася і в повоєнні роки, хоча поступово зазнала трансформації, зосереджуючись на ролі Співдружності як

інструменті оздоровлення економіки Британії та головному компоненті збереження її глобальної ролі.

На відміну від своїх соратників по партії, тодішній прем'єр-міністр К.Еттли, єдиний з повоєнних лідерів, дещо скептично ставився до стратегічного аспекту Співдружності та готовності Британії до відповідних фінансових витрат на його утримання. Водночас, не вважаючи незалежність альтернативою Імперії, Еттли виступав за докорінну зміну тодішніх колоніальних регуляцій. Такі скептичні та більш реалістичні підходи Еттли до оцінки Співдружності, звичайно, сприяли формуванню пост-імперської філософії лейбористів і зумовили перегляд ставлення до Європи. Тим не менш, підходи Еттли також зазнали трансформації – від радикальних до помірних, що було спричинено об'єктивними та суб'єктивними факторами. До перших слід віднести внутрішні економічні негаразди і "холодну війну", до других – почуття патріотизму та традиційного британського конституційного консерватизму. Тому і в ставленні Еттли до Співдружності стали переважати традиціоналістські підходи щодо першочергової важливості колоній для Британії в сенсі використання нею їхніх природних ресурсів та врегулювання національної економіки. Економічний аспект Співдружності залишався головною перепорою Сполученого Королівства в його прямуванні до європейської інтеграції.

Відтак повоєнна зовнішня політика лейбористів була зосереджена на дотриманні традиційної концепції національних інтересів. Дещо ідеалістична лейбористська мрія про глобальну роль "третьої сили" в особі Британської Співдружності націй, спрямована на відродження величі Британії, окреслена в виступах А.Бівена (зокрема в його промові у Нью Делі в 1953 р.), Х.Гейтскелла. Опозиція більшості лейбористської партії ідеї приєднання Великої Британії до ЄЕС ґрунтувалася, перш за все, на чиннику Співдружності. "Ми не маємо права зраджувати своїх

найближчих друзів та родичів, – писав Х.Гейтскелл в 1961 р., – заради проблематичних та сумнівних переваг продажу пральних машин у Дюссельдорфі" [353, с. 170].

І все ж, доказано, що головним аргументом, який поєднував британські інтереси з інтересами держав Співдружності була торгівля. На початку 50-х років Сполучене Королівство і кожна з держав Співдружності (за винятком Малайї) були найважливішими двосторонніми торговельними партнерами: понад 50% імпорту Австралії, Нової Зеландії та британської Західної Африки надходило з Британії; Південна Африка мала понад 40% британського імпорту, Індія та Пакистан – понад 25%. Щодо експортної торгівлі, до Британії надходило 73% експорту з Нової Зеландії, 66% – з британської Західної Африки, 56% – з Північної Родезії, 40% – з Південної Родезії, 39% – з Австралії, 16% – Пакистану [674, с. 33]. Загалом 47,7% британського експорту прямувало до Співдружності, і 41,1% імпорту надходило з цього джерела. Натомість торговельні відносини з країнами "шістки" переживали занепад. Експортно-імпортні показники скоротилися відповідно з 21,7 до 16,7% та з 18,6% до 13,1% [303, с. 86]. "... наші сусіди по Ла-Маншу, – слушно зауважив Ш.де Голль, – будучи створеними для вільного обміну завдяки морській природі свого економічного життя, не могли погодитися від чистого серця з тим, що континент замкнеться в єдиних зовнішніх митних пошлинах, і навіть ще менше з тим, що вони матимуть купувати наше дороге продовольство замість його дешевої закупки всюди, наприклад в країнах Британської Співдружності" [114, с. 173].

Доведено, що цей фактор був вирішальним в формуванні антиєвропейських підходів більшості лейбористів. Лейбористська партія в особі її тодішнього лідера Х.Гейтскелла зазначала збереження зв'язків зі Співдружністю як першу з п'яти умов вступу Британії до ЄЕС [517, с. 159], якщо вступу не уникнути. Взявши на озброєння голлістську концепцію

"Європи націй", лейбористи наголошували також на неприпустимості прийняття наднаціональних принципів ЄЕС через суттєве обмеження британського самостійного керування Співдружністю внаслідок вступу держави до "Спільного ринку". Антиєвропейські підходи лейбористів, між тим, не враховували позитивних перспектив для країн Співдружності щодо розвитку торговельних відносин зі Спільним ринком в результаті приєднання Британії до цього інтеграційного об'єднання.

Аналіз літератури засвідчив, що існує думка британських істориків, згідно з якою розкол лейбористської партії навколо "європейського" питання було спричинено не чинником Співдружності [693, с. 63]. Використання цього чинника поряд з імперською риторикою спричинила міжпартійна боротьба, спрямована на отримання підтримки електорату.

Досліджено, що на цьому тлі суттєво відрізнялися підходи консервативної партії, які являли більш далекоглядне та реалістичне бачення процесів, що розвивалися. Протягом періоду, що передував першій спробі Сполученого Королівства приєднатися до "Спільного ринку", тобто до 1963 року, вплив європесимістів був майже невідчутним в лавах консерваторів. "Британія не зможе далі залишатися світовою державою на теперішній основі, – цитує Г.Макміллан в своїх мемуарах. – Співдружності як такої не існує, за винятком коронаційного видовища. ... Лише через домінування в Європі Британія зможе виявитися достатньо сильною для світового впливу, включаючи домініони, і колонії також. Стерлінгова зона може зникнути за ніч, якщо Британія перестане бути визнаною великою державою, і більшість, якщо не весь обсяг нашої заморської торгівлі водночас зникне... Для запобігання втрати Імперії Британія триматиме її, оскільки притягатиме її на зразок сили магніту, чого зараз немає" [674, с. 35].

І все ж, в зазначений час антиєвропейськи налаштована частина правого крила торі становила певну опозицію вступу Британії до ЄЕС на

умовах, узгоджених урядом, наголошуючи на Співдружності як першочерговій меті британської політики. В Палаті громад британського Парламенту виокремилася так звана "Група поширеної Співдружності" на чолі з П.Мейтландом, члени якої пропагували ідею кондомініуму Співдружність – Західна Європа. Згодом група сконцентрувала зусилля на протистоянні європейському напрямкові британської політики, її економічному співробітництву з континентальними об'єднаннями – ЄАВТ або "Спільним Ринком".

Решта консерваторів, хоч і не висловлювали одностайності, не чинила відчутного опору курсу Макміллана. Загалом в лавах партії торі майже не спостерігалось спроб співвіднесення державної економічної політики щодо Співдружності з можливим впливом майбутнього членства в ЄЕС. На противагу зусиллям "Групи поширеної Співдружності", ліве крило консервативної партії в особі угруповання "Єдина нація" підтримувала приєднання Великої Британії до Спільного ринку. Водночас низка консерваторів вбачала ідею про вступ до ЄЕС як заміну Імперії. І.Пауелл, наприклад, висловив думку про те, що краще було б зовсім розпустити Співдружність [193, с. 209]. Інші праві торі розглядали "Європу" в якості додаткової опори для посилення Співдружності, а не для її заміни. В 1961 році декілька проєвропейськи налаштованих торі, що називали себе "імперіалістами", заявляли під час парламентських дебатів, що заморська Імперія та Співдружність є також "європейськими" [693, с. 57].

Досліджено, що певне лобіювання уряду здійснювали промислові асоціації та кампанії, чия діяльність була тісно пов'язана зі Співдружністю. Так, наприклад, Асоціація промисловості Співдружності, Національний союз фермерів, захищаючи інтереси Співдружності, виступали проти інтеграції сільськогосподарської політики в ЄЕС. Ліга "Проти Спільного ринку", яка на січень 1963 р. налічувала 30000 членів, виступаючи проти



політичного курсу Макміллана, була передусім занепокоєна долею "старих" домініонів. Частина членів ліги висувала ідею розвитку Співдружності в якості економічного конкурента ЄЕС.

Визначено, що впродовж 1952-1965 років обсяг британської торгівлі з ЄЕС збільшився з 12% до 18%, однак частка загальної торгівлі з Співдружністю залишалася значно більшою. І хоча в зазначений період остання скоротилася з 45% до 35%, вона все ж залишалась вдвічі важливішою за європейську для британської економіки [298, с. 354].

І все ж, доведено, що переорієнтацію Сполученого Королівства на Європу було зумовлено не зменшенням економічної важливості Співдружності, а її наявною політичною неспроможністю забезпечувати Британії і надалі тримати статус глобального політичного актора. Вступ Великої Британії до ЄЕС спричинив низку проблем для окремих держав Співдружності, по-новому поставив питання про відносини Великої Британії та Співдружності та взаємодії ЄЕС і країн Співдружності, що розвиваються.

Між тим, і більшість членів Співдружності поступово усвідомили неминучість про-європейського політичного курсу Великої Британії і її вступу до континентального об'єднання, що зумовило і наближення Співдружності до "Європи". В 60-ті роки проєвропейські настрої спостерігалися і в багатьох країнах-членах Співдружності націй. За офіційними даними, багато держав Співдружності почали звертатися до інших, крім Британії, джерел запозичень – Сполучених Штатів, ФРН, МБРР (Світового банку) [665, с. 114]. Впродовж 1965-1969 рр. обсяг експорту до Англії, що надходив від її головних партнерів-членів Співдружності, скоротився з 18 до 13% [193, с. 217].

На тлі британських переговорів з країнами європейської "шістки" в Співдружності було започатковано низку програм торговельної диверсифікації. В результаті на 1971 рік лише 7,6% канадського та 10,3%

австралійського експорту надходило до Сполученого Королівства [673, с. 103]. Багато держав Співдружності вели прямі переговори з ЄЕС: в 1966 році спеціальну угоду зі "Спільним ринком" було підписано Нігерією, її прикладу слідували й інші країни. В 1967 році в Кінгстоні відбулася зустріч представників латиноамериканських та карибських держав Співдружності для обговорення процесу приєднання до ЄЕС за статтею 4 Римської угоди. Прямі переговори з Європейською комісією вела Нова Зеландія та три східноафриканські країни. Так, результатом підписання Аруської угоди на 1969-1975 роки зі "Спільним ринком" стала взаємовигідна торгівля європейського інтеграційного об'єднання з Кенією, Угандою, Танзанією. Таким чином, європейські зв'язки колишніх британських колоніальних територій окреслилися ще до офіційного вступу Великої Британії до Європейського Співтовариства.

Під час переговорів про приєднання Великої Британії до ЄЕС було узгоджено, що, в разі виникнення проблем для країн Співдружності, які не можуть бути вирішені через Генералізовану систему преференцій (ГСП), Співтовариство обговорюватиме альтернативні варіанти для їхнього вирішення. Переговори щодо узгодження ГСП тривали ще впродовж 1973 року. Британія висунула свій проект ГСП, що має діяти паралельно із схемою Співдружності націй [268, с. 181]. Британія також пропонувала надання захищених ринків для виробників цукру Співдружності, що мало бути забезпечене окремою угодою.

З'ясовано, що первісна пропозиція Європейського співтовариства щодо налагодження відносин з державами Співдружності була досить обмеженою і розповсюджувалась лише на африканські країни-члени та залежні британські володіння за винятком Гонг Конгу та Гібралтару. Малося на увазі їхнє приєднання до Яундської конвенції, що підписано 1963 р. між ЄЕС і сімнадцятьма країнами Африки та Мадагаскаром. Інші члени Співдружності націй не враховувалися, до того ж, статус учасника

Яундської асоціації передбачав суттєве обмеження доступу на ринки для виробників цукру та деяких товарів сільськогосподарського виробництва. Британія вела переговори про поширення асоціації на Маврикій та членів Співдружності з Карибського басейну та тихоокеанського регіону [268, с. 183]. Досягнуті узгодження було втілено в Ломейській конвенції між ЄЕС та країнами АКТ 1975 р., тобто після вступу Великої Британії до ЄЕС.

Азійські держави-члени Співдружності та Гонг Конг ("зовнішня Сімка") не відчули майже ніяких позитивів від приєднання Британії до ЄЕС. Гонг Конгу було згодом надано преференційний доступ на ринок за упорядкованою схемою ГСП; щодо інших шести країн Азії, то вони отримали лише зобов'язання ЄЕС про вивчення їхніх проблем з огляду на можливість підписання двосторонніх угод.

В результаті були підписані угоди про комерційне співробітництво з Бангладеш (1976 р.), Канадою, Індією (1974 р.), Пакистаном (1975 р.) та Шрі Ланкою (1975 р.), а також з АСЕАН (ASEAN), де три члени – Бруней, Малайзія та Сингапур – були водночас і членами Співдружності націй. ЄЕС заключило асоціативні угоди з середземноморськими країнами-членами Співдружності – республіками Кіпром та Мальтою щодо безмитного доступу їхньої промислової продукції та спеціальних концесій на сільгосппродукцію. Після вступу Сполученого Королівства до ЄЕС особливий статус у Співтоваристві отримав Гібралтар, який також не входить до митного союзу і став "територією, зовнішні стосунки з якою регулюються державою-членом ЄЕС" [199, с. 130].

Водночас, з приєднанням до ЄЕС, Британія дотримувалася чіткого курсу сприяння розвитку відносин між країнами Співдружності націй та Співтовариства, тобто намагалася наблизити середовищні сфери свого регіону та довкілля. Слід наголосити, що завдяки сприянню Великої Британії було поступово налагоджено тісні торгівельні та економічні зв'язки Співдружності з Європейським Співтовариством. Угода про вступ

Британії до ЄЕС в 1973 році забезпечила відразу 20 незалежним членам Співдружності націй встановлення відносин в різноманітних галузях з розширеним Співтовариством.

В рамках співробітництва Європейського Союзу з країнами Співдружності націй діє Генералізована система преференцій (ГСП), що має на меті збільшення експортних прибутків країн, які розвиваються, сприяння розвитку індустріалізації і темпів економічного зростання цих країн. Однак, рівень лібералізації ринку, якого було досягнуто в результаті тривалих переговорів впродовж приєднання Британії до ЄЕС, був досить обмеженим і був далеким від того, що вимагало Сполучене Королівство. Наявними результатами лібералізації стало поширення вдвічі преференційної межі з 20 до 40% для більшості товарів та збільшення найменувань продовольства, що надходило за преференціями з країн Співдружності (наприклад, фасована гербата, кокосове масло, кокосовий крем, консервовані ананаси та розчинна кава). Але навіть і цього не було б досягнуто, якби не наполягання Великої Британії [268, с. 185].

Доказано, таким чином, що приєднання Великої Британії до ЄЕС сприяло лібералізації його торговельних відносин з країнами "третього світу", стимулювало розвиток тенденції до поширення зовнішньоекономічних контактів та подальшого розширення самого Співтовариства, оформлення його в єдину політико-економічну спільність. "Англіїців, хоча вони і дісталися до континенту, однаково непохитно тягне до віддалених морів", – говорили в дипломатичних колах ЄЕС [196, с. 65].

### **5.3. Роль Співдружності націй в зовнішній політиці Великої Британії в другій половині XX – початку XXI ст.**

На сучасному історичному етапі країни "британського світу", більшість з яких є нині членами Співдружності націй, безпосередньо становлять сферу докільля міжнародного середовища Великої Британії. Незважаючи на свою теоретично обгрунтовану "другорядність", слід наголосити, що Співдружність продовжує відігравати неабияку роль в сучасному зовнішньополітичному курсі Лондона, що має на меті відновити міжнародний престиж Британії як провідної світової держави. Фактично формування Співдружності націй є плодом британської політики за новітніх часів, і сама Співдружність залишається тією сферою міжнародного середовища, де Британія не втратила позицій лідерства і не має конкурента щодо виконання цієї ролі.

Досліджено, що попри низку негативних прогнозів щодо майбутнього Співдружності, це об'єднання держав продовжує досить успішно функціонувати і розвиватися, досвід його діяльності використовується іншими міжнародними організаціями, зокрема ООН. Співдружність витримала випробування часом і виробила такі форми співіснування, які надавали вигоди всім, що об'єднані у Співдружність націй. Як буде показано нижче, з приєднанням Британії до ЄЕС у 1973 р. чинник Співдружності поступово втрачав свою впливовість щодо європейської інтеграційної політики Сполученого Королівства. Впродовж інституційного етапу розвитку Співдружності спостерігається відносна уособленість його розвитку як міжнародної організації.

Регулярні зустрічі глав держав-членів Співдружності протягом останньої третини XX століття перетворено на важливий орган обговорення спільних проблем світової політики та міжнародних відносин. Виправдав себе і принцип однотайності, оскільки він надає можливість кожній

державі дотримуватися своєї позиції й не підкорюватися більшості. З кінця 70-х рр. зустрічі глав урядів держав Співдружності доповнено регіональними зустрічами глав урядів, наприклад, держав Карибського басейну, АТР. На регулярній основі скликаються конференції міністрів країн Співдружності: конференції міністрів фінансів збираються щороку, конференції міністрів юстиції та міністрів освіти – один раз на три роки.

Діяльність секретаріату Співдружності набула особливо важливого значення протягом останніх десятиліть, що зумовило обговорення питання про надання секретаріату статусу міжнародної організації. Характер діяльності секретаріату пов'язаний з підготовкою основних документів Співдружності націй, аналізом та розповсюдженням в державах-членах актуальної інформації. Секретаріат набув статусу спостерігача в ГА ООН та інших міжнародних організаціях. Винятково важливою є роль секретаріату та Генерального секретаря Співдружності у врегулюванні внутрішніх конфліктів, у міжнародних відносинах та висуванні пропозицій глобального характеру.

Після секретаріату Співдружності за принципом важливості представлені дослідницькі та функціональні комітети або групи експертів, що формуються на конференціях глав держав та урядів. В залежності від виконуваних функцій вони можуть бути постійними або тимчасовими. Постійні дослідницькі групи – зустрічі міністрів та вищих урядових осіб – проводяться кожні два роки і передують зустрічам глав урядів. Дослідницькі тимчасові групи утворюються за рішенням глав урядів для вивчення конкретної проблеми або здійснення ефективного контролю над виконанням прийнятих рішень.

Дослідницькі комітети застосовуються Співдружністю націй перш за все для поліпшення економічної діяльності організації. За роки існування Співдружності економічні зв'язки залишалися одним з головних єднальних чинників та найпріоритетнішою сферою її діяльності з наявними

позитивними результатами розвитку держав-членів. Так, на конференції 1975 р. в Кінгстоні було утворено першу групу експертів з питань нового економічного порядку, де головою було призначено А.Макінтайра. Друга група експертів з питань спільного фонду для сировинних товарів, яка названа групою Кемпбелла, була сформована на конференції глав урядів держав Співдружності в Лондоні в 1977 році. Третя група експертів утворена конференцією глав урядів в Лусаці в 1979 р. Її дорученням було складання доповіді про фактори, що стримували структурні зміни та покращення економічного росту країн, що розвиваються.

На зустрічі глав урядів в Мельбурні в 1981 р. було утворено ще дві групи експертів Співдружності. Одна з них мала дослідити вплив протекціонізму на торгівлю країн, що розвиваються; друга – дослідити перепони на шляху до переговорів між розвинутими країнами та тими, що розвиваються.

На зустрічі глав урядів в Куала-Лумпур в 1989 р. утворено робочу групу в складі десяти глав урядів держав-членів, включаючи Велику Британію, на яку було покладено завдання щодо визначення ролі Співдружності в 90-х рр. минулого століття.

Структура Співдружності націй не є надто складною: вона являє собою трирівневу систему організацій. Центральні організації, або організації першого рівня, охоплюють весь спектр діяльності Співдружності. На другому рівні – регіональні організації, компетенція яких обмежена певним регіоном – Карибським басейном, Тихим океаном, Західною Африкою, Південною Азією та ін. До третього рівня належать локальні організації, що складають структуру Співдружності, але діють в рамках національних держав, як то громадські асоціації та професійні організації. Сфери діяльності організацій Співдружності є надто різноманітними і віддзеркалюють весь комплекс діяльності цієї організації, основними напрямками якої є:

- економічне співробітництво;
- співробітництво в галузі науки та освіти;
- співробітництво у військово-політичній сфері;
- співробітництво в галузі культури та спорту.

За характером діяльності всі організації Співдружності націй можна поділити на офіційні та неофіційні, які також можуть належати до центральних, регіональних та локальних.

В рамках Співдружності діє біля 250 офіційних та неофіційних організацій. Офіційні організації мають представництво держав-членів Співдружності, діють при Секретаріаті та виконують свої функції на постійній основі. Існує біля 30 таких організацій. Серед офіційних організацій з 1946 року функціонує Комітет Співдружності з питань оборони, членами якого є 28 країн Співдружності. Єдина держава-не-член Співдружності, яка представлена в Комітеті, – Сполучені Штати Америки. Організація Співдружності з питань воєнної науки також утворена в 1946 році. Вона налічує 14 країн Співдружності. Обидві ці організації розташовані не в секретаріаті, а в британському Міністерстві оборони.

З діяльністю Співдружності в економічній галузі та наданні допомоги країнам, що розвиваються, пов'язані дві британські організації – Адміністрація з питань заморського розвитку (АЗР), що утворена в 1979 р., та Корпорація з питань розвитку Співдружності. Остання утворена в 1948 році і зосереджена на заохоченні інвестування приватного сектору в країни, що розвиваються. Вона забезпечує надання позик, безсторонніх фондів та послуг менеджменту для фінансово спроможних інвестицій в сільське господарство, рибальство, корисні копалини, промисловість, транспорт, комунікації, житлове будівництво. На кінець 1996 р. Корпорація спромоглася інвестувати 1560 млн. ф.ст. в 393 підприємства у 54 країнах [178, с. 236].



Після зустрічі міністрів закордонних справ держав Співдружності в 1950 р. в Коломбо утворено організацію спільного економічного розвитку в Азії та на Тихому океані – план Коломбо.

В галузі освіти діють 32 неофіційні організації, більшість з яких розташовано у Сполученому Королівстві. Асоціація університетів Співдружності утворена в 1913 р., в 1945 р. утворено асоціацію радіомовлення Співдружності, тоді ж засновано Раду Співдружності з питань розвитку науки.

Життєздатність Співдружності націй доведена також і тим, що жодна з країн-членів не виявляє намірів добровільно вийти з організації. 54 члени Співдружності поєднані низкою чинників. Цілком слушною є думка колишнього генерального секретаря Співдружності Емека Аньяоку, що такими єдиними чинниками є "схожа структура та система центрального та місцевого врядування та законодавства", "схожа структура та організація комерції та практики бізнесу", "спільна робоча мова", "тотожність принципів та фундаментальних політичних цінностей" [491, с. 122]. Вдало побудована система Співдружності на основі консенсусу надає можливості навіть малим країнам-членам відчувати впевненість та захищеність.

Спільним для всіх без винятку країн Співдружності є відсутність конституційних зобов'язань і добровільність відносин в усіх сферах співробітництва. Добровільне також саме членство країн в Співдружності націй. Так, протягом другої половини XX – початку XXI ст. п'ять країн вийшли зі складу Співдружності – Республіка Ірландія в 1949 році, Пакистан в 1972 році, Південно-Африканська Республіка в 1961 році, Фіджі в 1987 році та Зимбабве в 2003 р. При цьому три країни поновили своє членство: Пакистан – в 1989, ПАР – в 1994 і Фіджі – в 1997 роках. В 1995 році тимчасово було призупинене членство Нігерії з поновленням його в 1999 р. Через об'єктивні причини членство Фіджі було також

призупинене протягом 2000-2001 рр., членство Пакистану – протягом 1999-2004 рр. Такі колишні британські володіння як Аден, Єгипет, Ірак, Сомалі, Бірма та Судан не приєдналися до Співдружності; Намібія приєдналася з набуттям незалежності в березні 1995 року; Камерун і Мозамбік стали членами цієї асоціації лише в 1995 році. Слід зазначити, що Мозамбік ніколи не був британською підлеглою територією.

Досліджено, що серед членів Співдружності націй лише декілька держав є розвинутими країнами, переважна ж її більшість – країни, що розвиваються. Зважаючи на цей фактор, особливістю сучасних британських підходів до політики в рамках Співдружності стало намагання узгоджувати практику надання допомоги країнам, які розвиваються, з принципами "слухного керування" [271, с. 209], якими передбачається запровадження демократичних форм правління та забезпечення захисту прав людини як умову отримання допомоги. Цілком зрозуміло, що в процесі формування новітньої системи міжнародних відносин жодна з колишніх колоній неспроможна самостійно досягти високого і стабільного рівня розвитку без зовнішньої підтримки.

В цьому сенсі варто звернутися до теорії гегемонічної стабільності, для ілюстрації якої Велика Британія слугувала класичним прикладом ідеальної держави – світового фінансового лідера, який очолював світову економічну систему. За допомогою цієї теорії пояснюються процеси, що розвиваються, коли держава-гегемон (в нашому випадку Велика Британія) здійснює функції лідерства та контролювання системи міжнародних економічних відносин. На переконання багатьох дослідників, гегемонія є необхідною, але недостатньою умовою для утворення відкритого економічного порядку [319, с. 36-38]. Держава, яка прагне і здатна стати гегемоном, може запровадити свої норми регулювання міжнародної торгівлі, фінансів, інвестицій. Вважається, що досягнута гегемонія сприятиме розвитку мирного міжнародного співробітництва за умови,

що гегемон не зловживатиме своєю владою. Через те теорія гегемонічної стабільності цілком прийнятна для пояснення політики Великої Британії в XX столітті, коли в британському довіллі встановлювалися режими, вигідні не лише для самої метрополії, а й для підлеглих територій. Це відбувалося через усвідомлення Великою Британією, як лідером, своєї відповідальності перед країнами, що розвиваються.

Неминучим продуктом лідерства держави-гегемона виступають умови, що створюються самим розвитком гегемонії для власного падіння. Це відбувається через економічні і торговельні протидії конкурентів, їхнє використання встановленого режиму на міжнародному ринкові на свою користь при "чесній грі" лідера [271, с. 185]. І тут прикладом слугує Велика Британія, що поступилася лідерством Сполученим Штатам після 1945 року, точніше її імперія, що розвалилася в повоєнний період і була трансформована в Співдружність націй.

Згідно з теорією гегемонічної стабільності, встановлені гегемоном режими здатні вижити після втрати лідером своєї гегемонії. І це також демонструється прикладом розпаду Британської Імперії, після чого режими, започатковані Великою Британією в країнах, які розвиваються, існують й досі.

В 1980-1990-х роках прикладом прояву теорії гегемонічної стабільності був Гонконг, одне з найбагатших і автономних колоніальних володінь Британії, яке не стало членом Британської Співдружності, але стало об'єктом британської відповідальності і перевіркою життєздатності встановленого метрополією режиму. Передачі цієї території Китаю в 1997 році передували превентивні заходи метрополії стосовно майбутнього добробуту своєї колишньої підлеглої території сфери довілля. В 1984 році з китайським урядом було підписано Спільну Декларацію про підтримання на цій території власної економічної системи, законодавчої бази і того способу життя, що встановлений Великою Британією, до 2047 року, тобто

впродовж 50 років з часу підпорядкування її Китаєм в 1997 році. Події, що відбувалися в Гонконзі наприкінці 1980-х років (мається на увазі придушення там демократичних рухів офіційним Бейджином), спричинили занепокоєння як в самій країні, так і в Британії, і ускладнили британсько-китайські відносини (зокрема, постало питання про прийняття можливого потоку біженців з Гонконгу до Британії).

Історичні зв'язки Сполученого Королівства з країнами, які розвиваються (так їх принаймні умовно ідентифікують) в Співдружності, набули певних, характерних для сучасного етапу, рис. По-перше, це різноплановість. Галузі їхнього співробітництва охоплюють економіку, політику, торгівлю, охорону здоров'я та навколишнього середовища, сільське господарство, освіту, культуру, юриспруденцію, масову комунікацію, спорт та інші – практично всі сфери життя.

Другою характерною рисою взаємин Британії з країнами Співдружності є постійність зв'язків, незважаючи на тимчасову нестабільність внутрішньої політичної ситуації в цих країнах, навіть зміну політичних режимів. Підтвердженням цьому – весь повоєнний процес деколонізації Британської імперії, поступовий демонтаж імперських структур з відповідними політичними і економічними наслідками. Нині до складу Британської Співдружності націй входять 34 республіки, 6 монархій (включаючи саму Велику Британію), 14 королівств-релмів.

Третьою рисою, що характеризує відносини зі Співдружністю, є відчуття реальної відповідальності офіційним Лондоном, як лідером Співдружності, за подальший розвиток своїх колишніх володінь. Про це, наприклад, свідчить акт надання незалежності Зимбабве – своїй колишній колоніальній території Південної Родезії, що здійснено за сприяння тодішнього уряду консерваторів і особисто міністра закордонних справ лорда Каррінгтона. До того ж, в 1980 році британський уряд консерваторів звернувся до Комісії ЄС з клопотанням про введення до складу групи країн

АКТ – учасників другої Ломейської конвенції – незалежної держави Зимбабве, завдяки чому остання теж стала шестидесятим членом групи АКТ держав-учасниць Ломейської конвенції. Тоді ж, як в Зимбабве наявними стали порушення прав людини, демократичних принципів та законності, Британія активізувала призупинення членства цієї країни в Співдружності і 23 січня 2002 р. разом з Німеччиною виступила за призупинення співробітництва ЄС з Зимбабве, що знайшло підтримку з боку Європарламенту.

З'ясовано, що чимало держав Карибського басейну і Тихого океану – колишніх британських колоній, а пізніше членів Співдружності – включено до складу учасників Ломейської конвенції завдяки зусиллям Великої Британії.

Як зазначено в п. 5.2., Велика Британія підписала першу Ломейську конвенцію в лютому 1975 року, що визначило на наступні п'ять років відносини між Європейським економічним співтовариством та 46 країнами "третього світу", 22 з яких були членами Британської Співдружності націй. Ломейська конвенція передбачала нееквівалентну знижку тарифів, формування фонду допомоги розміром 1,6 млрд. доларів [178, с. 228], втілення програми стабілізації експортних цін і мала на меті забезпечити доступ на ринки ЄЕС для виробників цукру з країн Співдружності (країн АКТ) за цінами, передбаченими відповідною угодою. Водночас обмежень доступу на ринок СК зазнали шість азійських країн-членів Співдружності. Ці обмеження стали результатом квотових обмежень та запровадження тарифів на сільськогосподарську продукцію згідно зі схемою ГСП ЄЕС [268, с. 185], узгодженою з Великою Британією під час переговорів щодо її умов вступу та впродовж першого року перебування в складі Співтовариства.

Аналіз літератури показав, що експерти часто висувують аргументи щодо негативного впливу британського вступу до ЄЕС на розвиток

зовнішньої торгівлі держав "третього світу", членів Співдружності [227, с. 135-137; 268, с. 185-186]. При цьому найбільш суттєвим аргументом є поширення преференцій між державами-членами ЄЕС та ЄАВТ, що загалом зменшувало захист країн "третього світу" [268, с. 186]. До негативного сприйняття наслідків британського приєднання до ЄЕС для країн Співдружності додає і факт приховування ходу переговорів стосовно узгодження ГСП впродовж 1973 року, слабого висвітлення їхнього прогресу засобами мас-медіа.

Відомо, що переговори між Британією та "шісткою", які передували приєднанню Сполученого Королівства до ЄС, широко висвітлювалися пресою та іншими ЗМІ, про що вже згадано в п. 3.1. дисертації. З набуттям СК офіційного членства в 1973 р. переговори щодо узгодження ГСП та з'ясування майбутнього розвитку торговельних відносин держав Співдружності проводилися "за зачиненими дверима бюрократичного світу комітетів та рад ЄЕС" [268, с. 187]. До того ж, документації, що містить відображення національної позиції кожної країни під час переговорів, не існує [268, с. 187]. Тому єдиним виходом для дослідників та експертів було знайти спосіб зустрітися з безпосередніми учасниками переговорів та з'ясувати питання. Така ситуація сприяла розвитку антиєвропейських настроїв як в Британії, так і в країнах Співдружності.

Впродовж 1973 – 1980 рр. Комісією ЄЕС було багато зроблено щодо лібералізації ГСП. Доказано, що ініціатива лібералізації, яка на той час передувала бажанню і можливостям країн, належала Німеччині та Голландії [268, с. 187]. Позиція Британії була помірною, єдина ініціатива лібералізації, з якою виступило СК, стосувалася сільськогосподарських продуктів. Оновлена ГСП була запроваджена в 1981 році.

Наприкінці 70-х років (1979 р.) була підписана друга Ломейська конвенція, згідно з якою Європейське співтовариство брало на себе зобов'язання закуповувати експортні товари з країн АКТ на суму 15 млрд.

доларів та надавати допомогу, яка щороку зростатиме від 850 млн. доларів. Було також оговорено додаткові умови щодо захисту західноєвропейських капітвловкладень в країнах АКТ, розвитку співробітництва в сільськогосподарській та промисловій галузях. Було запроваджено спеціальну систему компенсацій ("Сисмін") для країн АКТ, що експортують корисні копалини. Слід зауважити, що саме Велика Британія постійно наполягала на тому, щоб до тексту Ломейської конвенції було введено пункт про необхідність дотримання її учасниками міжнародних прав людини. Під час обговорення другої Ломейської конвенції весь переговорний процес було ледве не зірвано через британське наполягання (прем'єр-міністром Дж.Келлагеном) дотримання зазначеного аспекту [268, с. 190].

В 1984 році було підписано третю Ломейську конвенцію, в 1989 р. – четверту. П'ята Ломейська конвенція підписана в 1995 році.

Конвенція забезпечувала безмитний доступ на ринок ЄС більшості сільськогосподарської та промислової продукції, що імпортується з країн АКТ. Особливі Протоколи забезпечують інтереси тих країн АКТ, що залежать від експорту таких сільськогосподарських продуктів, як цукор, банани, яловичина. Згідно з Ломейською конвенцією, існує система компенсацій щодо зменшення експортних поставок на майже 50 видів сільськогосподарської продукції. Ломейська конвенція має у своєму розпорядженні спеціальний фонд позичок для фінансування проектів розвитку експортних можливостей постачальників мінеральних ресурсів. Четверта Ломейська конвенція використовує також ресурси двох Фондів Європейського розвитку для сприяння розвитку сільського господарства, обробної та виробничої промисловостей, розвитку приватного сектору [735, с. 34-36]. В п'ятій Ломейській конвенції наявним стало скорочення можливостей ЄС щодо задоволення сподівань країн, які отримують допомогу, і кількість яких сягнула 70.

Аналіз літератури показав, що ефективність Ломейських конвенцій поступово зменшувалася. Допомога ЄС, яку отримували країни, що розвиваються, була потрібною, але вкрай недостатньою, особливо на час підписання п'ятої Ломейської конвенції. По-перше, реципієнтів допомоги дратувало почуття реальної залежності, а по-друге, занадто бюрократизованими ставали формальності та витрати щодо втілення конвенцій. На думку окремих авторів, конвенції мало зробили для сприяння розвитку демократії, зменшення ступеню нерівності як між державами, так і всередині них [178, с. 229].

Досліджено, що Велика Британія бере активну участь у наданні всебічної офіційної підтримки країнам, які розвиваються. Так, в рамках фінансової допомоги, здійсненої ЄС в 1991-1995 роках означеним країнам, частка Британії становила 1300 млн.ф.ст. від загального обсягу допомоги 7700 млн.ф.ст. [735, с. 38].

Згідно з офіційними щорічними статистичними даними, найбільший обсяг становить безпосередня допомога Сполученого Королівства країнам Африки, що поступово зростає: в 1991 році вона становила 440598 тис.ф.ст., в 1996 р. — 445848 тис.ф.ст., а в 1999 р. — 635457 тис.ф.ст. Наприкінці ХХ століття серед африканських країн помітними реципієнтами британської допомоги стали члени Британської Співдружності — Уганда (40590 тис.ф.ст. в 1995 році і 90410 тис.ф.ст. в 1999 році), Танзанія (відповідно 29900 тис.ф.ст. і 74949 тис.ф.ст.), Мозамбік (22026 тис.ф.ст. і 70356 тис.ф.ст.), Гана (26305 тис.ф.ст. і 52035 тис.ф.ст.), Малаві (35720 тис.ф.ст. і 49337 тис.ф.ст.), Південна Африка (17666 тис.ф.ст. і 47883 тис.ф.ст.), Замбія (58915 тис.ф.ст. і 46798 тис.ф.ст.), Кенія (29378 тис.ф.ст. і 33061 тис.ф.ст.), Сієрра Леоне (8963 тис.ф.ст. і 30044 тис.ф.ст.) [122, с. 12].

В 1999 році загальний обсяг британської допомоги країнам Азії становив 383381 тисяч ф.ст., країнам Тихоокеанського регіону — 7248



тис.ф.ст. [122, с. 12]. За прикладом США та Канади, в цьому ж році Британія заявила про свій намір повністю поетапно анулювати борги 41 держави (не лише членів Співдружності), що належать до категорії "бідних" і мають найбільшу заборгованість в обмін на гарантії, що збережені кошти будуть використані лише на допомогу бідним та пов'язані з цим соціальні послуги [124, с. 137].

За ініціативою Сполученого Королівства в рамках Співдружності була активізована діяльність щодо поліпшення економічного співробітництва між державами-членами. Центральне місце в економічній стратегії Співдружності посідають проблеми розвитку. Сприяння розвиткові колишніх підлеглих територій регулюється зовнішньоекономічною стратегією Великої Британії щодо країн Співдружності:

- стимулюванням розвитку національної промисловості країн Співдружності;
- регулюванням обсягу закупівлі сировини;
- сприянням в освоєнні нових технологій;
- допомогою в забезпеченні економічної безпеки;
- допомогою в реструктуризації та ліквідації зовнішнього боргу;
- підтриманням країн сфери довкілля в досягненні більшої економічної самостійності і зменшенні розриву між рівнями економічного розвитку зі своєю колишньою метрополією.

Результативність зазначеної діяльності виявлена помітним зростанням рівня комплексного розвитку певних держав-членів Співдружності.

Так, Австралія стала однією з високорозвинутих держав світу. На сучасному етапі Австралія не лише претендує на особливу роль на Тихому океані, а й на роль "мосту" між Сходом та Заходом. Особлива швидкість її економічного розвитку спостерігалась в 90-х роках минулого століття: за

темпами економічного зростання вона посідала п'яте місце серед країн Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР), випереджаючи навіть США, Канаду і більшість країн ЄС. За розмірами ВВП (у 2000 р. – 450 млрд. доларів), Австралія вийшла на 14 місце у світі [253, с. 153]. Слід зважити при цьому, що Британія є основним торговельним партнером цього свого колишнього колоніального володіння: в 1998 році вона вийшла на третє місце серед торгових партнерів Австралії, тоді як в 1997 році була лише на шостому (однак, наступного року вона знову повернулася на третє місце). Обсяг взаємної торгівлі становив у 1998 році \$10,5млрд., або 6% всієї австралійської торгівлі [253, с. 153]. Головними статтями експорту в Британію в 1998 році були немонетарне золото, алкогольні напої, вугілля та залізна руда. Також основними товарами, що надходили з Британії, були медикаменти, легкові автомобілі, телекомунікаційне обладнання [253, с. 154].

Наступним прикладом може слугувати прогрес розвитку Сингапуру. Сингапур своєчасно став центром британських колоніальних володінь у Південно-Східній Азії, і це обумовило вкладення Лондоном значних коштів у розбудову транспортної інфраструктури острова, створення навчальних закладів з підготовки місцевих кадрів для колоніальної адміністрації, організацію освітніх кампаній з вивчення англійської мови. Велика Британія всіляко сприяла динамізмові розвитку Сингапурського господарства, перш за все, налагодженням торгівлі високотехнологічною продукцією з країнами Західної Європи і США. Розвиток виробництва зазначеної продукції забезпечувався шляхом залучення прямих іноземних інвестицій транснаціональних корпорацій. На сьогодні в Сингапурі досягнуто найвищий в Азії, після Японії, рівень добробуту населення, доведено обсяг торгівлі до 300 мільярдів доларів на рік [510, с. 20].

Нігерія стала державою з найрозвинутішою лібералізованою економікою на африканському континенті [741, с. 93]. Стабільність

економічного розвитку і загальне підвищення життєвого рівня зробили цю країну привабливою для іноземних інвестицій. На сьогодні обсяг прямого іноземного інвестування перевищив 5 млрд. доларів [741, с. 93].

Африканський континент є особливим регіоном британської зовнішньої політики. Варто зауважити, наприклад, безпосередню участь Великої Британії у вирішенні південноафриканських економічних і політичних проблем в 70-80-х роках минулого століття. З 1974 року для британських компаній в Південній Африці діяв кодекс регуляцій їхньої діяльності, який був взятий за основу прийнятого пізніше кодексу (1977 р.) західноєвропейських компаній.

Водночас безпосередньої британської підтримки постійно потребував не лише економічний розвиток Південної Африки: економічні стосунки залишалися важливою, але лише однією зі сфер взаємовідносин з цією державою. Так, напружена політична ситуація в ПАР впродовж 70-х – 80-х рр. вимагала втручання з боку міжнародних організацій, світової громадськості. В 1976 р. ЄЕС прийняв спільну декларацію з питань ПАР. За участю Великої Британії було розроблено низку заходів щодо вирішення конфлікту. Докладаючи зусиль для врегулювання ситуації в Преторії (ПАР), влітку 1986 року британський міністр закордонних справ Дж.Хау двічі відвідав Преторію з офіційним візитом. Від імені Європейського Співтовариства він мав вирішити з парівською владою питання про визволення Н.Мандели та визнання очолюваного ним Африканського національного конгресу. ЄС в 1984 р. запроваджено спеціальну програму допомоги жертвам апартеїду, що становила до 1994 р. 450 млн. ЕКЮ [678, с. 14], спрямовану на врегулювання внутрішньої ситуації в державі та відновлення нормального ритму розвитку.

Проте аж до початку 1990-х років політичні проблеми Південної Африки спричиняли ряд неузгоджень та суперечностей як всередині Британії, так і між Британією та Співтовариством. Ідея запровадження

санкцій проти режиму апартеїду сприймалася неоднозначно: вона була підтримана королевою та більшістю країн Співдружності, але не знайшла підтримки у тодішнього прем'єр-міністра М.Тетчер [346, с. 78].

Наприкінці ХХ століття поступово зростала роль Великої Британії як торговельного партнера Південної Африки. Так, якщо обсяг її експорту з Південної Африки в 1990 році становив 1084 млн. фунтів стерлінгів, то в 1999 році – 1290 млн.ф.ст. [122, с. 302]. Відповідно збільшувався й обсяг імпорту в Південну Африку: в 1990 році він становив 1008 млн.ф.ст., в 1995 році – 1058 млн.ф.ст., а в 1999 році – 1645 млн.ф.ст. [122, с. 303], хоча в середині 90-х років спостерігалось відносне зменшення обсягу британського імпорту: в 1992 році, наприклад, він становив 811 млн. фунтів стерлінгів, у 1994 – 941 млн.ф.ст. [122, с. 303].

Щодо торгівлі Великої Британії з окремими країнами Співдружності (наприклад, Малайзія, Пакистан, Сингапур, Нова Зеландія) на сучасному етапі, в більшості випадків показники імпорту Британії перевищують показники її експорту [122, с. 302-303]. За офіційними даними, Сполучене Королівство домінувало за обсягами імпорту з країн, що розвиваються, серед всіх членів ЄС (за винятком Німеччини), і перебільшує Німеччину за обсягом загальних витрат [268, с. 192].

Виняток становлять імпортно-експортні показники щодо торговельних відносин з країнами Північної та Середньо-Східної Африки, де на сучасному етапі обсяг експорту (7399,7 млн.ф.ст. в 1999 році) перевищує обсяг імпорту (4247,5 млн.ф.ст. відповідно) [134, с. 615], а також з Індією, де ці показники максимально наближені. Наприклад, в 1997 році обсяг експорту Сполученого Королівства в Індію становив 1575 млн.ф.ст., імпорту – 1550 млн.ф.ст., в 1999 році відповідно 1461 млн.ф.ст. та 1431 млн.ф.ст. [134, с. 615].

Не припинялись і відносини з Гонконгом, розвиток торгівлі з ним неухильно зростає. Так, згідно з імпортно-експортними показниками, за

останнє десятиріччя минулого століття обсяг експорту з Гонконгу збільшився з 1202 млн.ф.ст. в 1990 році до 2329 млн.ф.ст. в 1999 році [122, с. 302]. Відповідно обсяг імпорту з Великої Британії зріс з 1841 млн.ф.ст. в 1990 році до 4940 млн.ф.ст. в 1999 році [122, с. 302].

Досліджено, що протягом останніх десятиліть за ініціативою Сполученого Королівства інтенсифіковано діяльність Співдружності щодо вдосконалення економічного співробітництва між державами-членами. В 1991 р., за результатами зустрічі глав держав в Хараре, було розроблено стратегію розвитку економічної кооперації. Для цього було утворено Асоціацію компаній Співдружності, на основі якої започаткована "Бізнес Мережа Співдружності" – програма щодо утворення єдиного інформаційного простору для покращення торговельної та інвестиційної взаємодії держав-членів Співдружності. В 1997 р. утворено Раду Співдружності при Секретаріаті, діяльність якої зосережена на усуненні інституційних перешкод економічної кооперації держав об'єднання та на роботі з приватними компаніями. До сфери компетенції цієї структури увійшло проведення консультацій, допомога пошуку ділових партнерів та кваліфікованих фахівців в державі-акцепторі інвестицій. Розроблено комплекс інвестиційних рекомендацій урядам держав-членів та приватним компаніям, спрямований на ефективність експорту капіталу до країн Співдружності, що розвиваються.

Нові пріоритети асоціації оголошені на конференції прем'єр-міністрів держав Співдружності в 2002 р. Куламі [77]. Крім прагнення продовжувати діяльність по всіх існуючих напрямках виокремлено низку нових аспектів діяльності організації. Йдеться про збільшення складу Секретаріату для покращення координування з главами держав-членів, важливими регіональними акторами та іншими міжнародними організаціями, передбачається збільшення ролі Співдружності в запобіганні конфліктів та повоєнному врегулюванні, в економічних

проблемах щодо стабільного розвитку та заборгованості держав, що розвиваються.

Таким чином, незважаючи на зміщення акцентів британської зовнішньої політики, спричиненого реструктуризацією міжнародного середовища, сфера довілля, тобто відносини з країнами, які розвиваються, залишається одною з основних стратегій діяльності офіційного Лондону, спрямованої на лідерство. Британська Співдружність, в рамках якої Британія виступає лідером, продовжує відігравати певну вагому роль в досягненні цієї мети. Найважливішим чинником консолідації Співдружності націй стали ті переваги, які отримували країни через участь у цій організації. Вони отримали ширший доступ до фінансових можливостей колишньої метрополії. Лондон, незважаючи на розпад колоніальної системи, залишається найбільшим в світі фінансовим та кредитним центром.

Діяльність Великої Британії в рамках Співдружності націй головним чином зосереджена на наданні допомоги державам, що розвиваються, всілякому сприянні розвитку держав-членів.

Сполучене Королівство виявилось і своєрідним охоронцем політичних традицій та цінностей буржуазної демократії, місцем перебування глави Співдружності націй – британського монарха. Всі держави-члени прекрасно розуміли, що Співдружність в змозі функціонувати без будь-якого свого члена, але не без Британії.

Варто визнати саме тут роль інституту монархії, особисту роль королеви, яка хоч і виглядає символічною, але залишається тим діючим фактором, що презентує і зберігає "британський світ". Британській короні та британському монархові постійно надавалася роль головного елементу всієї системи міжнародних відносин в рамках Співдружності.

Зовнішньополітичні підходи держави до проблем Співдружності зосереджені на відродженні статусу Британії, але, враховуючи кардинальні зміни системи міжнародних відносин, цей статус набуває якісно інших ознак. Сфера довілля в новітній системі виступає підґрунтям, своєрідним трампліном для піднесення Британії, для реалізації її потенційних можливостей, закладених багатовіковою історією та величезним політичним досвідом. На сучасному етапі значущість чинника Співдружності націй в європейській інтеграційній політиці Великої Британії стала помітно меншою. Звичайно, членство Великої Британії в ЄС "наблизило" держави-члени Співдружності до Європи. Їхній безпосередній зв'язок з європейським інтеграційним об'єднанням відбувався лише через участь в Ломейських конвенціях, програмах ЄС щодо країн, які розвиваються.

За словами теперішнього посла Сполученого Королівства в Україні Р.Брінклі, Співдружність – це "вчорашній день" британської історії та політики [142]. Співдружність, що виникла на базі Імперії, не стала могутнім центром і зосередженням британської влади. Співдружність забезпечила Британії особливі контакти та надала унікальні можливості, але не посилила її могутності в світі.

Тим не менш, слід визнати саме історичну роль чинника Співдружності в формуванні євроінтеграційної політики країни. Свого часу чинник Співдружності виступив гальмом становлення про-європейської орієнтації Сполученого Королівства: дебати навколо вступу Британії до ЄС великою мірою були спричинені фактором Співдружності. Водночас Співдружність націй стала для Великої Британії тим чинником, що дозволив їй уникнути другорядності і не "розчинитися" в континентальному середовищі, зберегти престиж світової держави.





## РОЗДІЛ 6

### ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ (НА ПРИКЛАДІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

На межі 90-х років минулого сторіччя, коли в західній частині європейського континенту набули динамічного розвитку інтеграційні процеси, в східній його частині розгорнулися процеси дезінтеграції, що охопили країни Варшавського пакту. Дезінтеграція соціалістичного табору держав стала неминучим наслідком закінчення "холодної війни" і знаменувала крах тоталітарних режимів. Вихід України як самостійного суб'єкта на міжнародну арену і формування її двосторонніх відносин з європейськими державами та інститутами був ускладнений тою обставиною, що вона фактично опинилася в таборі переможених. Переможеною виявилася система, що силою втримувала вкупі східноєвропейські держави впродовж майже півстоліття.

Зруйнування біполярної системи міжнародних відносин поставило вимоги по-новому будувати стосунки між суб'єктами європейського і світового співтовариства. Вступ пострадянських держав на європейський простір став новим чинником формування інтеграційних процесів, фактором переусвідомлення й сприйняття нових історичних реалій, пошуку правильних рішень. Колишній пострадянський світ виявився спроможним суттєво вплинути на традиційний західноєвропейський світогляд і поставити питання про пошук оптимальних шляхів подальшого континентального устрою.

Про свої наміри інтегруватися до "європейської сім'ї народів" чи не одразу заявили новоутворені демократії, включаючи Україну. Це не означало, що держави Східної Європи негайно претендуватимуть на членство в ЄС, але згодом їхні наміри неминуче мали привести до ЄС, який поступово перетворювався на один з найпотужніших фінансово-

економічних і політичних центрів сили і конкуренції, ставав ключовим компонентом новостворюваної архітектури європейської безпеки, ядром системи європейських цінностей і стандартів [200, с. 184]. Такі наміри мала і незалежна Україна, отримавши спочатку членство в Раді Європи, яку називають "кімнатою очікування" [209, с. 258] для кандидатів на членство в Європейському Союзі.

З визначенням напрямків зовнішньополітичного прямування для незалежної України нагальними стали завдання налагодження принципово нових двосторонніх і багатосторонніх відносин. Процес налагодження зовнішніх зв'язків України супроводжувався її всебічною внутрішньою трансформацією і намаганнями переходу до ринкової економіки.

Для Великої Британії, з притаманним їй прагматизмом та обережністю у міжнародних відносинах, проблема налагодження стосунків з пострадянською Європою спричинила небезпідставні роздуми і міркування. З одного боку, поширення ЄС найкращим чином відповідало британським запобіганням поглиблення інтеграційних процесів на континенті. З іншого – новоутворені держави являли "terra incognita" для традиційно консервативно налаштованої Англії.

Тому не дивно, що відносини України з Сполученим Королівством розвивалися повільно, але для обох держав – Великої Британії та України – було очевидним, що Європа в повному розумінні вже перебуває на якісно новому етапі свого розвитку.

### **6.1. Формування політико-правових засад двосторонніх відносин Великої Британії та України**

Історія розвитку британсько-українських відносин не є тривалою, однак має давнє історичне коріння. Доказано, що після жовтневого перевороту 1917 року Велика Британія не відкидала ідею встановити

дипломатичні відносини з Україною як незалежною державою і зауважувала її в розробці своєї зовнішньополітичної стратегії [158, с. 5-7, 16-18; 694, с. 465-479]. Натомість подальше перебування України в складі СРСР унеможливлювало її діяльність як суб'єкта зовнішньополітичних стосунків, і впродовж всього радянського періоду між Британією та Україною не існувало незалежних двосторонніх зв'язків. Вони започатковані лише з набуттям нашою державою незалежності.

Поява в 1991 р. в центрі Європи нової незалежної держави з 50-мільйонним населенням, могутнім індустриально-аграрним та геостратегічним потенціалом, транзитними можливостями і успадкованою від СРСР ядерною зброєю серйозно непокоїло європейське і світове співтовариства, і, безперечно, Велику Британію. Через те перші миролюбні кроки зовнішньополітичного курсу України отримали широку міжнародну підтримку.

Процес визнання державної незалежності України проходив порівняно дуже швидко: понад 70 держав офіційно зробили це менш ніж за місяць після її проголошення, а протягом першого року незалежності понад 130 країн світу визнали державну самостійність України.

Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії визнало Україну як незалежну державу 31 грудня 1991 року за результатами загального референдуму в Україні, навіть не очікуючи офіційної заяви про розпуск СРСР. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 10 січня 1992 року, а вже з червня того ж року всесвітня служба Бі-Бі-Сі почала передачі українською мовою.

Поступовий характер визначення про-європейського курсу є спільною рисою європолітики обох держав. Як Велика Британія поступово визначала свою роль в Європі до остаточного зосередження, так і Україна поступово розбудовувала свою державність та намагалася прямувати про-західним курсом. За визнанням експертів, для України європейська

інтеграція – це досвід і шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС [200, с. 184].

При наявності глибокої всебічної кризи на початку і в середині 90-х рр. Україна продовжувала формувати засади й позиції, які б надали їй реальних можливостей зайняти гідне місце серед європейських країн. Важливе геостратегічне розташування і обумовлена цим роль України в центрі Європи, що робить її не тільки регіональною, а й глобальною країною [146, с. 207], та негативний досвід входження до складу колишнього СРСР зумовили єдино виправдану стратегічну альтернативу – інтегрування в Європу, до світової спільноти. Тому офіційно проголошеною стратегічною метою нашої держави стала повноцінна інтеграція в політичні, економічні, культурні, торговельні загальноєвропейські зв'язки, повернення її до кола провідних європейських держав. Доведено, що це є найкращим засобом реалізації національних інтересів України, побудови економічно розвинутої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовій системі міжнародних відносин [200, с. 184].

При цьому Україна була зацікавлена в тому, щоб процес її переорієнтації на Європу на тлі поширення ЄС проходив одночасно і паралельно з подальшою "європеїзацією" Великої Британії. "У зв'язку з розширенням Європейського Союзу, ми незабаром матимемо нових сусідів, серед яких буде і Україна, – вважали британці. – Велика Британія переконана, що це розширення не повинно означати створення нових розподільчих ліній в Європі і що ЄС має розпочати роботу над тим, як

розвивати нові стосунки з нашими майбутніми сусідами та потенційними партнерами"<sup>1</sup>.

Досліджено, що уряди Великої Британії, як консервативні, так і лейбористські, послідовно підтримували процес поширення Європейського Союзу на схід. Офіційний Лондон проводив певну роботу в інститутах Європейського Союзу стосовно розробки прискореної процедури прийняття нових членів в ЄС. Варто наголосити, що на початок переговорів 1991 року серед усіх держав-членів ЄС лише уряд Сполученого Королівства був готовий до прийняття чітких зобов'язань та зайняти рішучу позицію щодо подальшого розширення ЄС [266, с. 150-151]. Такий підхід Великої Британії відображав її опозицію подальшому поглибленню інтеграційним процесам, а також усвідомлення того, що державі нема чого втрачати через будь-які поступки заради інтересів центрально-східноєвропейських країн.

З'ясовано, що британським національним інтересам відповідало не тільки обумовлене цим процесом послаблення федералістських тенденцій ЄС, а й суто прагматичні розрахунки, тобто очікувані економічні вигоди: з поширенням єдиний ринок налічуватиме понад 500 мільйонів споживачів; за британськими оцінками, країни Центральної та Східної Європи становитимуть один з найдинамічніших ринків у світі. Поширення ЄС, на їхню думку, сприятиме налагодженню стабільності в Європі взагалі.

Одним з перших кроків розвитку британсько-української взаємодії було започаткування міжпарламентського співробітництва обох держав. В Парламенті Сполученого Королівства у січні 1992 року була утворена парламентська багатопартійна британсько-українська група на чолі з Дж.Уілкінсоном, що сприяло розвитку міжпарламентському діалогу між Україною та Великою Британією.

---

<sup>1</sup> Британські Обрії. – 2002. – № 2. – С. 2.

Впродовж британського головування в Європейському Співтоваристві в другій половині 1992 р. в Лондоні проходили консультації України з "трійкою" ЄС – Великою Британією, Португалією та Данією – з широкого кола зовнішньополітичних проблем, у тому числі йшлося і про підписання Україною Угоди з ЄС.

В лютому 1993 р., під час візиту президента України до Великої Британії, було підписано Договір про принципи взаємовідносин і співробітництва між Сполученим Королівством і Україною, чим було підтверджено відданість обох країн принципам ООН та НБСЄ, і який було ратифіковано британським Парламентом у червні 1993; укладено Меморандум про взаєморозуміння у сфері технічної допомоги Україні. Зазначений Меморандум охопив широке коло проблем надання Україні технічної і технологічної допомоги у справі реформування економіки на ринкових засадах. Було також підписано Конвенцію про усунення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на дохід і на приріст вартості майна, та низку угод – британсько-українську угоду про сприяння і взаємний захист інвестицій, Угоду про повітряне сполучення, Угоду про міжнародні автотранспортні перевезення, Угоду про співробітництво в галузі освіти, науки і культури. За висловом тодішнього посла Великої Британії в Україні С.Хіманса, "Президент Кравчук затвердив положення України і Великобританії на картах обох країн"<sup>1</sup>. Водночас підписання зазначених документів носило більш символічний характер, а самий їхній зміст занадто зловживав декларативністю. Підписаним угодам бракувало конкретики щодо визначення форм та напрямів, чітких термінів реалізації започаткованого двостороннього співробітництва.

---

<sup>1</sup> Київський вісник. – 1993. – 23 лютого.

Відносна "прохолодність", повільність та чисто формальний характер розвитку британсько-українських відносин, що спостерігались на той час, можуть бути поясненими невирішеністю проблеми ядерного роззброєння України на тлі погіршення стану економіки держави. Європейські держави та США давали чітко зрозуміти, що ядерне роззброєння України є необхідною передумовою для надання їй всебічної політичної та економічної допомоги. На кінець 1993 р. Захід був серйозно занепокоєний можливістю розпаду України та потенційною втратою нею фізичного контролю над ядерним арсеналом, що розташований на її території.

Загалом початковий етап українсько-британських відносин характеризувався певною стриманістю британської сторони у розгортанні двостороннього співробітництва і взаємодії. До того ж, у політичних колах Великої Британії була поширена думка, що національна ідентичність України залишається слабо вираженою, а сама країна важко визначає своє місце на міжнародній арені, залишаючись в зоні впливу Росії, не має чітких європейських перспектив. Доволі часто британськими ЗМІ Україна розглядалася через призму Росії або у контексті Захід-Росія; це звучало і в телепрограмах, де наша держава називалась "західною Росією" [457, с. 43]. Офіційний Лондон повільно усвідомлював необхідність відокремлення відносин з Україною від контексту як англійсько-російських, так і українсько-російських відносин, проводив жорстку позицію щодо політики України в питаннях ядерного роззброєння<sup>1</sup>.

Впродовж 1994-1995 рр. західні держави, включаючи Сполучене Королівство, узгоджено діяли в напрямку стабілізації України. Їхні дії призвели до низки суттєвих кроків, що уможливили вирішення ядерної проблеми та поліпшення зв'язків із Заходом – в січні 1994 р. була

---

<sup>1</sup> Українське Слово. – 1994. – 24 листопада.

підписана тристороння угода з ядерних озброєнь, в лютому 1994 р. ратифікована ВР Угода про скорочення стратегічних озброєнь (СТАРТ-1), в листопаді 1994 р. Україною ратифікований Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Водночас Україна зробила ще декілька позитивних кроків на міжнародній арені, що сприяли її зближенню з європейськими та євроатлантичними структурами. Першою з держав СНД в лютому 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО "Партнерство заради миру" (ПЗМ). Незабаром в 1994 р. наша держава підписала Угоду про партнерство і співпрацю з Європейським Союзом, також першою з країн СНД, а в грудні 1995 р. разом з країнами "Великої сімки" підписала меморандум про закриття Чорнобильської АЕС.

На цьому тлі спостерігається поступовий розвиток міжпарламентського співробітництва між Україною та СК. Досліджено, що суттєвим кроком на шляху продовження британсько-українських міжпарламентських контактів став візит делегації Верховної Ради України на чолі з головою ВР І.С.Плющем до Великої Британії у грудні 1993 р. Запрошення української делегації було пов'язане зі сподіваннями британською стороною щодо приєднання України до Міжпарламентського союзу (МПС).

Подальший розвиток міжпарламентських контактів позначено візитом британської парламентської делегації на чолі з лордом Хау до України у 1994 р., з метою ознайомлення з роботою Верховної Ради і подальшого заохочення України до вступу до МПС.

В зв'язку з цим була запроваджена чотирирічна програма підтримки Верховної Ради України, спрямована на сприяння розвитку міжпарламентських контактів на двосторонньому рівні. Названа програма була започаткована в 1995 р. під егідою британського Центру політичних та дипломатичних досліджень і координувалася Форін офісом та



Міністерством міжнародного розвитку СК, фінансування програми здійснював британський Фонд Ноу Хау. В рамках програми відбулося кілька десятків семінарів, присвячених аспектам державотворення, законодавчого процесу, співпраці між різними гілками влади. За підсумками програми, завершеної 1998 р., в її виконанні взяло участь понад 250 народних депутатів, які впродовж програмного терміну відвідали Велику Британію.

Однак, Україна залишалася осторонь МПС до жовтня 1999 р., на чому неодноразово наголошувало СК, зазначаючи, що одразу після вступу до Союзу британська сторона активізуватиме контакти в рамках МПС між парламентськими групами обох держав.

Важливим аспектом розвитку взаємин було встановлення контактів на рівні керівників обох урядів, обмін візитами. За даними британського посольства в Україні, визначено, що впродовж періоду незалежності за важливістю і результативністю офіційних візитів з обох сторін, Велика Британія вирізняє 55. Серед них зазначено візити державного секретаря у закордонних справах та у справах Співдружності Д.Херда, який тричі (у 1991, 1992 і 1994 рр.) відвідував Київ, його наступника на цій посаді, колишнього міністра оборони Великої Британії М.Ріфкінда в 1993 р. та вересні 1995 року, міністра фінансів Р.Кларка у 1994 та 1995 рр. З української сторони в травні 1995 року в Лондоні перебувала урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром України, яка взяла участь у конференції "Інвестиційне вікно в Україну", мала зустрічі з членами британського уряду. В грудні 1995 року здійснено державний візит до Лондона президентом Л.Кучмою. Чотирі рази в Лондоні побував міністр закордонних справ України (1992 р., двічі – у 1995 р., 2001 р.), тричі – міністр оборони (1992 р., 1995 р. та в лютому 1996 р.). Означені візити підтвердили, що Лондон надає Україні серйозного стратегічного значення

як одному з "опорних пунктів" нової системи безпеки в Європі [436, с. 4] та потенційному кандидату на приєднання до європейської спільноти.

Прем'єр-міністр Великої Британії Дж.Мейджор здійснив офіційний візит до України 18 квітня 1996 р., який завершився підписанням двосторонніх документів:

- Угода про арешт і конфіскацію доходів та знарядь, пов'язаних зі злочинною діяльністю;
- Угода про надання взаємодопомоги в боротьбі з незаконним обігом наркотиків.

Серед тем обговорення главами держав була зазначена й проблема розвитку співробітництва України з ЄС щодо можливостей приєднання нашої держави до цієї організації в майбутньому.

Наміри Сполученого Королівства закріпити відносини з Україною були незабаром позначені і візитом Лорд-мера Лондона Дж.Челстрі на чолі з делегацією провідних британських бізнесменів 23-25 липня 1996 р.; у листопаді того ж року до України завітав принц Уельський Чарльз. Під час візиту відбулася його зустріч з президентом України.

Але зазначені візити суттєво не пожвавлювали відносної стагнації, що спостерігалася в розвитку британсько-українських відносин. На думку авторки, дещо позитивними в цьому контексті були кроки, здійснені 1998 року. По-перше, Угода про партнерство і співпрацю між незалежною Україною і ЄС набула чинності 1 березня 1998 року, саме під час головування Великої Британії в Раді ЄС. По-друге, мабуть, не є випадковим і те, що саме під час британського головування в Євросоюзі президент України Л.Кучма прийняв голову Представництва Комісії Європейського Союзу в Україні Л.Морено 13 лютого 1998 року. Як результат цього офіційного спілкування, 24 лютого президент України видав Указ "Про забезпечення виконання Угоди про партнерство й

співробітництво між Україною та ЄС і вдосконалення механізму співробітництва з ЄС".

Національна стратегія інтеграції України до Європейського Союзу була прийнята урядом також 1998 року. У Відні в грудні 1998 року ЄС було прийнято рішення про ухвалу Спільної стратегії ЄС щодо України, чим підтверджено значення зв'язків з Україною для ЄС. Впродовж обговорення питання про розробку зазначеної стратегії в колах ЄС Велика Британія підтримувала наміри України і виступила захисником її інтересів, наголошуючи на унікальності геостратегічного розташування нашої держави та її економічному потенціалі, що є важливим для Євросоюзу.

При цьому неабияке значення для України мала формалізація її стосунків з Європейським Союзом, і перш за все, отримання певного статусу щодо приналежності до ЄС. Йшлося про статус асоційованого члена, в підтримку якого неодноразово висловлювалися британські офіційні особи. В контексті підтримки ідеї надання Україні статусу асоційованого члена ЄС британською стороною 1999 р. наголошувалося на доцільності започаткування тристороннього механізму політичних консультацій "Британія – Польща – Україна".

Однак, слід визнати, що двосторонні відносини між державами розвивалися надто повільно і стримано. У Сполученому Королівстві впродовж 1997-1999 рр. не існувало парламентської багатопартійної британсько-української групи, що було зумовлено результатами загальних виборів 1997 р. до Палати Громад та зміною внутрішніх парламентських регуляцій щодо кількісного складу регіональних багатопартійних груп. В червні 1999 р. діяльність британсько-української багатопартійної групи в кількості 33 парламентарів на чолі з Е.Клюїд було відновлено. Заступниками голови групи стали відомі британські політичні діячі – Лорд Дж.Хау та Дж.Уїлкінсон.

Одночасно в Україні проводилася робота по створенню депутатської групи Верховної Ради з міжпарламентських зв'язків з Великою Британією. Така група була утворена у березні 1999 р. у складі 39 депутатів ВР на чолі з І.Мусієнком. У вересні 2002 р. після парламентських виборів в Україні цю групу було відтворено на чолі з депутатом ВР П.Г.Сулковським.

Після приєднання України до МПС (жовтень 1999 р.) відновлюється міжпарламентське співробітництво двох держав. Так, у червні 2000 р. відбувся візит делегації британської групи МПС до України. У жовтні того ж року Україну відвідала спікер Палати Громад британського Парламенту Бетті Бутройд, яка висловила позицію британських парламентаріїв щодо поширення сфер співробітництва України з Європейським Союзом і залучення України до співробітництва у гуманітарній сфері.

Але з початку 2001 р. динаміка двосторонніх контактів між двома державами на міжпарламентському рівні знов почала спадати. Однак, протягом 2002 р., впродовж підготовки та проведення виборів до Верховної Ради, Україну відвідали голова Комітету з питань оборони Палати Громад британського Парламенту Б.Джордж, представники Великої Британії у ПАРЄ М.Хенкок та Дж.Крен у складі моніторингових місій ПА ОБСЄ та ПАРЄ.

В квітні 2000 р. з офіційним візитом до України прибув держсекретар закордонних справ Великої Британії Р.Кук. Досліджено, що під час переговорів між президентом України Л.Кучмою та Р.Куком досягнуто домовленості "щодо механізму поглиблення постійно діючої співпраці між двома країнами, який безпосередньо підпорядковано президентові України і прем'єр-міністрові Великої Британії". Р.Кук і міністр закордонних справ України Б.Тарасюк підписали меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва і координації між зовнішньополітичними відомствами України та Великої Британії.

Під час зустрічей з британськими політиками президент України не раз оголошував про наміри нашої держави розпочати переговори стосовно вступу до НАТО, а в 2007 році – переговори про вступ до ЄС. Однак, відомо, що реалізація цих намірів пов'язана із серйозними труднощами. Головним чином, за часів президентства Л.Кучми Україна фактично була перетворена на авторитарну демократію, де президент мав найвищу владу в оточенні корумпованих чиновників. Реформи просувалися повільно, іноземні компанії небезпідставно утримувалися від активізації інвестувань української економіки.

І все ж, Велика Британія підтримала намір України інтегруватися в євроатлантичні структури, вважаючи його логічним продовженням "вже існуючого партнерства Україна-НАТО", як зазначив колишній посол Сполученого Королівства в Україні Р.Сміт. На думку британського посла, програма інтеграції України в НАТО мала бути розроблена спільно з усіма країнами-учасниками, включаючи Велику Британію, під час липневої комісії Україна-НАТО в Києві та під час наступних саммітів, зокрема Празького<sup>1</sup>. Сполучене Королівство в особі міністра закордонних справ висловилося також за надання Україні статусу асоційованого члена ЄС. Важливо, що й нинішній посол Великої Британії в Україні Р.Брінклі під час зустрічі з українським прем'єр-міністром А.Кінахом у вересні 2002 р. також висловив підтримку про-західної спрямованості нашої держави.

Сприяння українським намірам приєднатися до європейських інтеграційних структур було продемонстровано в березні 2001 року в ході українсько-британських політичних консультацій, з євроінтеграційної проблематики, коли британська сторона зазначила, що "двері Європейського Союзу не зачинені" і набуття статусу асоційованого члена ЄС для України виглядає цілком реальним. Конкретизуючи цю тезу,

---

<sup>1</sup> День. – 2002. – 1 червня.

британська сторона назвала серед пріоритетів політики України наступні напрямки:

- вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) та формування ліберальної зовнішньо-торговельної політики;
- виконання положень Угоди співпраці з Євросоюзом, передусім врегулювання торговельно-економічних претензій та спорів з ЄС;
- лібералізація енергетичних ринків;
- розбудова транспортних та комунікативних систем;
- стабільна та прозора внутрішньо-політична система, здорова демократія;
- прогрес у сфері юстиції та внутрішніх прав.

В ході офіційного візиту до Великої Британії міністра закордонних справ України А.М.Зленка наприкінці жовтня 2001 р. було обговорене питання відносин Україна-ЄС, впродовж чого британська сторона виступила за доцільність дотримуватися поетапного руху України в напрямку інтеграції до ЄС. Одним з визначальних критеріїв, на додаток до прогресу у зазначених вище напрямках, британці виокремили проведення парламентських виборів в Україні з дотриманням європейських стандартів.

Навесні 2002 р. позиція Великої Британії щодо євроінтеграційних прагнень України отримала нового забарвлення, виявленого британсько-шведською ініціативою щодо встановлення відносин нового типу з тими країнами, які після чергового розширення ЄС стануть його безпосередніми сусідами – Білорусь, Молдову та Україну. Було запропоновано так званий "новий статус сусідів", що, з одного боку, можна вважати позитивним кроком на користь України, який свідчить про зацікавленість європейської спільноти і зокрема Великої Британії в своєму майбутньому сусідів по ЄС. "Статус сусіда" ЄС може виявитися перехідним етапом до набуття асоційованого членства в Євросоюзі.

З іншого боку, запровадження нового статусу викликає неоднозначні тлумачення. Про "статус сусіда" взагалі не йшлося на попередніх зістрічах та переворах ні з ЄС, ні безпосередньо з Британією. З поширенням ЄС Україна об'єктивно і фактично стає безпосереднім сусідом європейського інтеграційного об'єднання і має з ним спільні кордони. Запровадження "статусу сусіда" можна пояснити стратегією "затягування" з боку Заходу щодо прийняття України до своїх лав. Очевидно, що і Велика Британія дотримується тактики "непоспішання" стосовно України, адже "статус сусіда" був британською (і шведською) ідеєю.

На сучасному етапі Британія розглядає саме Україну своїм пріоритетом в галузі взаємодії щодо запобігання і врегулювання міжнародних конфліктів [141]. Започаткована у квітні 1998 р. Міністерством закордонних справ Сполученого Королівства програма ASSIST з участю України мала продовженням об'єднання ресурсів Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та Міністерства міжнародного розвитку і утворенням Глобального Фонду запобігання конфліктам (GCPF). Об'єднання ресурсів названих міністерств проходило, починаючи з 2001 року, і ця нова ініціатива має замінити програму ASSIST і поглибити співробітництво між нашими державами в означеній галузі.

Досліджено, що Міністерство закордонних справ та по справах Співдружності СК відіграло ключову роль в організації візиту представників НАТО до України в березні 2000 р. [88, с. 27] на чолі з Дж.Гоулденом. Делегація відвідала низку міст України з метою поліпшення громадського сприйняття політики Альянсу та його ролі в підтриманні миру.

Водночас між Британією та Україною існували певні невизначеності та проблеми. Неодноразово політичні кроки нашої держави необ'єктивно трактувалися британською пресою, що змушувало українське посольство в Лондоні відповідно реагувати [457, с. 42-43]. Слід враховувати й наявні

розбіжності в історично, економічно і політично обумовленій геополітичній орієнтації обох країн. Так, Київ не раз підкреслював невинуватість перманентних бомбардувань іракської території американсько-британською авіацією в останні роки. Сполучене Королівство, у свою чергу, разом з Сполученими Штатами 2002 р. офіційно визнало факт порушення Україною санкцій ООН про заборону торгівлі зброєю, спеціальними технологіями та матеріалами, що спричинило загострення тогочасної політичної кризи всередині держави.

З принциповою підозрілістю Британія сприйняла неперевірену інформацію стосовно продажу Іракові Україною зброї та радарних установок типу "Кольчуга", які за санкціями ООН щодо Іраку підпадають під означення зброї. З цього приводу занепокоєння співробітництвом України з країнами Близького Сходу висловив у промові 24 вересня 2002 р. Тоні Блер. З'ясування достовірності зазначеної інформації стало метою негайного візиту до України міністра оборони Великої Британії Дж.Хуна 25-26 вересня 2002 року та подальшої роботи англо-американської комісії експертів в Україні, які мали вивчити питання продажу зброї. Водночас наша держава знайшла підтримку в особі британського експерта П.Френча, голови міжнародної асоціації судової фонетики, який, на противагу американським експертним висновкам, ґрунтовно висловився про недоцільність звинувачень України в порушенні міжнародних норм. Загалом скандальна ситуація, що склалася восени 2002 року навколо недоведеного факту продажу Україною "Кольчуг" всупереч санкціям ООН, негативно позначилася не лише на міжнародному іміджі нашої держави, а й певною мірою на поглибленні широкомасштабного співробітництва з Британією.

З 2003 року почали активізуватися контакти у парламентській сфері. Так, у січні 2003 р. з метою обміну досвідом у сфері фінансового законодавства британський Парламент відвідала делегація ВР України на



чолі з Р.Богатирьовою та головою Клімлету з питань банківської діяльності та фінансів С.Буряка та головою бюджетного комітету П.Порошенка.

6-8 жовтня 2003 р. з метою участі в спільному засіданні Політичного комітету парламентської асамблеї НАТО та Міжпарламентської Ради Україна-НАТО Україну відвідав голова Комітету у закордонних справах Палати Громад Парламенту Великої Британії Д.Андерсон.

Ключовою подією у двосторонніх міжпарламентських відносинах став робочий візит до Лондона голови Верховної Ради В.М.Литвина 29 квітня – 1 травня 2003 р. на запрошення уряду Великої Британії. Під час зустрічей високого рівня було виявлено взаєморозуміння щодо важливості збереження та зміцнення трансатлантичних зв'язків між Європою та Сполученими Штатами в інтересах міжнародної безпеки та залученні держав-не-членів НАТО; наголошено на відданості України реалізації євроінтеграційного курсу та важливості отримання належної політичної підтримки з боку Великої Британії щодо європейської перспективи нашої держави; підкреслено зацікавленість у регулярних контактах між парламентами обох країн на всіх рівнях.

Досліджено, що в контексті розвитку міжпарламентського діалогу на найвищому рівні важливе значення мала тристороння зустріч спікерів парламентів України В.М.Литвина, Угорщини К.Сілі та Великої Британії М.Мартіна, яка була організована в рамках офіційного візиту голови ВР України В.Литвина до Угорської Республіки в червні 2004 р. Зазначений захід став однією з ключових подій візиту, за результатами якого було ухвалено Спільну заяву. Цей документ підтверджує налаштованість сторін на зміцнення парламентських зв'язків між трьома країнами, дає позитивну оцінку зусиллям та прогресу України в напрямку європейської інтеграції, відзначає тривалі зусилля Великої Британії та Угорщини, спрямовані на досягнення подальших успіхів в реалізації реформ в Україні шляхом виконання двосторонніх програм з надання допомоги, зміцнює

тристоронню співпрацю між Угорщиною, Україною та Великою Британією, а також Євросоюзом.

В липні 2004 р. на запрошення голови ВР В.М.Литвина відбувся візит до України парламентської делегації Великої Британії на чолі з Лордом Дж.Хау, в ході якого було обговорено широке коло питань щодо подальшої співпраці і наголошено на сприянні Сполученим Королівством про-європейського курсу нашої держави та її прагнення наблизитися до ЄС.

Аналіз всіх двосторонніх переговорів та численних зустрічей на вищих політичних рівнях чітко виділяє заклики до прискорення економічних реформ в країні та приєднання до СОТ серед пріоритетів, що мають бути виконані до початку практичних переговорів щодо набуття конкретного статусу членства України в ЄС.

## **6.2. Розвиток і перспективи багатогалузевого британсько-українського співробітництва**

Певні зрушення у ставленні Великої Британії до України, які вплинули на формування нових політико-правових міждержавних відносин, відповідно сприяли британським намірам щодо підтримки економічного піднесення України і розвитку торговельно-економічних стосунків обох держав. Так, на реалізацію програми економічного розвитку України уряд Британії виділив 12 мільйонів доларів США<sup>1</sup>. Згодом на офіційному рівні було повідомлено, що Лондон готовий надати Україні ще 10,5 млн. фунтів стерлінгів на завершення будівництва саркофагу над Чорнобильською АЕС. На сучасному етапі уряд Великої Британії має намір надати Україні технічної допомоги на реалізацію

---

<sup>1</sup> Урядовий кур'єр. – 2002. – 24 вересня.

п'ятирічної програми щодо "поліпшення якості життя сільського населення"<sup>1</sup>, де першими реципієнтами цієї допомоги у вигляді кредитних союзів, кооперативів з надання послуг, маркетингових, консультаційних та інформаційних служб передбачено мешканців Київської, Одеської, Донецької та Луганської областей. Відповідний Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України та урядом Великої Британії було підписано 21 листопада 2002 року.

Поступовий розвиток торговельно-економічної взаємодії Британії та України з часів набуття незалежності також позначився низкою плідних візитів. Так, на початку листопада 1995 р. Київ відвідала велика делегація представників британських торговельних кіл, а відповідний візит до Лондона здійснив у листопаді 1995р. міністр зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України С.Осика; мета візиту передбачала закріпити той позитив, що з'явився в торговельно-економічних відносинах України та Британії.

Провідними формами економічного співробітництва між Україною та Великою Британією стали торгівля, інвестиційна діяльність та технічна допомога. Торгівлі належить центральне місце в системі економічної взаємодії обох країн. Серед країн ЄС у 90-ті роки Англія була одним з головних торговельних партнерів України (після Німеччини, Італії і Австрії). При цьому спостерігалася тенденція до зростання експортно-імпортних показників. Варто зазначити, що 1995 рік виявився вирішальним в цьому комплексі взаємовідносин, коли торговельний обіг з Великою Британією було збільшено на 70%, і на 30% скорочено негативне сальдо в торгівлі<sup>2</sup>. Так, якщо експорт Великої Британії до України у 1995 році становив понад 86 млн. фунтів стерлінгів, то в 1996 році він дорівнював 135,9 млн.дол., в 1998 р. – 108,9 млн.дол., у 2000 р. – 137,6

<sup>1</sup> Сьогодні. – 2002. – 25 ноября.

<sup>2</sup> Зеркало недели. – 1995. – 9 декабря.

млн. доларів. Обсяг експорту України до Британії дорівнював в 1996 році – 201,5 млн.дол., в 1998 р. – 204,7 млн.дол., в 2000 році – 202,8 млн. доларів [237, с. 236]. У 2001 році український експорт становив 65,7 млн. фунтів стерлінгів, а британський експорт – десь втричі більше<sup>1</sup>. У 2003 р. ці показники були значно збільшені – Український експорт дорівнював 96 млн. ф.ст., британський – 246 мільйонів ф.ст. [142].

Схожа ситуація спостерігається в британо-українській торгівлі послугами. В 1994 році британський експорт послуг до України становив 27,7 млн.дол.США, в 1996 – 93,3 млн., в 1998 – 123, 2 млн., в 1999 – 137,6 млн., у 2000 – 123,2 млн.дол. США. Обсяг українського експорту послуг до Британії становив у 1994 році 12,7 млн.дол.США, в 1996 – 34, 9 млн., в 1998 – 81,1 млн., в 2000 – 104,6 млн.дол.США [13, с. 314].

Наявна в Україні тенденція до "натуралізації експорту" посилюється створенням спільних із зарубіжними партнерами підприємств, серед яких 10 утворено фірмами Великої Британії в 1992-1994 рр. Спільні з нею підприємства зосереджувалися на імпорті та експорті; обсяг імпорту, що припадав на Велику Британію, становив 3,9 млн. інвалютних крб., експорту – 4,9 млн. [237, с. 200]. Зараз в Україні працюють біля 80 британських компаній, діють понад 200 підприємств з британським капіталом. Колишній посол Британії в Україні Р.Сміт відзначив досить успішне функціонування багатьох спільних британсько-українських підприємств, зокрема СП "Донбас Клейс", яке займається видобутком глини на півночі Донеччини, "Джен Кей Екс", що працює в Полтавській області по видобутку нафти та газу, фірма "Британіка", яка займається реалізацією як британських, так і українських товарів<sup>2</sup>.

Розвиваються прямі контакти між Мінмашпромом, підприємствами та організаціями, що входять до його системи (НТК ім. О.Антонова,

<sup>1</sup> Вечерние Вести. – 2002. – 2 августа.

<sup>2</sup> Урядовий кур'єр. – 2002. – 11 липня.

запорізьке об'єднання "Мотор-Січ"), і кампанією "Брітіш Ейрспейс"; Мінпромом і провідними брокерами Лондонської біржі металів, а також з кампаніями-покупцями металургійної та хімічної продукції, мінеральних добрив, цементу.

Помітно активізувалося двостороннє співробітництво у вугільній промисловості. В Донецьку група британських компаній підписала контракти з Петровським машинобудівним заводом і кількома шахтами про модернізацію виробництва гірничого устаткування та переоснащення шахт на суму 111 млн. дол. США.

Досліджено, що серед країн ЄС Велика Британія є другим після Нідерландів стабільним іноземним інвестором в Україні, демонструючи схильність до збільшення інвестицій. За даними Держкомстату України, на 01.01.1995 р. обсяг прямих інвестицій в Україну з Великої Британії становив 33,8 млн.дол., на 01.01.1998 р. – 151 млн.дол., і на 01.01.2001 р. – вже 299,4 млн.дол. [237, с. 238]. На думку посла Великої Британії в Україні Р.Брінклі, рівень інвестування зростатиме і надалі [142].

Однак, є чинники, які перешкоджають активному надходженню британських інвестицій в українську економіку [511, с. 69]. По-перше, це часта зміна інвестиційного законодавства в Україні і втручання держави в економічні процеси, занадто ускладнена система реєстрації спільних підприємств, домінування у діловому житті країни тіньової економіки і організованої злочинності. По-друге, негативний досвід діяльності британських фірм на українському ринкові. І, врешті-решт, сумнівний імідж України, сформований міжнародними засобами масової інформації.

Сполучене Королівство з 1995 року започаткувало активну підтримку економічних реформ в Україні через британський Фонд технічної допомоги "Ню-хау", що надає фінансову допомогу малому бізнесові України, підприємцям банківської та фінансової сфер, а також підтримує британські компанії, що планують інвестування в Україні. Фонд

"Ноу-хау", допомагаючи модернізувати українське господарство, щорічно складає огляди стану української економіки, які потім оприлюднюються в Лондоні. Зрозуміло, що ця інформація має переважно негативний характер, враховуючи становище, що склалося в економічному житті України впродовж попередніх років. "Іноземні інвестори не прийдуть, якщо не буде гарантії їхньому бізнесові, – зазначив колишній посол Британії в Україні Р.Сміт. – Їх слід переконати в тому, що в Україні можна отримувати прибутки. Дещо в цьому напрямі вже зроблено, зокрема в законодавчій сфері"<sup>1</sup>.

У листопаді 1995 року в Україні перебувала делегація британських промисловців на чолі з головою Правління зовнішньої торгівлі Д.Хорнбі. На переговорах з прем'єр-міністром України, міністрами та представниками українських кампаній були досягнуті певні домовленості стосовно допомоги в реструктуризації енергетичних галузей економіки України.

Починаючи з 1993 року, за британською програмою технічної допомоги реалізуються екологічні проекти в Донецькій області.

Під час свого візиту до України в квітні 2000 року державний секретар закордонних справ Британії Р.Кук повідомив про підтримку його державою прагнення України вступити до СОТ. Більше того, за його словами, Велика Британія активно працюватиме над впровадженням стратегії ЄС стосовно України.

Обсяги технічної допомоги країн ЄС, серед яких Велика Британія надавала найбільшу допомогу Україні, до 1997 року мали тенденцію до зростання. Однак, починаючи з 1998 року вони постійно знижуються. Так, якщо в 1997 році обсяг технічної допомоги, яка надійшла в Україну з Великої Британії, становив 33,2 млн.дол., у 1998 р. – 30,7 млн.дол., то в

---

<sup>1</sup> Урядовий кур'єр. – 2002. – 11 липня.

1999 р. він скоротився майже вдвічі до 15,0 млн.дол., а в 2000 р. – ще вдвічі і становив лише 7,2 млн.доларів [237, с. 239].

Не дивлячись на скорочення, технічна допомога Україні виокремлюється британською стороною як один з трьох найважливіших аспектів двостороннього співробітництва (поряд зі співробітництвом в галузі оборони та діяльністю Британської ради) [142]. Низка ініційованих Великою Британією проектів свідчить про сприяння Україні в її прямуванні до Європи та отриманні нею асоційованого членства в ЄС:

– в торговельно-економічній сфері:

- започаткування українсько-британських консультацій механізму з питань розвитку торгівлі. Перший раунд відбувся наприкінці 2001 р. в Лондоні;

- реалізація проекту технічної допомоги Україні у формулюванні торговельної політики. На сьогодні виконується проект під егідою Міністерства з питань міжнародного розвитку вартістю 713 тис.ф.ст.;

- проведення консультацій на експертному рівні та семінарів стосовно правил та процедур функціонування СОТ з метою набуття Україною членства в СОТ;

– в сфері розвитку демократії:

- фінансовий внесок у розмірі 100 тис.ф.ст. у реалізацію плану дій щодо розвитку вільних ЗМІ в Україні. зазначений план було опрацьовано за бельгійським головуванням в ЄС у червні 2001 р.;

– мінімізація можливих небажаних наслідків розширення ЄС:

- реалізація проекту технічної та фінансової допомоги в облаштуванні східних та південних кордонів України, який розроблено компанією "Кроун Ейджентс" на замовлення Форін Офісу;

- започаткування тристороннього консультативного механізму Британія – Польща – Україна щодо відносин України з розширеним ЄС,

передусім у сфері торговельно-економічного співробітництва, енергетичної безпеки, зміцнення кордонів та візового режиму.

Важливий аспект допомоги, що надходить з боку Сполученого Королівства, пов'язаний з діяльністю британського урядового Відділу міжнародного розвитку. Програми, що розробляються цим відділом кожні п'ять років для виконання в Україні, спрямовані на зменшення бідності в державі та допомогу найбільш вразливим верствам населення. Дія програми охоплює Київську, Донецьку, Львівську, Харківську та Одеську області. За даними британського посольства в Україні, на додаток до прямої щорічної допомоги Україні обсягом 8-9 млн. фунтів ст., програма надає додатково 16 млн. фунтів ст. безпосередньо від СК щороку для ліквідації бідності в державі. До виконання програми залучені Світовий Банк, програма ЄК TACIS та ЄБРР. Результати програми оцінюватимуться британськими експертами, але вже зараз йдеться про географічне поширення дії програми.

Розвиток британсько-українського науково-технічного та гуманітарного співробітництва є найбільш очевидним для української громадськості, яка відчуває великий і живий інтерес до самої країни, її мови, звичаїв і традицій, однак дещо стримано ставиться до Сполученого Королівства як важливого партнера. За даними громадського опитування щодо розвитку двостороннього співробітництва України з Британією, яке проводили експерти Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України протягом 1997-2000 рр., його оцінка за п'ятибальною системою виявилася відносно стабільною і вищою за середню – від 3,08 (березень 1998 р.) до 3,41 (грудень 1997 р.). На 2000 рік вона становила 3,22 [743, Ар.І-45]. Велику Британію поки що не названо ні серед найбільш пріоритетних держав для співробітництва (зазначено Росію, США, Польщу та Німеччину), ні серед тих, які налагодили з Україною найбільш успішні та інтенсивні стосунки впродовж періоду її незалежності. Водночас



Сполучене Королівство названо в першій четвірці тих держав, на які Україна може покласти в питанні реформування своїх збройних сил [743, Ар.І-103].

Як зазначено вище, двосторонній Договір від 10 лютого 1993 року визначив принципи відносин і співробітництва між урядом України і урядом Сполученого Королівства. На додаток до нього в липні 1993 року була підписана Угода про співробітництво між Міносвіти України та Центром обмінів у галузі освіти Міносвіти Великої Британії, діє також Угода про наукове співробітництво між НАН України та Королівським науковим товариством, що підписана в листопаді 1991 року. Наукове співробітництво між Британією та Україною розвивається в багатьох галузях.

Так, у 1994 році в Україні перебувала представницька делегація Британії, яка ознайомила з досягненнями українських вчених і практиків у галузі матеріалознавства, в результаті чого було визначено конкретні напрямки майбутнього співробітництва.

21 липня 1995 року в Лондоні підписано документи про передачу Україні наукової антарктичної станції "Фарадей" (вартістю понад 10 млн. доларів США) та про співпрацю в галузі дослідження Антарктики, а 7 лютого наступного року Україна офіційно вступила у володіння цією науково-дослідною станцією.

1 березня 1997 року згадуваний вище фонд "Ноу хау" започаткував проєкт для налагодження академічних партнерських зв'язків між вищими навчальними закладами Сполученого Королівства та країнами, які розвиваються, включаючи Україну. В рамках двосторонніх міжвузівських угод здійснюється обмін студентами, стажистами, науковцями, фахівцями. Активно розвивається співпраця Національної академії наук України з Королівським Науковим Товариством. Крім Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона НАНУ, колектив якого вже багато років співпрацює з

Британським інститутом зварювальної технології, з британськими вченими налагодили контакти науковці Інституту фізіології ім. О.Богомольця, Інституту технічної теплофізики, Інституту геологічних наук, Інституту біохімії ім. О.Палладіна, Інституту ботаніки ім. М.Холодного НАНУ, Київського, Донецького та Львівського національних університетів, Київського та Львівського національних політехнічних університетів.

Провідна роль у здійсненні плідної співпраці належить Британській Раді, п'ять осередків якої працюють в Україні понад десять років і сприяють розвиткові тривалих та взаємовигідних культурних стосунків між Великою Британією та Україною, пропонуючи, зокрема: культурні акції, арт-менеджмент в сучасному світі, налагодження контактів та обмінів творчими ідеями між британськими та українськими вченими, доступ до освітніх послуг, вивчення англійської мови, вдосконалення професійного рівня вчителів англійської мови, залучення до демократичних надбань, співпрацю британських фахівців з українськими громадськими організаціями, органами влади та окремими фахівцями у сфері врядування і прав людини. В рамках останньої Британська Рада виконує проект на підтримку неурядових організацій в Україні, який було розпочато в межах програми уряду Сполученого Королівства щодо надання підтримки Україні в перехідний період.

Однією з найпріоритетніших сфер діяльності Британської Ради є підтримка європейського вибору України через сприяння інтеграції її правових рамок і структур до норм і стандартів Європейського Союзу. Британська Рада співпрацює з урядовими установами, юридичними експертами як державного, так і приватного сектору, а також з групами студентів з метою підтримки процесу інтеграції України до ЄС.

Крім того, Британська Рада також має низку інших конкретних завдань:

- зміцнення репутації Сполученого Королівства в Україні як вигідного партнера;
- презентування Британії як надійного партнера у вирішенні найважливіших питань реформ;
- надання особам, що відповідальні за прийняття рішень і формування громадської думки в Україні, доступу до знань і досвіду Сполученого Королівства;
- надання практичної допомоги громадським організаціям через мережу Центрів підтримки громадських організацій в Києві, Одесі, Львові, Донецьку і Харкові;
- демонстрування відданості Великої Британії справі зміцнення зв'язків у межах Європи;
- сприяння інтегруванню України у світове інформаційне суспільство через підтримку розвитку інформаційного фаху;
- формування ролі Сполученого Королівства як найліпшого джерела освітніх можливостей.

Під час офіційного візиту державного секретаря закордонних справ Великої Британії Р.Кука до України в квітні 2000 року було відкрито нове приміщення центру Британської Ради в Києві. Р.Кук зазначив, що між нашими двома країнами є "багато спільних інтересів, один з яких – закриття ЧАЕС до кінця 2000 року"<sup>1</sup>.

З 1995 року Британська Рада співпрацює з правоохоронними органами та Збройними Силами України. В цьому аспекті виконано проекти "Впровадження в Україні поліційної моделі, ґрунтованої на підтримці з боку населення", "Правове та демократичне навчання курсантів та слухачів вищих військових навчальних закладів в Україні", "Розвиток навчання поліційному управлінню в перехідних суспільствах".

---

<sup>1</sup> Урядовий кур'єр. – 2000. – 14 квітня.

Британська Рада в Україні, співпрацюючи з Комітетом Верховної Ради України з науки і народної освіти в рамках проекту британського урядового фонду "Нюу хау", надала фінансову та експертну допомогу в розробці проекту Програми прогнозування розвитку технологій в Україні. Кульмінацією цього проекту стали слухання у Верховній Раді в грудні 1997 р., в яких взяла участь високоповажна делегація британського Парламенту на чолі з головою Спеціального комітету з науки і технологій Палати лордів лордом Філіпсом. За результатами слухань було прийнято постанову про включення реалізації "Програми прогнозувань розвитку технологій в Україні" в програму діяльності Уряду.

Складовою цієї Програми є українсько-британські наукові семінари серії N+N з проблем фізики низьких температур, інформаційних технологій і комп'ютерної техніки, біологічних наук і біотехнології, що регулярно проводяться з 1998 року у Великій Британії.

Краще пізнати нинішній Альбїон допомагає проведення інформаційних ярмарків "Сучасна Британія", ініційоване Посольством Великої Британії, Британською Радою та обласними універсальними науковими бібліотеками, що діє з вересня 2001 року і є частиною партнерського проекту "Сучасна Британія в Україні", присвяченого 10-річчю підписання Угоди між урядами Сполученого Королівства та України про співпрацю у сфері освіти, науки і культури. Ця ініціатива розглядається як важлива частина політики "народної дипломатії", котра зосереджена на формуванні взаєморозуміння безпосередньо між народами України та Сполученого Королівства. Ключова тема ярмарків – освіта у Британії. Протягом 2001-2002 років ярмарки проведено у 16 регіонах України.

Традиційне партнерство Британської Ради з українськими бібліотеками і фінансова підтримка уряду Сполученого Королівства зробили можливим отримання шістдесятьма бібліотеками України книг зі

спеціального 150-томного випуску "Бібліотеки Тисячоліття". Загальна вартість книг, котрі надійшли в Україну в рамках проекту "Бібліотека Тисячоліття", становить майже чверть мільйона доларів.

Звичайно, зазначені заходи та проекти не можуть висвітлити повною мірою стан розвитку британсько-українських відносин на сучасному етапі. Але навіть і те, що зазначено, дає підстави для позитивних прогнозів стосовно майбутнього співробітництва обох держав. В цьому сенсі найголовнішим є підтримка Великою Британією стратегічного вибору України стати важливою складовою об'єднаної Європи.

До цього часу британсько-українські стосунки розвивалися повільними темпами. Це можна пояснити як нинішнім станом справ в Україні: її економічною нестабільністю, недосконалістю системи державної влади і невеликим досвідом самостійної міжнародної співпраці, так і недостатньою активністю з боку Великої Британії, з огляду на її традиційну обережність і консерватизм.

Тим не менш, спостерігається зростання усвідомлення британською стороною важливості України як вагомого актора в міжнародних відносинах. Цьому сприяли і події кінця 2004 р. щодо активної демонстрації волевиявлення українського народу, що притягнули увагу світової громадськості. На думку британського посла Р.Брінклі, "це є революцією і виразом демократичної волі народу. Україна ніколи вже не залишиться такою, якою була до цих подій" [142]. Колишній прем'єр-міністр Великої Британії М.Тетчер зазначила, що "Захід має більш активно підтримувати українських демократів"<sup>1</sup>. Британські ЗМІ називають події 2004 р. в Україні не інакше як "тектонічним зсувом" в бік демократії.

---

<sup>1</sup> Вісник. Український тижневик. – 2004. – 2 грудня.

З огляду на викладене, можна зробити наступні висновки щодо британсько-українських відносин:

- Велика Британія підтримує набуття Україною статусу асоційованого члена в ЄС;
- Велика Британія виступає за поступовість руху України до ЄС, конкретизуючи визначальні етапи такого руху;
- Сполучене Королівство надає зважену фінансову підтримку Україні для сприяння подальшому демократичного розвитку держави та прогресу в усіх економічних галузях;
- Велика Британія суттєво збільшуватиме обсяги допомоги після отримання відчутних результатів в окреслених напрямках співробітництва;
- Для стимулювання інтересу Великої Британії в прискоренні наближення України до ЄС варто зосередити зусилля на реалізації масштабних економічних проєктів в рамках двостороннього співробітництва і заохотити авторитетні британські компанії суттєво активізувати свою діяльність в Україні.

Визначено, що сучасна позиція Сполученого Королівства щодо України обумовлена двома об'єктивними чинниками:

- його власними підходами до розширення Європейського Союзу на схід, сприянням саме розширенню, а не поглибленню інтеграційних процесів;
- визнанням Великою Британією особливої геостратегічної ролі України на континенті, особливо після завершення чергової "хвилі" розширення ЄС;
- традиційною британською тактикою спостереження і очікування, неспішання з висновками та запровадженням конкретних ініціатив.

Доведено, що Велика Британія виступає послідовним прихильником процесу поширення європейських інтеграційних процесів на схід, що не в останню чергу обумовлено її негативним ставленням до поглиблення

розвитку федералістських тенденцій, наявних в ЄС. Поширення Європейського Союзу на схід неминуче супроводжуватиметься послабленням федералізму і посиленням державоцентризму як головної концептуальної засади британської позиції щодо Європи. Звідси очевидно, що в особі Великої Британії Україна гіпотетично може мати надійного партнера, а, можливо, й вірогідного союзника.

Варто зауважити, що головне питання: чому й досі Україна перебуває в маргінальній зоні офіційної лондонської політики?, зрозуміло, потребує серйозного автономного дослідження і певного часу для спостереження за подальшим перебігом подій.

Визначено, що на сьогодні співробітництво між Великою Британією та Україною розвивається досить повільними темпами. Очевидною є "другорядність" нашої держави для британського істеблішменту. Слід визнати, що Велика Британія до цього часу в жодній галузі не належить до активних партнерів України, якими є, наприклад, Німеччина, Сполучені Штати або Італія. І все ж, спостерігається певний прогрес в розвитку двосторонніх відносин в багатьох сферах співробітництва і взаємодії.

Британсько-українське співробітництво може бути ефективно налагоджене у сфері миротворчої діяльності, запобігання конфліктам, врегулювання міжнародних конфліктів і антитерористичної діяльності в глобальному вимірі. Крім того, далеко не вичерпані можливості для спільного успішного співробітництва в таких важливих для світової спільноти сферах, як екологія, ядерне роззброєння, боротьба з наркомафією, організованою злочинністю, поширенням ідей демократії та миру, дотримання прав людини, розвитку безпечних для людства інноваційних технологій.

## ВИСНОВКИ

Проведене дослідження стало теоретико-аналітичним підґрунтям вирішення поставленої в дисертації наукової проблеми – визначення особливостей та закономірностей еволюції зовнішньої політики Великої Британії від партнерсько-атлантичної до атлантично-європейської і до інтеграційно-європейської під впливом міжнародних чинників впродовж другої половини XX – початку XXI століть. Головною ідеєю, якою керувалася авторка, виступало те, що остаточна зосередженість зовнішньої політики Великої Британії на європейському континенті як першочерговій сфері своїх зовнішньополітичних інтересів та неординарність і винятковість її позиції серед інших європейських партнерів було обумовлено впливом головних зовнішньополітичних чинників в особі "особливих відносин" зі Сполученими Штатами та Співдружності націй. Авторка також виходила з ідеї про те, що еволюція європейської інтеграційної політики Великої Британії базувалась і базується на двох постійних постулатах: атлантичному і європейському вимірах; при цьому лідерство Великої Британії, як і цілісність Британської Співдружності (Співдружності націй), ніколи не ставились її урядами поза сумнівом.

В результаті вирішення поставлених в дисертації завдань авторка робить наступні висновки:

- еволюція європейської інтеграційної політики Великої Британії проходила в руслі головної мети її зовнішньополітичного курсу, спрямованого на досягнення домінуючої ролі на континенті, при константі національних інтересів держави. Не дивлячись на те, що міжнародні чинники впливали на формування та еволюцію євроінтеграційної політики Великої Британії, не менш важливими залишалися і внутрішні чинники, пов'язані з історичними особливостями розвитку Сполученого Королівства, його традиціями та досвідом. Британія не могла, з одного



боку, опиратись інтеграційним тенденціям Європи, бо залишилася б на узбіччі історичного прогресу, а з іншого – імперські устремління і усталені традиції, чинник "особливих відносин" з США та чинник Співдружності націй визначали мінливий характер її європолітики та участі в євроінтеграції.

- історичний зміст політики Великої Британії щодо європейської інтеграції був досить складним. Впродовж другої половини XX та на початку XXI століть Велика Британія виступала одним з головних політичних акторів міжнародних відносин в глобальному вимірі, хоча протягом зазначеного періоду співвідношення сил у світовій політиці і економіці формувалося не на користь Великої Британії: з'явилися нові центри сили, еродувала імперія, зменшувалася військово-політична могутність Сполученого Королівства, падав його міжнародний престиж. Вже на початку 50-х років XX століття колишня "володарка морів" та "майстерня світу" перебувала в складному становищі, зосереджуючись на "пошуках гідної ролі", відчуваючи загрозу маргіналізації і вилучення з Європи.

Доктрина "трьох сфер впливу" У.Черчілля, якою керувався офіційний Лондон в повоєнні роки, поступово втрачала прикладний характер і ставала непридатною для функціонування як зовнішньополітичний орієнтир. Водночас британська зовнішня політика не зазнавала раптових змін: вона еволюціонувала протягом останнього півстоліття. Інакше кажучи, трансформація черчіллевої доктрини "трьох сфер впливу" в новітній системі міжнародних відносин стала результатом появи британської зовнішньополітичної "зони зосередження" в особі західноєвропейського регіону.

Через традиційні обережність, поміркованість і консерватизм в прийнятті рішень Британія втратила декілька історичних шансів на домінуючу роль в повоєнній Європі. Проблематичність досягнення цієї

мети зумовлена численними традиційними запізненнями Британії на "європейський експрес" і втратою декількох шансів здобути заповітне лідерство на континенті, які, здавалося б, державі не раз надавала сама її історична доля. Такі шанси були реальними, але, як зазначено в третьому розділі дисертації, втрачені в 40-х і 50-х роках минулого століття.

Після закінчення Другої світової війни Європа даремно сподівалася на британську рішучість. Більше того, держава взагалі утрималась від участі в започаткуванні європейської інтеграції, а коли "європейський експрес" вже рушив і Лондон "схаменувся", подвійне veto Ш. де Голля вилучило Британію з "європейського дому" ще на декілька років.

Остаточне коригування стратегічних пріоритетів розпочалося зі вступом Великої Британії до ЄЕС в 1973 році – Лондон зосередився на Європі як життєважливій сфері свого впливу, який можна реально поширити за умови фіксації "особливих відносин" зі Сполученими Штатами та якомога ефективнішого "диригування" Співдружністю націй при збереженні його цілісності та підтриманні з ним постійних всебічних зв'язків.

Зі вступом в 1973 році до "Спільного ринку" "особливі відносини" були дещо ущемлені на користь тіснішої співпраці з континентальними країнами, а Велика Британія стала виконувати своєрідну роль головної з'єднувальної ланки між Західною Європою і США, сприяючи здійсненню американського впливу і його присутності на європейському континенті. Натомість Сполучені Штати були зацікавлені в посиленні впливовості Британії в Європі, в завоюванні нею позиції континентального лідера.

- З приєднанням в 1973 році до ЄЕС держава часто поводитись особливо – як "незручний партнер" і напівсторонній член європейської спільноти. "Можливо, історія була б іншою, якби ми були там з самого початку, якби ми відчували, що ми створюємо, а не просто приєднуємося, – зазначив Тоні Блер у своїй промові в Аахені 13 травня 1999 року. – Але

відбувалося не так. І все ж, моє покоління має новий шанс. У нас є, сподіваюсь, можливість для великого власного внеску до Європейського Союзу. Але я знаю, що ми можемо його зробити лише на основі партнерства, повною мірою відіграваючи свою роль. ... Моя позиція щодо моєї держави така: якщо ми хочемо, щоб Європою керував здоровий глузд нашого характеру, ми маємо також використати творчий підхід, щоб побачити, що лише своєю участю ми можемо сформувати та вплинути на Європу, до якої належимо" [370, с. 527]. Сучасна політика Т.Блера є історичним продовженням британського неприйняття другорядної політичної ролі та статусу середньої держави, що було характерним для всіх урядів Сполученого Королівства другої половини XX – початку XXI століть.

- Принциповими практичними підходами Сполученого Королівства щодо реформування сучасного ЄС виступає необхідність зміцнення міждержавного характеру управління ЄС, з посиленням стратегічної функції Європейської Ради, більшим контролем за дотриманням принципу субсидіарності, підвищенням ролі залучення національних парламентів до управління в ЄС, збереженням "держав-націй" як основних суб'єктів ЄС. Велика Британія має власне бачення майбутньої інтегрованої Європи – Європи "надпотужної", але не "наддержави". Домінантою британської європолітики виступає державоцентристський підхід, який сприймається позитивно більшістю британців. Крім того, в британських поглядах на Європу превалює прагматизм.

- Британські теоретичні позиції стосовно Європи, що інтегрується, формувалися під впливом зовнішніх та низки внутрішніх чинників – інституційних, історичних, економічних, географічних і культурних, зосереджуючись навколо концепції міждержавності як принциповій основі діяльності інтеграційних об'єднань. Особлива позиція

Сполученого Королівства в "Європі" надала державі репутації "незручного партнера", зумовила розвиток багатоконцептності теоретичних розробок і підходів, що відбивають непослідовність і різноманітність поглядів політичних сил Британії на комплекс європроблем. Слід зазначити, що жодна з політичних сил держави не дотримувалася постійної визначеної концепції і не має власного чіткого і послідовного теоретичного підходу до розв'язання "європейської" проблеми. Згідно з власними європоглядами, британців можна умовно поділити на п'ять груп, які охарактеризовано в другому розділі дисертації, – від прихильників європейської інтеграції, так званих євроентузіастів, до її опонентів – єврофобів. Стрижнем британських концептуальних підходів виступала концепція суверенітету як протиположна концепції наднаціональності.

Елементи наднаціональності, наявні в діяльності сучасного ЄС, тим не менш, поступово "вписалися" в реалістичні уявлення британців про майбутній європейський устрій. Зараз Британія здебільшого залишається прихильницею голлістської концепції "Європи націй" і підтримує конфедеративні погляди щодо ЄС та принцип субсидіарності. Причини реформаторського курсу Т.Блера полягають в кардинальному переосмисленні сучасних політичних реалій і об'єктивній оцінці тих змін, що сталися в новітній системі міжнародних відносин, визначенні місця і ролі Британії в новому світопорядку.

- Багатоконцептуальність британських підходів щодо європейської інтеграції зумовлено такими головними причинами: по-перше, це занепокоєння послабленням сталих зв'язків з довкіллям – Сполученими Штатами та Співдружністю; по-друге, це стурбованість тим, що членство в ЄС поступово обмежуватиме національний суверенітет Великої Британії, що призведе до його остаточної втрати; по-третє, – обгрунтована британська опінія про економічну недоцільність перебування Сполученого Королівства у складі держав-членів ЄС.

Четверту причину складає комплекс особливостей процесу формування британської національної ідентичності, так званої "бритішнесс". П'ятим причинним фактором виступає домінування двох провідних політичних партій, які в результаті парламентської боротьби змінюють одна одну при владі. І останньою з причин, що зумовили наявність багатоконцептуальності, є ідеологічні розходження серед британського істеблішменту.

- Питання про приєднання Великої Британії до зони євро є не стільки економічним, а насамперед політичним. Будучи країною, відомою своїм прагматизмом і несхильністю до результативно невинуватених політичних гасел, Сполучене Королівство дотримується обережної та оціночно-очікувальної позиції щодо єдиної євровалюти, що пояснюється традиційною британською обережністю, зваженими рекомендаціями британських науковців, побоюванням негативних економічних наслідків для держави. Політика урядів Т.Блера щодо приєднання до зони євро відрізняється від пасивної позиції спостерігача, продемонстрованої їхніми попередниками, творчим підходом до підготовки до такого кроку. Впродовж спостереження за результатами континентального нововпровадження реалістично-прагматична політика лейбористів спрямована на приведення економіки Британії в стан готовності до прийняття євро.

- Характер співробітництва Великої Британії в галузі безпеки та оборони в ЄС визначався наявністю елементів глобальних інтересів Сполученого Королівства, а також його "особливими відносинами" зі Сполученими Штатами. До того ж, Велика Британія, як ядерна держава та постійний член Ради Безпеки ООН, керувалася власною оборонною стратегією в формуванні оборонної складової Європейського Союзу. Велика Британія історично обіймала позицію зв'язуючої ланки між США та Європейським Союзом в рамках НАТО, водночас виступаючи за

створення окремішньої європейської системи оборони. Сучасна готовність Сполученого Королівства захищати європейські політичні цінності стала важливою складовою підходів Великої Британії до реформування Євросоюзу. Така позиція офіційного Лондона пояснюється його розрахунками на те, що, обійнявши ініціативу в військовій галузі, Британія підтверджуватиме свої претензії на роль європейського лідера і буде в змозі формувати політику ЄС в галузі оборони у відповідності з власними національними інтересами. Це означає, що Британія не допускати того, щоб ініціатива країн-членів ЄС щодо формування "європейської оборонної ідентичності" призвела до підриву НАТО з усіма наслідками щодо американських гарантій для Західної Європи. Велика Британія неодноразово наголошувала, що її стратегічною метою стосовно ЄС є налагодження більш тісного співробітництва з США, а формування "європейської оборонної ідентичності" розглядається як посилення європейської складової в НАТО, яка є наріжним каменем безпеки Сполученого Королівства.

- Привілейоване положення Великої Британії в НАТО як найближчого союзника Сполучених Штатів зумовлено "особливими відносинами" між обома державами, які виступили одним з вагомих зовнішньополітичних чинників формування європейської інтеграційної політики Великої Британії. Започаткування і тривала відносна стабільність "особливих відносин" обумовлена низкою історичних та іншого роду причин, як то: участь в обох світових війнах в союзницьких зі Сполученими Штатами відносинах; тісна англо-американська взаємодія в Другій світовій війні, яка переросла у відносини якісно вищого рівня; по-друге, британське прагнення до американського патронату з поступовою, починаючи з 1947 року (надання незалежності Індії та Пакистану), втратою імперських заокеанських володінь; по-третє, вагомим аргументом зміцнення американсько-британських "особливих відносин" є те, що вони

розвивалися в умовах ідеологічного протистояння, що спонукало до об'єднання сил перед радянською загрозою; по-четверте, психологічний фактор, що формує зовнішнє враження вирішення власними силами проблем глобального рівня, які фактично після Другої світової війни Британія розв'язувати була вже не в змозі. Збереження "особливих відносин" для Сполучених Штатів обумовлено насамперед зацікавленістю у стабільних зв'язках з ЄС, що відіграє суттєву роль у світовій політиці та економіці і виступає важливим партнером для американських інвестицій і торгівлі, а також слугує оплотом безпеки і стабільності Євразійського регіону. Поширення американського впливу пов'язувалося з тим, що Велика Британія зі своєю прихильністю до атлантизму відіграватиме в ЄС (ЄЕС) активну і конструктивну роль.

- Участь Великої Британії в військових операціях НАТО сприяла посиленню взаємодії та "особливих відносин" зі Сполученими Штатами. Сполучене Королівство мало нагоду зайвий раз продемонструвати боєздатність своїх збройних сил, що вигідно вирізняло його з-посеред інших європейських партнерів НАТО. Демонстрація британської сили набула особливої актуальності в контексті формування спільної зовнішньої та політики та політики безпеки ЄС та "європейської оборонної ідентичності". Це відповідало зовнішньополітичним амбіціям Великої Британії та посилювало її вплив не лише в Європі, а й в глобальному вимірі.

- Перед сучасною Британією не стоїть питання вибору між США та ЄС. Згідно з позицією теперішнього британського уряду, Сполучене Королівство має відігравати провідну роль в Європі і далі посилювати свою позицію "мосту" та каналу інформації між Старим та Новим Світом. Європейська інтеграційна політика "нових лейбористів" продемонструвала гнучкий підхід, заснований на комбінації пожвавлених "особливих відносин" з комунітарністю та використанні традиційних та іноваційних

методів, що дозволило Т.Блеру задовольняти водночас британські, американські та європейські інтереси. Тим не менш, іракська війна продемонструвала певне віддалення Британії від інших великих європейських держав, відносини з якими вимагають корективки. Характер "особливих відносин" Великої Британії і США явив приклад привілейованих стосунків світової потуги і середньої європейської держави; їхня роль в певні періоди еволюції інтеграційної політики Великої Британії була визначальною, а інколи і вирішальною. Події 11 вересня 2001 р. підняли "особливі відносини" зі Сполученими Штатами на новий рівень, окресливши британську складову як невід'ємний елемент американської зовнішньої політики. Сполучене Королівство відіграло ключову роль в іракській війні в коаліційних силах зі Сполученими Штатами. Війна показала певну обмеженість Сполучених Штатів в проведенні широкомасштабних бойових операцій та необхідність допомоги союзників. З іншого боку, активна участь Великої Британії в антитерористичних акціях Вашингтона викликала неоднозначну оцінку з боку європейських союзників. Активність Британії в американських діях не сприяла поглибленню єдності всередині ЄС та зміцненню євроатлантичних відносин взагалі. Авторитет, завойований Британією серед європейських партнерів, можна назвати силовим. Невипадково, що в очах європейців Британія сприймається в якості "лідера агресивності", європейського партнера з атлантичною сутністю. Сучасний політичний курс Тоні Блера спрямований на синхронізацію дій з Вашингтоном, рівноправну участь Великої Британії у вирішенні глобальних проблем, хоча існують й певні розбіжності в підходах до шляхів розв'язання окремих питань. Крім того, спостерігається посилений політичний вплив Лондона на Вашингтон.

- Співдружність націй виступає другим вагомим зовнішньополітичним чинником формування європейської інтеграційної



політики Великої Британії, однак його впливовість виявляється більш наявно лише впродовж трьох повоєнних десятиліть. Цей чинник певною мірою зумовив утримання держави від участі в європейських інтеграційних процесах в повоєнні роки і приєднання до "Спільного ринку" на етапі його започаткування. Головною перешкодою Сполученого Королівства в його прямуванні до європейської інтеграції був економічний аспект Співдружності націй. Міжнародна фінансова могутність Великої Британії зберігалася завдяки її здатності контролювати валютно-фінансові відносини в Співдружності за допомогою стерлінгової зони, яка уможлиблювала утримання позиції фунту як одної з світових валют. Вступ до "Спільного ринку" означав відмову від системи імперських преференцій, яка з 1931 року була основою торгівлі в рамках Співдружності. Крім того, офіційний Лондон зіткнувся з конфліктом інтересів держав-членів Співдружності, більшість з яких вбачали в переорієнтації Британії на Європу зраду інтересам Співдружності та почуттям британського патріотизму.

- Вступ Великої Британії до "Спільного ринку" по-новому поставив питання про відносини Великої Британії та Співдружності та взаємодії ЄЕС з країнами Співдружності, що розвиваються. Водночас інтеграційна політика Лондона, що припадає на інституційний етап еволюції Співдружності (періодизація розвитку Співдружності дана в п. 5.1 дисертації), базувалась на захисті інтересів членів БСН. Роль Сполученого Королівства як лідера Співдружності націй залишалася непохитною, що пояснюється величезним досвідом, накопиченим Британією впродовж всього періоду керування своєю найбільшою в світі багаторасовою імперією. З приєднанням до ЄЕС Британія дотримувалася чіткого курсу сприяння розвитку відносин між країнами Співдружності націй та Співтовариства. Вступ Великої Британії до ЄЕС стимулював розвиток тенденції останнього до поширення зовнішньоекономічних

контактів та подальшого розширення самого Співтовариства, оформлення його в єдину політико-економічну спільність. На сучасному етапі чинник Співдружності в європейській інтеграційній політиці Великої Британії "важить" значно менше в порівнянні з чинником "особливих відносин".

- Говорячи про резервний потенціал держави, здатний збільшити можливості її майбутнього піднесення на міжнародній арені, варто взяти до уваги і східноєвропейський регіон, який належить до маргінальної зони Британії, але є перспективною цариною для всебічної діяльності. В маргінальній зоні міжнародного середовища започатковані і розвиваються британські відносини з новими незалежними державами. Відносини офіційного Лондона з пост-соціалістичними та пострадянськими державами визначено його позитивним підходом до проблеми розширення європейських зв'язків і європейської інтеграції, оскільки це, за підходами Великої Британії, ослаблює федералістські тенденції в розвитку ЄС. Така позиція Лондона сприяла прискоренню інтеграційних процесів на континенті.

- Будучи прихильником розширення, а не поглиблення інтеграційних процесів в Європі, Велика Британія виступає за більш децентралізовану форму управління в ЄС, підтримуючи при цьому більшу інтегрованість у торговельно-економічній та фінансовій сферах. Приєднання до ЄС нових європейських країн з перспективною місткістю їхніх ринків є найбільш вдалою формою реалізації такої моделі розвитку Євросоюзу. Виходячи з цього, Британія може вбачати економічну раціональність у приєднанні до Євросоюзу України, як потенційно економічно розвиненої країни з стабільною фінансовою системою та практикою ведення бізнесу. Велика Британія займала і займає обережно-спостережливу позицію щодо європейських інтеграційних намірів України, оскільки остання не належить до першочергових зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії. Сполучене

Королівство не розглядає Україну в якості її можливого європейського партнера, хоча останнім часом її позиція з цих питань зазнає змін – офіційний Лондон виступає за всебічне співробітництво з Україною;

- Сприятливе ставлення Сполученого Королівства до європейського курсу України пояснюється двома чинниками: по-перше, загальною політичною позицією до розширення ЄС на схід; по-друге, визнанням важливості геополітичного розташування України в цілому, після сучасної хвилі розширення ЄС зокрема. Не дивлячись на відсутність чітких політичних заяв підтримки Сполученим Королівством набуття Україною статусу асоційованого члена ЄС, Велика Британія ніколи не заперечувала правомірності українських прагнень. Вона виступає за поступовість руху України до ЄС, конкретизуючи визначальні етапи такого руху.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### Урядові і міжнародні документи

1. Амстердамський договір. – М.: Інтердіалект+, 1999. – 192 с.
2. Виступ Президента США Дж.Буша (Білий Дім, 11 березня 2002 р.) // Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки: Матеріали Круг. столу (Київ, 23 квітня 2002 р.) / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, Ін-т міжнар. відносин Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка. – К.: НІПМБ, 2002. – С. 82-87.
3. Единый Европейский Акт. Договор о Европейском Союзе. – М.: Междунар. изд. группа "Право", 1994. – 390 с.
4. Європейський Союз. Консолідовані договори. – Київ: Видавництво "Port-Royal", 1999. – 206 с.
5. Декларація міністра закордонних справ Франції Робера Шумана щодо Вищого європейського органу вугілля та сталі від 9 травня 1950 року // Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: "Смолоскип", 2002 – С. 157-158.
6. Заява міністрів країн "Великої сімки" (за результатами зустрічі 8-9 лютого 2002 р. у м. Оттава, Канада // Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки: Матеріали Круг. столу (Київ, 23 квітня 2002 р.) / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, Ін-т міжнар. відносин Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка. – К.: НІПМБ, 2002. – С. 77-79.
7. Заява прем'єр-міністра Великобританії Тоні Блера з приводу воєнної операції у Афганістані 7 жовтня 2001 року // <http://www.britemb.msk.ru>
8. Збірка договорів Ради Європи. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 654 с.

9. Конституційні акти Європейського Союзу. – К.: Міністерство юстиції України. Центр європейського та порівняльного права, 2004. – 366 с.
10. Лаекенська декларація щодо майбутнього Європейського Союзу від 15 грудня 2001 р. // Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: "Смолоскип", 2002 – С. 158-164.
11. Обзор экономического положения Европы: 2004 год, № 1 / Подготовлен секретариатом Европейской экономической комиссии. – ООН: Нью-Йорк и Женева, 2004. – 227 с.
12. Общая европейская политика в области безопасности и обороны. Раздел II итогового документа Европейского совета в Хельсинки. 10-11 декабря 1999 г. // ЕвроЕуро. – 2000. – № 3. – С. 42-46.
13. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2001. – 404 с.
14. Соглашение между Правительствами государств Экономического союза Бенилюкс, Федеративной Республики Германии и Французской Республики о постепенной отмене контроля на их общих границах. Шенген, 14 июня 1985 года // Современная Европа. – 2003. – № 1. – С. 104-105.
15. Спільна доповідь з виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – № 3. – С. 54-65.
16. Україні потрібне європейське майбутнє: Виступ Президента Леоніда Кучми на пленарному засіданні Всесвітнього економічного форуму у Зальцбурзі // Урядовий кур'єр. – 2002. – 18 вересня.

17. Action by the European Union following the attacks on 11 September. Memo/01/327 // [http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten/Ksh?p\\_action.gettx=gt & doc=memo/01/327/0/Rapid & eg=en](http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten/Ksh?p_action.gettx=gt & doc=memo/01/327/0/Rapid & eg=en)

18. Anglo-French summit. London, 25 November 1999. Joint declaration on European defence // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies. Western European Union, 2001. – P. 77-79.

19. A secure Europe in a better world. European Security Strategy / Document proposed by Javier Solana and adopted by the Heads of State and Government at the European Council in Brussels on 12 December 2003.

20. Anglo-French summit, London, 25 November 1999. Joint declaration on European defence // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies WEU, 2001. – P. 77-79.

21. The battlegroups concept – UK/France/Germany food for thought paper, Brussels, 10 February 2004 // EU security and defence: core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 10-16.

22. British-French summit, St-Malo, 3-4 December 1998. Joint Declaration on European defence // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies Western European Union, 2001. – P. 8-9.

23. British-Italian summit, London, 19-20 July 1999. Joint Declaration launching European Defence Capabilities Initiative // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47 – Paris: Institute for security Studies WEU, 2001. – P. 46-47.

24. Brussels Treaty. As amended by the Protocol modifying and completing the Brussels Treaty, signed at Paris on October 23, 1954. Texts of

the Treaty, the Protocols and other documents concerning Western European Union. – WEU, 1982. – 578 p.

25. ECOFIN Council Report to the Florence Summit on the State of Preparatory Work for the Single Currency // "Europe"/Documents N 1991. – 1996. – 3 July. – 4 p.

26. EU-NATO Declaration on ESDP – 16 December 2002 // The Prague Summit and NATO's Transformation. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – P. 106-108.

27. EU-NATO ministerial meeting. Brussels, 4 December 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 285-286.

28. EU-NATO ministerial meeting, Reykjavik, 14-15 May 2002 // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 60-62.

29. EU-US Summit. Dromoland Castle, 26 June 2004 // EU security and defence: core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 143-161.

30. Euro. Get ready for the euro. January 1, 1999. – HM Treasury, Euro Preparations Unit. – London: HM Treasury, 1998. – 4 p.

31. European Commission Report to the Florence Summit on the Progress of Preparatory Work on the Single Currency // "Europe"/Documents N 1992. – 1996. – 4 July. – 5 p.

32. European Convention. Brussels, 18 July 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 397-422.

33. European Council, Barcelona, 15-16 March 2002 // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 48-49.

34. European Council, Brussels 25 and 26 March 2004: Declaration on combat terrorism; European Union strategic objectives to combat terrorism; Declaration on solidarity against terrorism // EU security and defence: core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 31-42.

35. European Council, Brussels, 17 and 18 June 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 84-141.

36. European Council, Brussels, 4-5 November 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 260-274.

37. European Council, Brussels, 16-17 December 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 331-370.

38. European Council, Cologne, 3-4 June 1999. Declaration of the European Council on Strengthening the Common European Policy on Security and Defence // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies. Western European Union, 2001. – P. 41-45.

39. European Council, Copenhagen, 12-13 December 2002 // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 165-177.

40. European Council, Goteborg, 15-16 June 2001 // From Nice to Laeken. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot



Paper 51. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2002. – P. 30-68.

41. European Council, Helsinki, 10-11 December 1999 // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies. Western European Union, 2001. – P. 82-91.

42. European Council, Nice, 7, 8 and 9 December 2000 // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies. Western European Union, 2001. – P. 168-211.

43. European Council, Santa Maria da Feira, 19-20 June 2000 // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies. Western European Union, 2001. – P. 120-139.

44. European Council, Seville, 21-22 June 2002 // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 73-103.

45. European Defence. A proposal for a White Paper / Report of an independent Task Force // Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2004. – 136 p.

46. European defence meeting – ‘Tervuren’. Brussels, 29 April 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Volume IV / Compiled by Antonio Missiroli. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies, European Union, 2003. – P. 76-80.

47. European Parliament resolution. Strasbourg, 23 October 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 235-249.

48. European Union-NATO declaration on ESDP // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 178-180.

49. Extraordinary European Council meeting, Brussels, 21 September 2001. Conclusions and plan of action // From Nice to Laeken. European defence: core documents. Chaillot Paper 51. – Vol. II / Compiled by Rutten M. – Paris: Institute for Security Studies European Union, 2002. – P. 150-154.

50. Fight against terrorism – acts adopted by the Council, Brussels 27 December 2001. Common Position on combating terrorism. Common Position on the application of specific measures to combat terrorism // From Nice to Laeken. European defence: core documents. Chaillot Paper 51. – Vol. II / Compiled by Rutten M. – Paris: Institute for Security Studies European Union, 2002. – P. 192-198.

51. Franco-British summit, London, 29 November 2001. Declaration on ESDP // From Nice to Laeken. European defence: core documents. Chaillot Paper 51. – Vol. II / Compiled by Rutten M. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2002. – P. 108-109.

52. Franco-British summit – Declaration on strengthening European cooperation in security and defence. Le Touquet, 4 February 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 36-39.

53. Franco-British summit. London, 24 November 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 280-282.

54. General Affairs and External Relations Council. Brussels, 22 November 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V.

– Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 278-316.

55. Informal European summit, Portschach, 24-25 October 1998. Press conferences by British Prime Minister Tony Blair (extracts) // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47 – Paris: Institute for security Studies WEU, 2001. – P.1-3.

56. Informal meeting of EU defence ministers. Rome, 29 August 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 204-207.

57. Joint Declaration by the Heads of State and Government of the EU, the President of the European Parliament, the President of the European Commission and the High Representative for the CFSP, Brussels, 20 September 2001 // From Nice to Laeken. European defence core documents. – Vol. II / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 51. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2002. – P. 147- 148.

58. Joint declaration by Russia, Germany and France on Iraq. Paris, 10 February 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 346.

59. Joint US-EU statement at Goteborg summit 14 June 2001 // [http://www.usinfo.state.gov/regional/eur/bush01/sweden\\_joint.htm](http://www.usinfo.state.gov/regional/eur/bush01/sweden_joint.htm)

60. Joint EU-US ministerial statement on combating terrorism, Brussels, 20 September 2001 // From Nice to Laeken. European defence core documents. – Vol. II / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 51. – Paris: Institute for Security Studies European Union, 2002. – P. 149-150.

61. Joint paper on European defence by France, Germany and the United Kingdom. Naples, 29 November 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. –

Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 283-284.

62. Joint statement of Belgium, France and Germany on Iraq. Brussels, 17 February 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 347.

63. Launch of Operation *Althea* in Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, 2 December 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 322-325.

64. Letter to *The Times* – joint letter by the leaders of eight European countries. 30 January 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 343-344.

65. Meeting of the Heads of State or Government of the European Union and the President of the Commission, Ghent, 19 October 2001. Declaration: Follow-up to the September 11 attacks and the fight against terrorism. Road map // From Nice to Laeken. European defence core documents. – Vol. II / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 51. – Paris: Institute for Security Studies European Union, 2002. – P. 161-185.

66. Meeting of EU defence ministers – Summary of the remarks made by Javier Solana. Brussels, 17 May 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 71-80.

67. Military operation in the former Yugoslav Republic of Macedonia (*Concordia*). Brussels, 27 January 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 29-35.

68. NATO summit – Communiqué (extracts). Istanbul, 28 June 2004 // EU security and defence: core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 162-163.

69. NATO Summit, Prague, 21-22 November 2002 // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 156-164.

70. NATO summit, Rome, 28 May 2002 // From Laeken to Copenhagen. European defence: core documents. – Vol. III / Compiled by Jean-Yves Haine. Chaillot Papers 57. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 68-71.

71. NATO-Ukraine Action Plan – 22 November 2002 // The Prague Summit and NATO's Transformation. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – P. 98-105.

72. O'Neill C. Britain's Entry into the European Community: Report on the Negotiations of 1970-1972. – London: Frank Cass, 2000. – P. 355

73. Operation *Althea* in Bosnia and Herzegovina. Council Join Action. Brussels, 23 July 2004 // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 208-209.

74. Partnership Action Plan Against Terrorism 21 November 2002 // The Prague Summit and NATO's Transformation. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – P. 87-93.

75. Prague Summit Statement on Iraq 21 November 2002 // The Prague Summit and NATO's Transformation. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – P. 78.

76. Prague Summit Declaration 21 November 2002 // The Prague Summit and NATO's Transformation. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – P. 72-77.

77. Report by the Commonwealth High Level review Group to Commonwealth Heads of Government, Coolum, Australia as adopted by Heads of Government at their meeting in Coolum on 3 March 2002 // <http://meadev.nic.in/foreign/cwhlrg5mar2002-chogm.htm>

78. Report of the Review Committee on Overseas Representation. Survey of British and Commonwealth Affairs. – London: HMSO, 1969. 699

79. Report on the Comprehensive Review of the Euro-Atlantic Partnership Council and Partnership for Peace 21 November 2002 // The Prague Summit and NATO's Transformation. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – P. 80-86.

80. Review of Overseas Representation. Report by the Central Policy Review Staff. – London: HMSO, 1977. x

81. Rifkind M. Speech opening the IGG debate 1996 // <http://www.fco.gov.uk>

82. Speech by Secretary of State for Defence, Mr Michael Portillo: Ukrainian Ministry of Defence, Kyiv, 3 February 1997 // <http://www.mod.uk/speeches/sofs8.htm>

83. Statement to the press by the NATO Secretary-General, Brussels, 4 October 2001. Statement on the North Atlantic Council decision on implementation of Article 5 of the Washington Treaty following the 11 September attacks against the United States // From Nice to Laeken. European defence core documents.– Vol. II / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 51. – Paris: Institute for Security Studies European Union, 2002. – P. 155-156.

84. Statement by NATO's Secretary General – Berlin-Plus. Brussels, 17 March 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 48-49.

85. The Declaration of Commonwealth Principles, 1971 (issued at the Heads of Governments Meeting in Singapore) // <http://www.thecommonwealth.org/whoweare/declarations/singapore.html>

86. The FCO Departmental Report 2001 / Foreword to the Departmental Report 2001 by the Foreign Secretary, Robin Cook. – London: The Stationery Office, 2001. – 162 p.

87. The FCO Departmental Report 2002 (11.06.02) / Foreword to the Departmental Report 2002 by the Foreign Secretary, Jack Straw. – London: The Stationery Office, 2002. – 196 p.

88. The Government's Expenditure Plans 2001-02 to 2003-04 and Main Estimates 2001-02: Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign & Commonwealth Affairs and the Chief Secretary to the treasury by Command of Her Majesty. March 2001. – London: Foreign & Commonwealth Office, 2002. – 162 p.

89. Treaty between the Federal Republic of Germany, the Kingdom of Belgium, the French Republic, the Italian Republic, the Grand Duchy of Luxembourg and Kingdom of the Netherlands instituting the European Coal and Steel Community signed at Paris, on 18 April 1951 // Treaty Series. United Nations Journal. – 1957. – Vol. 261. – P. 143-235.

90. Treaty establishing a Constitution for Europe (extracts) // EU security and defence: Core documents 2004. – Volume V. – Chaillot Paper 75. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2005. – P. 372-414.

91. Treaty establishing the European Economic Community (with annexes and Protocols). Done at Rome, on 25 March 1957 // Treaty Series. United Nations Journal. – 1958. – Vol. 298. – P. 11-156.

92. Treaty (with annexes and Protocol) establishing the European Atomic Energy Community (EURATOM). Done at Rome, on 25 March 1957 // Treaty Series. United Nations Journal. – 1958. – Vol. 298. – P. 167-266.

93. UK-Italy summit – Declaration on defence and security. Rome, 21 February 2003 // // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 40-45.

94. United Kingdom-Spain summit. Madrid, 27 February 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 391-394.

95. WEU Ministerial Council, Porto, 15-16 May 2000 // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. / Compiled by Rutten M. – Chaillot Paper 47. – Paris: Institute for Security Studies. Western European Union, 2001. – P. 112-117.

96. White Paper on regional governance, "Your Region – Your Choice: Revitalising the English Regions" // <http://www.number-10.gov.uk>

### **Парламентські документи**

97. Акты Парламента и другие документы, касающиеся Палаты Лордов // Алексеев Н.А. Палата Лордов Британского Парламента: от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т.Блэра (825 – 2003 гг.). Приложение 4. – М.: Издательство БЕК, 2003. – С. 409-423.

98. Parliamentary Debates. House of Commons // <http://www.parliament.the-stationery-office.co.uk/pa/cm>

99. Statute of Westminster 1931 // <http://victoria.tc.ca/history/etext/statute.westminster.1931.html>



### Документи політичних партій і громадських організацій

100. Ambitions for Britain. Labour's Manifesto 2001. – L.: Labour, 2001. – 44 p.
101. Blair T., Schroder G. Europe: The Third Way – die Neue Mitte.– London: Labour Party and SPD, 1999. – 15 p.
102. New Labour because Britain deserves better. Labour Party manifesto, general election 1997. – L.: Labour Party, 1997. – 36 p.
103. Manifesto. A Radical Strategy for Britain's Future. – London and Sydney: Pan Books, 1981. –
104. Report of the Annual Conference of the Labour Party. 1981. – L.: Labour Central Office, 1982. – 408 p.
105. Signposts for the Sixtieth. – L.: Labour Party, 1961. – 35 p.
106. Strong Britain in a strong Europe: the Conservative Manifesto for Europe 1994. – London: Conservative Central Office, 1994. – 56 p.
107. The Best Future For Britain. The Conservative Manifesto 1992. – L.: Conservative Central Office, 1992. – 104 p.
108. The Conservative Manifesto 1997. You can only be sure with the Conservatives. – L.: Conservative Party, 1997. – 39 p.
109. The Conservative Manifesto, 1979. – L.: Conserv. centr. off., 1979. – 32 p.
110. The Conservative Manifesto, 1983. – L.: Conserv. centr. off., 1983. – 47 p.
111. Time for Common Sense. The Conservative Party Manifesto. – L.: Conserv. centr. off., 2001. – 44 p.
112. Выступление премьер-министра Великобритании и лидера Лейбористской партии Энтони Блэра на конференции ЛПВ в г. Блэкпул 29 сентября 1998 г.: Пер. с англ. // Громыко А. Политический реформизм

Великобритании (1970 – 1990-е годы). – М.: XXI век – Согласие, 2001. – С. 224-233.

### **Мемуари державних діячів**

113. Воспоминания о Мэги: Портрет Маргарет Тэтчер: Пер. с англ. / Сост.: Иэйн Дейл: Пер. с англ. – К.: Знання-Прес, 2003. – 349 с.

114. Голль Шарль де. Мемуары надежд. 1958 – 1962: Пер с франц. – М.: Издательская группа "Прогресс", 2000. – 340 с.

115. Громыко А.А. Памятное. Кн. 1. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1990. – 512 с.

116. Громыко А.А. Памятное. Кн. 2. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.

117. Майский И.М. Воспоминания советского посла. В двух томах. – М.: Издательство "Наука", 1964. – 462 с.

118. Bush G. All the best, George Bush: My life in letters and other writings. – New York: A Lisa Drew Book/Scribner, 1999. – 640 p.

119. Bush G., Scowcroft B. A World Transformed. – New York: Vintage Books. A division of Random House, Inc., 2000. – 590 p.

120. Thatcher M. The Downing Street Years. – N.Y.: Harper Collins Publishers, 1993. – 914 p.

121. Thatcher M. The Path to Power. – L.: Harper Collins, 1995. – 656 p.

### **Багатотомні та енциклопедичні видання**

122. Annual Abstract of Statistics. – No 137. – London: The Stationery Office, 2001. – 440 p.

123. 1973 Britannica Book of the Year. – Chicago: by Encyclopaedia Britannica, Inc., 1973. – 800 p.

124. Britain 1998. An Official Handbook. – London: The Stationery Office, 1998. – 558 p.
125. Britain 1999. The Official Yearbook of the United Kingdom. – London: The Stationery Office, 1998. – 564 p.
126. Britain 2001. The Official Yearbook of the United Kingdom. – London: The Stationery Office, 2000. – 568 p.
127. Churchill W.C. A History of the English-speaking Peoples. Six volumes. – London: Cassel and Company Ltd., 1956.
128. Matuz R. Complete American Presidents Sourcebook. Volume 5. John F.Kennedy through George W.Bush 1961-2001 / Lawrence W.Baker, editor. – Detroit, New York, San Francisco, London: UXL, an imprint of The Gale Group, 2001. – lxxxv, 1632 p.
129. The History Today Companion to British History / Ed. by Gardiner J., Wenborn N. – London: Collins & Brown, 1995. – 840 p.
130. The New Encyclopaedia Britannica in 30 volumes. 15<sup>th</sup> Edition. Micropaedia. – Great Britain: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1977.
131. The Oxford Reference Dictionary / Ed. de Hawkins J.M. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 980 p.
132. UK 2002. The Official Yearbook of Great Britain and Northern Ireland. – London: The Stationery Office, 2001. – 570 p.
133. UK 2004. The Official Yearbook of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. – London: TSO, 2004. – 522 p.
134. Whitaker's Almanack 2001. – London: The Stationery Office, 2000. – 1285 p.
135. Політологічний енциклопедичний словник. – Київ: Видавництво "Генеза", 1997. – 395 с.
136. Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.І. – 760 с.; Т.ІІ. – 812 с.

137. Энциклопедия стран мира. – М.: "Экономика", 2004. – 1319 с.

### **Усні джерела, інтерв'ю**

138. Interview given by the Foreign Secretary, Robin Cook, St.-Malo, France, 4 Dec. 1998.

139. Informal European summit, Portschach, 24-25 October 1998. Press conferences by British Prime Minister Tony Blair // From St-Malo to Nice. European defence: core documents. Chaillot Paper 47 / Compiled by Rutten M. – Paris: Institute for Security Studies Western European Union, 2001. – P. 1-3.

140. Ієн Боуг: План дій Україна-ЄС – це не подія, а процес // Євробюлетень. – 2004. – Жовтень. – С. 2-3.

141. Інтерв'ю з проф.М.Едмондсом (Університет Ланкастеру), 23 вересня 2002 р.

142. Інтерв'ю з Послом Великої Британії в Україні Робертом Брінклі, 6 грудня 2004 р.

143. Чарльз Таннок: Ця країна має право на великі амбіції // Євробюллетень. – 2004. – Жовтень. – С. 5.

### **Монографії та брошури**

144. Алексеев Н.А. Палата Лордов Британского Парламента: от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Т.Блэра (825 – 2003 гг.) – М.: Издательство БЕК, 2003. – 432 с.

145. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.

146. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України. – Київ: ВО "Батьківщина", 2001. – 300 с.

147. Браун А. Консерваторы у власти в 1951-1962 годах: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1964. – 254 с.
148. Брейди Р.А. Кризис Британии: Перевод с англ. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – 427 с.
149. Бруз В.С. Англія сьогодні. – К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань, 1959. – 44 с.
150. Бурнашов И.Л. Британия – член Европейского Союза. – Алматы, 2004. – 56 с.
151. Великобритания / Ин-т мировой экономики и международных отношений АН СССР; Отв.ред. С.П.Мадзоевский и Е.С.Хесин.- М.: Мысль, 1981. – 429 с.
152. Виноградов В.Н. У истоков лейбористской партии. – М.: издательство "Наука", 1965. – 446 с.
153. Виноградов К.Б. На обломках империи (Колониальная политика Англии на современном этапе). – Ленинград: общество "Знание" РСФСР, 1964. – 60 с.
154. Волков Ф.Д. Великобритания: трудные времена. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
155. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М.: Мысль, 1980. – 462 с.
156. Гендель Г.М. Великобритания в начале 70-х годов. – М.: Знание, 1973. – 64 с.
157. Гогитидзе И.В. Британская политика "к востоку от Суэца". 70-е – первая половина 80-х годов. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 164 с.
158. Гончар Ю.Б., Городня Н.Д., Павленко В.М. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 – квітень 1918 р.). – К.: Бланк-Прес, 2000. – 34 с.

159. Горбик В.О. Смог над Альбіоном (проблеми зовнішньої та внутрішньої політики сучасної Англії). – Київ: товариство "Знання" Української РСР, 1969. – 48 с.

160. Горбик В.О. Політичні тупики торі. – Київ: товариство "Знання" Української РСР, 1973. – 48 с.

161. Горбик В.А. Консервативная и либеральная партии в политической системе послевоенной Англии. – Киев: Наукова думка, 1977. – 223 с.

162. Горбик В.О. Британія: суперечності і проблеми.- Київ: Видавництво політичної літератури України, 1980. – 101 с.

163. Громыко А. Политический реформизм в Великобритании (1970-1990 годы). – М.: XXI век – Согласие, 2001. – 268 с.

164. Гудби Д. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-российских отношениях. – М.: Международные отношения. – 2000. – 336 с.

165. Гудби Д., Бувальда П., Тренин Д. Стратегия стабильного мира. Навстречу Евроатлантическому сообществу безопасности: Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 208 с.

166. Датт Р.П. Кризис Британии и Британской Империи: Перевод с английского. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 738 с.

167. Денискина В.Я. Политический портрет М.Тэтчер. Научно-аналитический обзор.– М.: АН СССР, Институт научной информации по общественным наукам, 1991. – 77 с.

168. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів: Пер. з фр. – К.: Основи, 1999. – 903 с.

169. Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / За ред. Куперуса Р., Кендела Й. (Сер. "Сучасна думка"): Пер. з англ. – Київ: Основні цінності, 2001. – 508 с.

170. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / Под ред. Борко Ю.А. и Буториной О.В. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 472 с.

171. Европейский Союз и Центральная Азия / Под ред. Ибрашева Ж.У. – Алматы: Казахский государственный национальный университет имени Аль-Фараби, 2000. – 353 с.

172. Ефимова Е.С. Британское Содружество наций. – Ленинград: Географическое общество СССР, 1967. – 25 с.

173. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX – начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 166 с.

174. Жигалов И.И. Современная история Великобритании (1945-1975 гг.). – М.: Высшая школа, 1978. – 191 с.

175. Замятин Л.М. Горби и Мегги. Записки посла о двух известных политиках – М.Горбачеве и М.Тетчер. – М., 1995. – 184 с.

176. Западно-Европейская интеграция: политические аспекты / Академия наук СССР. Ордена Трудового Красного Знамени Институт мировой экономики и международных отношений. – М.: Наука, 1985. – 336 с.

177. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. – Київ: Освіта, 1999. – 351 с.

178. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн.: Пер. с англ. Кн. 1. – М.: Международные отношения, 2000. – 592 с.

179. Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: В 2-х кн.: Пер. с англ. Кн. 2. – М.: Международные отношения, 2000. – 464 с.

180. Капитонова Н.К. Приоритеты внешней политики Великобритании (1990-1997 гг.). – М.: Московский государственный институт международных отношений (университет); "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. – 144 с.

181. Киссинджер Г. Дипломатия: Пер. с англ. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
182. Клепацкий З.М. Западно-европейские международные организации. – М.: Прогресс, 1973. – 487 с.
183. Колосов Г.В. Военно-политический курс Англии в Европе. – М.: Наука, 1984. – 240 с.
184. Колосов Г.В. Политический портрет Джеффри Хау. Научно-аналитический обзор. – М.: Институт научной информации по общественным наукам Академии наук СССР, 1990. – 36 с.
185. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2002. – 253 с.
186. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – Київ: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – 448 с.
187. Коукер К. Сумерки Запада. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 270 с.
188. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – 214 с.
189. Крылова Н.С. Английское государство. – М.: издательство "Наука". 1981. – 301 с.
190. Крылова Н.С. Содружество наций: политико-правовые проблемы. – М.: Наука, 1991. – 272 с.
191. Лебедев А.А. Очерки британской внешней политики (60-80-е годы). – М.: Международные отношения, 1988. – 304 с.
192. Лемин И.М. Обострение англо-американских противоречий на современном этапе. – М.: Издательство "Знание", 1953. – 48 с.



193. Маклэйн Д. Внешняя политика Англии после Суэца. – М.: Издательство "Прогресс", 1972. – 461 с.
194. Мармазов В.Є., Піляєв І.С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми: Монографія. – К.: Вентурі, 1999. – 400 с.
195. Матвеев В.А. Британия вчера и сегодня. – М.: Международные отношения, 1989. – 256 с.
196. Матвеев В.М. Британская дипломатическая служба. – М.: Международные отношения, 1984. – 160 с.
197. Матвеев В.М. Великобритания: итоги политики консерваторов.- М.: Знание, 1986. – 64 с.
198. Машин В.В., Яковлев А.И. Персидский залив в планах и политике Запада. – М.: "Международные отношения", 1985. – 240 с.
199. Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980-2000 роки / Гайдуков Л.Ф., Кремень В.Г., Губерський Л.В., та ін. – Київ: Либідь, 2001. – 621 с.
200. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності: Монографія / А.С.Філіпенко (кер. авт. кол.), В.С.Будкін, М.А.Дудченко та ін. – К.: Знання України, 2004. – 304 с.
201. Морозов Г.К. Обострение англо-американских противоречий после второй мировой войны. – Ленинград: Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Ленинградское отделение, 1952. – 40 с.
202. Мурадян И. Противоречие политики атлантизма и проблемы региональной безопасности. – Ереван: Антарес, 2001. – 204 с.
203. Ніщський договір та розширення ЄС / М-во юстиції України. Центр порівн. права. За наук. ред. С.Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 196 с.
204. Орлова Т.В. До питання про причини піднесення Європи на арені світової історії. – Київ: Товариство "Знання" України. – 2000. – 32 с.

205. Пахарев А. Лидерство в политике. – Киев: Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины, 1998. – 97 с.
206. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. – Киев: "Знание Украины", 2001. – 270 с.
207. Перегудов С.П. Тэтчер и тэтчеризм. – М.: Наука, 1996. – 301 с.
208. Перегудов С.П. Тони Блэр.– М.: Российская Академия наук. Институт научной информации по общественным наукам, 1999. – 55 с.
209. Піляєв І.С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі: Монографія. – К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2003. – 436 с.
210. Политическая система Великобритании / Отв. ред. Карл Гейнц Редер: Пер с нем. – М.: Юридическая литература, 1984. – 381 с.
211. Польская Н.М. Великобритания. – М.: Мысль, 1986. – 152 с.
212. Понтинг К. Уайтхол: трагедия и фарс. – София: Политиздат, 1989. – 318 с.
213. Попов В.И. Маргарет Тэтчер: человек и политик. (Взгляд советского дипломата). – М.: Прогресс, 1991. – 440 с.
214. Попов В.И. Меняется страна традиций (Заметки посла и ученого о Британии восьмидесятых). – М.: Междунар. отношения, 1991. – 336 с.
215. Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство. – 2-е изд., доп. – М.: Международные отношения, 2003. – 576 с.
216. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.
217. Распад Британской империи / Милейковский А.Г., Лемин И.М., Хесин Е.С., Волков М.Я. – М.: Наука, 1964. – 647 с.

218. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центрально-європейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна". – К.: "К.І.С.", 2004. – 360 с.
219. Руднев В.С. Малайзия и Сингапур после второй мировой войны и политика США и Англии. – М.: издательство "Наука". Главная редакция восточной литературы, 1981. – 224 с.
220. Рыжиков В.А. Британский лейборизм сегодня: теория и практика: Политика послевоенных правительств Великобритании. – М.: Мысль, 1984. – 279 с.
221. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: От Европейского Сообщества до Европейского Союза: Пер. с франц. – М.: Издательство РГГУ, 1998. – 420 С.
222. Симонов В.А. Британия без туманов. – М.: АПН, 1985. – 311 с.
223. Скосырев В.В. В тени Большого Бена. – М.: Известия, 1986. – 176 с.
224. Соловьева Р.Г. Англия в Организации Объединенных Наций. – М.: Наука, 1980. – 182 с.
225. Степанова Н.М. Британский неоконсерватизм и трудящиеся. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
226. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації / Лук'яненко Д.Г., Білорус О.Г., Губський Б.В., Євдокименко В.К. / За ред. Д.Г.Лук'яненка. – К.: КНЕУ, 2001. – 538 с.
227. Стрежнева М.В. Великобритания и Западная Европа: политические аспекты. – М.: Наука, 1988. – 189 с.
228. США – Западная Европа: партнерство и соперничество / Академия наук СССР. Институт США и Канады. – М.: Изд. "Наука", 1978. – 422 с.

229. Сэмпсон А. Новая анатомия Британии: Пер с англ. – М.: Прогресс, 1975. – 487 с.
230. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу: Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2001. – 142 с.
231. Трухановский В.Г. Английское ядерное оружие. Историко-политический аспект. – М.: Международные отношения, 1985. – 230 с.
232. Трухановский В.Г. Антони Иден. – М.: Международные отношения, 1983. – 416 с.
233. Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии после второй мировой войны. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 335 с.
234. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. – 4-е доп. изд. – М.: Международные отношения, 1989. – 456 с.
235. Тэтчер М. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира: Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 504 с.
236. Удальцов Е.И. Эволюция левого лейборизма Великобритании (1950-е – начало 1980-х годов). – М.: ИВИ РАН, 1994. – 147 с.
237. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С.Філіпенко, В.С.Будкін, А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін. – К.: Либідь, 2002. – 470 с.
238. Україна і світовий ринок озброєнь / В.М.Чумак, В.М.Бегма, А.Ф.Кукін, В.Л.Заборський. – К.: НІСД, 1997. – 118 с.
239. Худолей К.К. Внутриполитическая борьба в Великобритании (1970-1974 гг.). – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1984. – 159 с.
240. Черкаський І.Б. Фінансове співробітництво України з Європейським Союзом. – К.: Науковий світ, 2001. – 247 с.

241. Чернецкий С.А. Кризис британского империализма и Лейбористская партия Великобритании (1970-е – середина 1980-х годов). – М.: Наука, 1988. – 192 с.
242. Черчилль У. Мускулы мира. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 528 с.
243. Шальнев А.А. Британия: меж строк "неписаной" конституции. – М.: Политиздат, 1982. – 286 с.
244. Шеин А.И. Военно-промышленный комплекс Великобритании. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 167 с.
245. Шемятенков В.Г. Евро: две стороны одной монеты. – М.: Экономика, 1998. – 346 с.
246. Шмырева А.И., Колесников В.И., Климов А.Ю. Международные валютно-кредитные отношения. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 272 с.
247. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М.: Международные отношения, 2003. – 400 с.
248. Шпенглер О. Закат Европы. – Новосибирск: ВО "Наука", 1993. – 592 с.
249. Щелокова И.Н. Проблемы европейской безопасности и политика Англии. – М.: Международные отношения, 1982. – 168 с.
250. Эрзиль В., Харизиус А. Западная Европа: политическая и военная интеграция: Пер. с нем. – М.: "Юридическая литература", 1984. – 271 с.
251. Эннио Ди Нольфо. История международных отношений (1918-1999): В 2 т.: Пер. с итал. – М.: Логос, 2003. – Т. I. – 592 с.; Т. II. – 744 с.
252. Юнкер Д., Айгнер Д. Франклин Рузвельт. Уинстон Черчилль: Пер. с нем. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1998. – 352 с.

253. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
254. Archer C. Organizing Europe. The Institutions of Integration. Second Edition. – London, New York, Melbourne, Auckland: Edward Arnold, 1994. – 304 p.
255. Aughey A., Jones G., Riches W.T.M. The Conservative Political Tradition in Britain and the United States. – London: Pinter Publishers, 1992. – 175 p.
256. Avery G., Cameron F. The Enlargement of the European Union. – Sheffield: Academic Press, 1998. – 198 p.
257. Ball A.R. Modern Politics and Government. Fourth Edition. – London: Macmillan Education, 1988. – 251 p.
258. Barker E. Britain in a Divided Europe. – London: Weidenfeld & Nicolson Press, 1971. – P.
259. Baun M.J. An Imperfect Union. The Maastricht Treaty and the New Politics of European Integration. – Oxford: Westview Press, 1996. – 182 p.
260. Bealey F., Chapman R.A., Sheehan M. Elements in Political Science. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. – 391 p.
261. Beloff M., Peele G. The Government of The United Kingdom. Political Authority in a Changing Society. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1980. – 438 p.
262. Blackwell T., Seabrook J. The Politics of Hope. Britain at the End of the Twentieth Century. – London, Boston: faber and faber, 1988. – 132 p.
263. Blair A. Saving the Pound? Britain's Road to Monetary Union. – L.: Pearson Education Limited, 2002. – 266 p.
264. Blair T. New Britain. My Vision of a Young Country. – London: Fourth Estate, 1996. – 338 p.

265. Bowett D.W. The Law of International Institutions. – London: Sweet & Maxwell, 1982. – 431 p.
266. Bretherton Ch., Vogler J. The European Union as a Global Actor. – London and New York: Routhledge, 2002. – 316 p.
267. Britain & Europe. The Choices We Face / Edited by Rosenbaum M. – Oxford: Dxford University Press, 2001. – 308 p.
268. Britain and the EEC / Edited by the Rt. Hon. Roy Jenkins, MP. – London: The Macmillan Press Ltd, 1986. – 249 p.
269. Britain For and Against Europe. British Politics and the Question of European Integration / Edited by Baker D., Seawright D.– Oxford: Clarendon Press, 1998. – 252 p.
270. Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – New York: PALGRAVE, 2001. – 188 p.
271. Brown C. Understanding International Relations. Second Edition. – London: PALGRAVE, 2001. – 296 p.
272. Budge I., Crewe I., McKay D., Newton K. The New British Politics. – New York: Addison Wesley Longman, 1998. – 716 p.
273. Cannon L. President Reagan. The Role of a Lifetime. – New York: PublicAffairs, 1991. – 883 p.
274. Central Debates in British Politics / Edited by Fisher J., Denver D., Benyon J. – L.: Longman, 2003. – 442 p.
275. Childs D. Britain Since 1945. A Political History. Third Edition. – London: Routledge, 1995. – 398 p.
276. Churchill / Edited by Blake R. and Louis Wm.R.. – New York: Oxford University Press, 1993. – 581 p.
277. Churchill W. The Gathering Storm. – Boston, 1948. – 784 p.
278. Clark G. English History. A Survey. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – 567 p.

279. Cook T., Moos M. Power through Purpose. – Baltimore: The John Hopkins Press, 1954. – 216 p.
280. Collins L. European Community Law in the United Kingdom. – London, Dublin, Edinburgh: Butterworths, 1990. – 302 p.
281. Coxall B., Robins L. Contemporary British Politics. Third Edition. – London: Macmillan Press Ltd., 1998. – 538 p.
282. Crowley J. Tony Blair, le nouveaux travaillisme et la troisième voie / Problèmes politiques et sociaux. – Paris: La documentation Française, 1999. – n 824. – 85 p.
283. Dalyell T. Misrule. How Mrs Thatcher Has Misruled Parliament from the Sinking of the Belgrano to the Wright Affair. – London: Hamish Hamilton, 1987. – 152 p.
284. Dearlove J., Saunders P. Introduction to British Politics. – Cambridge: Polity Press, 1986. – 458 p.
285. Delpech T. International terrorism and Europe. Chaillot papers 56. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2002. – 53 p.
286. Democracies at the Crossroads / Mark Kesselman, Joel Krieger, William A. Joseph, editors. – Toronto: D.C. Heath and Company, 1996. – 397 p. + A23.
287. Denver D. Elections and Voting Behaviour in Britain. Second Edition. – New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, 1994. – 190 p.
288. Development in British Politics 2 / Ed. by Drucker H., Dunleavy P., Gamble A., Peele G. – London: Macmillan Education, 1987. – 430 p.
289. Development in British Politics 3 / Ed. by Dunleavy P., Gamble A., Peele G. – London: Macmillan Education, 1990. – 396 p.
290. Developments in British Politics 6 / Ed. by Dunleavy P., Gamble A., Holliday I., Peele G. – London: Macmillan Press Ltd., 2000. – 352 p.



291. EU Security and Defence Policy. The first five years (1999-2004) / Edited by Nicole Gnesotto. Preface by Javier Solana. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2004. – 294 p.
292. Europe Today: National Politics, European Integration, and European Security / Ed. by Tiersky R. – Lanham, Boulder, New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1999. – 492 p.
293. European Approaches to Crisis Management / Edited by Jorgensen K. – The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1997. – 240 p.
294. Evans T. Bevin. – London: George Allen & Unwin, 1946. – 231 p.
295. Federalizing Europe? The Costs, Benefits, and Preconditions of Federal Political Systems / J.Hesse and V.Wright (editors). – Oxford: Oxford University Press, 1996. –
296. Feiling K. A History of England. – Great Britain: Book Club Associates, 1970. – 1229 p.
297. Feldman L.G. The Special Relationship between Western Germany and Israel. – Boston: George Allen & Unwin, 1984. –
298. Ferguson N. Empire. How Britain Made the Modern World. – London: Allen Lane, the Penguin Press, 2003. – 392 p.
299. Garnett M. Principles & Politics in Contemporary Britain. London and New York: Longman, 1996. – 190 p.
300. George S. The Policy of British Governments within the European Community. – Oxford: Oxford University Press, 1993. –
301. George S. Britain and European Integration since 1945. – Oxford: Blackwell, 1995. – 118 p.
302. George S. An Awkward Partner. Britain in the European Community. – Oxford: Oxford University Press, 1994. – 277 p.
303. Gowland D., Turner A. Reluctant Europeans. Britain and European Integration, 1945-1998. – Harlow: Longman, 2000. – 393 p.

304. Greenaway J., Smith S., Street J. Deciding Factors in British Politics. – London and New York: Routledge, 1992. – 266 p.
305. Haas E. B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957. Second Edition containing author's preface. – Stanford: Stanford University Press, 1968. – XL, 552 p.
306. Haas E.B. The Obsolence of Regional Integration Theory. – Berkeley: Institute of International Studies Working Paper, 1975. – X, 123 p.
307. Hanlon J. European Community Law. – London: Sweet & Maxwell, 1998. – 285 p.
308. Harrison R.J. Europe in Question. Theories of Regional International Integration. – London: George Allen and Unwin, 1974. – 256 p.
309. Heath E. Old World, New Horizons. Britain, Europe and the Atlantic Alliance. – Cambridge: Cambridge (Mass.), 1970. – P.
310. Hoffman S. The European Sisyphus. Essays on Europe, 1964-1994. – Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1995. – 326 p.
311. Horne A. Harold Macmillan: Volume 1: 1894-1956. – L.: Penguin Books, 1991. – 533 p.
312. Jones B., Gray A., Kavanagh D., Moran M., Norton P., Seldon A. Politics UK. – London, New York, Toronto: Prentice Hall, 1991. – 609 p.
313. Jones B., Gray A., Kavanagh D., Moran M., Norton P., Seldon A. Politics UK. Third Edition. – London, New York, Toronto: Prentice Hall, 1998. – 571 p.
314. Jones N. The Control Freaks. How New Labour Gets Its Own Way. – L.: Politico's Publishing, 2002. – 378 p.
315. Kaplan M. System and process in international politics. – Chicago: University of Chicago Press, 1964. – 185 p.
316. Kavanagh D. Politics and Personalities. – London: Macmillan Press Ltd, 1990. – 340 p.

317. Kavanagh D. Thatcherism and British Politics. The End of Consensus? – Oxford, New York, Toronto: Oxford University Press, 1987. – 334 p.
318. Kavanagh D. British Politics. Continuities and Change. New Edition. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 336 p.
319. Kegley C.W., Wittkopf E.R. World Politics. Trend and Transformation. Fifth Edition. – New York: St.Martin's Press, 1995. – 661 p.
320. Keyserlingk R.W. Fathers of Europe. Patriots of Peace. – Montreal: Palm Publishers Limited, 1972. – 175 p.
321. Kersaudy F. Churchill and De Gaulle. – London: Fontana Press, 1990. – 481 p.
322. King P. Federalism and Federation. – London: Croom Helm, 1982. – 159 p.
323. Kingdom J. Government & Politics in Britain. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 651 p.
324. Lasok D., Lasok K.P.E. Law and Institutions of the European Union. Sixth Edition. – London, Dublin, Edinburgh: Butterworths, 1994. – 786 p.
325. Lawrence C. European Community Law in the United Kingdom. – London, Dublin, Edinburgh: Butterworths, 1990. – 302 p.
326. Levin B. The Pendulum Years. Britain and the Sixties. – London: Cape Thirty Bedford Square, 1970. – 451 p.
327. Macmillan H. Winds of Change, 1914-1939. – London: Macmillan, 1966. – 664 p.
328. Macfarlane L.J. Issues in British Politics since 1945. – London and New York: Longman, 1986. – 160 p.
329. Maitland O. Margaret Thatcher. The First Ten Years. – London: Sidgwick & Jackson Limited, 1989. – 144 p.

330. Mansbach R.W. The Global Puzzle. Issues and Actors in World Politics. Second Edition. – Boston, New York: Houghton Mifflin Company, 1997. – xxi, 634 p.
331. McCormick J. The European Union. Politics and Policies. Second Edition. – Oxford: Westview Press, 1999. – 320 p.
332. Miall H. Shaping the New Europe. – London: Pinter Publishers, 1993. – 118 p.
333. Mitrany D. The Progress of International Government. – London: George Allen and Unwin Ltd., 1933. – 176 p.
334. Mitrany D. The Functional Theory of Politics (Introduction by P.Taylor). – L.: Martin Robertson, 1975. – XXV, 294 p.
335. New Labour in Government / Edited by Ludlam S., Smith M.J. – London: Macmillan Press Ltd, 2001. – 308 p.
336. New Times. The Changing Face of Politics in the 1990s / Edited by Hall S. and Jacques M. – London: Lawrence & Wishart in association with Marxism Today, 1989. – 463 p.
337. Norton P. The British Polity. Third Edition. – New York & London: Longman, 1994. – 409 p.
338. Osler D. Labour Party Plc. – Edinburgh and London: Mainstream Publishing, 2002. – 256 p.
339. Pearce M., Stewart G. British Political History 1867-1990. Democracy and Decline. – London and New York: Routledge, 1995. – 613 p.
340. Pentland C. International Theory and European Integration. – London: Faber and Faber, 1973. – 283 p.
341. Persson M. Great Britain, the United States and the Security of the Middle East. The Formation of the Baghdad Pact. – Sweden: Lund University Press, 1998. – 368 p.
342. Pilkington C. Britain in the European Union today. – Manchester: Manchester University Press, 1995. – 275 p.

343. Pilkington C. Issues in British Politics. – London: Macmillan Press Ltd, 1998. – 278 p.
344. Policy-Making in the European Union. Third Edition / Edited by Wallace H., Wallace W. –Oxford: Oxford University Press, 1996. – 509 p.
345. Policy-Making in the European Union. Fourth Edition / Edited by Wallace H., Wallace W.. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 609 p.
346. Political Issues in Britain Today / Edited by Jones B. Fifth Edition. – Manchester and New York: Manchester University Press, 1999. – 433 p.
347. Political Restructuring in Europe: Ethical Perspectives / C.Brown, editor. – London: Routledge, 1994. –
348. Rentoul J. Tony Blair. Prime Minister. – London: Little, Brown and Company, 2001. – 625 p.
349. Richards D., Smith M.J. Governance and Public Policy in the United Kingdom. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 312 p.
350. Richards S.G. Introduction to British Government. Second Edition. – London and Basingstoke: Macmillan, 1984. – 239 p.
351. Rose R. Politics in England. Change and Persistence. – London: The Macmillan Press Ltd, 1989. – 381 p.
352. Sampson A. Anatomy of Britain. – London: Hodder and Stoughton, 1964. – 662 p.
353. Sked A., Cook C. Post-War Britain. A Political History. Third Edition. – Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books Ltd, 1990. – 555 p.
354. Taylor A.J.P. Europe: Grandeur and Decline. – London: Penguin Books, 1967. – 378 p.
355. Taylor P. International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process. – London: Pinter, 1993. – 262 p.
356. The EU and Ukraine: Neighbours, Friends, Partners? / Edited by Ann Lewis. – L.: The Federal Trust, 2002. – 319 p.

357. The Euro Debate. Persuading the People / Edited by Beetham R. – London: Federal Trust, 2001. – 207 p.
358. The Future Shape of Europe / Edited by Mark Leonard. – London: The Foreign Policy Centre BSMG Worldwide, 2000. – 111 p.
359. The Politics of Thatcherism / Edited by Hall S. and Jacques M. – 344 p.
360. The Roadbuilder. The Destiny of the British Empire and The USA. – Toronto: Commonwealth Publishers Limited, 1940. – 204 p.
361. The Sociology of Organizations. Basic Studies / Ed. by Grusky O. and Miller G.A. – New York: The Free Press, 1970. – 592 p.
362. The United Kingdom and EC Membership Evaluated / Edited by Bulmer S., George S., Scott A. – London: Pinter Publishers, 1992. – 271 p.
363. Trevelyan G.M. History of England. – Great Britain: Longmans, Green and Co.Ltd. – 723 p.
364. Warmenhoven H.J. Western Europe. Fourth Edition. – Guilford, Connecticut: Dushkin Publishing Group/Brown & Benchmark Publishers, 1995. – 276 p.
365. White B. Britain, Detente and Changing East-West Relations. – London and New York: Routledge, 1992. – 207 p.
366. Whose Europe? The Turn toward Democracy / Edited by Smith D. and Wright S. – Oxford: Blackwell Publishers / The Sociological Review, 1999. – 321 p.
367. Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. – New Heaven and London: Yale Nota Bene, Yale University Press, 2002. – 380 p.
368. Worcester R., Mortimore R. Explaining Labour's Second Landslide. – London: Politico's, 2001. – 342 p.
369. Wyatt W.J. The Political Position of England vis-a-vis with the Other Great Powers of the World and Her Armaments. – London: Sampson Low, Marston, Low & Searle, 1874. – 52 p.

**370.** Young H. This Blessed Plot. Britain and Europe from Churchill to Blair. – London: Papermac, 1999. – 570 p.

**371.** Young J.W. Britain and European Unity 1945-1999. – London: Macmillan Press Ltd, 2000. – 237 p.

**372.** Young T.-D. Multinational Land Formations and NATO: Reforming Practices and Structures. – Pennsylvania: Strategic Studies Institute, 1997. – 102 p.

### **Збірники**

**373.** Актуальные вопросы истории США и Англии в новое и новейшее время: Сборник научных статей / Ленинградский государственный педагогический ин-т им. А.И.Герцена. – Ленинград, 1975. – 160 с.

**374.** Актуальные проблемы Европейского Экономического Сообщества: Реферативный сборник. – М.: ИНИОН АН СССР, 1981. – 274 с.

**375.** Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?: Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – 216 с.

**376.** Американо-европейские отношения на современном этапе: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН; Центр научно-информ. исслед. глобальных и региогальных проблем. – М., 1999. – 169 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1999. – № 1).

**377.** Британия и Россия / Институт всеобщей истории Российской Академии наук, ассоциация британских исследований. – М.: ИВИ РАН, 1997. – 203 с.

378. Вестник КазГУ. Серия Международные отношения и международное право. – № 3(5) / Казахский государственный национальный университет имени Аль-Фараби. – Алматы, 2001. – 240 с.

379. Вісник. Історія. Випуск 57 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – 83 с.

380. Внешняя политика Великобритании в новое и новейшее время. Межвузовский сборник научных трудов / Московский Ордена Ленина и Ордена Трудового Красного Знамени государственный педагогический институт им. В.И.Ленина. – М., 1988. – 165 с.

381. Внешняя политика и безопасность европейских государств: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН. – М., 1995. – 144 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1995. – № 4).

382. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Пер. з англ. / Кононов І.Ф. (науковий редактор), Бородачов В.П., Топольськов Д.М. : 29 праць. – Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. – 664 с.

383. Дослідження світової політики. Збірник праць вчених / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 3.– Київ, 1998. – 73 с.

384. Дослідження світової політики. Збірник праць вчених / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 4.– Київ, 1998. – 55 с.

385. Дослідження світової політики. Збірник праць вчених / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 7.– Київ, 1999. – 80 с.

386. Дослідження світової політики. Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 8. – Київ, 1999. – 63 с.



387. Дослідження світової політики. Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 10. – Київ, 2000. – 117 с.

388. Дослідження світової політики. Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 13. – Київ, 2000. – 137 с.

389. Дослідження світової політики. Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 16. – Київ, 2001. – 159 с.

390. Дослідження світової політики. Збірник наукових праць / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 17. – Київ, 2001. – 155 с.

391. Европейская интеграция: современное состояние и перспективы. Сборник научных статей / Науч. ред. Паньковский С.И. – Минск: ЕГУ, 2001. – 336 с.

392. Европейский союз: новый этап интеграции. Проблемно-тематический сборник. – М.: ИНИОН РАН, 1996. – 151 с.

393. Образ Европы: Оценки и дискуссии: Пробл.-темат.сб. / РАН ИНИОН; Центр научн.-информ. исслед. глобальных и региональных проблем; Отд. Зап. Европы и Америки; Гусаров Ю.А. (ред.-сост.) – М., 2000. – 204 с. – (Актуальные проблемы Европы; Европа. XXI век / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 2000. – № 1).

394. Проблемы британской истории 1972. – М.: Наука, 1972. – 336 с.

395. Проблемы британской истории 1973. – М.: Наука, 1973. – 295 с.

396. Проблемы британской истории 1974. – М.: Наука, 1974. – 267 с.

397. Проблемы британской истории 1978. – М.: Наука, 1978. – 271 с.

398. Проблемы британской истории 1980 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1980. – 311 с.

399. Проблемы британской истории 1982 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1982. – 268 с.
400. Проблемы британской истории 1984 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1984. – 288 с.
401. Проблемы британской истории 1987 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1987. – 292 с.
402. Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты: Пробл.-темат. сборник / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. – М., 2000. – 232 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл. ред.) и др. – 2000. – № 4).
403. Россия и Британия. Вып. 3. В мире английской истории. Памяти академика В.Г.Трухановского / Отв. ред. А.Б.Давидсон; Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – 409 с.
404. Социал-демократия в Европе на пороге XXI века: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН; Центр научн.-информ. исслед. глобальных и региональных пробл.. – М., 1998. – 259 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1998. – № 1).
405. Britain in Europe / Ed. by Fraser M. – London: Strategems Publishing Limited, 1998. – 180 p.
406. Shift or Rift. Assessing US-EU Relations after Iraq / Ed. by G.Lindstrom. – Paris: Institute for Security Studies EU, 2003. – 255 p.
407. Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis / Edited by S.Steimo, K.Thelen and F.Longstreth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 257 p.
408. Taylor A.J.P. Essays in English History. – Middlesex: Penguin Books in association with Hamish Hamilton, 1976. – 335 p.
409. Towards a Common Defence Policy / Ed. by Martin L., Roper J. – Paris: The Institute for Security Studies. Western European Union, 1995, – 115 p.

410. Western European Union 1954-1997: Defence, Security, Integration / Ed. by Deighton A. – Oxford: the European Interdependence Research Unit, St Antony's College, 1997. – 193 p.

411. WEU at Fifty / Ed. by Lenzi G. – Paris: The Institute for Security Studies. Western European Union, 1998. – 135 p.

412. Whose Europe ? The Turn towards Democracy / Ed. by Smith D., Wright S. – Oxford: Blackwell Publishers / The Sociological Review, 1999. – 321 p.

### **Наукові доповіді, промови, матеріали конференцій, тези доповідей**

413. Британія в світі. Промова прем'єр-міністра Великої Британії Тоні Блера на конференції Міністерства закордонних справ в Лондоні 7 січня 2003 р. // Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Монографія. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 215-221.

414. Виразний курс для Європи. Промова прем'єр-міністра Великої Британії в Кардіффі 28 листопада 2002 р. // Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Монографія. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 202-214.

415. Виступ міністра закордонних справ Великобританії Джека Стро в Міжнародному інституті стратегічних досліджень 22 жовтня 2001 року // <http://www.britemb.msk.ru>

416. Зленко А.М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: виступи, промови, інтерв'ю та статті Міністра закордонних справ України А.М.Зленка. – К.: Преса України, 2001. – 370 с.

417. Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин в контексті розширення / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна". – К.: "К.І.С.", 2003. – 206 с.

418. Крушинський В.Ю. Особливості політики державного управління Великобританії в умовах членства в Європейському Союзі // Державне управління в умовах інтеграції України в Європейський Союз. Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю 29 травня 2002 року. – Т. 1. – К.: УАДУ, 2002. – С. 103-104.

419. Матеріали міжнародної наукової конференції "Ялта-2000. Роль Європи в ХХІ столітті" 7-9 травня 2000 року. – Ялта: видавничий центр "Київський університет", 2000. – 286 с.

420. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Соціал-демократична ідея в українському та європейському політичному просторі" // Політологічний вісник. – № 8. – Київ: Товариство "Знання" України, 2001. – 193 с.

421. Незалежність України і виклики сьогодення: виступ президента України Л.Д.Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці незалежності України, 23 серпня 2003 року // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3-4. – С. 3-17.

422. Нові міжнародні реалії: виклик глобального тероризму: Матеріали Круглого столу (Київ, 11 жовтня 2001 р.) / Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: НІПМБ, 2002. – 56 с.

423. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти: Зб. ст. за матер. міжн. конф. 9-10 жовтня 2000 р. – К.: "Сатсанга", 2001. – 224 с.

424. Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки: Матеріали Круг. столу (Київ, 23 квітня 2002 р.) / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, Ін-т мыжнар. відносин Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка. – К.: НІПМБ, 2002. – 88 с.

425. Шер Д. Particularities and Priorities of the national security strategy of UK // Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти: Зб. ст. за матер. міжн. конф. 9-10 жовтня 2000 р. – К.: "Сатсанга", 2001. – С. 12-17.

426. Эрман У. Угрозы безопасности и вызовы следующего десятилетия // Доклады на конференции "Основные направления военного строительства в Европейских странах", февраль 2001 г., Москва // <http://www.milrf.ru/conference/cf-002128/2gb-ehrman.htm>

427. Яковенко Н.Л. Соціал-демократична ідея в Британії – еволюція лейборизму // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. Випуск 8. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Соціал-демократична ідея в українському та європейському політичному просторі". Київ, 9-10 лютого 2001 року. – Київ: Тов. "Знання" України, 2001. – С. 389-393.

428. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин // Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 170-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка та 60-річчю Інституту міжнародних відносин "Моделювання міжнародних відносин". Тези доповідей. – К.: ІМВ, 2004. – С. 97-99.

429. Яковенко Н.Л. Особливості історичного розвитку британської дипломатії // Етнокультура та дипломатія. Матеріали науково-практичної конференції 12 травня 2004 р. Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 17-19.

430. Blair T. Britain has no economic future outside of Europe // [www.prime-minister.gov.uk](http://www.prime-minister.gov.uk)

431. Blair T. Britain's future is inextricably linked with Europe / Speech at the opening of the European Research Institute. Birmingham, 23 November 2001 // [www.prime-minister.gov.uk](http://www.prime-minister.gov.uk)

432. Blair T. Let Us Face the Future: The 1945 anniversary lecture. – L.: Fabian society, 1995.

433. "Britain's role in Europe": Prime Minister's speech to the European Research Institute, 23 November 2001 // [www.prime-minister.gov.uk](http://www.prime-minister.gov.uk)

434. 'British Presidency of the EU, Jan-Jun 1998': Speech by the Foreign Secretary, Robin Cook, to the Royal Institute of International Affairs, Chatham House, London, 25 June 1998 // <http://presid.fco.gov.uk/news/1998/jun/25/chatham.txt>

435. 'Building European Security, and the Role of Defence Diplomacy': Speech by the Secretary of State for defence, Mr George Robertson: the English Speaking Union. 4 September 1997 // <http://www.mod.uk/speeches/sofs4-9.html>

436. 'Building New Europe': Speech by the Foreign Secretary, Malcolm Rifkind, to the Institute of International Relations, Kyiv Shevchenko University, 4 September, 1995 // Ukraine Business Review. – 1995. – Vol. 3, No 12. – P. 3-9.

437. 'Collective Security in an Enlarged Europe': Speech by the Foreign Secretary, Jack Straw, Budapest, 9 July 2002 // <http://www.fco.gov.uk/Files>

438. Davidson I. At the Crossroads of Europe: Report of the Prague Conference. – London: the British Council, 1998. – 21 p.

439. 'Great Britain and Poland – Allies in NATO, Partners in Europe': Address at the Royal Institute of International Affairs by Polish Foreign Minister Wladyslaw Bartoszewski, London, 12 March 2001 // Common European Responsibility. Selected speeches and interviews, January – July 2001. – Warsaw: Ministry of Foreign Affairs, 2001. – P. 84-93.

440. Lecture by the Foreign Secretary, Jack Straw, Royal Institute of International Affairs, Chatham House, London, Friday 27 July 2001 // [www.europa.eu.int/futurum/document.../oth270701](http://www.europa.eu.int/futurum/document.../oth270701)

441. Smith D. Britain's place in a changing world: Speech to the Royal Institute for International Affairs in London, 31 January 2002 // [www.conservatives.com/show.../07022002](http://www.conservatives.com/show.../07022002)

442. Speech by Javier Solana – Europe and America: partners of choice. New York, 7 May 2003 // From Copenhagen to Brussels. European defence: core documents. – Vol. IV / Compiled by Missiroli A. – Chaillot Papers 67. – Paris: Institute for Security Studies. European Union, 2003. – P. 81-84.

443. Speech by the Foreign Secretary, Jack Straw, at the Hague, 21 February 2002.

444. Speech by the Foreign Secretary, RT HON Douglas Hurd CBE MP at the Royal United Services Institute in London on Tuesday 13 October 1992 // scc141Dspeech

445. 'Strength in Europe Begins at Home': Speech by the Foreign Secretary, Jack Straw, Edinburgh, 27 August 2002 // <http://www.fco.gov.uk/Files>

446. The End of the Beginning. War Speeches by the Right Hon. Winston S.Churchill C.H., M.P. / Compiled by Charles Eade. – Toronto: McClelland and Stewart Limited, 1943. – 322 p.

447. "The EU in the 21<sup>st</sup> century: political dwarf or world actor?": Speech by Jacques Santer President of the European Commission. The Bologna Centre of the Johns Hopkins University Bologna, 23 April 1998 // <http://europa.eu.int/rapid/start/c...t=gt&doc=SPEECH/98/80|0|AGED&lg=EN>

448. Windsor Forum: First Discussions // International Affairs. – 2000. – Volume 46 – # 5 – P. 125-145.

### **Складові частини збірників, книг, журналів**

449. Аваков Р. Колонизация и деколонизация: эволюция развивающегося мира // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 9. – С. 3-10.

450. Америка и Европа: партнерство в новую эпоху // Американо-европейские отношения на современном этапе: Пробл.-темат. сб. / РАН

ИНИОН; Центр научно-информ. исслед. глобальных и региогальных проблем. – М., 1999. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1999. – № 1). – С. 9-36.

451. Ананьева Е.В. В английской усадьбе Чекерс (Россия – Англия) // Международная жизнь. – 2002. – № 1. – С. 22-30.

452. Андреева Т. Безопасность Западной Европы и независимые ядерные силы Великобритании и Франции // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 1. – С. 51-61.

453. Арбатова Н. Новая стратегия безопасности ЕС (российский взгляд на "документ Соланы" // Современная Европа. – 2003. – № 4. – С. 60-67.

454. Байерс С. Третий путь // Международная жизнь. – № 12. – С. 42-46.

455. Барабанов Ю.М., Фадеева Л.А. Друга світова війна та еволюція політичної культури Великобританії // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. Випуск 5. – Чернівці: Прут, 1997. – С. 93-100.

456. Бенн Х. Левые лейбористы – о Европейском Сообществе // Актуальные проблемы Европейского Экономического Сообщества: Реферативный сборник. – М.: ИНИОН АН СССР, 1981. – С. 142-147.

457. Білоусов М.М. Дипломатичне представництво України у Великій Британії: перші кроки (1992-1994 рр.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – № 4. – С. 32-46.

458. Блер Т. Формуючи ключову роль Великобританії у світі // Економічний часопис. – 2000. – № 1. – С. 3-7.

459. Богословская О.В., Наумова Н.Н. Де Голль и проблемы создания политического союза Европы ("планы Фуше" 1961-1962 гг.) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – М., 2000. – № 6. – С. 82-97.



460. Борко Ю. Новый этап углубления и расширения европейской интеграции: социальные аспекты // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 9. – С. 11-23.

461. Борко Ю. Станут ли явью Соединенные Штаты Европы? // Современная Европа. – 2002. – № 3. – 5-15.

462. Бураковський І. Євро: інституційний механізм та перші результати функціонування // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – № 2. – С. 1-9.

463. Бурнашов І. Ставлення Великої Британії до єдиної європейської валюти та вибори до Європарламенту // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. Випуск 16 / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – Київ, 2001. – С. 12-21.

464. Бурнашов И. Великобритания и евро // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 70-75.

465. Бурнашов И.Л. Тэтчер и европейская валютная система // The European dialogue. – 2002. – № 4. – С. 52-65.

466. Бурнашов И.Л. М.Тэтчер, тэтчеровская революция и ее наследие // <http://www.ok.kz/ara/art-bur1.html>

467. Бурнашов И.Л. Британская деволуция в контексте европейского регионализма // <http://www.ok.kz/ara/art-bur2.html>

468. Бурнашов И.Л. НАТО и ЕС как важнейшие составляющие политики Британии в сфере безопасности на рубеже XX-XXI столетий // <http://www.ok.kz/ara/art-bur6.html>

469. Бусыгина И. Северная Ирландия и Чечня: некоторые параллели // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 11. – С. 109-113.

470. Виноградов К.Б., Шарыгина Е.Б. Уинстон Черчилль: молодые годы // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 146-165.

471. Воронов К. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 59-69.

472. Воронцова С.Б. Великобритания и европейский интеграционный процесс в 70-е годы XX века // Британия и Россия / Институт всеобщей истории Российской Академии наук, ассоциация британских исследований. – М.: ИВИ РАН, 1997. – С. 61-67.

473. Вуд Э.М. Британия и Россия // Международная жизнь. – 1998. – № 8. – С. 13-22.

474. Гогунская Т.А. Фолклендский кризис: мифы и реальность // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 296-298.

475. Гогунская Т.А. Историография проблем внешней политики Великобритании 80-х годов XX века // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 33. – С. 89-93.

476. Гогунська Т.О. Роль Великобританії в діалозі Схід-Захід у 1980-і роки // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 20. – С. 81-86.

477. Гогунська Т.О. Розвиток англо-американських відносин у 1979-1990 рр. // Записки історичного факультету. – Одеса: "Друк", 2002. – № 12. – С. 393-401.

478. Головки С. Європейський досвід виходу з економічної кризи (на прикладі Великої Британії) // Розбудова держави. – 1998. – № 11/12. – С. 69-77.

479. Гончар Б., Гончар Ю. Трансатлантичні відносини перед викликом міжнародного тероризму // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. пр. Випуск 12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 195-206.

480. Гончар Б., Яковенко Н., Сполучені Штати в системі зовнішньополітичних пріоритетів Великої Британії – еволюція

"особливості" // Збірник наукових праць. Дослідження світової політики. Випуск 13. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 2000. – С. 3-12.

481. Горбик В.А., Остапенко Г.С. Консервативная партия в английской историографии 70-х годов // Проблемы британской истории 1982. – М.: Наука, 1982. – С. 191-218.

482. Горбик В.А., Остапенко Г.С., Поздеева Л.В., Ржешевский О.А. Экономика Великобритании: внутренние и внешние факторы // Проблемы британской истории 1984 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1984. – С. 47-58.

483. Городня Н.Д. Україна в політиці Британії (1917-1920) // Вісник. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 66. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – С. 93-96.

484. Громыко А. К 100-летию британских лейбористов // Современная Европа. – 2000. – № 4. – С. 46-59.

485. Громыко А.А. Лондон в зону евро не спешит // Дипкурьер, Приложение "Независимой газеты". – 2000. – 9 июля.

486. Громыко А.А. Великобритания – Евроамерика западного мира // "Независимая газета". – 2001. – июнь.

487. Громыко А.А. Парадоксы Тони Блэра // Дипкурьер, Приложение "Независимой газеты". – 2003. – 21 апреля.

488. Гусаров Ю.А. Европейская безопасность в начале 90-х годов (обзор) // Внешняя политика и безопасность европейских государств: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН. – М., 1995. – 144 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1995. – № 4). – С. 9-30.

489. Гусаров Ю.А. Отношение США к проблеме создания совместной европейской системы безопасности и обороны // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?:

Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – С. 19-28.

490. Гют Ж.-Ж. Понять Европу // Актуальные проблемы Европейского Экономического Сообщества: Реферативный сборник. – М.: ИНИОН АН СССР, 1981. – С. 73-78.

491. Давидсон А.Б. Новые отношения бывшей метрополии с бывшими колониями. Опыт крупнейшей империи // Россия и Британия. Вып. 3. В мире английской истории. Памяти академика В.Г.Трухановского / Отв. ред. А.Б.Давидсон; Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – С. 121-129.

492. Дискуссия о проблемах взаимоотношений Европы и Америки (Реферативный обзор) // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?: Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – С. 81-103.

493. Дорошенко Е.Н. Президент Ф.Рузвельт и проблема сближения США в Великобритании по переписке с Ф.Франкфуртером // Президенты и внешняя политика США в XX веке: Сборник статей / Под ред. Л.А.Пашковского. – Сквиастополь: издательство "Флот України", 2001. С. 38-44.

494. Дорошенко М. Соціал-демократія: секрет ідеології // Наша газета. – 2002. – 19 березня.

495. Дударьов В. Велика Британія і Україна у вимірах сучасності // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Випуск 19. – Київ: ІСЕМВ НАН України, 2002. – С. 73-83.

496. Егоров Ю.В. переговоры о вступлении Англии в "Общий рынок" ("Пакт Насау" и обострение англо-французских противоречий в 1962-1963 гг.) // Актуальные вопросы истории США и Англии в новое и

новейшее время: Сборник научных статей / Ленинградский государственный педагогический ин-т им. А.И.Герцена. – Ленинград, 1975. – С. 54-71.

497. Егошин В.А. Борьба лейборитской партии Великобритании по вопросу о вступлении страны в "Общий рынок" (1961-1964 гг.) // Проблемы британской истории 1973. – М.: Наука, 1973. – С. 9-30.

498. Жигалов И.И. Великобритания и Хельсинское совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе // Проблемы британской истории 1987 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1987. – С. 9-20.

499. Жирнов О.А. Атлантика шире не станет! (Обзор) // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?: Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – С. 29-48.

500. Загоруйко Ю. Благополучие и сострадание в условиях войны // Зеркало недели. – 1999. № 18. – 8 мая.

501. Загоруйко Ю. Британия повременит с евро. Пока // Зеркало недели. – 2002. – № 22 (447). – 14 июня.

502. Загоруйко Ю. Быть ли Лондонскому Сити столицей еврозоны? // Зеркало недели. – 1999. – № 13 (234). – 3 апреля.

503. Загоруйко Ю. Европа периода британского президентства // Зеркало недели. – 1998. – 27 июня.

504. Загоруйко Ю. Мясные ряды европейской политики // Зеркало недели. – 1999. – № 44. – 6 ноября.

505. Загоруйко Ю. Страсти вокруг евро // Зеркало недели. – 1999. – 13 марта.

506. Зернецька О.В. Аби догодити великому божеству громадської думки. Медіа-дипломатія і зовнішня політика Великобританії // Політика і час. – 1996. – № 10. – С. 53-59.

507. Зернецька О.В. Уроки Британії. Роль і місце PR і media у виборах // Президентський вісник. – 2001. – 7 липня.
508. Зернецька О.В. "Битва розкруток" і не тільки // Віче. – 2002. – № 2. – С. 12-16.
509. Иванов И. Единый внутренний рынок ЕС: свет, тени, историческая перспектива // Современная Европа. – 2004. – № 2. – С. 19-34.
510. Ігнат'єв П. М. Сінгапур: з третього світу до першого // Політика і час. – 2002. – № 6. – С. 20-24.
511. Ігнат'єв П.М. Українсько-британські відносини у 90-ті роки: політичний та економічний аспекти // Вісник. Міжнародні відносини. Випуск 19. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2001. – С. 65-70.
512. Иноземцев В. Возвращение Европы. Восставшая из пепла: европейская экономика в XX веке // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 1. – С. 3-13.
513. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Объединенная Европа на пути к лидерству в мировой политике // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 3 – 14.
514. Капитонова Н.К. Лейбористская Великобритания и Евросоюз: Проблемы и перспективы взаимоотношений // Россия и Британия. Вып. 3. В мире английской истории. Памяти академика В.Г.Трухановского / Отв. ред. А.Б.Давидсон; Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – С. 163-174.
515. Каупер-Колз Ш. Британская политика в переходный период: от обороны к безопасности // Внешняя политика и безопасность европейских государств: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН. – М., 1995. – 144 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1995. – № 4). – С. 75-80.

516. Княжинский В.Б. Западноевропейская интеграция и международные отношения // Новая и новейшая история. – 1981. – № 4. – С. 3-22.

517. Ковалева И.А. Англия и процесс западноевропейской интеграции // Проблемы британской истории 1980/ Отв. ред. Жигалов И.И. – М.:Наука, 1980. – С. 129-139.

518. Козак Т. Велика Британія: національна специфіка входження до загальноєвропейського інтеграційного простору // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 2. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000. – С. 99-103.

519. Козин В. От Ивана IV и Эдуарда VI измеряются 450 лет дипотношений двух стран // Международная жизнь. – 2003. – № 1. – С. 88-96.

520. Козин В. Российский президент на Британских островах // Международная жизнь. – 2003. – № 8. – С. 12-28.

521. Кондратьева Т.С. Глобализация и национальный суверенитет (Аналитический обзор) // Процессы глобализации: экономические, социальные и культурные аспекты: Пробл.-темат. сборник / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. – М., 2000. – 232 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл. ред.) и др. – 2000. – № 4). – С. 74-101.

522. Кононенко С. Регіоналізм і зовнішня політика: система, середовище, структура // Дослідження світової політики. Збірник праць вчених / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Випуск 7.– Київ, 1999. – С. 62 – 79.

523. Копійка В.В. Великобританія у Європейському Союзі: очікування та наслідки // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2001. – № 5. – С. 169-176.

524. Корнилов Г. Евроиллюзии и вечный доллар. Европа слишком опоздала с введением единой валюты // Зеркало недели. – 1999. – № 10 (231). – 13 марта.

525. Котляр В. Эволюция стратегической доктрины НАТО // Современная Европа. – 2004. – № 2. – С. 110-119.

526. Кременюк В. Внешняя политика США в год президентских выборов // Международная жизнь. – 2004. – № 3. – С. 21-34.

527. Кривуля О. Деволуція як один із видів децентралізації (на прикладі Шотландії та Уельсу) // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 2. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000. – С. 223-229.

528. Крушинский В. Формирование позиции Великобритании по вопросу европейского военного сотрудничества // Англия на постимперском пространстве: уроки для России и Европы. Доклады института Европы РАН № 126. – М.: Институт Европы Российской Академии Наук. "Огни", 2003. – С. 25-32.

529. Крушинський В., Моргун О. Співдружність націй та спроби Великобританії приєднатися до Європейського економічного співтовариства (60 – перша половина 70-х років) // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 12. Частина II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 1999. – С. 49-59.

530. Крушинський В.Ю. Європейський валютний союз і проблеми економічної інтеграції Великобританії // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 38. Частина II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 192-198.

531. Крушинський В.Ю. Великобританія і договір Ніцци в контексті розширення Європейського Союзу // Наукові записки. Збірник.



Сер. Політологія і етнологія. – Вип. 21. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 168-176.

532. Крушинський В.Ю. "Бермудський трикутник" для "залізної леді" (Маргарет Тетчер і Європейське співтовариство) // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 30. Частина I. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. – С. 69-74.

533. Крушинський В.Ю. Велика Британія і Європейське Економічне Співтовариство в 1970-і роки // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 32. Частина II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 15-21.

534. Крушинський В.Ю. Бюджетне питання в політиці М.Тетчер щодо Європейського економічного співтовариства в першій половині 1980-х років // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 36. Частина II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 26-31.

535. Крушинський В.Ю. Фолклендська криза і Західна Європа // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 27 Частина II. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. – С. 15-24.

536. Крушинський В.Ю. Концепції багаторівневої європейської інтеграції в діяльності консервативного уряду Дж.Мейджора // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 34 Частина 1. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 32-36.

537. Крушинський В.Ю. Промова М.Тетчер в Брюгге – маніфест "євроскептиків" // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник

наукових праць. Випуск 31 Частина 1. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 23-26.

538. Крушинський В.Ю. Фактори формування "особливої" позиції Великої Британії стосовно європейських інтеграційних процесів // Вісник. Міжнародні відносини. Випуск 25. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2003. – С. 17-21.

539. Крушинський В.Ю. Велика Британія і Маастрихтський договір про Європейський Союз // Вісник. Міжнародні відносини. Випуск 28. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2003. – С. 245-249.

540. Крушинський В.Ю. Великобританія в зовнішньополітичних механізмах Європейського Союзу // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Випуск 23. – Київ: ІСЕМВ НАН України, 2003. – С. 112-126.

541. Крушинський В.Ю. Розширення Європейського Союзу і проблема участі України в інтеграційних процесах // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. Випуск 10. – Львів, 2003. – С. 60-66.

542. Крушинський В.Ю. Еволюція позицій провідних політичних сил Великобританії в євроінтеграційному питанні у 1980-90-х роках // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 39 Частина 1. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2003. – С. 28-34.

543. Крушинський В.Ю. Британська позиція щодо військового співробітництва в Європейському Союзі в 90-ті роки // Наукові записки. Збірник. Сер. Політологія і етнологія. – Вип. 23. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. – С. 302-313.

544. Крушинський В.Ю. Великобританія в реформуванні ЄЕС в другій половині 80-х років // Актуальні проблеми міжнародних відносин:

Збірник наукових праць. Випуск 41 Частина 1. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2003. – С. 15-21.

545. Крушинський В.Ю. Відносини Великобританії з окремими європейськими партнерами в період формування Європейського Союзу (кінець 80-х – перша половина 90-х років) // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Випуск 24. – Київ: ІСЕМВ НАН України, 2003. – С. 120-131.

546. Крушинський В.Ю. Вступ Великобританії до Європейського співтовариства та його вплив на внутрішньополітичні процеси // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 40 Частина II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2003. – С. 3-9.

547. Крушинський В.Ю. Амстердамський договір, що змінює Договір про Європейський Союз, і Велика Британія // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 9. Зовнішня політика та дипломатія: історичні традиції, сучасні реалії, перспективи. – К., 2003. – С. 86-96.

548. Крушинський В.Ю. Великобританія і конституційний процес в Європейському Союзі // Наукові записки. Збірник. Сер. Політологія і етнологія. – Випуск 24. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. – С. 277-288.

549. Кузьменко Л.М. Роль англо-французьких протиріч в інтеграційних процесах Західної Європи в 1950-60-х рр. // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 5. – Харків: "ОВС", 2000. – С. 109-118.

550. Кузьменко Л.М. Великобританія і співдружність націй: ускладнення економічних та політичних зв'язків через участь Англії в інтеграційних процесах Європи // Збірник наукових праць ХДПУ ім.

Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 6. – Харків: "ОВС", 2000. – С. 188-198.

551. Лайн Р.М.Д. Разделенные стеклянной стеной? Некоторые размышления по поводу 450-летия британо-российских отношений // Международная жизнь. – 2003. – № 6. – С. 104-115.

552. Лебедев А.И. "Общий рынок" и проблема суверенитета Англии (Обзор новейшей английской литературы) // Проблемы британской истории 1978 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.:Наука, 1978. – С. 129-139.

553. Лебедев А.И. Англия между Содружеством и Европой (Отношения с Австралией и Новой Зеландией) // Проблемы британской истории 1982 / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.:Наука, 1982. – С. 131-135.

554. Лещицкий С. Путь победы: социал-демократия Блэра // Наша газета. – 2002. – № 8(149). – 22 февраля.

555. Липкин М.А. Англия или Британия? Дискуссия о национальной идентичности // Россия и Британия. Выпуск 3. В мире английской истории. – М.: Наука, 2002. – С. 130-142.

556. Лондон поддерживает конституцию Европы // 27 августа 2002 г. // [http://news.bbc.co.uk/newsid\\_2218000/2218927.stm](http://news.bbc.co.uk/newsid_2218000/2218927.stm)

557. Мадзоевский С.П. Эволюция глобальной стратегии Лондона // Мировая экономика и международные отношения. – 1973. – № 6. – С. 17-19.

558. Матвеев В.М. Британская и американская модели дипломатической службы // Дипломатическая служба / Под ред. А.В.Торкунова. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2002. – С. 484-503.

559. Матвієнко В.М., Яковенко Н.Л. особливості історичного розвитку британської дипломатії // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. Вип. 47., Ч. I. – К.: ІМВ Київського національного університету, 2004. – С. 3-9.

560. Милин Н. "Третий путь" Тони Блэра // Международная жизнь. – 1999. – № 7. – С. 40-54.

561. Мицик В.В. Права та правовий статус осіб, які належать до національних меншин у Великій Британії // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 36. Частина 2. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 104-112.

562. Морозова М.А. Английские лейбористы и создание Европейского совета в 1949 году // Проблемы британской истории / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1987. – С. 143-151.

563. Неприцький О.А. Великобританія: шлях до сепаратизму регіонів чи побудова "європейського дому" // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000. – С. 226-232.

564. Неприцький О.А. Впровадження в країнах-членах ЄС єдиної грошової одиниці та реакція Великобританії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001. – С. 176-187.

565. Неприцький О. Вхідження Великобританії до Європейського Співтовариства. Уроки для України // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2001. – № 3(7), липень. – С. 49-52.

566. Неприцький О.А. Європейський Союз та питання національної ідентичності й національного суверенітету Великобританії (90-ті рр. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип 4. Серія: Історія: Збірник

наукових праць / За заг.ред. проф. П.С. Григорчука: Вінниця, 2002. – С. 223-227.

567. Неприцький О.А. Великобританія та ратифікація Маастрихтського договору // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Т. 8(10). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 494-507.

568. Неприцький О. Питання самоідентифікації мешканців Великої Британії в умовах європейської інтеграції та етнічної мобілізації в 90-х рр. ХХ ст. // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наукових статей. Т. 9. – Чернівці, 2002. – С. 290-296.

569. Озеров М.В. Лейборист с голливудским ликом // Международная жизнь. – 2002. – № 6. – С. 116-122.

570. Осмолівська О.А. Співдружність націй у глобальній стратегії Великої Британії (40-і – початок 70-х років ХХ століття) // Вісник. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 69. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – С. 73-76.

571. Остапенко Г.С. Британская монархия от Эдуарда VIII до Елизаветы II // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 167-183 – № 5. – С. 191-206.

572. Пархалина Т.Г. О природе трансатлантических отношений на современном этапе развития // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?: Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – С. 10-18.

573. Перегудов С.П. Изменения в расстановке политических сил в Великобритании и "коалиция центра" (70-е – начало 80-х годов) //

Проблемы Британской истории / Отв. ред. Жигалов И.И. – М.: Наука, 1984. – С. 73-90.

574. Перегудов С.П. Лейбористская партия Великобритании: время перемен // Западно-европейская социал-демократия: поиски обновления. – М.: Наука, 1989. – С. 138-171.

575. Перегудов С.П. Разделение властей по-британски // Британия и Россия / Институт всеобщей истории Российской Академии наук, ассоциация британских исследований. – М.: ИВИ РАН, 1997. – С. 42-53.

576. Перегудов С. Британский лейборизм: Испытание на прочность // Социал-демократия в Европе на пороге XXI века: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН; Центр научн.-информ. исслед. глобальных и региональных пробл.. – М., 1998. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1998. – № 1). – С. 139-146.

577. Перегудов С. "Общество участия" или "демократия собственников"? // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 1. – С. 27-34.

578. Перегудов С. Западная социал-демократия на рубеже веков // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 40-46; № 7. – С.

579. Перегудов С. Великобритания после парламентских выборов // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 11. – С. 75-84.

580. Перегудов С.П. Великобритания после парламентских выборов 2001 года: время платить по векселям // Россия и Британия. Вып. 3. В мире английской истории. Памяти академика В.Г.Трухановского / Отв. ред. А.Б.Давидсон; Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – С. 142-162.

581. Перегудов С. От неоконсерватизма к новому лейборизму // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №1. – С. 120-126.

582. Петрищев В.Е. США и Европа под угрозой терроризма // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?: Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – С. 171-192.

583. Пефтиев В., Черновская В. Развивающийся мир: глобализация или регионализация? // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 7. – С. 39-47.

584. Підлущкий О. Як Велика Британія потяг європейської інтеграції наздоганяла // Євробюллетень. – 2004. – Травень-червень. – С. 16-17.

585. Пічугіна М.В. Федералізм і Європейський Союз (Британська історіографія) // Вісник. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 57. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – С. 79-83.

586. Пічугіна М.В. Позиція Великої Британії щодо європейської інтеграції в другій половині ХХ ст. // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Випуск 23. – Київ: ІСЕМВ НАН України, 2003. – С. 43-57.

587. Пик С.М. "Особливі відносини" США і Великобританії: ядерний аспект // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. Випуск 45. Ч. II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2004. – С. 84-88.

588. Полтораков О. Європейська інтеграція як чинник формування системи європейської безпеки // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. Випуск 25. – Київ: ІСЕМВ НАН України, 2003. – С. 167-179.



589. Попова Н.А. Социалистические идеи в лейборизме // Британия и Россия / Институт всеобщей истории Российской Академии наук, ассоциация британских исследований. – М.: ИВИ РАН, 1997. – С. 179-192.

590. Розумовский А. Партия эсдеков: мировой опыт // Социал-Демократ. – 2002. – 25 марта.

591. Рыбаков В. "Розовая Европа" в час глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 4. – С. 52-59.

592. Рыжиков В.А. Внешняя политика английских консерваторов (1970-1972 гг.) // Новая и новейшая история. – 1973. – № 2. – С. 56-71.

593. Рэйнольдс Д. Внешняя политика Британии и "упадок" Британии в двадцатом веке // Британия и Россия / Институт всеобщей истории Российской Академии наук, ассоциация британских исследований. – М.: ИВИ РАН, 1997. – С. 54-60.

594. Сорокина В. Великобритания: частная финансовая инициатива // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 1. – С. 90-95.

595. Сорокина В. Великобритания: сфера услуг в 90-е годы // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2. – С. 89-96.

596. Тимин В.А. Позиция лейбористской партии относительно вступления Англии в "Общий рынок" в 1961-1962 гг. // Актуальные вопросы истории США и Англии в новое и новейшее время: Сборник научных статей / Ленинградский государственный педагогический ин-т им. А.И.Герцена. – Ленинград, 1975. – С. 72-85.

597. Толстов С. Європейське співробітництво в сфері зовнішньої політики та політики безпеки // Аналітичний щоквартальник Представництва європейської Комісії в Україні. – 2003. – № 4. – С. 41-51.

598. Толстов С.В., Яковенко Н.Л. Позиція Великобританії щодо європейської і трансатлантичної інтеграції // Дослідження світової

політики. Збірник праць вчених. Випуск 3. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 1998. – С. 25-33.

599. Трансатлантическое партнерство: перспективы американо-европейских отношений // Американо-европейские отношения на современном этапе: Пробл.-темат. сб. / РАН ИНИОН; Центр научно-информ. исслед. глобальных и региональных проблем. – М., 1999. – 169 с. – (Актуальные проблемы Европы / Редкол.: Пархалина Т.Г. (гл.ред.) и др. – 1999. – № 1). – С. 37-51.

600. Трубайчук А.Ф., Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979-1990 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 125-133; № 3. – С. 88-96.

601. Тунгатарова Л. Политическое лидерство и "национальная идея" во внешней политике // Вестник КазГУ. Серия международные отношения и международное право. № 3 (5). Алматы, 2001. С. 77-82.

602. Фадеева Т. Федералистская модель Европейского союза: концепции и практика // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6. – С. 24-33.

603. Феденко О. Оцінка впливу геостратегічних концепцій НАТО на воєнно-політичну ситуацію в Європі // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 2. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000. – С. 61-72.

604. Федотов Ю. Современные вызовы многосторонности и ООН // Международная жизнь. – 2004. – № 3. – С. 9-20.

605. Хесин Е. Великобритания: шестой год подъема // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 8. – С. 97-101.

606. Хесин Е. Великобритания: снижение темпов экономического роста // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 8. – С. 96-98.

607. Хесин Е. Великобритания: седьмой год подъема // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 8. – С. 103-106.
608. Хесин Е. Великобритания // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 8. – С. 98-108.
609. Хохлов И. Субсидиарность как принцип и механизм политики Евросоюза // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 5 – С. 95-101.
610. Цыкало В., Каравайный К. Оборонное измерение Европейского Союза // Обозреватель-Observer. – 2003. – № 6. – С. 63-68.
611. Черевко О. Тетчеризм в оцінці зарубіжної історіографії // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр. Випуск 12. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2003. – С. 274-284.
612. Шевцов А.І., Їжак О.І. Доктрина Буша: теорія і практика застосування сили // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3-4. – С. 39-49.
613. Шишков Ю.В. Судьба Британского содружества наций: воспоминание о будущем СНГ // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С. 73-85.
614. Шишков Ю.В. Экономическое партнерство Европы и США: Совпадение и столкновение интересов // Актуальные проблемы Европы. Западная Европа – США: Конкуренты или партнеры?: Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем. Отд. Западной Европы и Америки, Гусаров Ю.А., ред.-сост. – М., 2002. – С. 104-134.
615. Шнайдер-Детерс В. К конкретизации концепции "Большой Европы" // Полис. – 2000. – № 6. – С. 94-99.
616. Яворська Г.М. Євроінтеграційні перспективи України у контексті нових засад зовнішньої політики ЄС // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3-4. – С. 50-55.

617. Яковенко Н.Л. Великобританія та ЄС: "за" чи "проти"? // Спостерігач. – 1995. – № 4. – С. 9-16.

618. Яковенко Н.Л. Політичні партії Великобританії: союзники та опоненти // Спостерігач. – 1995. – № 7. – С. 10-16.

619. Яковенко Н.Л. Концептуальні підходи Великої Британії в визначенні курсу європейської політики // Підтекст. – 1998. – № 102. – С. 25-29.

620. Яковенко Н.Л. Особливості європейського курсу Великої Британії // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.. Випуск 4. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 1998. – С. 37-43.

621. Яковенко Н.Л. Західноєвропейський Союз в британській інтеграційній політиці 50-х // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 8. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 1999. – С. 41-44.

622. Яковенко Н.Л. Концептуальні перспективи та об'єктивні передумови європейської політики лейбористів // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 10. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 2000. – С. 53-58.

623. Яковенко Н.Л. Модернізаційний аспект сучасної політичної стратегії лейбористів // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 11. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 2000. – С. 79-86.

624. Яковенко Н.Л. Про євроскептицизм Тетчер та єврооптимізм Блера // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 12. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 2000. – С. 24-30.

625. Яковенко Н.Л. Позиція Великої Британії в новій архітектурі європейської безпеки // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 16. – Київ: ІСЕМВ НАН України. – 2001. – С. 21-27.

626. Яковенко Н.Л. До проблеми британського європеїзму в другій половині XX століття // Вісник. Київський національний університет імені

Тараса Шевченка. Історія. Випуск 57. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – С. 79-83.

627. Яковенко Н.Л. Деякі аспекти досвіду антикризової політики Великої Британії // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 17. – Київ: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. 2001. – С. 44-52.

628. Яковенко Н.Л. "Европа" как дискуссионный символ международного политического престижа Великобритании // Вестник КазГУ. Серия международные отношения и международное право. – Алматы: Казахский государственный национальный университет имени Аль-Фараби. – 2001. – № 3(5). – С. 9-17.

629. Яковенко Н.Л. Британське головування в ЄС – випробування лідерства // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Випуск 33. Частина 1. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 54-63.

630. Яковенко Н.Л. Проевропейська спрямованість політики Тоні Блера: через "третій шлях" до європейського лідерства // Вісник. Міжнародні відносини. Випуск 25. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – С. 25-30.

631. Яковенко Н.Л. Особливості британських концептуальних підходів до проблеми розвитку держав із середньорозвинутою та перехідною економікою // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 65. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2003. – С. 64-68.

632. Яковенко Н.Л. Перспективи англо-американського атлантизму // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. Випуск 24. К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2003. – С. 53-75.

633. Яковенко Н.Л. Особливості британських концептуальних підходів у визначенні європейської політики (друга половина XX століття)

// Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Випуск 42. Частина II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2003. – С. 91-105.

634. Яковенко Н.Л. Історичні витоки британських підходів до європейської інтеграції // Історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 56-63.

635. Яковенко Н.Л. "Особливі відносини" як практичний вияв атлантизму // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Зб. наук. праць. Міжнародні відносини. Випуск 29. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004. – С. 23-30.

636. Ямпольська Л.М. Причини утворення ЄАВТ і роль Великобританії в діяльності цього інтеграційного блоку // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 7. – Харків: "ОВС", 2001. – С. 129-137.

637. Ямпольська Л.М. ОБСЄ – ключовий компонент у формуванні європейської системи безпеки (1975-2000 рр.) // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 8. – Харків: "ОВС", 2001. – С. 114-123.

638. Ямпольська Л.М. Проблема участі Великобританії в процесах європейського будівництва в британській історіографії 1990-х років // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 9. – Харків: "ОВС", 2001. – С. 104-111.

639. Ямпольська Л.М. Особливості регіональної політики ЄЕС та її вплив на розробку регіональних програм розвитку у Великобританії (1970-1990-ті рр.) // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 10. – Харків: "ОВС", 2001. – С. 143-148.

640. Ямпольська Л.М. Розвиток основних напрямків співробітництва Європейського Союзу і Великобританії з Україною на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Збірник наукових праць ХДПУ

ім. Г.С.Сковороди. Серія "Історія та географія". Вип. 11. – Харків: "ОБС", 2002. – С. 53-63.

641. Albright M.K. Bridges, Bombs, or Bluster? // Foreign Affairs. – 2003. – Vol. 82, № 5. – P. 2-19.

642. Alexander P.R. The Labour Government, Commonwealth Policy, and the Second Application to Join the EEC, 1964-67 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 132-155.

643. Ashford N. Is Britain Still an "Awkward Partner" in Europe? // Politics Review. – 1998. – Vol. 7, No 3, February. – P. 6-9.

644. Asmus R.D. Rebuilding the Atlantic Alliance // Foreign Affairs. – 2003. – Vol. 82, № 5. – P. 20-31.

645. Baker D., Gamble A., Ludlam S. The Parliamentary siege of Maastricht 1993: Conservative divisions and British ratifications // Parliamentary Affairs. – 1994. – Vol. 47, № 1. – P. 37-60.

646. Bellany I. Insuring Security // Political Studies. – December 1996. – Volume 44, Number 5. – P. 872-887.

647. Bèdarida F. Winston Churchill's image of France and the French // Historical Research. – February 2001. – Vol. 74, No 183. – P. 95-105.

648. Bomberg E., Peterson J. European Union Decision Making: the Role of Sub-national Authorities // Political Studies. – June 1998. – Volume 46, Number 2. – P. 219-235.

649. Brzezinski Z. Comment l'Amérique doit vivre avec la nouvelle Europe // Commentaire. – 2000. – Vol. 23, № 91. – P. 485-496.

650. Burnashov I.L. England in Context of Britain: a Search for National Identity // Вестник КазГУ. Серія Міжнародні відносини і міжнародне право. – № 3(5) / Казахський державний національний університет імені Аль-Фарабі. – Алмати, 2001. – С. 17-27.

651. Cook R., Bartoszewski W. Time for Enlargement // Common European Responsibility / Bartoszewski W. – Warsaw: Ministry of Foreign Affairs, 2001. – P. 81-83.

652. Deighton A. Britain and the Creation of Western European Union, 1954 // Western European Union 1954-1997: Defence, Security, Integration. – Oxford: Published by the European Interdependence Research Unit, 1997. – P. 11-27.

653. Deudney D. Greater Britain or Greater Synthesis? // Review of International Studies. – 2001. – Volume 27, Number 2. – P. 187-208.

654. Ferguson N. Hegemony or Empire? // Foreign Affairs. – 2003. – Vol. 82, № 5. – P. 154-161.

655. Forsberg T. Security and defence Policy in the New European Constitution: A Critical Assessment // Connections. A Quarterly Journal. – 2004. – Vol. III, № 3. – P. 13-27.

656. Forster A. The Ratchet of European Defence: Britain and the Reactivation of Western European Union, 1984-1991 // Western European Union 1954-1997: Defence, Security, Integration. – Oxford: Published by the European Interdependence Research Unit, 1997. – P. 29-45.

657. Forsyth M. The Political Theory of Federalism: the Relevance of Classical Approaches // Federalizing Europe? The Costs, Benefits and Preconditions of Federal Political Systems / Editors J.Hesse and V. Wright. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 22-41.

658. George S., Sowemimo M. Europe Looks to London // The World Today. – 1998. – Vol. 54. – January. – P. 18-20.

659. Gasteyger C. European Union: an Ambiguous Power ? // World Affairs. – 1997. – Volume I, № 4. – P. 94-108.

660. Haas E.B. International Integration: The European and the Universal Process // International Organization. – 1961. – Vol 15 (3). – P. 366-392.



661. Hall P.A. The movement from Keynesianism to monetarism: Institutional analysis and British economic policy in the 1970s // Structuring politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis / Edited by S.Steimo, K.Thelen and F.Longstreth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 90-113.

662. Holbrooke R. America, A European Power // Foreign Affairs. – 1995. – Vol. 74, March/April, No 2. – P. 38 – 51.

663. Hughes K., Smith E. New Labour – New Europe ? // International Affairs. – 1998. – Vol. 74, No I. – P. 93 – 103.

664. Jenkins R. The European Community – a New World Force ? // 1973 Britannica Book of the Year. – Chicago: by Encyclopaedia Britannica, Inc., 1973. – P. 291-292.

665. Kandiah M.D., Staerck G. Commonwealth International Financial Arrangements and Britain's First Application to Join the EEC // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 111-131.

666. King D.S. The establishment of work-welfare programs in the United States and Britain: Politics, Ideas, and institutions // Structuring politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis / Ed. by S.Steimo, K.Thelen and F.Longstreth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 217-250.

667. Larsen H. British and Danish European Policies in the 1990-s: A Discourse Approach // European Journal of International Relations. – 1999. – Vol. 5(4). – P.451-483.

668. Leruez J. French Views on Thatcherism and Blairism // Historical Research. – 2000. – Volume 73, Number 182, October. – P. 296-311.

669. Lynch P. British Politics and European Integration // Politics Review. – 1997, April. – Vol. 6, № 4. – P. 17-21.

670. Maitland D. Britain, the Commonwealth and Europe: an Overview // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 1-8.

671. Makinda S.M. Sovereignty and Global Security // Security Dialogue. – September 1998. – Vol. 29, № 3. – P. 281-292.

672. Markovic B. Britain and the Kosovo Crisis // Review of International Affairs. – 1999. – Vol. L, № 1085-86, October-November. – P. 2-5.

673. May A. 'Commonwealth or Europe?': Macmillan's Dilemma, 1961-63 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 82-110.

674. Nicoll W. Britain and the Commonwealth in the 1950s // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 30-38.

675. Nye J.S. Neorealism and Neoliberalism // World Politics. – 1988. – № 40. – P. 235-251.

676. O'Brien J.B. The Australian Department of Trade and the EEC, 1956-61 // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 39-52.

677. O'Brien T. New Zealand: Does distance lend enchantment? // Global views on the European Union / Edited by Martin Ortega. – Chaillot Paper 72. – Paris: European Union. Institute for Security Studies, 2004. – P. 103-116.

678. Olivier G. South Africa. The EU, South Africa and the search for stability in Africa // Global views on the European Union / Edited by Martin

Ortega. – Chaillot Paper 72. – Paris: European Union. Institute for Security Studies, 2004. – P. 13-26.

679. Pentland C. Political Theories of European Integration: Between Science and Ideology // *The European Communities in Action* / Editors D.Lasok and P.Soldatos. – Brussels: Bruylant, 1981. – P. 545-569.

680. Pinder J. European Community and the nation-state: A Case for Neo-Federalism? // *International Affairs*. – Vol. 62 (1). – 1986. – P. 41-54.

681. Prosser T. Understanding the British Constitution // *Political Studies*. – 1996. – Vol. 44, № 3. – P. 473-487.

682. Reynolds D. A "special relationship"? America, Britain and the international order since the Second World War // *International Affairs*. – 1985. – Vol. 62, № 1. – P. 1-20.

683. Robbins K. Devolution and Foreign Policy // *International Affairs*. – 1998. – Vol. 74, January, № 1. – P. 105 – 118.

684. Robins L. Britain and the European Union: twenty years of not knowing // *Two decades in British Politics* / Ed. by Jones B. and Robins L. – Manchester and New York: Manchester University Press, 1992. – P. 243-255.

685. Rose R. What is Europe? The changing idea of a continent // *Politics Review*. – 1997. – Vol. 6, No 3. – P. 26-29.

686. Russell D. 'The Jolly Old Empire': Labour, the Commonwealth and Europe, 1945-51 // *Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities* / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 9- 29.

687. Schmitter P. A Revised Theory of Regional Integration // *Regional Integration: Theory and Research* / Lindberg L., Scheingold S., eds. – Cambridge, 1971. – P. 232-243.

688. Sharp J.M.O. Will Britain Lead Europe? // *The World Today*. – 1997. – December. – P. 316-319.

689. Srinivasan K. India and the Commonwealth // International Studies. – 2000. – Vol. 37, № 1. – P. 61-68.

690. Taylor P. Functionalism: The Approach of David Mitrany // Frameworks for International Co-operation / Editors A.J.R.Groom and P.Taylor. – L.: Pinter, 1994. – P. 125-138.

691. The United Kingdom's Entry into the European Economic Community. Special Report // 1973 Britannica Book of the Year. – Chicago: by Encyclopaedia Britannica, Inc., 1973. – P. 258.

692. Ward S. A Matter of Preference: the EEC and the Erosion of the Old Commonwealth Relationship // Britain, the Commonwealth and Europe. The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 156-180.

693. Wilkes G. The Commonwealth in British European Policy: Politics and Sentiment, 1956-63 // The Commonwealth and Britain's Applications to join the European Communities / Edited by Alex May. – Basingstoke: PALGRAVE, 2001. – P. 53-81.

694. Yakovenko N. Ukraine in British Concepts and Strategies of Foreign Policy, 1917-1922 and After // East European Quarterly. – January 2003. – Vol. XXXVI, No. 4. – P. 465-479.

### **Дисертації, автореферати дисертацій**

695. Барабанов Ю.Н. Рабочее движение Великобритании и внешняя политика правительства Г.Вильсона (1964-1970 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Киевский гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – К., 1982. – 195 с.

696. Вакулич В.М. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН

України. Інститут світової економіки та міжнародних відносин. – К., 2001. – 15 с.

697. Васинская И.А. Внутренняя экономическая политика первого правительства М.Тэтчер (1979-1983 годы): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Московский Государственный Университет им. М.В.Ломоносова. – М., 2000. – 24 с.

698. Гвенцадзе Г.Г. Современный механизм формирования внешнеполитических решений в Великобритании: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05 / Дипломатическая академия МИД СССР. – М., 1981. – 28 с.

699. Гогунська Т.О. Формування та реалізація зовнішньополітичних принципів кабінетів М.Тетчер на європейському та американському напрямках (1979-1990 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.

700. Головка С.Г. Політика "нових торі" щодо тред-юніонів (1980-1990 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Київ, 1999. – 18 с.

701. Горлянський С.П. Профспілковий рух у Великобританії (кінець 1970-х – початок 1990-х років): Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – 18 с.

702. Горлянский С.П. Профсоюзное движение в Великобритании (конец 1970-х – начало 1990-х годов): Диссертация ... канд. ист.наук: 07.00.02. – Симферополь, 1997. – 213 с.

703. Дударьов В.В. Зовнішня політика середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України): Автореф. дис. ... канд. політичних наук: 23.00.04 / НАН України. Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – Київ, 2003. – 16 с.

704. Дударьов В.В. Зовнішня політика середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України): Дис. ... канд. політичних наук: 23.00.04. – К., 2003. – 218 с.

705. Єремєєва І.А. Політика урядів Великобританії щодо профспілок у 50-80-і рр. XX ст. (еволюція форм, методів, засобів): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 2002. – 176 с.

706. Ігнатов В.О. Національна держава: національний і наднаціональний виміри: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. – Київ, 1996. – 391 с.

707. Ковальова О.О. Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонаціональних досліджень. – К., 2004. – 32 с.

708. Кононенко С.В. Центральна і Східна Європа в системі сучасної зовнішньої політики Канади: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 1996. – 233 с.

709. Крушинский В.Ю. Взаимоотношения Великобритании с освободившимися странами в рамках Содружества Наций в 60-е – 80-е годы: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1987. – 198 с.

710. Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 32 с.

711. Крушинський В.Ю. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 471 с.

712. Лебедев А.И. Англия и ЕЭС: проблемы эволюции национальных государственно-политических институтов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05 / АН СССР Институт мировой экономики и международных отношений. – М., 1978. – 22 с.

713. Левенец А.В. Великобритания в системе современных политических отношений Восток-Запад (1979-1989 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05. – Киев, 1989. – 164 с.

714. Мохаммад Амзад Али. Эволюция Британского Содружества наций во второй половине XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Российский университет дружбы народов. – М., 1998. – 25 с.

715. Мусиси Чарльз Тибенда. Политика Великобритании в отношении стран-членов Содружества Восточной Африки: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05 / Киевский гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – К., 1991. – 22 с.

716. Неприцький О.А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Вінниця, 2003. – 215 с.

717. Неприцький О.А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.

718. Оксак О.П. Система "законодавчий процес – суспільство": міжнародно-порівняльний аспект: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2000. – 189 с.

719. Остапенко Г.С. Британский консерваторы и деколонизация: Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.03 / АН СССР Институт всеобщей истории. – М., 1989. – 37 с.

720. Пик С.М. "Особливі відносини" США і Великобританії: сутність, еволюція, сучасний стан: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 20 с.

721. Пічугіна М.В. Британська історіографія інтеграційних процесів у Західній Європі у другій половині XX ст.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2002. – 204 с.

722. Пічугіна М.В. Британська історіографія інтеграційних процесів у Західній Європі у другій половині XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст.

наук: 07.00.06 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.

723. Присухін С.І. Феномен кризи міжнародного спілкування у колишньому СРСР: досвід соціологічного та політичного аналізу: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.02. – Київ, 1993, – 125 с.

724. Черевко О.С. Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979-1990 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2002. – 19 с.

725. Шаповал В.Н. Британская конституция (политико-правовой анализ): Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02 / Киевский гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – К., 1992. – 32 с.

726. Шилина Т.А. Рабочее движение Великобритании в борьбе за европейскую безопасность (1970-1975 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / АН СССР Ин-т международного рабочего движения. – М., 1979. – 21 с.

727. Ямпольська Л.М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973-1997 рр.): Автореф.дис. ... канд.іст.наук: 07.00.02 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.

### **Статистичні та довідкові матеріали**

728. Европейский Союз: Справочник-путеводитель / Под ред. О.В.Буториной (отв.ред.), Ю.А.Борко, И.Д.Иванова. 2-е изд., доп. и перервб. – М.: Издательский Дом "Деловая литература", 2003. – 288 с.

729. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу (1991-2000). – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 2000. – 516 с.

730. Павлов А.Ю., Ниязов Н.С., Заславская Н.Г., Савельев И.В., Сотниченко А.А. Политика национальной безопасности ведущих стран



НАТО: материалы для сравнительного анализа. – СПб.: Социологическое общество им. М.М.Ковалевского, 2003. – 112 с.

731. Развитые капиталистические страны: (социально-экономический справочник) / Сост. А.А.Гречихин; Под общ. ред. А.Г.Милейковского. – М.: Политиздат, 1979. – 336 с.

732. Словник-довідник Європейського Союзу / Ред. Ю.Марченко. – К.: К.І.С., 2001. – 152 с.

733. Страны мира сегодня. Справочник. Том 1. Европа. – М.: ИТАР-ТАСС, 2000. – С. 1-08-1 – 1-08-46.

734. Юрківський В.М. Країни світу: Довідник. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2001. – 368 с.

735. Britain and the Commonwealth. – London: HMSO, 1992. – 95 p.

736. Britain in NATO. – London: Foreign & Commonwealth Office, 1992. – 23 p.

737. Britain's Defence. – London: Chichester Press Ltd., 1993 – 24 p.

738. Parliamentary Elections in Britain. – London: Foreign & Commonwealth Office, 1998. – 24 p.

739. British Democracy in Action. – London: Foreign & Commonwealth Office, 1998. – 20 p.

740. Butler D., Butler G. British Political Facts 1900-1994. Seventh Edition. – London: Macmillan, 1994. – 541 p.

741. Commonwealth of Nations. – London: Foreign & Commonwealth Office, 2002. – 108 p.

742. Europe from A to Z. Guide to European Integration. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1997. – 266 p.

743. Foreign and Security Policy of Ukraine 1999/2000. – К.: CPCFPU, 2000. – 44+I-112 p.

744. Passing Legislation in Britain. – London: Foreign & Commonwealth Office, 1997. – 28 p.

745. The Campaign Guide 1992. – London: Published by the Conservative and Unionist Central Office. – 1992. –

746. The Prague Summit and NATO's Transformation. A Reader's Guide. – Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2003. – 110 p.

747. Western Europe 1993. – London: Europa Publications Limited. – 636 p.

### **Періодична преса**

748. Аналітичний щоквартальник: Представництво Європейської Комісії в Україні.

749. Британські Обрії: видання посольства Великої Британії в Україні.

750. Вечерние вести.

751. День.

752. Євробюлетень: Інформаційний Бюлетень Представництва Європейської Комісії в Україні.

753. Европейский обзор: Ежемесячный бюллетень информации о Европейском Союзе. – Брюссель.

754. Европейский Союз: факты и комментарии / Под ред. Борко Ю.А., Журкина В.В., Шемятенкова В.Г. – Институт Европы РАН. Ассоциация Европейских исследований (АЕВИС). – Москва.

755. Зеркало недели.

756. Київський вісник.

757. Независимая газета.

758. Творчість. Освіта. Суспільство: Вісник Британської Ради в Україні.

759. Урядовий кур'єр.

760. Daily Mail.

- 761. Financial Times.
- 762. New Statesman.
- 763. New York Times.
- 764. Newsletter / European Union. Institute for Security Studies.
- 765. Newsweek.
- 766. The Daily Telegraph.
- 767. The Economist.
- 768. The Guardian.
- 769. The Independent.
- 770. The Observer.
- 771. The Times.
- 772. The Sun.
- 773. Time.
- 774. UUPN Matters. UK-Ukraine Professional Network Newsletter.